

F 102

NÉPI KULTÚRA— NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE
XVII.

NÉPI KULTÚRA
MAGYARORSZÁGON
A 18. SZÁZADBAN

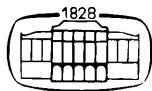
NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

FOLCLORICA ET ETHNOGRAPHICA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓINTÉZETÉNEK ÉVKÖNYVE XVII.

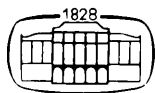
FŐSZERKESZTŐ
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

SZERKESZTETTE
SZILÁGYI MIKLÓS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

NÉPI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON A 18. SZÁZADBAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MTA NÉPRAJZI
KUTATÓ-ÉS
KÖNYVTÁRA

LELTÁR: P-4.011

ISBN 963 05 6517 X

Kiadja az Akadémiai Kiadó
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19—35.

Első magyar nyelvű kiadás: 1993

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1993

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Bevezetés	7
HOFER TAMÁS: A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre	15
ÉGETŐ MELINDA: A szőlőskertek rendszerének kiépülése a Tiszántúlon a 18—19. század folyamán	37
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Pásztorársadalom a 18. századi Magyarországon	57
KISBÁN ESZTER: Menyegzői lakomák a magyar parasztnál a 18—19. században	81
FLÓRIÁN MÁRIA: 18. századi hatások a magyar női parasztviselet elemeiben (Vállas szoknya — pruszlik és rokolya)	107
FÜLEMILE ÁGNES: Magyar vonatkozású viseletábrázolások a 18. századi sokszorosított grafikában	139
UDVARI ISTVÁN—VIGA GYULA: A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. század közepén	165
SZILÁGYI MIKLÓS: Egy alföldi mezőváros külső kapcsolatai a 18. század második felében	201
CSUPOR ISTVÁN: Nagybánya céhes iparának struktúrája a 18. században	221
TOMISA ILONA: Templomi zászlók a népi használatban 18. századi egyházlá- togatási jegyzőkönyvek tükrében	241

SUMMARIES

TAMÁS HOFER: The impact of Turkish occupation on the Hungarian peasant culture (16th and 17th centuries)	15
MELINDA ÉGETŐ: The building up of the system of vineyards in the Tiszántúl (the region beyond the Tisza) during the 18th and 19th centuries . . .	37
ATTILA PALÁDI-KOVÁCS: Pastoral society in 18th century Hungary	57
ESZTER KISBÁN: Wedding meals of Hungarian peasants in the 18th–19th centuries	81
MÁRIA FLÓRIÁN: The historical antecedents of 18th century Hungarian peasant woman's garments. Skirt with shoulder— <i>pruszlik</i> (bodice) and <i>rokolya</i> (petticoat)	107
ÁGNES FÜLEMILE: Printed costume plates in the 18th century	139
ISTVÁN UDVARI–GYULA VIGA: Exchange of commodities, labour and migration in Sáros county in the middle of the 18th century	165
MIKLÓS SZILÁGYI: The external relations of a country town in the Great Hungarian Plain in the late 18th century	201
ISTVÁN CSUPOR: The structure of the guild industry of Nagybánya in the 18th century	221
ILONA TOMISA: Church flags in folk use, on the basis of 18th century canonical visitation records	241

BEVEZETÉS

Negyven éve már, hogy 1952-ben megjelent egy gyűjteményes kötet *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790* címen az MTA Történettudományi Intézetének termvmunkájaként, s munkaközösségének „kidolgozásában” (SPIRA György szerk. 1952). Fontos hozzájárulás volt ez a maga korában a 18. századi társadalom és gazdaság állapotának, mozgásfolyamatainak megismeréséhez. Azóta nagyszerű történeti monográfiák, tanulmányok egész sora bővítette a korszak történetének ismeretét, s azok többségében a népi társadalom, életmód, továbbá a népi műveltség szakunk által vizsgált problematikája is megjelent. A történeti érdeklődés illusztrálására a tízkötetes nagy szintézis, a *Magyarország története* vonatkozó 4. kötete mellett elegendő itt egyetlen monográfiát megemlíteni. A *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című nagyívű s lenyűgöző adatgazdagságú műben a kor magyar parasztságának folklórja, művészete, zenéje, tánca, mindennapi életének kulturáltsága is helyet kapott (KOSÁRY Domokos 1980), mintegy jelezve, hogy a magyar történetírás igényt tart a néprajz, a folklorisztika történeti eredményeire.

Jelen kötet *Népi kultúra Magyarországon a 18. században* tematikai megjelöléssel készült, s jelenik meg az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyvsorozatában, azonban — mint a tartalomjegyzékből is látható — zömmel az anyagi kultúra és a népi társadalom kérdésköreivel foglalkozó tanulmányokat tartalmaz. Nem törekszik tehát a korszak népi műveltségének átfogó, arányos, rendszeres bemutatására! Ezúttal terjedelmi okokból is ki kellett hagyni egyes írásokat, melyek a népköltészet, a népművészet, illetve a néphit és népszokások tárgykörébe tartoztak. Szerkesztés közben alakult ki egy következő kötet terve, amely a magyar nép 18. századi „szellemi műveltségének” egyes részleteit mutatja be, s főként a művelődéstörténet, az irodalomtörténet számára nyújt majd folklorisztikai eredményeket.

Ezen kötet és a szerkesztés alatt álló másik „18. századi” tanulmánygyűjtemény közreadásának legközvetlenebb célja az, hogy mozdítsa elő a népi kultúra történeti fejlődésmenetének ábrázolását, s ezáltal a *Magyar néprajz* c. nyolckötetes kézikönyv, az új néprajzi szintézis „történeti kötetének” megalapozását. Ehhez azt kell megjegyezni, hogy — TALASI István kezdeményezésére és irányításával — az 1980-as évek elején ismert történészek egy csoportja szinopszisok megírásával

működött közre annak a kérdésnek a tisztázásában, hogyan lehetne a népi társadalom és kultúra történetét, évezredes változási folyamatát bemutatni, s ezáltal a néprajzi ismereteket szélesebb történeti perspektívába állítani és értelmezni. A fenti kezdeményezés óta eltelt egy évtized az említett célkitűzés helyességét nem kérdőjelezte meg, de időközben a munka kivitelezésének személyi, technikai feltételei sokat változtak.

A közeli és gyakorlati haszon mellett más szempontok is joggal felmerülnek. E kötet közreadásának közvetett haszna lehet a diakrón szemléletmód, a történeti néprajzi irányzat erősödése, az ilyen irányú néprajzi vizsgálatok serkentése.

A szakon belül közhely, de talán a rokontudományokban is tudott dolog, hogy a hazai etnográfusok az elmúlt évtizedekben igen eredményesen tevékenykedtek mind az archivális források feltárása, mind azok értelmezése, feldolgozása terén. Emlékeztet, hogy VARGYAS Lajos már 1961-ben imponáló szemlét nyújthatott a Néprajzi Múzeum akkori munkatársainak történeti néprajzi irányultságú műveiről (VARGYAS 1961: 17—19). Az általa közreadott jegyzékből az is kiderül, hogy az etnográfusok érdeklődése már az 1940—50-es években sem szorítkozott egyik vagy másik történeti korszakra, korra. Kiterjedt az östörténeti korokra éppúgy, mint a középkorra vagy az újkor századaira. Mindamellett az 1950-es évek elején, amikor munkaközösségeket szerveztek, s kutatási programokat fogadtak el, keresték a történeti-néprajzi forrásfeltárás lehetséges súlypontjait. TÁLASI István, BALOGH István, WELLMANN Imre, BELÉNYESY Márta és mások javaslatára két korszak kutatását emelték ki. Érdemes erről az akkori megfogalmazást idézni: „Népi kultúránk történeti felderítéséhez — hogy később etnogenezisünk problémáit is élesebben lássuk — interetnikus szempontból és a gazdasági és társadalmi viszonyoknak a népi kultúrában is döntően jelentkező behatása elemzése végett két időszakot kell mindenek előtt átvizsgálni: a XV—XVI. századot, majd a hódoltság utáni XVIII. századot” (TÁLASI 1955: 11). E fontos felismerés jegyében kezdte meg működését 1952-ben az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén a „Bél Mátyás munkacsoport”, amely célul tűzte a teljes kéziratos hagyaték feltárását, s mindenekelőtt a *Tractatus de re rustica Hungarorum*, illetve a borászatról s a népviseletről megtalált kéziratok elemzését. WELLMANN Imrének köszönhetjük, hogy ez a 18. századi „magyar néprajz” végre nyomtatásban is, magyar nyelven is hozzáférhető (BÉL 1984).

A népi kultúra történeti forrásainak feltárásában az utóbbi három-négy évtized folyamán minőségi fordulat ment végbe. Nemcsak azt kell látni, hogy rendkívüli módon megnövekedett a forrásközlések, a kizárólag vagy nagyobb részben levéltári forrásokra alapozott néprajzi tanulmányok száma. Hiszen archivális források kezdettől fogva helyet kaptak a magyar néprajzi kutatásban. Azonban az etnográfusok egymást követő nemzedékei igen eltérő módon használták fel ezt a forráscsoportot. HERMAN Ottó egyik vaskos kötete a magyar pástorkodás írott dokumentumainak hatalmas tárháza. Ebben középkori oklevelek, adománylevelek, határpercek, újkori szabályrendeletek, tanácsi jegyzőkönyvek, ár- és bérlimitációk s más iratfélék egész garmadáját közölte, mert azokból kívánta megírni a pástorkodás-

nak mint a magyarok nagy összefoglalkozásának köztörténetét (HERMAN 1909). Ez a pozitivisták szemlélettel gyűjtött és minden különösebb koncepció nélkül rendezett forrásgyűjtemény azonban már a kortársakban is csalódást keltett. A természettudósból lett etnográfus ismerte a földtörténeti-régészeti munkamódszert, értette a „beszélő tárgyak” üzenetét, de nem volt felkészültsége az írott szövegek tanulmányozásához. Korának pozitivisták történetírásában ezzel nem állt egyedül.

A két világháború között a magyar etnográfiától elsősorban őstörténeti eredményeket várt az akkori történetírás és nyelvtudomány (ZICHY István, HÓMAN Bálint, GOMBOCZ Zoltán), a korszak tudománypolitikája. Az etnográfusok többsége igyekezett is megfelelni ennek a várnak. Kivételek azonban akkor is voltak (pl. GYÖRFFY, SZABÓ Kálmán, PAPP László). GYÖRFFY István jórészt levéltári források alapján értelmezte az Alföld településformáinak, népművészetének, kézműiparának újkori történetét. Azonban az ő érdeklődése is elsősorban a jelenre irányult, a recens formákat kívánta történeti előzmények ismeretében magyarázni (GYÖRFFY 1930, GYÖRFFY István 1943).

Az 1940-es években elkezdődő szemléletváltás lényege, hogy a korábbi statikus, geológiai történetfelfogást felváltotta apránként a történeti változások, folyamatok megragadására irányuló kutatói törekvés (PALÁDI-KOVÁCS 1991: 128). Az 1950-es évektől Magyarországon a néprajzi kutatás fókuszában már nem a *jelen* állt, hanem a történeti *fejlődés* maga. A „sui generis” történeti módszert követő etnográfus már nem a recens jelenségek előzményeit kereste, nem ahhoz válogatott adatokat a régi korokból, s nézőpontja sem volt többé visszatekintő, hanem a történelem menetével megegyező. Ekkor már az etnográfiában is evidencia volt, hogy egy-egy korszak forrásai, forráscsoportjai nem a jelent, hanem csak keletkezésük korát segíthetnek megérteni, s az akkor élt nép életviszonyait, tudatállapotát tükrözik. Mind többen vállalkoztak arra, hogy forrásaikat, sőt egész forráscsoportokat önmagukban, illetve vizsgált koruk más forrásaival viszonyba állítva értelmezzenek.

Mindamellet az etnográfusok Magyarországon továbbra is témákra és nem történeti korokra, korszakokra szakosodtak. Többen vállalkoztak egy-egy termelési ág, gazdasági forma országos áttekintésére, s alakulásmenetének követésére, századokon át. Például BALOGH István és TÁLASI István a gabonabetakarítás eszközeinek, munkamódjainak alakulását követte végig a 16. századtól a 19. századig; FÖLDES László pedig az Erdély és Havasalföld közötti transzhumancia méreteit, ágait, adminisztrációját tárta fel egy kompakt levéltári forráscsoport, a vámnaplók felhasználásával (BALOGH István 1964, TÁLASI István 1978, FÖLDES László 1969). Ha kiemelhető korszakokra „specializálódott” néprajzkutató, akkor a 18. század első számú történész-etnográfusának, BALOGH Istvánnak a nevét és munkásságát kell nyomatékkal megemlíteni. A 14–15. század anyagi kultúrájának specialistájaként BELÉNYESY Márta végzett nélkülözhetetlen alapozó munkát. A paraszti gazdálkodás és életmód történelmi változásait több korszakban követve, s a technikátörténet európai fejleményeit különösen figyelembe véve, szerkesztőként is évtizedeken át inspirálta a történeti néprajz hazai építkezését HOFFMANN Tamás (1975).

Az anyagi műveltség és a paraszti gazdálkodás több területén születtek kifejezetten levéltári forrásokra építő monográfiák és tematikus gyűjtemények. Elegendő itt az irtásgazdálkodás, a szőlőhegyek, a hegyközségek vagy a soproni ár- és bérlimitációk témáira utalni (TAKÁCS Lajos 1980, ÉGETŐ Melinda 1985, DOMONKOS Ottó 1980).

A „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” c. kutatási program támogatásával az 1980-as években az MTA Néprajzi Kutatóintézetében kiterjedt történeti néprajzi forrásfeltárás kezdődött. Az első témavezető TAKÁCS Lajos volt, aki a Néprajzi Közlemények Történeti adattár című rovatában már az 1950-es években teret adott levéltári források közlésére. Abból indult ki, hogy az etnográfusok nem hagyatkozhatnak a rokontudományok adalékaira, hanem maguknak is vállalkozniuk kell a néprajz tárgykörébe tartozó, a szak sajátos szempontjait követő forrásfeltárásokra. Ehhez a munkához a közreműködő etnográfusok sok segítséget kaptak az országos és a megyei, városi, egyházi levéltárak kezelőitől, barátságos levéltárosaitól. Az évek során összegyűjtött anyag zöme még kéziratban van, s kiadásra vár. Egyetlen vegyes tartalmú gyűjtemény jelent meg belőle csupán *Történeti-néprajzi források a XVIII—XIX. századból* címen (FILEP Antal—ÉGETŐ Melinda szerk. 1989), döntően a paraszti gazdálkodás és anyagi kultúra részleteit megvilágító közleményekkel. A munkacsoport tagjai és az intézet vezetői rajta lesznek, hogy elérjék a kéziratban levő forráskiadványok mielőbbi megjelentetését. Az újabb eredmények között említhető az a *bibliográfia*, amit a Néprajzi Kutatóintézet a hazai kézművesség és céhes iparok történetéről adott ki (DOMONKOS Ottó—NAGYBÁKAY Péter 1992), szolgálva vele a rokontudományok érdekeit is.

Utalni kell a kisebb-nagyobb tájak 18. századi anyagi kultúrájának rekonstruálására irányuló *regionális vizsgálatokra* is. BARABÁS Jenő egy egész vármegye 18. századi népi kultúráját körvonalazta kortársi, illetve levéltári forráspublikációk alapján (BARABÁS 1964). SZILÁGYI Miklós a Nagykunság paraszti gazdálkodását mutatta be a helyi levéltárak iratai, tanácsjegyzőkönyvei nyomán. Az alföldi mezővárosok 18. századi bőséges és magyar nyelven keletkezett iratanyaga sok más helyen is lehetővé tesz hasonló elemzést (SZILÁGYI Miklós 1966). ANDRÁSFALVY a recens és a levéltári források összekapcsolásával rajzolta meg a paraszti gazdálkodás két-háromszáz éves történetét a tolnai Sárközben (ANDRÁSFALVY Bertalan 1965). Hasonló példákat még hosszan lehetne sorolni az ország és a népi kultúra más területeiről is. Ez a történeti néprajzi irodalom ma már olyan gazdag és sokrétű, hogy önálló bibliográfiai feldolgozást kíván.

A kutatások következő szintjét képviselik azok a tárgymonográfiák, amelyek a magyar népi kultúra történetének szintéziséhez készítik elő az utat. Az anyagi kultúra történetét részleteiben lehet megrajzolni a tárgyak, munkaeszközök, munkamódok, település- és épületformák elterjedtségét, fejlődésmenetét feltáró dolgozatok alapján. Említhetők nagyobb részrendszereket történeti alakulásukban feltáró munkák is. Egyikük a magyar lakáskultúra kezdeteit, legrégibb korszakait vizsgálja meg, másikuk a magyar lakóház középkori fejlődésmenetét vázolja (CSIL-

LÉRY Klára 1982, BALASSA M. Iván 1985). Születtek már olyan értekezések is, amelyek korokon, korszakokon át követik egy-egy kulturális részrendszer történeti alakulását. Ezek egyike a magyar állattartó kultúra, másika pedig a népi építő-kultúra korszakait követve csaknem teljes történeti hosszmetsetet, evolúciós folyamatot rajzolt meg. Egy monográfia az újkori magyar táplálkozásokultúra történetét követi nyomon a késő középkori kiindulóponttól, egy másik a tiszai halászat termelési viszonyait, technikáit követi korokon át történeti alakulásában (PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985, BARABÁS Jenő 1987, KISBÁN Eszter 1984, 1990, SZILÁGYI Miklós 1992). Ezeknek a történeti néprajzi tárgymonográfiáknak közös vonása, hogy igen hosszú időtávot kísérelnek meg átfogni, s nyomatékkal szólnak egyes korok, korszakok újításáról, a kulturális részrendszer korspecifikus vonásairól, a korfordulók jellemzőiről. Ezzel szinkronban vannak az európai etnológia azon kísérleteivel, amelyek a népi kultúra korszakainak, periódusainak megragadását tűzték célul (TALVE, Ilmar 1983, HARTINGER, Walter 1985).

Végül említeni kell olyan elemzéseket is, amelyek rövidebb időtávot fognak át, s azon belül mutatják ki a népi kultúra egy-egy részlegében végbement változásokat, s a változások szakaszait, kiváltó okait, hátterét. Ilyen finom elemzés példáját nyújtották a magyar népművészet 19. századi stílusváltozásait, s e példákön keresztül a paraszti kultúra 19—20. századi változásának szakaszait felvázoló dolgozatok (HOFER Tamás 1975, 1977).

A néprajz oldaláról voltaképpen a *történeti antropológia* címen 1984-ben tartott ülésszakon is a történeti néprajz ismert művelői közül szerepeltek néhányan, s számoltak be régebben kezdett kutatásaikról. A konferencia és a nyomában megjelent kötet érdeme, hogy tovább szélesítette tudományszakjaink együttműködését, s erősítette hazai történészek egy csoportjának néprajzi-antropológiai érdeklődését. Ezen érdeklődés újabb öröndetes jele Peter BURKE ismert könyvének magyar fordítása és kiadása is (HOFER Tamás szerk. 1984, BURKE, Peter 1991).

A történeti néprajzi irányzat erősítését, kutatási utánpótlását szolgálja az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén 1984-ben bevezetett szigorlati tárgy, *A magyar nép anyagi műveltségének története*. Ez a főkollégium négy szemeszteren át, korszakról korszakra haladva mutatja be a népi társadalom és az anyagi kultúra állapotát, változási folyamatait. Emellett a néprajzszakos hallgatók szemináriumok és speciális kollégiumok révén ismerkedhetnek meg a történeti néprajzi források, a levéltárak kutatási lehetőségeivel, okmánytárak, forrásgyűjtemények használatának módjával.

Az itt közreadott tanulmányok a szerzők folyamatosan végzett tematikus vizsgálódásaiból származnak. Ezt a kötetet nem munkaközösség írta, nem parancsra, felülről szorgalmazott „tervutasítás” nyomán jött létre. Manapság szokásos alapítványi támogatás, pályázaton nyert céltámogatás sem áll mögötte. Azaz különösebb tervezés, nekikészülés nélkül, mintegy „menet közben” teszi le az asztalra az intézet kutatóinak egy csoportja. Terjedelmi okokból sajnos nem volt mód több külső szerző felkérésére, szerepeltetésére. Ettől ezúttal az „idegen tollak” mostanában gyakrabban hallható vádja miatt is el kellett tekintenünk.

A szerkesztés az írárok tematikai és területi szóródását követte. Elöl állnak a társadalom és a népi műveltség nagyobb részlegeit átfogó, országos vagy még tágabb kitekintéssel íródott dolgozatok. A kötet gerincét az anyagi kultúra nagy szektorait érintő cikkek alkotják (pásztorélet, szőlészet, népviselet, táplálkozás, céhes ipar, árucseré). A társadalom tagozódása, rétegződése, szerveződése, a különböző társadalmi csoportok kapcsolódása, mentalitása jelenik meg a pásztorok, kézművesek, illetve a mezővárosi lakosok viszonyait leíró cikkekben.

Talán megbocsátható, hogy az előjáróban említett példák túlnyomó többsége az MTA Néprajzi Kutatóintézetéhez, az intézeti munkatársak tevékenységéhez kapcsolódik. Történeti forrásfeltárás még számos néprajzi kutatóhelyen folyik évtizedek óta. A Néprajzi Múzeum az inventáriumok kutatását végzi igen eredményesen, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum főként a népi építéset, lakáskultúra történeti feltárását támogatja, s számos más múzeum, több egyetemi tanszék etnográfusai végeznek évtizedek óta történeti néprajzi forrásfeltárásokat és elemzéseket. Ezt a kötetet nekik és a 18. századi Magyarország minden kutatójának jó szívvel ajánljuk.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan
1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században*. Pécs
- BALASSA M. Iván
1985 *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata*. Békéscsaba
- BALOGH István
1965 *Das Einbringen des Getreides ins Karpatenbecken im 16—17. Jahrhundert*. Acta Ethnographica XIII. 369—401
- BARABÁS Jenő
1964 *Békés megye néprajza a XVIII. században*. Gyula
1987 *A magyar népi építéset korszakai*. In: BARABÁS Jenő—GILYÉN Nádor: Magyar népi építéset. Budapest, 159—176
- BÉL Mátyás
1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Latinból fordította, válogatta WELLMANN Imre. Budapest
- BURKE, Peter
1991 *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest
- CSILLÉRY Klára
1982 *A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei*. Budapest
- DOMONKOS Ottó
1980 *Ar- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI—XIX. század)*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához (Budapest) 8. szám
- DOMONKOS Ottó—NAGYBÁKAY Péter szerk.
1992 *Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája*. Budapest
- ÉGETŐ Melinda
1985 *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a XVII—XIX. századból*. Budapest
- FILEP Antal—ÉGETŐ Melinda szerk.
1989 *Történeti-néprajzi források a XVII—XIX. századból*. Documentatio Ethnographica (Budapest) 13.
- FÖLDES László
1969 *Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. (Hrg. FÖLDES, L.) Budapest, 345—356
- GYÖRFFY István
1930 *Magyar népi himzések, I. A cifraszűr*. Budapest
1943 *Magyar falu — magyar ház*. Sajtó alá rendezte GYÖRFFY György. Budapest

- HARTINGER, Walter
1985 *Epochen der deutschen Volkskultur*. Ethnologia Europaea XV:1. 53—92
- HERMAN Ottó
1909 *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok*. Budapest
- HOFER Tamás
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében*. Ethnographia LXXXVI. 398—414
1977 *XIX. századi stílusváltozások: az értelmezés néhány lehetősége*. Ethnographia LXXXVIII. 62—80
- HOFER Tamás szerk.
1984 *Történeti antropológia*. Budapest
- HOFFMANN Tamás
1975 *Néprajz és feudalizmus*. Budapest
- KISBÁN Eszter
1984 *Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában*. Ethnographia XCV. 384—399
1990 *Ételek és étkezés. Az újkori magyar táplálkozáskultúra kialakulása*. Doktori értekezés kézírata. Budapest
- KOSÁRY Domokos
1980 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1985 *A magyar állattartó kultúra korszakai*. Doktori értekezés kézírata. Budapest
- 1991 *A történeti források szerepének változása a magyar néprajzban*. In: Történelem, régészet, néprajz. (Szerk. UJVÁRY Zoltán) Debrecen, 125—133
- SPIRA György szerk.
1952 *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790*. Budapest
- SZILÁGYI Miklós
1966 *Adatok a Nagyikunság XVIII. századi néprajzához*. Szolnok
1992 *Halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika. A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése*. Debrecen
- TAKÁCS Lajos
1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Budapest
- TÁLASI István
1955 *Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945—1955)*. Ethnographia LXVI. 5—56
1978 *Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei (Termelés és munkaracionalizálás)*. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei XXX. 309—354
- TALVE, Ilmar
1983 *Periods in Folk Culture. Exemplified in Finland*. Ethnologia Europaea XIII. 113—144
- VARGYAS Lajos
1961 *Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz?* Néprajzi Értesítő XLIII. 5—20

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG HATÁSA A MAGYAR PARASZTI MŰVELTSÉGRE

A 16—17. században a Kárpát-medencén, a történeti Magyarországon két civilizáció és két világhatalom frontvonala húzódott keresztül.¹ A magyarság egy jelentős része csaknem két évszázadra török uralom alá került. Az iszlámnak és a keresztény Európának az Ibér-félszigettől Kelet-Európáig húzódó, sok század óta mozgásban lévő határvonalán ezt a magyar szakaszt megmerevedett átmeneti állapot jellemezte. Magyarország meghódítása megakadt, kettős uralom rögződött, a kulturális alkalmazkodás és elzárkózás sajátos rendszere alakult ki.

Ennek a történeti forrásokban jól dokumentált helyzetnek a részletekbe hatoló vizsgálata általános tanulságokat hozhat a kulturális felülrétegződés, alkalmazkodás, politikai hatalom és műveltségi változás viszonyának kutatásához. A magyarok számára a kérdés személyesebb, e két évszázadnyi küzdelem alatt az ország népessége, a magyar nyelvterület kiterjedése, a harcok által érintett tájak földrajzi arculata is gyökeresen megváltozott. Ez a korszak az ország egész későbbi történetére rányomta bélyegét.

Ez a dolgozat a kulturális konfrontációnak csupán egy részével, a magyar parasztságot különösen a hódoltság területén ért török hatással foglalkozik. Voltaképp fogalmi kereteket kíván fölállítani a folyamatok értelmezéséhez anélkül, hogy a kutatási eredmények adatszerű áttekintésére vállalkozna.²

A török kor értékelése kapcsolódik a magyar nemzeti önértelmezéshez, az e téren kialakult különböző álláspontok belejátszanak a tudományos vitákba is. Ezek a nézetek távolról befolyásolják a paraszti műveltség értelmezését is. Egyes kutatók a török kulturális hatásokban mintegy kompenzációt kerestek a török pusztításokkal szemben, még azt is leírták, hogy a török művészet megismerése szinte kárpótlásnak tekinthető a 16—17. századi pusztításokért. Mások az idegen-

¹ Vö. HEGYI Klára 1985/b, 1040; BRAUDEL, Fernand 1973. II. 759—763. BRAUDEL francia eredetiben 1949-ben megjelent munkája fordulópontot jelentett Európában is, Törökországban is az oszmán történelemnek a frontvonalak mindkét oldalát egyaránt szemlélő tárgyalása felé. HÓVÁRI János 1987.

² Ennek a tanulmánynak egy rövidebb változata elhangzott a Budavári Emlékbizottság nemzetközi tudományos konferenciáján, 1986. október 3-án. Ez a szöveg németül megjelent az Acta Historicában (HOFER Tamás 1988).

nek tartott európai, nyugati kulturális kapcsolatokkal szemben a magyar népi műveltség keleti vonásait kívánták erősíteni az oszmán-török hatás hangsúlyozásával is.³

* * *

Kulturális hatások történeti rekonstruálásához a néprajznak régi eszköze egyes elemek, vonások, motívumok eredetének-elterjedésének, átadásának-átvételének filológiai feltárása.

Mit tanultak, vettek át tehát a magyarok a törököktől? E kérdés megválaszolásához a befogadó és a kibocsátó oldalon egyaránt pontosításra van szükség. A török műveltség erősen rétegezett volt. Maga a török elnevezés a birodalom központjában az alsóbb osztályok faragatlan tagjait jelölte, a Karagöz játékok hőseit, nézőit. Velük szemben a műveltek oszmánlinak tartották magukat. Egymás nyelvét is alig értették. ROZSNYAY Dávid a *Horologium Turcicum* 1680 körül készült fordításában magyar kancelláriákban használt magyar-latin keveréknyelvvél adta vissza az oszmánli réteg perzsa és arab szavakkal vegyített, mesterkelt beszédét (amit a plebejus törökök gúnyoltak).⁴

A kulturális hatások legmagasabb szintjét, a luxusjavak, az udvari művészet, a kifinomult városi műipar szintjét a művészettörténet, a művelődéstörténet vizsgálja. Tanulmányom ezt a szintet csak érinti, részben azért, mivel a kutatás ezeknek az előkelő művészi termékeknek a hatásával is számolt — a felsőbb társadalmi rétegek, a kézművesipar stb. közvetítésével — a paraszti műveltségben.

A török luxusjavak, így szőnyegek, hímzések, selymek az egész egykorú Európában kedveltek voltak. A magyar főurak azzal, hogy megbecsülték, szinte gyűjtötték a szép török holmit, nem elkülönültek, hanem éppen összekapcsolódtak Európa többi részével. Magyarország közel esett a török műipar forrásaihoz — nem annyira a katonai frontvonal, mint inkább a kereskedelmi utak révén. A brassói kereskedők már a 16. század elején évente 500 keleti szőnyeget is behoztak.⁵ A magyar leltárak sok törökös hímzést említenek. De török hímzéses ágyi felszerelése volt Németalföld helytartójának is, és török hímzést leltároztak Mazarin bíboros hagyatékában is.⁶

A művészi török áru forgalma igen szűk társadalmi rétegre korlátozódott. A legkiválóbb török készítményeket az erdélyi fejedelmek közvetlenül Isztambulban

³ A török kor magyar historiográfiájában „sajátosan keveredik a magyar hősi múlt felidézése és másfelől a törökséghez fűződő barátság”. A turkológia, melynek 1870-ben már volt tanszéke Budapesten, „amolyan nemzeti tudománnyá vált”, amelyben egymás mellé került az őstörténet és az oszmanisztika (HÓVÁRI János 1987. 3—5). — TAKÁTS Sándor szerint „csak egy-két minarett s néhány török virág maradt nálunk a hódoltság korából. Elfeleedtünk minden jót s nyakába zúdítottunk minden rosszat, minden bűnt annak, a ki már nem védelmezhetette magát.” TAKÁTS Sándor 1915—1917. II. 237; vö. GERVERS, Veronika 1982; SOPRONI Olivér é. n.

⁴ STAVRIANOS, L. S. 1958. 92—93.

⁵ GERVERS, Veronika 1982. 23 (1. jegyzet, SCHMUTZLER, E.: *Orientalische Teppiche in Siebenbürgen*. Leipzig 1933 nyomán). Vö. PACH Zsigmond Pál 1978; HÓVÁRI János 1979. 89; BALOGH Jolán 1985. 375.

⁶ PALOTAY Gertrud 1940. 28, 89—90.

vásároltatták, ha nem ajándékba kapták — az egykorú magyar források ezeket nem is „töröknek”, hanem „portainak” nevezik. Bethlen Gábor palotájában egyszerre 150 keleti szőnyeg volt kiterítve, és mintegy 200 további darab raktáron állt⁷ — de főúri kastélyokon, templomokon kívül ezek a szőnyegek legfeljebb jómódú nagyszombati, kassai, kolozsvári⁸ polgárok lakásában voltak használatosak, közembereknél biztosan nem. A hímzéseknek, hímzett kendőknek már voltak finomabb és egyszerűbb, olcsóbb változatai, és az utóbbiak megfordultak mezővárosi, falusi parasztemberek kezén is. Ennek ellenére PALOTAY Gertrud igen gondos kutatómunkája voltaképp a népművészetet illetően negatív eredményt hozott: csak néhány erdélyi magyar faluban, a magyar népi hímzésanyaghoz mérve elenyészően kevés varráson fedezett fel törökös motívumokat.⁹ A keleti virágornamentika széles körű európai divatja mellett még ezeknél sem lehetünk biztosak, hogy távoli forrásuk nem valamely törökös itáliai, spanyol vagy más európai munka volt-e. Az igen változatos és gazdag magyar népi kerámia díszítményeit is megpróbálták összekapcsolni előkelő török mintaképekkel. A részletező vizsgálatok azonban itt is csak szűk körben tudtak közvetlen befolyást bizonyítani, és arra is rámutattak, hogy korántsem a fedelmi udvar által hozatott anatóliai, izniki fajanszok hatásáról van szó, hanem föltehetően a magyarországi török fazekasműhelyek befolyásáról, melyek egy provinciális, észak-balkáni, boszniai használati edény-stílust képviseltek.¹⁰

Végeredményben a luxusjavak forgalma és a művészeti hatások is mintegy a parasztság, kiváltképp a hódoltságban élő parasztság „feje fölött” haladtak el, és később, áttételesen is elég kevés befolyásuk mutatható ki a népi műveltség alakulásában.

A mindennapi élet területén a nyelvtudomány és a néprajz tett kísérleteket a kulturális érintkezések fölmérésére. Az egykorú magyar nyelvbe török szavak százaai kerültek be.¹¹ Ezeknek a többsége később feledésbe merült. A szavak török ruhaanyagok, öltözetdarabok, bőrneműek, étel-italfélék, gyümölcsök, konyhai eszközök egykorú ismeretéről és talán használatáról tanúskodnak.¹² Abban azonban ritkán lehetünk biztosak, hogy a szavakkal jelzett tárgyak, technikák stb. is a törököktől kerültek hozzánk. Az ételek közt a török nevű *pite*, *tarhonya* és a török szavakkal is megnevezett töltött káposzta esetében például széles körű elterjedésük

⁷ B. NAGY Margit 1970. 108.

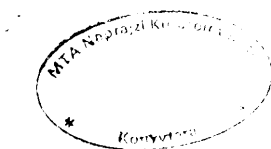
⁸ JAKÓ Zsigmond 1957. „Egy-két szőnyeg szinte minden polgárházban akadt, öt-hatnál több azonban a legmódosabbaknál is egészen ritkán.” A város tekintélyesebb polgárainak házasságára szőnyeget ajándékozott. A hagyaték felosztásakor az özvegy az asztalra szőnyeget, arra abroszt terített — arra tette a felosztásra kerülő tárgyakat (372—373).

⁹ PALOTAY Gertrud 1940.

¹⁰ SOPRONI Olivér é. n.; MÉSZÁROS Gyula 1968; GERŐ Győző 1975; ifj. FEHÉR Géza 1972; KOVÁCS Györgyi 1984; LAZÁR Sarolta 1986.

¹¹ KAKUK, Susanne 1973.

¹² KAKUK, Zsuzsa 1977.

alapján több irányból is számolhatunk átvételükkel.¹³ (A néprajzi hatásvizsgálatok eredményeire, problémáira később térek ki.)

* * *

A hódoltságban egymás mellett élő kultúrák egymásra hatását nem csupán elemek, vonások átadásán-átvételén keresztül közelíthetjük meg. Megkísérelhetjük, hogy a kultúrákat egészükben nézzük, mint az emberek viselkedését, gondolkodását irányító rendszereket, mint olyan folyamatokat, amelyben saját maguk és mások értelmezése, reprezentálása folyamatosan történik. Kereshetjük egymáshoz viszonyított szerepeiket, az e szerepeket értelmező ideológiákat, a továbbélési stratégiákat.¹⁴

A hódoltságban együttélő népcsoportok és kultúrák közt nem voltak szimmetrikusak a kapcsolatok. Az együttélésnek, pluralizmusnak egy olyan modellje valósult meg, amelyben egy idegen, hódító kisebbség gyakorolta a hatalmat az alávetett őslakosság felett. A társadalmat így nem közös értékek és törekvések tartották össze, hanem erő és szabályozás. Az ilyen társadalmakat szakadékok, hézagok osztják meg, a csoportok közt hiányoznak a szelíd átmenetek, és hangsúlyt kap a kultúrának a hovatarozást, másságot kifejező szerepe.¹⁵ Az „interetnikus kölcsönhatás” (általában pontosabb kifejtés nélkül használt) fogalma olyan kulturális érintkezéseket tételez föl, ahol különböző csoportok hasznosság, esztétikum és más indítékok alapján tanulnak egymástól, ellesik, átveszik egymás műveltségi elemeit, a közelségből egymáshoz való közelítés származik. A hódoltsági Magyarországon és hasonló történeti helyzetekben viszont éppen a kulturális határok megmerevedésével, a különbözőség néha görcsös őrzésével számolhatunk (ami egy-egy csoport etnikumként való fennmaradását jelentheti). A hódoltsági török—magyar kulturális kapcsolatokban eszerint az átvételek helyett jobbra elutasítást és kulturális elzárkózást várhatunk. Figyelmet érdemel az is, hogy a kulturális határvonal mely szakaszai voltak időről időre átjárhatóbbak vagy teljesen átjárhatatlanok. (A királyi Magyarországon vagy Erdélyben élő magyarok számára természetesen ezeknek a határoknak az „őrzése” más feladatot jelentett, mint a hódoltságiaknak. Ez magyarázza a hódoltságon kívül, de például Lengyelországban is a török luxusjavak iránti fogékonyságot, sőt lelkesedést.)¹⁶

¹³ Vö. FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 65, 66.

¹⁴ WOLF, Eric R. 1982. 387—390. WOLF könyve hozzátételül 1400-tól világviszonylatban vázolja föl a hódítás, gyarmatosítás, ellenállás folyamatait, kultúra és hatalom összefüggéseit a változásban.

¹⁵ Vö. KUPER, Leo 1971. 379—381. — A hódoltságban mintegy az „európaiak”, a magyarok voltak ahhoz hasonló kiszolgáltatott helyzetben, mint másutt az európaiak által gyarmatosított népek. Vö. BARTH, Frederik 1969. 36.

¹⁶ A hatvanas évek végén Frederik BARTH (1969) tudatosította az etnikai-társadalmi határvonalak fontosságát az etnikai csoportok létében s azt is, hogy „a határ által körülzárt kulturális anyagnak” nincs eredendő etnikai jelölő-azonosító szerepe, egyes vonásait azonosító-megkülönböztető szereppel az együtt élő csoportok interakciója látja el. A „határ” fogalmát az újabb vizsgálatok (főleg bevándorló, vendégmunkás, áttelepített csoportok, jelenkori kisebbségek körében) mintegy lágyítják marginális, perifériális átmeneti zónák feltárással (vö. KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara 1992).

Próbáljuk számba venni a hódolt Magyarországon érintkezésben lévő etnikai, kulturális csoportokat. A törökök nem alkottak „teljes társadalmat”. Hosszabb-rövidebb időre Magyarországra vezényelt katonáik, tisztviselőik a szolgáltató népességgel szinte úgy éltek erődített, stratégiai településeikben, mint az európaiak a korai gyarmatokon. Magyarországon — eltérően a Balkántól — nem jöttek létre igazi török városok.¹⁷ Nem települtek be falusi török parasztok sem, mohamedán falusi lakosságot csak egy 1578-as összeírás mutatott ki a Duna—Tisza közén, ott is alig 3%-ot.¹⁸ Mint Buda és Pest példája is mutatja, ha a berendezkedés kezdeti évtizedeiben a törökök támaszkodtak is még a helyi keresztény iparosokra, kereskedőkre, mihamarább kialakult saját ellátó rendszerük saját iparosokkal és kereskedőkkel, — bár ennek a színvonala meglehetősen alacsony maradt, úgyhogy a finomabb árut a birodalom belsejéből hozták.¹⁹

Az 1588-ban, 20 évi magyarországi tartózkodás után Budán meghalt jómódú és művelt Ali Cselebi 584 tételből álló hagyatékában pl. anatóliai, ruméliai (balkáni), jemeni, egyiptomi, sőt indiai és kínai edények, szőnyegek, szövetek mellett összesen két tárgy: egy gyertyatartó és egy sőtartó, meg néhány fegyver volt magyar készítésű.²⁰ A Magyarországon élő törökök lakása, konyhája — akár gazdagok voltak, akár szegények — végig megmaradt töröknek, szőnyegekkel-takarókkal, ülpárnákkal, asztal helyett kerek tálcákkal.²¹ Csak a hódoltság második, némileg lazább feléből ismeretesek olyan példák a beilleszkedésre, hogy török katonák több nemzedékre megtelepedtek, földet műveltek, ipart űztek, a helyi lakosságból házasodtak. Részt vettek a családi szőlő művelésében is, csak éppen a disznótartástól tartózkodtak.²²

A hódoltságban élő magyarok társadalma sem volt teljes. Földesuraik, közigazgatásuk, királyuk, fejedelmük a királyi Magyarországon, illetve Erdélyben élt, és a török főhatósága alatt is magyar állampolgárok, magyar adófizetők maradtak. Törvényük tiltotta, hogy törökkel barátkozzanak, földet adjanak el neki vagy vegyenek tőle, peres ügyükkel török bírósághoz forduljanak. A „törökösséget” szigorúan üldözték és büntették.²³ Mindezt pontosan számon tartották a törökök is, és míg a balkáni keresztényeknek, akkori összefoglaló elnevezésükkel rácoknak megengedték, hogy például a fontos török várak, így Esztergom, Vác, Buda lábánál épült külvárosokban lakhassanak, sőt a török hadseregbe is belépjenek,²⁴ magyarok számára ilyen lehetőség nem volt. Ahogy a törökök magasabb szintű

¹⁷ HEGYI Klára 1976. 88—89; 1985/a 1027.

¹⁸ HEGYI Klára 1976. 77.

¹⁹ HEGYI Klára 1985/b 39.

²⁰ FEKETE Lajos 1959.

²¹ FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 65; HEGYI Klára 1976. 11; GERELYES Ibolya 1979/a, 1979/b.

²² FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 49; HEGYI Klára 1976. 96 skk.; 1985/a 1027—28.

²³ HEGYI Klára 1976. 242—249; 1985/a 1038—1039; SUGÁR István 1986.

²⁴ FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 60—62; MAKKAJ László 1985. 1441; HEGYI Klára 1976. 76—77; 1985/b 1028. Ezek a gazdálkodó, keresztényekkel összeházasodó törökök a keresztény őslakossághoz való akkulturációra, az etnikus-vallási „határ” mentén, a török oldalon egy „marginális zóna” kialakulására utalnak (vö. 16. jegyzet).

szolgáltatásokért a birodalom belső területeihez fordultak, a hódoltságban élő magyar községek is pl. templomjavításhoz vagy nagyobb építkezéshez kívülről, Győrből, Komáromból, Debrecenből hozattak mestereket.²⁵ Lelkészeik nyugat-európai egyetemeken tanultak, és ottani teológusokkal, tudósokkal leveleztek.

A törökök felé a kulturális határt szinte erkölcsi vasfüggőnné tette, hogy Magyarországon a 16–17. században a nemzeti öntudatalkotás, nemzeti kultúra-építés korai szakasza folyt. Hasonló korai nemzetalakulás Európa más országai-ban is megfigyelhető,²⁶ és mindmáig megkülönbözteti azoknak a népeknek a nemzettudatát, akik ezzel a korai hullámmal vallási, felekezeti és erkölcsi elkö-telezettségek jegyében dolgozták ki nemzeti mitológiájukat, azon nemzetekétől, amelyek csak a második nagy nemzetépítő hullámhoz csatlakoztak a 18–19. század fordulóján a közös nyelv, kulturális örökség és a polgári egyenlőség jegyében. Magyarországon a korai nemzettudat szorosan kapcsolódott a török hábo-rúkhhoz. Ebben a korai szakaszban mindenütt az ótestamentumi Izrael szolgált a nemzet modelljéül. A magyarok a pogánnyal harcolva, igáját viselve, szintén a választott néphez hasonlították magukat,²⁷ és a csapásokban Isten büntetését látták bűneikért. Ez a hit tette elviselhetővé az emberileg kilátástalan kiszolgálta-tottságot a hódoltságban, és adott transzcendens reményt a szabadulásra.²⁸ A törökök hol mint Góg fiai, hol mint az Antikrisztus népe, a végítélet előhírnökei kaptak kozmikus dimenziót ebben a képben.

A magyar nyelvű irodalom kibontakozása, a rohamosan terjedő írásbeliség és könyvnyomtatás nemcsak „demokratizálta” a műveltséget, vagyis rendi és réteg-határokon át egységesítette a nemzetet, hanem összefogta a politikailag széthullott országtöredékeket is:²⁹ „Baranya református gyülekezeteiben Erdélyben nyomta-tott könyvekből énekelték a zsoltárokat”.³⁰ PÉTER Katalin mutatott rá, hogy az egyházi és világi irodalomban egyaránt mennyire általános volt a „lappangó (politikai) eligazító szándék”. A magyar zsoltáros könyvekben ezért tett ki több mint 80%-ot a bűnbánati ének (szemben a másutt népszerű hálaadó-dicsérő éne-kekkel), ezért volt népszerű Judit története, Mátyás és a szent királyok emlékezete, még a magyarra fordított Elektra is, melyek valamiképpen mind a szabadulásról szóltak.³¹

A korai nemzeti kultúraépítés jelenségeként értelmezte MARTIN György a *hajdú-tánc* népszerűségét ebben a korban. Nevével, jellegével a társadalom alján elhelyez-kedő pásztor- és marhahajtó rétegre utalt ez a fegyveres katonatánc, de a társada-lom valamennyi rétegében elfogadták: Balassi Bálint 1572-ben a pozsonyi koroná-zási ünnepségen éppen úgy eljárta, mint Esterházy Pál, a későbbi nádor, az 1647-es

²⁵ BOBROVSZKY Ida 1980. 21; SZAKÁLY Ferenc 1984. 165.

²⁶ GIESEN, Bernhard 1991.

²⁷ Vö. KLANICZAY Tibor 1961 (1956). 70–84; PÉTER Katalin 1985. 485–487.

²⁸ PÉTER Katalin 1985. 490–491; ÓZE Sándor 1991.

²⁹ PÉTER Katalin 1985. 478, 501, 587–591.

³⁰ HEGYI Klára 1985/b 1033.

³¹ PÉTER Katalin 1985. 590.

országgyűlésen, és táncolták falusi csapszékek előtt és katonai táborokban, sőt ágyútűzben a török várfalak alatt is az ellenség bosszantására. A külföld szemében sajátosan magyar színezetet kapott ez a tánc, félreérthetetlenül utalt a török elleni harcra, mint nemzeti feladatra.³² A török harcok így — miközben fizikai létében szinte végső veszélybe sodorták a magyarságot — folyamatosan erősítették a nemzeti összetartozás tudatát. A Bocskai-felkelés idején már széles társadalmi rétegekben élt a társadalom egészét átfogó nemzetfogalom.³³

A törökök és magyarok kulturális érintkezésében fontos szerepe volt a Magyarországra beköltöző keresztény délszláv csoportoknak. (Itt nem tárgyalhatjuk azt a kérdést, hogy a mohamedán lakosság, a „törökök” maguk is jelentős részben bosnyák, szerb, montenegrói származásúak, anyanyelvűek voltak.) Szerepük a magyar hódoltságban emlékeztet a hasonlóan dichotomizált társadalmakban feltűnő „harmadik etnikumok”, „idegenek” szerepére.³⁴ Ezek egyik fél mellett sincsenek (teljesen) elkötelezve, és viszonylag széles kulturális manőverezési lehetőségük van.

A magyarországi délszlávokat két csoportra kell bontani aszerint, hogy még a hódoltság előtt menekültek-e Magyarországra a törökök elől — mint pl. a racke-veiek 1440-ben —, vagy már a hódoltság alatt húzódtak föl, és így már szülőföldjükön alkalmazkodtak a török uralomhoz. Az előbbieket rokonszenveztek az ellenálló magyar magatartással, az utóbbiak viszont élesen szemben álltak a magyar földesurak és a magyar közigazgatás kísérleteivel, hogy jogaikat érvényesítsék a hódoltságban is, velük szemben is.³⁵ Ők álltak be a török hadseregbe, és éltek a fontos török várak katonaságát kiszolgáló külvárosaiban.

Általánosságban megköcsöztatható, hogy a délszláv csoportok kultúrájának, keresztény voltuk ellenére, sokkal nagyobb „áteresztőképesége” volt a török hatásokkal szemben, mint a magyarokénak. A török kivonulása után Budán és Pesten, Szentendrén a visszamaradt városi délszláv lakosság körében, illetve az 1690—1691-ben a Balkánról fölhúzódo csoportok körében, a török városi műveltség sokkal több elemét megtaláljuk, mint bárhol a hódoltsági magyaroknál. A hagyatéki leltárak török rézedényeket és szőnyeget, balkáni, törökös lakáskultúrát és öltözködési kultúrát jeleznek. A délszláv negyedekben Buda és Pest felszabadulása után évekkel is főzték a török bozasört, működtek a kávések, Szentendrén 16, a budai Tabánban 17 szőnyegkészítő munkája iránt is volt kereslet.³⁶ Gyanítható, hogy a keresztény délszlávok és a magyarok közt is „átjárhatóbb” volt a kulturális határ. Ezzel (is) összefügghet, hogy legtöbb török eredetű jövevényszavunk délszláv nyelvi elszíneződést is mutat. Több helyütt párhuzamosan működött

³² MARTIN György 1984.

³³ PÉTER Katalin 1985. 501.

³⁴ VÖ. KUPER, Hilda 1971.

³⁵ HEGYI Klára 1976. 182—191.

³⁶ DÓKA Klára 1985; GAL Éva 1985.

— például — délszláv (görögkeleti) és magyar csizmadiacéh, és voltak vallásilag-etnikailag vegyes céhek is.³⁷

Ha a Kárpát-medencében zajló kulturális érintkezéseket civilizációk ütközésének fogjuk fel (mint BRAUDEL teszi), akkor a hódoltság görögkeleti, szláv lakóit a görög civilizációhoz, a bizánci kultúrához sorolhatjuk. Nekik is megvolt a saját mitikus hivatástudatuk, ami szembeállította őket a törökkel is, a „latin” kereszténységgel is. A keleti Mediterráneumban a török elleni harcokban idegenkedésük a latinoktól, nyugati keresztényektől gyakran erősebbnek bizonyult, mint szembe fordulásuk a törökkel.³⁸

A délszláv csoportok törökök és magyarok közötti közvetítő szerepe egyébként még a főlzabadió háborúk után is, szinte egy évszázadig megmaradt a „görögnek” nevezett, török állampolgár balkáni kereskedők tevékenységében. Egyéb árucikkek mellett jelentős mennyiségben hozták be továbbra is a Balkánról a hódoltság alatt megkedvelt textiliákat, így az *abaposztót*, de olyan apróságokat is, mint a *dorombokat*. A görög kereskedők tevékenysége elsősorban az egykori hódoltság területét hálózta be, ahol egyik-másik vármegyében a 18. század közepén az összes kereskedő kilenctizede (Arad és Fejér vármegye) vagy hathetede (Békés vármegye) török alattvaló volt.³⁹

* * *

Hogyan érzékelték, minősítették a 16—17. századi Magyarország lakói a kulturális különbségeket? Mennyire volt lehetőségük választásra? Hol volt a kulturális határvonal „puha”, átjárható — és hol merev, átjárhatatlan? Mi lehetett egyik-másik török újítás befogadásának mechanizmusa? A következőkben néhány példát idézek — főként a kulturális rekonstrukció lehetőségeinek érzékeltetésére (nem csupán szorosan a hódoltság területéről).⁴⁰

Látszólag mindennapi találkozások, mint törökök és magyarok együttélézése, még ha a kölcsönös jószándékban nem is volt kétség, visszatetsző benyomást hagytak a magyarokban (és bizonyára a törökökben is). Amikor pl. Pozsgay Zsigmond naszádos kapitányt és Jeromos egri kanonokot 1545-ben — mint Konstantinápolyba készülő követeket — a budai basa vendégül látta, mindent megtett, hogy a magyarok jól érezzék magukat. Kis asztalt kaptak az étkezéshez, a basához hasonlóan, míg a többi főtöröknek egy hatalmas börtérítőre tették le az evőeszközt, kenyeret, tálakat. A magyarok részben magyar módra készített nyolc fogást kaptak, a főtörökök hét törökös fogást — a magyarok mégis rosszul érezték magukat az idegen környezetben.⁴¹ Nem volt más a helyzet, ha magyarok láttak

³⁷ EPERJESSY Géza 1967. (6. jegyzet), 117.

³⁸ Vö. BRAUDEL, Fernand 1973. II. 769—771; STAVRIANOS, L. S. 1985. 152 skk.

³⁹ BUR Márta 1985.

⁴⁰ A kulturális „határ” fogalmához vö. BARTH, Frederik 1969; és l. még a 16. jegyzetet!

⁴¹ TAKÁTS Sándor 1915—1917. II. 249—250.

vendégül előkelő törököket, mint pl. Homonnai Drugeth Bálint 1605-ben „egy pasát, sok békekkel és fő-fő törökökkel”. Megbotránkozott azon, hogy „tállal itták és marták az étkeket”, saját és szomszédjuk ködmönébe törölték kezüket, szájukat, és amikor éhségüket elverték, egyszerűen fölkeltek az asztaltól.⁴² MIKES Kelemennek is visszás érzései voltak, valahányszor török pártfogóik törökös módon vendégül látták őket.⁴³

Az öltözetek etnikus-vallási azonosító szerepét is kényesen számon tartották, és a különbségek betartására a törvények, a hatóságok is ügyeltek. Magyar részről a „törökösség” bűnéhez számított a török módra való öltözködés is, a fej borotválása, hosszú üstök eresztése, sőt a dohányzás is.⁴⁴ Az öltözködést szabályozó protestáns zsinati határozatok több cikkelyében is a török öltözködési szokások átvételének a tiltását vélhetjük, így már az 1567-es debreceni, majd az 1623-as komjáti kánonokban, az 1652-es kecskeméti rendelkezésben.⁴⁵ Török részről, úgy tűnik, a Balkánon, a birodalomba beilleszkedett népeknél eltűrték, sőt előmozdították a törökös jellegű öltözködést,⁴⁶ kivétel volt azonban a fejviselet és egyes, az iszlám számára szent színek használata. Ez utóbbi okból húzták le pl. szegényszemre egy magyar követség írnokáról zöld színű harisnyáját.⁴⁷ A fejviselettel kapcsolatban ismeretes Thúry Farkas Pál drámai (valószínűleg túlzó⁴⁸) híradása Tolnárról, miszerint a törökök azt is, aki csak tréfából török fejfedőt tett a fejére, kényszerítették, hogy térjen át az iszlámra, vagy kivégezték.⁴⁹ Ehhez mintegy ellenpéldát jelentenek azok a magyar hajdúk, akik töröknek átállt, áruló bajtársuk fejére, mikor elfogták, nagy szögekkel rászögezték a turbánját.⁵⁰ Török oldalról a magyar süveg fölöltését illetően a „lazább” 17. században nem voltak ennyire szigorúak. TAKÁTS Sándor, többek közt Evlia Cselebi megfigyelése nyomán, azt írja, hogy a magyarországi törökök jelentős része, így a naszádos katonák is, „magyar módra süveget s nem turbánt viselnek”. Volt ugyan a „magyar süveg” mellett „török süveg” is, de kivált az ellenség megtévesztésére, a törökök a magyar süveget is fölítették.⁵¹

⁴² HEGYI Klára 1976. 265.

⁴³ MIKES Kelemen 1966. 18. 426—427. (8. levél, Drinápoly, 1718.)

⁴⁴ HEGYI Klára 1976. 248; 1985/b 1039.

⁴⁵ BOBROVSKY Ida 1980. 23.

⁴⁶ VÖ. SCARCE, Jennifer 1987. 96—113.

⁴⁷ DERN SCHWAM János 1977. 331—332; vö. BOBROVSKY Ida 1978.

⁴⁸ VÖ. PÉTER Katalin 1985. 533; PAPP László 1930. 20.

⁴⁹ KATHONA Géza 1974. 58; BOBROVSKY Ida 1978. 259—259.

⁵⁰ TAKÁTS Sándor 1915—1917. II. 147. — A turbán és süveg már a 15. század második felében fontos azonosító szerepet kapott, amikor a keresztény oldalon is — így Szkander bég harcosai közt — megjelentek a török mintára szervezett és felfegyverzett könnyűlovasok, akiket csupán az különböztetett meg a hasonló török lovasoktól, hogy *nem volt* turbán a fejükön. CHRISTENSEN, Stephen 1987. 241—242.

⁵¹ TAKÁTS Sándor 1915—1917. II. 226—227. — A budai török vámon áthaladó nyugati árucikkek közt kimagasló szerepe volt a süvegeknek, az 1570-es, 1580-as években nyolcvanezer, százhuszezer süveget is átszámolt évente a budai vámos. FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 51.

A dolmányos-mentés magyar (és a lengyel) férföltözet egyébként jellegében már a hódoltság előtt, Mátyás korától jóval közelebb állt a török öltözetekhez, mint a nyugat-európai.⁵² A császári követségek ezért kényszerültek magyar díszruhákat készíttetni maguknak (többnyire pozsonyi magyar szabókkal), mivel a szultáni udvarban a törökök számára elfogadhatatlan, erkölcsetlennek minősülő nyugati öltözetükben nem jelenhettek meg.⁵³ Mindez nem jelenti, hogy a másik irányban, a törököktől ajándékba kapott kaftánokat például a követségtől hazatért debreceni polgárok fölölthették volna otthon: többnyire paplant, bélést csináltattak belőle.⁵⁴ Nyugatról nézve bármennyire törökösek voltak is a magyar díszruhák, hozzájuk képest a kaftánok mégis töröknek számítottak. A török díszruhának megint más volt a kifejező értéke Bécsben vagy Prágában: így jelenhetett meg például II. Mátyás koronázási ünnepségein Széchy György kíséretével török ruhába öltözve.⁵⁵

A hódoltságban élő mezővárosok, faluk ajándékokkal igyekeztek megnyerni török és magyar uraik jóindulatát egyaránt. Az ajándékok kiválasztása tanulságosan mutatja, hogy a hódoltsági magyarok milyen pontosan ismerték a területükön ütköző két kultúrát, a két kultúra elemeinek eltérő „helyi értékét” a török és a magyar oldalon, és hogy miképpen igyekeztek hasznot húzni kétfelé adózó köztes helyzetük közvetítő lehetőségeiből.

Magyar részre a legkedveltebb ajándékok török és perzsa szőnyegek, hímzett — esetleg kifejezetten „úrnak való” — török kendők, keleti patyolatok és szövetek, török módra készített karmazsin csizmák, papucsok voltak. Ezekhez társulhattak keleti csemegék: mazsolaszőlő, rizskása, füge, kávé.⁵⁶ Hozzátehetjük, hogy a török hatalom alatt élő magyarok sem templomaikba, sem lakásukba nem tettek török szőnyeget, hímzést se nagyon — a jómódot sem volt célszerű fitogtatni, de talán attól is óvakodni kellett, hogy hovatarozásukat kétségessé tegyék, akár a törökök, akár a magyarok szemében. Kecskemét és Nagykőrös jóval több, mint 200 szőnyeget elajándékozott főként magyar oldalon lévő urainak — de saját templomaiba egyet sem tett, törökös hímzésű úrasztaltakarót, úrasztali kendőt is csupán a

⁵² Már Mátyás korában ismert volt Európában egy sajátos magyar öltözetípus, amit főként a hosszú, kaftánszerű köpeny, *turca* tett keletiessé. Ez a viselet azonban határozottan különbözött a töröktől is, „a la ungarescha” volt. (BALOGH Jolán 1985. 383—390.) — Ezen a helyen a turca, dolmány, kaftán, suba egymáshoz való viszonyának elemzése-vitátása nélkül elegendő azt kiemelni, hogy a magyarok által viselt turca a nyugatiak szemében kétségtelenül törökösnek tűnt. A magyarok maguk is keletiesnek tartották saját öltözetüket, vö. PETNEKI Aron 1981.

⁵³ TAKÁTS Sándor 1915—1917. II. 226—227. — Egyébként Mátyás korában pl. a milánói herceg Budára induló követét is figyelmeztették: hosszú magyaros ruhát készíttessen, mert a magyarok „nagyon kárhoztatják ezeket az (olasz-burgundi) rövid ruhákat”. BALOGH Jolán 1985. 383.

⁵⁴ ZOLTAI Lajos 1938. 99.

⁵⁵ BOBROVSKY Ida 1978.

⁵⁶ ZOLTAI Lajos 1936. 49—63. — BOBROVSKY Ida mutatott rá, hogy a hódoltság lakói, míg saját maguk egyáltalán nem szereztek be és használták a török műipar termékeit, mennyi törökös ajándékot, szőnyeget, ötvösművet, hímzett kendőt küldtek magyar részen levő uraiknak. BOBROVSKY Ida 1978; 1980. 17—22, 59. Rengeteg idevágó adatot közöl SZAKÁLY Ferenc 1981.

17. század legvégén, a 18. század elején, vagyis a török uralom megszűnése után.⁵⁷ Debrecen e tekintetben valamivel szabadabbnak tűnik. A debreceni, kecskeméti ötvösök, mikor hatalmasságoknak szánt ajándékok készítéséről volt szó, mintegy „kényelvűnek” mutatkoztak: ha szükséges volt, tudtak török, „portai” stílusban is dolgozni, például görbe török díszkardot készíteni Báthory Gábor erdélyi fejedelemnek.⁵⁸

Török uraiknak viszont a magyarok igen gyakran nyugatról behozott késeket, angol, morva, olasz szöveteket, maguk készítette posztóernyős kocsikat lóval és szerszámmal és magyar ködmönöket, dolmányokat, mentéket, sarukat küldtek. Az Európában keletiesnek számító magyar ruhadarabok nem lehettek nagyon idegen-szerűek a törökök számára, de úgy tűnik, egyébként sem idegenkedtek a nyugatias, magyaros holmitól.⁵⁹

A török kézben lévő és jórészt török lakosságú Vácott a piactéren a török kézművesek boltjai mellett néhány keresztény kézben volt.⁶⁰ Mennyiben számolhatunk azzal, hogy akár török, akár magyar mesteremberek kétféle fogyasztóközönség számára is gyártottak használati tárgyakat? Efféle helyzet lehetett a cserépedényekkel, és a szakkutatók úgy vélik, hogy a magyarországi török műhelyek révén honosodott meg a magyar népi fazekasságban néhány edényforma: korsók, kiöntőcsöves edények, tepsik — és néhány díszítő eljárás, így a minta bekarcolása (sgraffito), a folytatott mázzal, valamint talán a fésűvel való cifrázás. De ellenvéleményekre, kételkedésre is van alap. A sgraffito díszítőtechnika a 9—13. században virágzott Bizáncban, a Közel-Keleten. A hódoltság idején a birodalom központi területein már nem volt divatban, a Balkánon ugyan még előfordult, de például az Esztergomban föltárt török fazekasműhelyben nem használták, a pécsi török fazekasok is alig éltek vele. Nem zárható ki az olasz eredeztetés sem. A fésűs díszítésnek is vannak nyugati párhuzamai is. De figyelemre méltó az is, hogy a török műhelyek termelésében, például Szolnokon döntő szerepet játszó talpas tálak, *sahanok* nem kerültek át magyar használatba — valószínűleg azért, mert szorosan kötődtek török ételfélékhez és étkezési szokásokhoz.⁶¹ Főzelékeket és híg ételeket, a török konyhában kedvelt, olajjal készített hideg ételeket, gyümölcsöket tálaltak bennük.

A török jog a „piac emberei” között nem tett különbséget vallási vagy etnikai, nyelvi alapon, magyar, török, rác, szidó eszerint árulhatott egymás mellett.⁶² Budán és Pesten a török hatalomátvétel után, elsőnek az élelmiszer- és a ruházati iparban, megjelentek a török mesteremberek és kereskedők — de még évtizedekig

⁵⁷ BOBROVSKY Ida 1980. 15—17.

⁵⁸ ZOLTAI Lajos 1936. 49.

⁵⁹ ZOLTAI Lajos 1936. 52—63; 1938. 92, 94.

⁶⁰ FEKETE Lajos 1942; HEGYI Klára 1976. 38.

⁶¹ L. 10. jegyzet! A fésűs és sgraffito díszítés, kiöntőcsöves edényforma stb. történeti kapcsolataihoz l. KOVÁCS Györgyi 1984. A *sahan*hoz kapcsolódó étkezési szokásokról: ifj. FEHÉR Géza 1972. 199. (A *sahan* név, mint tepsiféle neve a Dél-Dunántúlon előfordult. Vö. TALASI István 1977. 42.)

⁶² FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 94.

dolgoztak a keresztény iparosok is. Egy-egy iparág két-három vátozatban létezhetett párhuzamosan: a magyar mészáros mellett, aki disznóhúst is árult, a török kaszab jobbára csak juhhúst mért, a magyar kocsmárosnál bort lehetett kapni, a török italmérőnél erjesztett bozát, lefojtott mustot. Volt magyar, török, rác, bosnyák ízlés szerint dolgozó pék, cukrász, borbély, szabó, lábbelikészítő.⁶³ De az alaptendencia az volt, hogy mindhárom etnikum, amennyire lehetett, elhúzódott egymástól, és saját kézműveseire, kereskedőire hagyatkozott. Budáról is elfogytak a magyar kézművesek, ahogy a magyar lakosság elszivárgott.

Hogyan „kelt át” egy-egy mesterség tudásanyaga, gyakorlata az etnikai-vallási határokon? Nagyurak, fejedelmek néha Törökországból hozattak mestereket, I. Rákóczi György például török ötvöst, Thököly Imre skófumhúzó.⁶⁴ Török foglyokat is munkába állítottak a keresztény oldalon, így Buda visszavívása után három Drinápolyban tanult bőrművest Bécsbe küldtek, hogy az ottani iparosoknak mesterségüket megtanítsák. A finom török bőrök kikészítéséhez értő foglyokat keresztették Pécs elfoglalása után is.⁶⁵

De talán más folyamatokkal is számolhatunk. A 16. század végén Ráckeven, ahol ekkor nem laktak törökök, csupán néhány török tisztviselő, arról hallunk, hogy török vargák is tevékenykedtek. Talán olyan kézművesekre gondolhatunk, akik termékeik egyre bővülő keresztény piaca mellé költöztek.⁶⁶ Gondolhatunk általában a rác mesteremberek közvetítő szerepére. 1732-ben a budai katolikus rácok (vagyis bosnyákok) azt vallották például, hogy az öregek egykor a törököktől sajátították el az ötvösségét, a fiatalok tanítói pedig az öregek voltak.⁶⁷ A felszabadító háborúk utáni rendezés során több helyütt rác (görögkeleti) csizmadiacéhek alakultak, a szegedi csizmadiacéhnek magyarok mellett rácok is tagjai voltak, e rác mesterek egy része korábban török fogyasztóknak (is) dolgozhatott.

A csizmadiamesterség meghonosodása egyébként különösen sikeres példa egy török iparág átvételére. A *csizmán*ak neve is, formája is török eredetű.⁶⁸ A magyaroknak korábban is volt hosszú szárú bőr lábbelijük, a hosszú szárú saru és a szekernye, amit a vargák készítettek egy korábbi, Európa-szerte ismert eljárással. A csizma újdonsága abban állt, hogy finom kikészítésű vörös, sárga, fekete karmazsin-, kordován-, szattyánbőrből készült, szárát kifordították, varrása így belül került, talpát különleges öltéstechnikával rögzítették. A *csizmadiák* — eltérően a vargáktól — a bőrt nem maguk készítették ki. A csizmadiamesterséghez így háttérparként hozzátartozott a finom bőrök ugyancsak török eredetű kikészítése, az a bőrműves mesterség, amit a hódoltság területén török szóval *tobak*nak neveztek.⁶⁹ A *tobakosok* is, a csizmadiák is juh- és kecskebőrrel dolgoztak, szemben a

⁶³ FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 41—44.

⁶⁴ GERVERS, Veronika 1982. 7; PALOTAY Gertrud 1940. 18; FEHÉR Géza 1963. 214.

⁶⁵ NAGY László 1971. 230; GERELYES Ibolya 1980; TAKÁTS Sándor 1915—1917. III. 333.

⁶⁶ SZAKÁLY Ferenc 1981. 134. Egy „wargha török” említése egy 1591-es incidens kapcsán.

⁶⁷ FEHÉR Géza 1963. 213.

⁶⁸ GÁBORJÁN Alice 1957, 1991.

⁶⁹ NAGY László 1971; GERELYES Ibolya 1980.

főként marhabőrt kikészítő tímárokkal és vargákkal. (Talán meg lehet kockáztatni azt a véleményt, hogy a kétféle bőrművesség — és a kétféle lábbeli — valamiképpen összefüggött a két civilizáció eltérő étkezési szokásaival, húst illető preferenciáival is.)

A magyarok már ismerték a csizmát a hódoltság kora előtt, maga a szó 1492-ből már kimutatható. A török (magyar) módra való csizmakészítés is megjelent itt-ott a vargák tevékenységi körében. A soproni vargacéh 1532-ben német nyelvű rendtartásában készítményei közt már említi „Ein Par ungarisch Tschizma”-t.⁷⁰ Ennek ellenére a finom bőrből készített csizmák és a papucsok, bőrkapcák a hódoltsági terület sajátos termékeinek számítottak. Még a felszabadító háborúk előestéjén is adóban, bérleti díjban, ajándékban karmazsin-, kordován- és szattyánbőr csizmák százait vitték a hódoltságból a királyi Magyarországra. Wattay Pál például Fülek várában 1680 körül 18 bácskai rác falujából évente 26 pár karmazsincsizmát kapott.⁷¹ Ezeknek a csizmáknak jó része török készítésű lehetett. A 16—17. század fordulója körül azonban — ha az önálló céhalapításokat erre bizonyítéknak tekinthetjük — rohamos lendületet vett a csizmadiamesterség elterjedése a magyar nyelvterületen.

Néhány kissé bizonytalan korai céhalapítási adat után 1598-ban Kassán, 1600-ban Lőcsén, 1602-ben Pozsonyban és Győrött, 1604-ben Debrecenben, 1607-ben Csáktornyan, 1608-ban Sárospatakon, Ungváron alakult csizmadiacéh.⁷² 1660-ig mintegy 90 csizmadia céhszervezetről tudunk⁷³ a királyi Magyarországon, Erdélyben, a hódoltságban (a királyi országrésről természetesen sokkal több emlék ismeretes). Amikor a hódoltság területén lévő gyöngyösiek 1635-ben céhartikulúsokat kívántak szerezni, érsekújvári, lévai, korponai közvetítéssel jutottak hozzá a komáromi céhszabályokhoz.⁷⁴ A csizmadiák mesterségük önállóságát a vargákkal szemben azzal védték, hogy kikötötték: török eredetű, sajátos szerszámaikat (bicskia, musta), sajátos technológiájukat csak ők használhatják. A kortársak számára világos volt, hogy a csizmadiák törökös termékkel látják el fogyasztóikat. A kecskeméti csizmadiák 1656-ban megerősített szabadalomlevele pl. kikötötte, hogy a város lakosait szattyánbőrből készített csizmákkal lássák el, s ha ezt nem tudnák, „hozzanak a városba török munkájú csizmákat”.⁷⁵ De árulták a török csizmákat továbbra is „vidéki török árusok” és „ittvaló kalmárok is”, például a soproni sokadalmakban. A helyi csizmadiák nem is a török áru ellen léptek fel, hanem céhen kívüli „magyar czinálta munka” árusítása ellen.⁷⁶

Utóbb a csizmadiamesterség a magyarországi kézművesség legáltalánosabban elterjedt, legtöbb mestert és legényt foglalkoztató ágazatává vált, összesen 312

⁷⁰ 1532-es adat. DOMONKOS Ottó 1991. 74—75.

⁷¹ SZAKÁLY Ferenc 1981. 272.

⁷² A céhalakulásokról: DOMONKOS Ottó 1991. — VÖ. GÁBORJÁN Alice 1991.

⁷³ NAGYBÁKAY Péter 1986-ban kérésemre készített összeállítása szerint, amit ezúttal is megköszönök.

⁷⁴ SZAKÁLY Ferenc 1984. 165.

⁷⁵ PAPP László 1930. 28.

⁷⁶ Az adat 1681-ből való. DOMONKOS Ottó 1991. 80.

önálló és 21 más mesterséggel társult céhhel (bár ekkor már újabb bőrfajták és mesterségbeli fogások is bekerültek a csizmadiaműhelyekbe).

Más kulturális hatások feltehetően a hódoltság alatti népmozgásokhoz, török és délszláv csoportok északra nyomulásához kapcsolódtak, így a balkáni vörösbor-kultúra térhódítása. Új szőlőfajták terjedtek el, amelyeket a magyarok *török szőlő*nek, *török feketének* neveztek.⁷⁷ A délről érkező fajták közt volt a *kadarka*, mely nevével az albániai Szkutari, Üszküdar városára utal. A középkori Magyarországon általában fehérborokat készítettek, ezekből a szőlőkből azonban vörös-bort szűrték. A borkészítéshez nem volt szükség présre, a szőlőt nagy kádakban taposták ki, és a mustot napokig a törkölyön hagyták. A bor színe ettől sötétvörös lett, nőtt a cersavtartalma, könnyebben lehetett eltartani. Amikor a szerémségi kiváló borvidék után a pusztulás elérte Baranya, Tolna bortermelő mezővárosait és faluit is,⁷⁸ az elmenekülő magyar lakosság helyére költöző törökök, rácok a régi fehér szőlő helyett hozták az új vöröset. Evlia Cselebit 1663-ban Budán még fehérborral kínálták török barátai, nemsokára azonban már a budai, esztergomi, egri szőlőhegyeken is vörösborot termesztettek, sőt Gyöngyösön is, ahol pedig magyar maradt a lakosság.⁷⁹ A régi szőlőfajták és a fehérbor csak olyan kis szigeteken őrződött meg, mint egyik-másik törököt átvészelő sárközi falu szőlőhegyén. Ezek a fehérbort adó fajták délen, szláv környezetben „magyarica” nevet kaptak.⁸⁰

Úgy tűnik, a Magyarországon állomásozó török katonák, tisztviselők nagy része nem vetette meg a boritalt — a hódoltsági mezővárosok szinte több borral készültek föl egy-egy török látogatásra, mint amikor magyar végváriakat vártak.⁸¹ De ismert volt a hódoltság területén a vallásos előírásokat szigorúan betartó mohamedánok alkoholos erjedés nélküli mustkonzerválási eljárása is, a sűrűre főzött *pekmez* készítése.⁸² Ennek emlékét, késői gyakorlatát Baranyában nemcsak magyarok, hanem többszörös etnikus áttétellel még a 18. században betelepített német falusiak utódainál is meg lehetett találni.

* * *

A hódoltság kulturális következményeit kereshetjük úgy is, hogy megkérdezzük: a hódolt területeken (WELLMANN Imre számítása szerint a történeti ország területének 55,93%-án⁸³) milyen kulturális folyamatok indultak el, bontakoztak ki, ame-

⁷⁷ ANDRÁSFALVY Bertalan 1957.

⁷⁸ Vö. SZAKÁLY Ferenc 1979.

⁷⁹ KECSKÉS Péter 1984. 408—409.

⁸⁰ ANDRÁSFALVY Bertalan 1957.

⁸¹ Kecskeméten évente 4-5000 pint bor fogyott el a török vendégekre, FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 66.

⁸² ANDRÁSFALVY Bertalan 1961; FEKETE Lajos—NAGY Lajos 1986. 67.

⁸³ WELLMANN Imre 1979. 13.

lyek révén e tájak kulturális arculatának alakulása „elkanyarodott” a többi magyarországi vidéktől.

A kérdés összetett: nem pusztán a török (és „rác”) jelenlét kulturális hatásaira vonatkozik, hanem egy hosszan tartó történeti helyzet befolyására. A válasznál nem rekeszthető ki a földrajzi, demográfiai stb. tényezők befolyása sem. Ennek ellenére, úgy gondolom, a fenti kérdést érdemes föltenni, és talán ebben a rövid vázlatban sem haszontalan néhány példával megvilágítani.

A magyar néprajzi irodalomban erre a kérdésre vonatkozott a „másodlagos primitívség” hipotézis, amely főleg a korábban már kimutatható szemeskályhák eltűnéséből elszegényedésre, visszafejlődésre következtetett a lakáskultúrában.⁸⁴ A kérdéskör érdemi áttekintésére nem vállalkozom, csupán megjegyzem, hogy az újabb vélemények inkább kételkedők ezzel a föltételezéssel szemben, a tüzelőberendezés változását a funkció, a tüzelési technika, tüzelőanyag változásával s nem elszegényedéssel értelmezik, az időről időre nagyszámú primitív földkunyhót időszakos elnyomorodással, hadjáratok, menekülések átmeneti hatásával magyarázzák. Sőt, úgy tűnik, épp a lakáskultúrában a hódoltsági mezővárosok elől jártak egyes újítások, így a szabadkéményes konyha bevezetésében a 16–17. században, hogy aztán ezek a vívmányok a környező tájakra is elterjedjenek.⁸⁵

A következőkben azokból a magyar néprajzban közzismert megfigyelésekből indulok ki, melyek a 19. század elejétől kezdve leszögezték: az Alföld magyar paraszt lakossága úgy gazdálkodik, olyan települései vannak, melyek különböznek az összes többi magyar területtől. A 20-as évek végén ezt a megállapítást GYÖRFFY István továbbfejlesztette a magyar paraszti település és gazdálkodás kettősségének elméletévé. Eszerint az Alföldre egy mozgékony, nomád, korábbi szerzők által ázsiaiinak nevezett gazdálkodás a jellemző, míg a környező vidékekre egy helyhez kötött, európai szabású gazdálkodás és település. Az előbbire nagy határú és népes agrártelepülések a jellemzőek, amelyeken belül a lakóházaktól el vannak különítve az istállók és szérűk, és külön külső övezetet alkotnak (kertes település). Ebben az alföldi rendszerben kaszával aratják a gabonát, gyakran nem is kötik kévébe, hanem a szénához hasonlóan boglyába rakják, és a szemet a szabad ég alatt

⁸⁴ A korábban már használt kályhaszemek eltűnését az 1930-as években BATKY Zsigmond vissza-csökkenésnek minősítette, vele szemben Cs. SEBESTYÉN Károly egy másik, de szintén fejlett kemenceépítő technikában s a tüzelőszer változásában kereste a magyarázatot. TÁLASI István 1954-es véleményében hőtechnikai indokot is figyelembe vett a bűboskemencék térhódításában (TÁLASI István 1979–80. 451). A kérdéskör átfogó bemutatására itt nem vállalkozhatom. — Az alföldi határhasználat, gazdálkodással kapcsolatban is közkeletű volt a másodlagos visszacsökkenés elképzelése. GYÖRFFY István véleménye szerint (1934) „A nagyhatárú, népes alföldi városok erősen nomád jellegű mezőgazdálkodását a törökvilág pusztítása nyomán feléledt és nagyszabásúvá nőtt külterjes, nomád állattenyésztés hívta életre. Az elnéptelenedés, a munkáskezek hiánya, a szegénység ugyanis az elpusztult vidék népét mindig egy régebbi, meghaladott művelődés szintjére veti vissza. Az újabb kutatások kiderítették, hogy a múlt század elején végleg letűnt nomád szántóföldközösség a törökvilág alatt támadt fel újra, s nem az Árpád-kori szántóföldközösség megszakítatlan folytatása”. GYÖRFFY István é. n. 243.

⁸⁵ Vö. pl. TÁLASI István 1979–80. 17–18 skk.; BARABÁS Jenő 1972.

lovakkal nyomtatják ki. A távoli szántóföldeken a mezőgazdasági munkát végző férfiak sokszor kint éjszakáznak, utóbb a határban tanyák létesülnek.

A többi magyar tájon ezzel szemben a település alapegységei kis faluk, és a földek megművelése a lakóházból és a mellette lévő gazdasági udvartól történik. A gabonát itt sarlóval aratják, a kérébe kötött termést a lakóház mellett álló csűrökbe takarítják, és kézi cséppel csépelik ki. Mindez megfelelt a feudalizmus kori közép-európai faluk képének.

Mi magyarázza az Alföld sajátos gazdasági rendszerét? A 19. század elején KÁLLAY Ferenc, CSAPLOVICS János arra gyanakodott, hogy itt a honfoglaló magyarok keletről hozott gazdasági szokásai őrződtek meg.⁸⁶ Később kiderült, hogy a középkorban az Alföldet is apró faluk sűrű hálózata borította — közvetlen folytonossággal tehát nem lehet számolni.⁸⁷ De GYÖRFFY István sem zárta ki, hogy a kora újkorban valamiképpen régi kulturális hagyományok éledhettek újjá az Alföldön.

Ha a rendszerszerű összefüggéseket keressük a GYÖRFFY István által mozgékonynak jellemzett gazdálkodásmód egyes vonásai között, azt találjuk, hogy meghatározó szerepe volt a határok nagy kiterjedésének, a nagy távolságoknak, a középkori településhálózat rendkívüli mértékű megritkulásának. A középkori faluk általában 800 méter sugarú körben művelték maguk körül a földet, és 4 km sugarú körön túl még a közelmúltban is világszerte meredeken csökkent a földművelés intenzitása.⁸⁸ Az alföldi települések bűzavetéseinek túlnyomó része túl volt ezen a határon. A GYÖRFFY által leírt gazdálkodás munkaerővel takarékoskodó, extenzív, de hatékony, gyors munkamódszerei, úgy tűnik, a művelésnek e „nagy hatósugarával” függenek össze. Nagy agrártelepüléseknek az alföldihez hasonló ritka hálózata Európának csak kevés táján fordul elő, így Andalúziában, Szicíliában, Dél-Olaszországban, Kelet-Európa egyes övezeteiben — mindenütt a határhatalom övezetes beosztásával (ahhoz hasonlóan, amit GYÖRFFY például a hajdúvárosok határáról leírt) és a külső zónákban extenzív földhasználattal.⁸⁹

Ez a bűzra alapozott gazdálkodási mód a 18–19. században alakult ki, de a ritka és igen nagy egységekből álló településhálózat már korábban. Itt érkezünk a hódoltság kérdéséhez. Az Alföld településhálózatának ritkulása már a 14–15.

⁸⁶ A „keleti” értelmezések történetéhez: TÁLASI István 1946.

⁸⁷ Erről nagyon határozottan írt GYÖRFFY István a 30-as években, amit azért is idézek itt, mert gyakran egyoldalú nomád kontinuitás-elképzeléseket tulajdonítanak neki. „Az alföldi mezőgazdálkodás múlt századi erősen nomád jellegét a törökvilág pusztításaival magyarázzuk. A törökvilág előtt ugyanis a mai nagyhatárú, népes alföldi városok helyén apró határú kis falvak állottak. Ezekben olyanféle gazdálkodás folyhatott, mint amilyet ma az Alföld keleti felén a törököktől nem pusztított falvakban láthatunk, ahol a mezőgazdálkodás ma sem az állattenyésztés függvénye. Itt állandóan mivelt, nyomásokra osztott szántóföldek vannak, amelyeknek terményeit sarlóval aratják le, s lóval nyomtatják ki.” GYÖRFFY István é. n. 243. (L. ugyanennek a szövegnek egy másik részletét a 84. jegyzetben!)

⁸⁸ A távolsági határértékekre vonatkozóan l. HANSEN, Viggo 1976. 53—59; CHISHOLM, Michael 1968. 48—59, 131.

⁸⁹ Az „agrárváros” kérdéshez l. HOFER Tamás 1987, további irodalommal.

században megindult, de a hódoltság alatt a népesség csökkenésével, faluk pusztulásával és a kettős igazgatás alatt kikristályosodó pusztahasználati rendszerrel nagy lendületet vett. A későbbi óriási határokat előkészítő pusztabérletek természetesen akkor még nem a gabonatermelést, hanem a nyugati exportra irányuló állattenyésztést szolgálták,⁹⁰ de megteremtették a feltételeket a későbbi mozgékony, „nomád” gabonatermesztési módszerek kitalálásához, bevezetéséhez.

A hódoltság alatt kezdett elterjedni a kaszának a gabona aratására való használata, éppen az Alföldön. Ez újítást jelentett: a korábban csak szénavágó szerszám beállítását a gabonatermesztésbe. Erre az innovációra ismereteink szerint a 15. századi Németalföld mezőgazdaságában került sor. Ott a férfi munkaerővel végzett gyorsabb kaszás aratás a gazdálkodás intenzitását fokozta. Id. Pieter Brueghel „aratás”-képén gondosan, az utolsó centiig megmunkált földön dolgoznak a kaszás aratók. Az újítás hamar elérkezett az Alföldre, ahol viszont egy kevés talajmunkával, gyakran parlagváltó, extenzív termelési rendszerbe illeszkedett be úgy, hogy a külföldi megfigyelőknek „ázsiai” jelző jutott az eszközbe.⁹¹

Ez a példa fölidézi Magyarországnak az európai gazdasági rendszerben elfoglalt periferiális helyzetét. Ugyanide mutat, ha az alföldi települések török kori pusztáin folyó nagyarányú állattenyésztésre gondolunk. A marha- és állatbőr-kivitel volt az egyik legfontosabb kötelék, amivel Magyarország bekapcsolódott az Európa városiasodott központi tájairól szerveződő világ gazdasági rendszerbe. Mint PACH Zsigmond Pál bevezető előadása a Budavár-konferencián kiemelte, a 16–17. század magyar történetének legdöntőbb gazdasági folyamata éppen az ország betagozódása ebbe a világ gazdasági rendszerbe.⁹²

Paradox módon a török hódoltság előmozdította, gyorsította a bekapcsolódást az európai gazdaságba. A hadak járása, a veszély, a török adóztatás fölgyorsította, végtelenségig fokozta a pusztásodást és a megmaradt népesség városokba való tömörülését. A puszták jó része füves területté vált, és a vezető exportágazat, a vágómarha-tenyésztés terjeszkedett rajtuk. A nagyhatárú mezővárosok, óriás faluk rendszerre — ahol kialakulhatott, ahol a táj nem néptelenedett el teljesen — ott védelmet adott a magyar lakosságnak, és biztosította a táj magyar jellegének fennmaradását is.⁹³ A mezővárosokat és a jövedelmező marhaexportot védték a török hatóságok. A bérelt, illetve birtokba vett pusztákon viszont a mezővárosok tartották rajta a szemüket, és nem engedték, hogy a délről felhúzódó rácok megtelepedjenek rajtuk — igaz, a magyar megszállási kísérleteket is megakadályozták. (1640 körül a makóiak, hódmezővásárhelyiek erőszakos ellenállásán így futott zátonyra Ali alajbég, csanádi parancsnok legtöbb telepítési kísérlete.)⁹⁴

⁹⁰ VÖ. MAKKA László 1971; HOFER Tamás 1985.

⁹¹ TALASI István 1978.

⁹² PACH Zsigmond Pál 1986.

⁹³ MAKKA László 1985. 1148–1149.

⁹⁴ MAKKA László 1985. 1442–1443.

A hódoltság után az Alföld középső részére óriási agrártelepülésekből álló, kis faluk nélküli településhálózat volt jellemző, és a telepítések is (például Békés megyében) ebbe a rendszerbe illeszkedtek be. Ez a településhálózat, úgy tűnik, a későbbiekben is messzemenően befolyásolta a társadalomfejlődés, a paraszti életmód alakulásának lehetőségeit. A hódoltság után az Alföld az ország talán legdinamikusabban fejlődő mezőgazdasági régiójának számított. Ezt a fejlődést a hódoltság alatt keletkezett népességhiány betöltése és a mezőgazdaság intenzívebbé válása, a gabonatermelés, itt-ott kertkultúrák elterjedése és a tanyarendszer kiépülése tette lehetővé. Az az Alföldön kialakuló paraszti műveltség, melynek néhány vonásáról az imént szóltam, dinamikusan terjedt a környező tájak felé. Ennek ellenére, az iparosodás korszakában, mint Európa más agrárvárosi tájain is, az óriási mezőgazdasági települések faluk nélküli hálózata a fejlődés gátjává, az elmaradottság konzerválójává vált.⁹⁵ Ha a városi fejlődés, az ipari termelés növekedése, a központi községfejlesztési alapok elosztása vagy a népességmegtartó erő szerint összehasonlítottuk (1986) Magyarország tájait, az egykori hódoltság, különösen az Alföld volt a leghátrányosabb helyzetben.⁹⁶

⁹⁵ Vö. HOFER Tamás 1987.

⁹⁶ Vö. ENYEDI György 1983. 370—396; VÁGI Gábor 1982; HOFER Tamás 1987. 91—92.

IRODALOM

- ANDRÁSFALY Bertalan
1957 *A vöröshor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai.* Néprajzi Értesítő XXXIX. 49—70
1961 *Pekmez. Adatok törökkori szőlőkultúránk ismeretéhez.* Pécs
- BALOGH Jolán
1985 *Mátyás király és a művészet.* Budapest
- BARABÁS Jenő
1972 *Diffusionen im Bauwesen des Karpathenbeckens.* In: Festschrift Matthias Zender. (Hrg. ENNEN, Edith und WIEGELMANN, Günter.) Bonn, Bd. I. 227—236
- BARTH, Fredrik
1969 *Introduction.* In: Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference. (Ed. BARTH, Fredrik.) Bergen-Oslo, London, 9—38
- BOBROVSKY Ida
1978 *Turkish-Hungarian Art Relations in Hungary in the 16th and 17th Centuries.* Acta Historiae Artium (Budapest) XXIV. 257—260
1980 *A XVII. századi mezővárosok iparművészete.* Budapest
- BRAUDEL, Fernand
1973 *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* New York, Cambridge etc. Vol. I—II
- BUR Márta
1985 *A balkáni kereskedők és árukészletei a XVIII. századi Magyarországon (1737—1753).* Ethnographia XCVI. 251—274
- CHISHOLM, Michael
1968 *Rural Settlement and Land Use.* An Essay in Location. 2. ed. Chicago
- CHRISTENSEN, Stephen
1987 *European-Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages.* In: War and Peace in the Middle Ages. (Ed. McGUIRE, Brian Patrick.) Copenhagen, 227—251
- DERSCHWAM János
1987 *Utazás Konstantinápolyba 1553—55.* In: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. (Közreadja: TARDY Lajos.) Budapest, 277—414
- DÓKA Klára
1985 *A budai kézművesség a török kiűzése után.* In: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1984. nov. 20—21. Veszprém, 56—77
- DOMONKOS Ottó
1991 *A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában.* In: Magyar Néprajz. Anyagi Kultúra 2. Kézművesség. Budapest, 7—154
- ENYEDI György
1983 *Földrajz és társadalom.* Tanulmányok. Budapest
- EPERJESSY Géza
1967 *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon, 1686—1848.* Budapest
- FEHÉR Géza
1963 *Hódoltságkori féművességi kérdések.* Az Egri Múzeum Évkönyve I. 213—234
1972 *Adatok Eger török agyagművességéhez.* Az Egri Múzeum Évkönyve X. 191—214
- FEKETE Lajos
1942 *A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján.* Budapest
1959 *Egy vidéki török úr otthona a XVI. században.* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei XV. 87—106
- FEKETE Lajos—NAGY Lajos
1986 *Budapest története a törökkorban.* Budapest
- GÁBORJÁN Alice
1957 *A szolnoki hódoltságkori ásatási lábbeli-anyag magyar viselettörténeti vonatkozásai.* Ethnographia LXVIII. 543—574
1991 *Magyar bőr- és lábbelikészítés.* In: Magyar Néprajz. Anyagi Kultúra 2. Kézművesség. Budapest, 282—308
- GÁL Éva
1984 *Kézművesség az óbudai uradalom mezővárosaiban a török hódoltság után.* In: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1984. nov. 20—21. Veszprém, 78—92
- GERELYES Ibolya
1979/a *Török hagyatéki összeírások mint kultúrtörténeti források.* Tanulmányok Budapest múltjából XXI. 200—218.
1979/b *Egy török és egy magyar borbélymester hagyatéki leltára a XVI. századból.* Folia Historica 7. 17—37
1980 *Török szíjgyártók és nyergesek Budán.* Folia Archaeologica, 265—276

- GERŐ Győző
1978 *Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und importierte Waren*. In: Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest 1975. Budapest, 347—362
- GERVERS, Veronika
1982 *The Influence of Ottoman Turkish Textiles and Costume in Eastern Europe (with particular reference to Hungary)*. Toronto
- GIESEN, Bernhard
1991 *Einleitung*. In: Nationale und kulturelle Identität. (Hrg. GIESEN, Bernhard.) Frankfurt am Main, 9—18
- GYÖRFFY István
é. n. *Földmívelés*. In: A Magyarság Néprajza II. (A tárgyi néprajz második fele.) Budapest, 183—246
- HANSEN, Viggo
1976 *The Medieval Dispersal of Rural Settlement in Denmark as a Function from Primary Nucleations*. In: Fields, Farms, and Settlement in Europe. (Eds. BUCHANAN, R. H.—BUTLIN, R. A.—MCCOURT, D.)
- HEGYI Klára
1976 *Egy világhírodalom végvidékén*. Budapest
1985/a *Török iparosok a hódoltságban*. In: V. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém 1984. nov. 20—21. Veszprém, 32—44
1985/b *A török terület élete*. In: Magyarország története 3/2. 1526—1686. Budapest, 1022—1041
- HOFER Tamás
1985 *Europäische Analogien der Entwicklung von Rinderzucht-Monokulturen in der Großen Ungarischen Tiefebene*. In: Studien zur deutschen und ungarischen Wirtschaftsentwicklung. (16—20. Jh.) (Hrg. ZIMÁNYI, Vera.) Budapest, 89—102
1987 *Agro-Town Regions of Peripheral Europe*. Ethnologia Europaea. Vol. XVII. 69—95
1988 *Der Einfluß der Türkenherrschaft auf die ungarische bäuerliche Kultur*. Acta Historica (Budapest). Vol. 34. 89—101
- HÓVARI János
1979 *Adalékok a XVI. század eleji erdélyi és török kereskedelmi kapcsolatokhoz*. Eötvös Füzetek. Új folyam II—III. 87—101
1987 *Oszmán történelem — világtörténelem*. Világtörténet 1987/2. sz. 3—14
- JAKÓ Zsigmond
1957 *Az otthon és művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron*. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest, 361—393
- KAKUK, Susanne
1973 *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Budapest
- KAKUK, Zsuzsa
1977 *Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary*. (Studia Turco-Hungarica. Vol. 4.) Budapest
- KATHONA Géza
1974 *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, Barbara
1992 *Performing Diversity*. In: To Make The World Safe for Diversity. Eds. DAUN, Åke — BILLY, Ehn — KLEIN, Barbaro.) Stockholm, 51—62
- KLANICZAY Tibor
1961 *A magyar reformáció irodalma (1956)*. In: KLANICZAY Tibor: Reneszánsz és barokk. Budapest, 64—150
- KOVÁCS Györgyi
1984 *Török kerámia Szolnokon*. Szolnok
- KUPER, Hilda
1971 *„Strangers” in Plural Societies: Asians in South Africa and Uganda*. In: Pluralism in Africa. (Eds. KUPER, Leo and SMITH, M. G.) Berkeley, Los Angeles, London, 247—282
- KUPER, Leo
1971 *Plural Societies: Perspectives and Problems*. In: Pluralism in Africa. (Eds. KUPER, Leo and SMITH, M. G.) Berkeley, Los Angeles, London, 7—26
- LÁZÁR Sarolta
1986 *Az egri vár törökkori magyar cserépedé-nyei*. Agria. Annales Musei Agriensis XXII. 35—63
- MAKKAI László
1971 *Der ungarische Viehhandel 1550—1650*. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. (Hrg. BOG, Ingomar.) Köln — Wien, 483—506
1985 *Tájak és népek*. Magyarország története 3/2, 1526—1686. Budapest, 1425—1460

- MARTIN György
1984 *Népi táncgyomány és nemzeti tánc típustok Kelet-Közép-Európában, a XVI—XIX. században*. Ethnographia XCV. 353—361
- MÉSZÁROS Gyula
1968 *Szekszárd és környéke törökös díszítésű kerámiai emlékei*. Szekszárd
- MIKES Kelemen
1966 *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rendezte HOPP Lajos. Budapest
- NAGY László
1971 *A veszprémi tobakok*. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 10. 189—240
- B. NAGY Margit
1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest
- ÖZE Sándor
1991 „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest
- PACH Zsigmond Pál
1978 *A levante-kereskedelem erdélyi útvonala a XV—XVI. század fordulóján*. Századok 112. 1005—1038
1986 *Mohácstól Buda visszavivásáig (Magyarország történeti útjának nemzetközi háttere)*. Századok 120. 917—942
- PALOTAY Gertrud
1940 *Oszmán-török elemek a magyar himnuszban*. Budapest
- PAPP László
1930 *A kecskeméti viselet múltja*. Néprajzi Értesítő XXII. 14—46
- PETNEKI Áron
1981 *Oriens in occidente. Ungarn und Polen als exotisches Thema in der Kunst des 16. und 17. Jahrhunderts*. In: La Pologne et la Hongrie aux XVIe—XVIIIe siècles. Ed. ZIMÁNYI, Vera.) Budapest, 145—149
- PÉTER Katalin
1985 *Reformáció és művelődés a 16. században*. In: Magyarország története 3/1, 1526—1686. Budapest, 475—604
- SCARCE, Jennifer
1987 *Women's Costume of the Near and Middle East*. London and Sydney
- SOPRONI Olivér
é. n. *A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiája*. Budapest
- STAVRIANOS, L. S.
1958 *The Balkans since 1453*. New York etc.
- SUGÁR István
1986 *A törökösség (turcizmus) Heves vármegyében*. Agria XXII. 99—112
- SZAKÁLY Ferenc
1979 *A Közép-Duna menti bortermelés fénykora, a XVI. század derekán*. Dunatáj II. 2. sz. 12—24
1981 *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest
1984 *Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban*. In: Tanulmányok Gyöngyösről. (Szerk. HAVASSY Péter—KECSKÉS Péter.) Gyöngyös, 147—178
- TAKÁTS Sándor
1915—17 *Rajzok a török világból I—III*. Budapest
- TALASI István
1946 *Kállay Ferenc és az alföldi „nomád mezőgazdálkodás”*. Ethnographia LVII. 13—19
1977 *Kiskunság*. Budapest
1978 *Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei*. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei XXX. 309—343
1979—80/a *A magyar házkutatás kelet-európai genezisproblémái*. (Hozzászólás Gunda Béla előadásához, 1954). In: Néprajzi tanulmányok, írások I. Budapest, 443—451
1979—80/b *Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái* (1946). In: Néprajzi tanulmányok, írások I. Budapest, 15—50
- VÁGI Gábor
1982 *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás — társadalmi egyenlőtlenség*. Budapest
- WELLMANN Imre
1979 *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Budapest
- WOLF, Eric R.
1982 *Europe and the People without History*. Berkeley, Los Angeles
- ZOLTAI Lajos
1936 *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen
1938 *A debreceni viselet a XVI—XVIII. században*. Ethnographia XLIX. 75—108, 287—315

TAMÁS HOFER

THE IMPACT OF TURKISH OCCUPATION ON THE HUNGARIAN PEASANT CULTURE (16TH AND 17TH CENTURIES)

The Ottoman Turks occupied the central part of the Hungarian Kingdom (about 56% of its territory), in the 16th and 17th centuries, for about 150 years. Contrary to the Balkan provinces, the Turkish conquest of Hungary was not completed. The authority of the Hungarian state (and that of the Hungarian landlords) did not cease to exist, even on the occupied territory, e.g. the peasants paid taxes both to the Turks as well as the Hungarians.

The author attempts to reconstruct the cultural strategies of the co-existing ethnic groups, especially their receptiveness or resistance to Turkish cultural influences. Hungarians living under Ottoman rule wanted to stay different from their Muslim lords and neighbours, so their attire and the furnishing of their homes remained “Hungarian”. This was in stark contrast to the Hungarians, especially noblemen and burghers, living on the Christian side of the frontline in “royal” Hungary and Transylvania, who highly appreciated the attractive Turkish luxury goods. A special role was played by the Southern Slavs in the occupied area. Some of them fled the Turks in the 14th and 15th centuries, and by the time the Turks came, they had already been settled in Hungary. Other Slavic groups moved to Hungary under the Turkish occupation and had already been accustomed to Turkish manners in their Balkan homes, playing a significant role in the introduction of some Turkish trades, dishes, varieties of grape, etc. to Hungary. The paper cites some cases of the transmission and reception of Turkish (or Balkan) cultural traits. It also points to some long-term tendencies in the cultural development of the formerly occupied territories which can be attributed to the impact of the Ottoman rule.

A shorter version of this paper was published in German in *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34, 89–101, 1988.

A SZŐLŐSKERTEK RENDSZERÉNEK KIÉPÜLÉSE A TISZÁNTÚLON A 18—19. SZÁZAD FOLYAMÁN

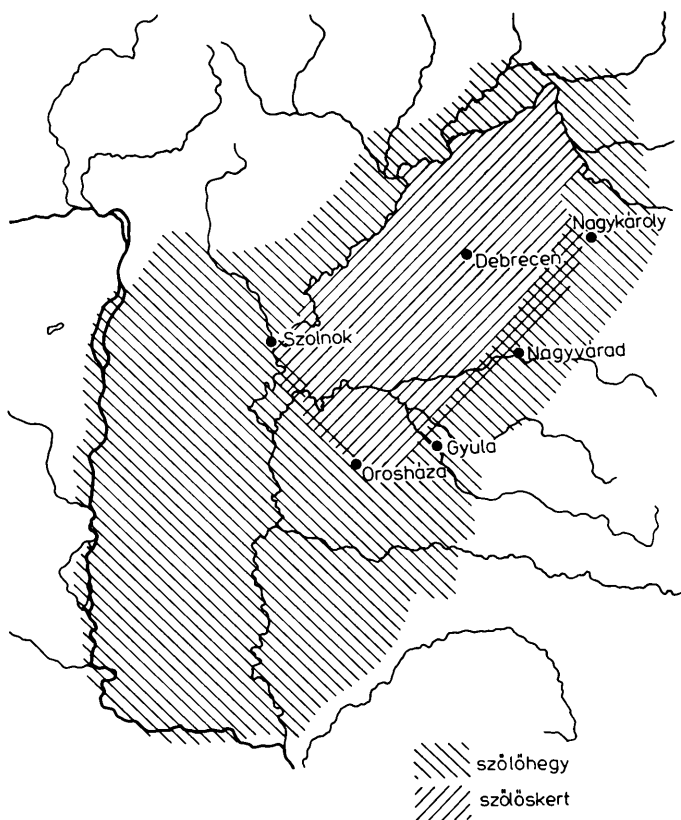
A korábban egységesnek tekintett alföldi szőlőkultúra átfogó történeti vizsgálata során — 18. századi időmetszetben — két régió körvonalazódott.¹ A Duna—Tisza közén és a Dél-Tiszántúlon (e területeknek a török hódoltság alatt is többé-kevésbé kontinuuosan lakott településein) egy középkori gyökerű, autochton fejlődést felmutató szőlő- és borkultúra képe bontakozott ki. Ezzel szemben a Tiszántúl északi felében, a Hajdúságot, a Nagykunságot, a Nyírséget és Békés megye területét magába foglalóan egy kisebb kiterjedésű, földrajzilag viszonylag jól körülhatárolható és az előbbinél jóval fiatalabb szőlőkultúra jelenlétét sikerült regisztrálni. A két régiót jellemző eltérő műveltségelemek közül a szőlővel beültetett, összefüggő, zárt területek helyileg használatos, eredeti műszavai alapján az első régiót *szőlőhegyek* vidékének, a másodikat *szőlőskertek* vidékének neveztük el (1. ábra).² A kérdéskörnek ebben az első megközelítésében sikerült fő vonásaiban tisztázni a két régió egymáshoz való viszonyát, a Duna—Tisza köze és a Dél-Tiszántúl szőlő- és borkultúrájának történeti alakulását a 19. század közepéig, továbbá a régiót jellemző hagyományos eszközöket és eljárásokat. Forráshiány és terjedelmi okok miatt a szőlőskertek régiójának bővebb tárgyalására ott nem kerülhetett sor. Sajnos a téma minden oldalú körüljárására ez a dolgozat sem vállalkozhat, csupán rövid történeti áttekintést kíván nyújtani a szőlőskertek fejlődéséről a 18. század elejétől a 19. század közepéig felvett időszakban és a további kutatási feladatokat kísérli meg felvázolni.

A szőlőskertek régiójaként meghatározott területen a 17—18. század fordulóján csupán a hódoltság alatt óriásivá duzzadt Debrecen határában találunk virágzó szőlőművelést.³ Az 1692. évi Bihar vármegyei összeírás szerint az adózó lakosság

¹ ÉGETŐ Melinda 1986. 94—131. — A disszertáció javított formában jelenleg megjelenés alatt.

² A *szőlőskert* megjelölést természetesen ismerik és használják is az egész magyar nyelvterületen a belteleknek számító, szőlővel beültetett, egyedi használatú, kisebb-nagyobb földdarabok megnevezésére. Itt azonban arról van szó, hogy a jelzett vidéken egy-egy településen a szőlősgazdák összességének vagy nagyobb csoportjának összefüggő, zárt területet alkotó szőlőit együttesen nevezik kertnek. A továbbiakban a szőlőskert kifejezést ebben az értelemben használjuk.

³ Köztudomású, hogy a debrecenieknek a tárgyalt időszakban extraneus szőlők is voltak az Érméltéken. Ez a kérdéskör ebben a dolgozatban csak a szűkebb témánk által megkívánt mértékben, futólag kerül említésre.

1. térkép. A „szőlőhegy” és „szőlőskert” terminusok elterjedési területe az Alföldön

által birtokolt szőlőskertek területe ekkor 1311 kapás volt, ami kb. 184 kh-nak felel meg.⁴ E szőlőskertek keletkezési idejét nem ismerjük ugyan, de a bőséges helytörténeti irodalom általában a 16. század derekára teszi a kezdetet.⁵ Az eddigi kutatások alapján bizonyos, hogy a kertek fejlődése a 16–17. század folyamán nagyon dinamikus volt. „Építésük” a város ÉNy-i és DNy-i oldalán, a Tóci patak és a

⁴ RÁCZ István 1989. 106. — A szőlősterület-nagyságokat ebben a dolgozatban nem a régiót specifikusan jellemző *nyilas* területmértékben adjuk meg, hanem az országosan használt *kapa*, *kapás*, illetőleg katasztrális holdban. Ennek pedig az az oka, hogy az összehasonlíthatóság érdekében már a felhasznált szakirodalomban is ezekre átszámítva közölték a szerzők adataikat. Értelmetlen és kockázatos vállalkozás lett volna ezeket a helyileg használatos nyilasokra visszaszámolni.

⁵ A debreceni kertségek forrásanyagának feltárása ZOLTAI Lajos nevéhez fűződik, aki több munkájában is foglalkozott a kérdéssel. A teljesség igénye nélkül: ZOLTAI Lajos 1905; 1914; 1934; 1936. Újabbban: BALOGH István 1969; 1973; 1981; RÁCZ István 1989.

JELMACYARÁZAT.

	Aváros sáncra kapuval.		A két város választója.
	Valószínű sánc 1657 előtt.		Szőlőskertek.
	" " " " 1611 előtt.		Temetők.
	Az utcák határvonala.		

0 50 100 200 300 400 öl

2. térkép. Debrecen szőlőskertjei a 17. század végén. ZOLTAI Lajos (1905. 80) nyomán

város árka közötti agyagos földeken kezdődött és fokozatosan terjeszkedett ki a déli és keleti oldal mind homokosabb földjeire.⁶ A 17. század végére csaknem teljes egészében kiépült már a kertek övezete (2. ábra). Csupán az Újkertről gyanítható, hogy a 18. század első felében keletkezett. Ettől eltekintve a 18. század folyamán új kert felfogásáról nincs tudomásunk.⁷ Ennek ellenére a debreceni kerti szőlőművelés a század utolsó harmadáig dinamikusan fejlődött. 1720 és 1770 között a szőlőskertek területe 2000 kapáról 4758 kapára növekedett.⁸ Nyilvánvaló, hogy ezt a csaknem két és félszeres gyarapodást az tette lehetővé, hogy a kertek még nagyobb nehézség nélkül bővíthetők voltak.⁹

Az első írott kertségi szabályzatot 1757-ből ismerjük.¹⁰ Feltételezhető egyfelől az, hogy esetleg már korábban is létezett hasonló rendtartás. Másfelől bizonyos, hogy az írásban rögzített szabályok jó része a kertövezet kiépülésével párhuzamosan alakult ki. Az azonban könnyen lehetséges, hogy írásba foglalásukra csak 1693 után, a város hivatali rendszerének kiépülése nyomán került sor.

A debreceni szőlőskertek növekedésének üteme 1770 után lényegesen lelassult. A régi kertek terjeszkedésére ekkor már csekély lehetőség mutatkozott, sőt a 19. század első évtizedeiben megkezdődött egy részüknek házhelyekké fordítása. Elsőként a Homokkert és a Csapókert jutott erre a sorsra.¹¹ Új kertek felfogására, kiosztására viszont most már kevés lehetőség mutatkozott. 1811-ben osztották még a Sestakertet, 1844-ben pedig a Sétakertet.¹² Ezenkívül csupán a 18. század végén a selyemhernyó-tenyésztés meghonosítása érdekében ültetett két epreskert és a korábban veteményesnek, gyümölcsösnek használt Libakert szőlőskertté fordítására kerülhetett még sor.¹³

A 18. század derekán a debreceni kerti szőlők nagy részét még a városi köznép birtokolta, 1-2 kapásnyi parcellákban. A módos patríciusréteg, ha volt is kerti szőlője, feltétlenül arra törekedett, hogy az érmelléki dombokon szerezzen „hegyi” szőlőt. A határbeli földek birtoklása terén 1774-ben végrehajtott rendezés¹⁴ — melynek nyomán Debrecenben is megindult a polgári földtulajdon kialakulása — jogilag nem érintette a szőlőskertek birtoklását. A ház nélküli zsellérek — éppúgy, mint korábban — ezután is szerezhettek 1-2 kapa szőlőt valamelyik város környéki kertben.¹⁵ Gyakorlatilag azonban egyre kevesebb lehetőségük volt erre. A város népessége rohamosan gyarapodott, a szőlőskertek övezete viszont a

⁶ ZOLTAI Lajos 1934. 6.

⁷ ZOLTAI Lajos 1934. 7.

⁸ RÁCZ István 1989. 106—107.

⁹ Ezt igazolja BÉL Mátyás debreceni leírásának azon részlete, miszerint „... szétszórt kertek övezik, gyümölcsfákkal és szőlővel teleültetve”. (BÉL Mátyás 1978. 75.) A szétszórt kertek között ugyanis még elegendő szabad térség lehetett.

¹⁰ DANKÓ Imre 1975.

¹¹ ZOLTAI Lajos 1934. 7.

¹² ZOLTAI Lajos 1934. 7.

¹³ GOMBÁR József 1962. 50.

¹⁴ BALOGH István 1981. 286—298.

¹⁵ BALOGH István 1973. 76.

18—19. század fordulójára telítette vált. Ugyanakkor a tehetős polgárok, iparosok, kereskedők éppen ez időben, pontosabban ettől kezdve (1810—1820 körül) adogatták el érmelléki, Berettyó menti szőlőiket.¹⁶ Helyette a város alatti kertekben kezdtek összevásárolni kisebb-nagyobb szőlőparcellákat. Az eredmény nem is maradt el: a szőlőskertek egy-kettőre felértékelődtek és bizonyos mértékig akkumulálódtak is. 1818-ban a város 16 kertjében 1653 birtokos 5715 kapa területet birtokolt.¹⁷ Az 1-2 kapával rendelkezők az összes birtokosoknak 48%-át alkották, de ők az összes területnek csupán 24%-át birtokolták. A birtokosok 13%-át képezték azok, akiknek szőlőbirtoka 5—10 kapás között volt és ezzel a kerteknek több mint 25%-át kezükben tartották.¹⁸ Debrecenben éppen ellentétes irányú átrétegződés játszódott le a szőlőbirtoklás terén, mint egyidejűleg a Duna—Tisza közén.¹⁹ A szegénysorsú lakosok számára a szőlőbirtok mind nehezebben volt megszerezhető. Megélhetésüket — legalábbis a szőlőskertekben — egyre inkább napszámosokként, semmint birtokosokként kereshették. Egy 1840-es években készült leírás szerint „a várost szőlőskertek övezik, és sok szép gyümölcsöt, kissé savanyú, de még iható bort adnak. Itt van minden valamire való polgárnak egy darabka szőleje, és ide szokott különösen vasárnap délután kedvtöltés végett kiséstálni.”²⁰ Ezt követően azonban új szőlőskertek már nem keletkeztek Debrecen körül, a régieket pedig, a város terjeszkedésével párhuzamosan kezdték elnyelni a lakótelkek. A tanyarendszer kiépülése során itt-ott a debreceni határban is megjelent a tanyák mellett a szőlő, ezek azonban a filoxéravész előtt nem tettek szert nagyobb jelentőségre.²¹

A török kiűzése után, a 18. század elejétől megkezdődött a volt hódoltsági terület újranepesedése. Az újjátelepült falvak lakói egy-két év múltán szinte mindenütt szőlőket is ültettek. Így volt ez a Tiszántúl általunk vizsgált részén is. Mint-hogy a terület — a szőlőskertek régiója — gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból több kisebb tájra tagolódik, célszerű azokat egyenként szemügyre venni; földrajzi és időrendi sorrendben haladva először a két kiváltságos kerületet.

A hajdúk letelepítése még a 17. század elején történt, a Tisza és a bihari dombok között, számos részben vagy egészben elpusztult település igénybevételével. A hat „öreg hajdúváros”-ban a 18. század első éveit nyoma sincs szőlőművelésnek.²² Néhány kisebb hajdútelepről viszont tudjuk, hogy a 17. század folyamán szőlőskertjeik voltak. (1643: Polgár,²³ 1692: Bagamér,²⁴ Berettyóújfalú,²⁵ Mikepércs.²⁶)

¹⁶ GOMBÁR József 1962. 50.

¹⁷ RÁCZ István 1989. 111.

¹⁸ GOMBÁR József 1962. 53, 95—104.

¹⁹ ÉGETŐ Melinda 1975.

²⁰ BALOGH István 1973. 109.

²¹ RÁCZ István 1989. 103—105.

²² OROSZ István 1976. 58.

²³ BALOGH István 1974. 103—108.

²⁴ MEZŐSI Károly 1943. 221—222.

²⁵ OROSZ István 1981. 253.

²⁶ MEZŐSI Károly 1943. 79—80.

Ezek az adatok azonban semmiképpen sem jogosítanak fel bennünket arra, hogy a többi hajdútelepülésen is valószínűsítsük a 17. századi szőlőművelést, sőt még arra sem, hogy feltételezzük: az említett helyeken letelepített hajdúk első dolga új szőlők ültetése lett volna. Minden valószínűség szerint arról van szó, hogy a nem túl régen, sőt az esetek jelentős részében nem is teljesen elnéptelenedett falvak törzsökös lakossága ültette a szőlőskerteket. Ezt a feltételezést az is alátámasztja, hogy Polgár kivételével e falvak a bihari síkságon fekszenek. Márpedig ugyanebben az időben itt több közeli faluról is tudjuk, hogy művelt vagy korábbi művelést jelző elparlagosodott szőlőskertjeik voltak. (Pl. 1692: Álmosd,²⁷ 1695: Hosszúpályi.²⁸)

A hajdú kiváltságokat megőrző települések közül elsőként Böszörményben és Nánáson kezdtek szőlőtelepítésbe. Ez feltehetően valamikor 1700 és 1710 között történt, mivel e szőlők éppen az 1715-ös országos összeírás adatfelvételeinek idején kezdtek termőre fordulni.²⁹ A szőlő hamarosan megjelent a többi településen is. Dorogon sem tudjuk pontosan, hogy mikor kezdték a telepítést, de annyi bizonyos, hogy 1725-ben már megvolt a szőlőskert.³⁰ Szoboszlóról kétségtelenül tudható, hogy 1726-ban történt az első szőlőföldosztás.³¹ Hadházon 1733-ban parcelláztak szőlőföldet, bár az nem biztos, hogy ez volt az első ilyen akció.³² Vámospércsen sem ismerjük az első parcellázás pontos idejét, de annyi bizonyos, hogy ott is a 18. század első felében³³ történt. Bár a század folyamán még mindenütt volt elegendő tér a szőlőskertek bővítésére, a hat város lakóinak gazdaságában korántsem szerepelt azonos súllyal a szőlőművelés. Mint a téma történész kutatója megállapította: „A 18. században vitathatatlanul Nánás és Szoboszló vezet a szőlőtermelésben, az a két város, amelynek szőlői kötött talajon voltak.”³⁴ E két városban már 1790 előtt sor került (Szoboszló esetében második, Nánás esetében harmadik) szőlőskert kiosztására is. A 18. század végén Böszörményben kapott legnagyobb lendületet a szőlőtelepítés.³⁵ 1787-ig a böszörményieknek két szőlőskertjük volt: a *belső* és a *külső* kert, melyek a folyamatos bővítés során éppen ez idő tájt olvadtak össze egy kertté. Ezt a későbbiekben *Ó-* vagy *Vénkert* névvel illették. Ettől kezdve — a növekvő igényeknek megfelelően — egyre-másra újabb és újabb területeket osztottak ki a város körül. 1790 és 1848 között Hajdúböszörményben 5 új szőlőskert keletkezett. Elsőként 1791-ben parcellázták a későbbiekben *Középkert* néven ismert kertet, majd három évvel később a *Zaboskertet*. Ezek az új osztású szőlősker-

²⁷ MEZŐSI Károly 1943. 56.

²⁸ VARGA Gyula 1976. 4.

²⁹ OROSZ István 1976. 58.

³⁰ OROSZ István 1976. 58.

³¹ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1896 (I) 91—92.

³² OROSZ István 1976. 58.

³³ OROSZ István 1976. 58.

³⁴ OROSZ István 1976. 64.

³⁵ Valamennyi hajdúváros között Böszörmény szőlőskertjeinek történetével foglalkozott legtöbbet a történeti és néprajzi szakirodalom. Főként: DAM László 1972; BENCsik János 1976; OROSZ István 1976. Az alábbiakat főként e munkák alapján foglalom össze.

tek még mind szántóföldi művelésre is alkalmas, termékeny talajra települtek. Figyelemre méltó azonban, hogy már 1794-ben számításba vették „... a Sas halom környékén lévő, különben is élet teremni alkalmatlan sovány homok hegyeket ...”, végül mégsem ezt a területet, hanem a jóföldű Zaboskertet ítélték alkalmasabbnak a szőlők számára.³⁶ A következő kertosztásnál, 1801-ben azonban már úgy határozott a magisztrátus, hogy „... a Bodai Erdőben lévő Pusztaságnak sem a Nemes Város, sem pedig annak Lakosai semmi hasznát sem vehetik ... jövő tavasszal szőlő Földeknek osztatnak el”.³⁷ A *Kendereskert* 1813-ban történt parcellázásával a belső kertövezet már nem volt tovább bővíthető. Ezt követően kezdett kiépülni Böszörmény második, immár homokos földű kertövezete. Hamarosan ezután — még 1842-ben — kiosztásra kerültek azok a „sovány homokhegyek”, melyeknek parcellázását már 1794-ben fontolóra vették, de — minthogy még közelebbi és jobb földek is voltak — akkor még elvetették.³⁸

Ez időben tovább gyarapodtak a szőlőskertek a többi hajdúvárosban is. A 19. század első felében Szoboszlón (a régi szőlőskert három irányban történt bővítése mellett) 1810 táján keletkezett a *Pecze*, későbbi nevén *Bánom kert*, majd itt is szőlővé fordították a korábbi Kenderes kertet. Hajdúhadházon és Vámospércsen is két-két új szőlőskert keletkezett a települések belső övezetében.³⁹ Csupán Hajdúdorogon nem osztottak új kertet. A hajdúsági szőlőskertek gyarapodását az alábbi táblázat szemlélteti:⁴⁰

Helység	1773	1838	1852—54
Hajdúböszörmény	98 kh	290 kh	392 kh 720 n.öl
Hajdúnánás	151 kh	196 kh	302 kh 1200 n.öl
Hajdúszoboszló	138 kh	468 kh	384 kh 782 n.öl
Hajdúdorog	100 kh	68 kh	145 kh 600 n.öl
Hajdúhadház	98 kh	150 kh	250 kh 1520 n.öl
Vámospércs	73 kh	85 kh	235 kh 700 n.öl

A hajdúsági szőlőskertek etnográfus és történész kutatói egybehangzóan állapították meg, hogy a tájon a szőlők homokra húzódása — Böszörmény kivételével — csak a 19. század közepén kezdődött meg. A folyamat a század vége felé tetőződött s maga után vonta a szőlőkultúra súlyának változását is az egyes városok gazdálkodásának egészében. A kötött talajú belső kerteket részben ki-

³⁶ Idézi: BENCsik János 1975. 222.

³⁷ BENCsik János 1975. 221.

³⁸ BENCsik János 1975. 222.

³⁹ OROSZ István 1975. 60.

⁴⁰ A hajdúsági szőlők történeti fejlődését OROSZ István (1976) részletesen vizsgálja. A szőlőkultúra nagyságrendjét és jelentőségét a területi növekedés és a termésmennyiségek vonatkozásában is több időmetszetet tartalmazó adatsorokkal illusztrálta. Az itt közölt adatokat e táblázatok alapján állítottam össze.

pusztította a század utolsó harmadában fellépő filoxéravész, részben — ettől függetlenül is — elnyelték a terjeszkedő lakótelkek. A bortermelésben azok a települések kerültek élre, melyeknek határában — többnyire sovány legelők formájában — kiterjedt homokterületek kínálkoztak új kertek létesítésére. Pl. Hajdúhadház, Hajdúböszörmény, kisebb mértékben Hajdúdorog.⁴¹

A szőlőtelepítésre talán az egész Tiszántúlon a másik kiváltságos terület, a *Nagykunság* földje a legkevésbé alkalmas. Az 1720-ban készült adóösszeírás szerint⁴² ekkor még egyedül Karcag(újszállás)on volt 20 kapás (adóköteles) szőlő. BÉL Mátyástól tudjuk, hogy ez idő tájt Karcag mellett még újonnan telepített szőlőskertekkel büszkélkedhetett Kisújszállás és Kunszentmárton is.⁴³ Úgy tetszik, hogy e kötött talajú szőlőskertek területe 1790 tájáig viszonylag gyorsan növekedett. BALLA Antal 1793-ban készült térképén Karcagot már hét, egymástól jól elkülönülő szőlőskert fogja félkaréjba.⁴⁴ Ugyanezen a térképen Madaras és Kisújszállás mellett 3-3, Túrkevénél pedig 2 kert látható. Kunhegyes mellett viszont még egy sem.

Arra nézve, hogy a 19. század első felében milyen ütemben gyarapodtak a nagykunsági szőlők az egyes települések határában, nincsenek összehasonlítható adataink.⁴⁵ Mindenesetre a PESTY Frigyes helynévgyűjtő kérdőívére (1864) beküldött válaszok adatait összevetve az 1794. évi térképpel, azt mondhatjuk, hogy a nagykun települések szőlőskertjei *szám szerint* alig gyarapodtak: csupán Karcagon⁴⁶ találunk kettővel, Túrkevé⁴⁷ eggyel több szőlőskertet, mint hetven évvel korábban. A kertek kiterjedése természetesen minden valószínűség szerint növekedett, megfelelő adatok híján azonban nem áll módunkban összehasonlítást tenni a 18. század végén, illetve a 19. század közepén művelt kertek kiterjedése között. A nagykunsági szőlőtermesztés nagyságrendjének érzékeltetésére ideiktatjuk az 1852—54. évi kataszteri felmérés adatait:⁴⁸

Karcag	644 kh	1562 n.öl
Kisújszállás	426 kh	1545 n.öl
Kunhegyes	368 kh	77 n.öl
Kunszentmárton	141 kh	50 n.öl
Kunmadaras	398 kh	75 n.öl
Túrkeve	285 kh	1033 n.öl

⁴¹ OROSZ István 1976. 60—61, 64.

⁴² KISS József 1979. 91.

⁴³ BÉL Mátyás 1975. 27—28.

⁴⁴ *Mappa specialissima... I. Regni Hungariae Comitatum Pest Pilis et Solth articulariter unitorum: Item Jazygiae Cumaniae Majoris et Minoris... Anno MDCCXCIII.* In: Pest megye múltjából. Szerk.: KELETI Ferenc, LAKATOS Ernő, MAKKAI László. Budapest 1965.

⁴⁵ A nagykunsági szőlőskertek 18—19. századi kiépülésére értékes részadatokat közölnek: KORMOS László 1967. 68—69; SZABÓ Lajos 1987. 150—153; OROSZI Sándor 1990. 307—316.

⁴⁶ PESTY Frigyes 1978 (1864). 155.

⁴⁷ PESTY Frigyes 1978 (1864). I. 186.

⁴⁸ Elhanyagolható különbséggel ugyanezeket az adatokat közli PALUGYAY Imre 1852—1855. III. 196, 203, 209, 216, 220.

Sajátos helyzetet foglal el a nagykunsági települések között *Kunszentmárton*. A 18. század elején népesedett újjá Jászapátiból és Jászfelsőszentgyörgyről.⁴⁹ Bár már BÉL Mátyás említést tett nemrég ültetett szőlőiről,⁵⁰ szűk és kötött talajú saját határa nem kínált lehetőséget szőlőterületük számottevő növelésére. Kedvező lehetőség kínálkozott viszont számukra a Hármaskörös túlsó partján, a Tiszazugban. A 18–19. század fordulóján a szelevényi, főként pedig a tiszakürti homokon igen sok kunszentmártoni lakos szerzett szőlőbirtokot.⁵¹ Jól tükrözi ezt, hogy a tiszakürti homokos legelőn kifarcellázott új szőlőket a 19. század elején „Új kürti vagy *kunszentmártoni* szőlők”-nek (kiemelés tőlem: É. M.) nevezték.⁵² Az is gyanítható, hogy a szőlőtelepítők többnyire a község földtelen lakosságából kerültek ki, mivel számosan „házhelyet váltottak” a földesuraktól és ki is költöztek szőlőjükbe. Ez a folyamat a 19. század első éveitől kimutatható.⁵³

A kiváltságos helyzetű települések után nézzük meg, hogyan alakult a kép a földesúri fennhatóság alatt élő településeken. A korábbiakban már utaltunk rá, hogy a hódoltság és a felszabadító háborúk után, a 18. század folyamán lassanként újranépesedő Tiszántúlon az állandó népességet kapó települések határában egy-két esztendő leforgása alatt megjelentek a szőlőskertek. Az úrbérrendezéskor készült adatfelvételek és az I. katonai felmérés térképlapjai egyaránt azt mutatják, hogy a sárréti falvakat kivéve szinte minden településnek megvolt a maga egy-két szőlős-gyümölcsös-veteményes kertje. Nézzünk néhány jellegzetes példát arra, hogy hogyan realizálódott a szőlőbirtok-szerzésre irányuló általános törekvés ezen a tájon.

A szőlőskertek zónájába tartozó dél-tiszántúli vidéken különösen *Békés városa* emelkedett ki mind szőlőskertjeinek nagy számával, mind pedig az ott termett borok minőségével. Békés a megye településeit tekintve az elsők között népesedett újjá, mindjárt a 18. század elején (1711) és Csaba mellett a legnagyobb és legnépesebb település volt. Földesura a Harruckern család, illetve leszármazottai voltak. Bár Békés lakosai 1848-ig örökös jobbágyoknak számítottak, a település mezővárosi jogállása következtében mégis bizonyos előnyöket élveztek.⁵⁴ Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy jobbágyi terheiket időről időre megújított kontraktusok értelmében pénzen váltották meg. Minthogy pedig a város határában 1772 után sem volt számottevő majorsági birtok, csaknem az egész (több mint 60 000 kh-as) határ használata a mezővárosi közösségnek irányítása alá tartozott.

A békésiek 1727-ben kezdtek szőlőket ültetni.⁵⁵ A szőlőskertek ettől kezdve folyamatosan gyarapodtak és 1771-ben már északról és délről is körülfogták a várost. Az ekkor felfektetett úrbéri tabellában szerepelt a *Décs éri kert*, a *Csatári*

⁴⁹ BÉL Mátyás 1975. 28.

⁵⁰ BÉL Mátyás 1975. 28.

⁵¹ BOTKA János 1977. 78–79.

⁵² BENKÓ Pál é. n. 1823. évi szőlődézsmaajstrom.

⁵³ BOTKA János 1977. 99.

⁵⁴ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1983. 698.

⁵⁵ KARÁCSONYI János 1896. II. 41.

kert, a Nagykert, a Csikos ér háti kert, a Kázmáni kert és a kissé távolabb fekvő *Gyúri kert, Kamutkert* vagy *Kamuti Kert*. (Ez utóbbi nagy részét, legalábbis a 19. század első felében, főként mezőberényiek birtokolták.⁵⁶) Békés a Fehér-Körös árterébe települt. Belterületét a folyó kanyarulatai és számtalan ér, kisebb-nagyobb vízfolyás szabdalta darabokra. A szőlőskerteket — a szőlőhegyek régiójába tartozó gyulai és hódmezővásárhelyi hegyekhez hasonlóan⁵⁷ — a „zugok”-ban, az erek által alkotott szigeteken, illetve félszigeteken telepítették.⁵⁸ Az úrbérrendezést követően hamarosan újabb és újabb kertek kerültek kiosztásra. Ekkor keletkeztek a *Malomvégi* és az *Aranykertek*,⁵⁹ a *Szécsény-kert*⁶⁰ és minden valószínűség szerint elkezdtek már irtogatni a *Romerdei kertek* helyét is.⁶¹ A 18—19. század fordulójára tehát valamennyi békési szőlőskert megvolt már.⁶² A 19. század első felében új kert nem keletkezett, a régieket azonban változatlan szorgalommal bővítették. Ilyen módon a békésiek úrbéri tabellájában szereplő 571,5 kapás (kb. 90 kh⁶³) szőlő a jobbágyfelszabadítás időszakára csaknem tízszeresére: 821,5 kh-ra⁶⁴ növekedett.

Következő példánk, ugyancsak Békés megyéből, a Harruckern örökösök birtokához tartozó *Gyomáról* való. A mezőváros 1719-ben települt újjá⁶⁵, lakói 1830-ig református magyarok voltak.⁶⁶ Ezután gyarapodott német ajkú lakosokkal. Az 1744-es megyei összeírás alkalmával még csak 11 kapás szőlőt vallottak be. A 9 pontos úrbéri kérdőívre adott válaszaik között azonban már azt olvassuk, hogy jó termésű éveken „mint egy ezer akóra való kerti bor terem”⁶⁷. A gyomai borok minőségére nézve jellemzőnek tekinthetjük, hogy PETIK Ambrus (1784) nem tesz említést róluk. FÉNYES Elek gyengének nevezi, és azt írja, hogy vagy maguk megisszák vagy elcserélik nádért a dévaványaiakkal.⁶⁸ Azt nem tudjuk a feltárt adatok hiányában, hogy ekkor hány szőlőskertje volt a településnek. Mindenesetre, mintegy 15 év múltán, az I. katonai térképfelvételen (1786-ban) már hat szőlőskert tűnik szemünkbe. A várostól északra, a Körös zugaiban megtaláljuk a *Nagykertet*, a *Hantos kertet* és a *Pocos kertet*, délen pedig, közvetlenül a falu alatt

⁵⁶ PALUGYAY Imre 1852—55. IV. 197; SZILÁGYI Miklós 1973. 195—196.

⁵⁷ ÉGETŐ Melinda 1986. 53—58.

⁵⁸ BANNER János 1972. 60 skk.; és vö. ennek alapján BECSEY József 1972. 3. ábra.

⁵⁹ SZABÓ Ferencné—SZABÓ István 1983. 115; BECSEY József 1972. 3. ábra. — 1824-ben már külön említik a *vén-aranykertet*. SZABÓ Ferencné—SZABÓ István 1983. 172.

⁶⁰ KARÁCSONYI János 1896. II. 41.

⁶¹ Vö. PALUGYAY Imre 1852—55. IV. 197; SZABÓ Ferencné—SZABÓ István 1983. 164.

⁶² Számuk tíz körül volt. A bizonytalanságot az okozza, hogy a kertek száma a források alapján időről időre hol többnek, hol kevesebbnek tetszik. Ennek az az oka, hogy a kertek egyes részeit külön néven is szokás volt emlegetni.

⁶³ Az *1 kapa szőlőt* Békésen is az Alföld-szerte általánosnak tekinthető 250 n.öllel számoltuk. — Egyelőre nem tudni, hogy honnan merítette PALUGYAY azt az adatát, miszerint Békésen egy kapa szőlő 666 2/3 n.ölet tesz ki — hacsak nem sajtóhibáról van szó.

⁶⁴ Az 1852—54. évi kataszteri felmérés adata. Ettől alig tér el a PALUGYAY által közölt adósorozati kimutatás: 823 kh 765 n.öl.

⁶⁵ DAKA István 1977. 41.

⁶⁶ SZILÁGYI Miklós 1977. 41.

⁶⁷ NOVÁK László 1977. 511.

⁶⁸ FÉNYES Elek 1851. 68 és az ő nyomán: PALUGYAY Imre 1852—54. IV. 258.

a *Mata* kertet, kissé távolabb a *Bánom* kertet, s a mezőberényi út két oldalán a *Csepüs* kertet. Számításba véve azt, hogy az egykorú alföldi szőlők hozama 100 négyzetöglenként általában 1 akó körül volt, az úrbérrendezés idején volt gyomai szőlők területét mintegy 400 kapásra becsülhetjük. Elég valószínűnek látszik, hogy a kertek nagyobbik része már 1772-ben is megvolt. Esetleg a Csepüskertről tételezhető fel, hogy az úrbérrendezést követően került kiosztásra, minthogy ez — miként a neve is utal rá — korábban kenderföld volt.⁶⁹ Az úrbérrendezést követő két-három évtizedben a gyomai szőlőskertek lassan gyarapodtak. A 19. század első feléből csupán egy új kertosztásról tudunk: 1808 körül az uradalom „szőlő alá való föld”-nek parcellázott az endrődi határ mellett, melyet a későbbiekben Cifrakert névvel illettek.⁷⁰ Valószínűleg nem is volt ezenkívül több szőlőskertosztás, mert még 1814-ben is csupán 565 kapás (kb. 88 kh) szőlőt tartottak nyilván Gyomán.⁷¹ Ezt követően viszont, mintegy húsz év alatt a gyomai szőlőskertek területe több mint négyszeresére növekedett. Különálló új kert létesítésére ugyan ebben az időben már nem volt lehetőségük, de a meglevő kerteket gyors ütemben bővítették. Legtöbb lehetőség a Csepüs kert környékén kínálkozott. 1842-ben a *Csepüs alsó* és *Csepüs felső kert* mellett már termőre fordult az *Új csepüskert*, a *Nadrágos kert* és az *Új Nadrágos kert*. Később szőlővel ültették be a *Cifrakert* melletti Tövishátat, melyet ekkor még *Tövishát alsó kert* és *Tövishát felső kert* néven tartottak számon. Később mindkettő beolvadt a Cifrakert területébe.⁷²

Egy 1842-ben készült kimutatás szerint a gyomai összes szőlőskert területe 2656 kapás (kb. 415 kh) volt.⁷³ Igen valószínűnek látszik, hogy a gyors növekedés háttérében az 1818 és 1820 között végrehajtott úrbéri reguláció, majd az 1832-ben végrehajtott legelőelkülönözés áll, minek következtében a gyomai jobbágyság használatában lévő földek mennyisége csaknem 15000 holddal csökkent. Minthogy Gyoma a Körösparton fekszik, határának nagyjából egyharmadát az árvíz járta. A szőlőskertek részben a Körös „zugai”-ban (kanyarulataiban), részben a falutól délre eső laposokból kiemelkedő árvízmentes hátaikon helyezkedtek el (Csepüskert, Bánom). Az ármentesítések utáni határuk teljes egészében termékenynek mondható. Hasznavehetetlen homokföldjeik nem voltak, 1842 után számottevően már nem gyarapodott szőlőterületük.⁷⁴ A 19. század derekától Békés városához és a megye többi mezővárosához hasonlóan főként szemtermelésre rendezkedtek be. Szőlőskertjeiket nagyjából változatlan kiterjedésben érte a filoxéravész, amikor is szinte maradéktalanul kipusztultak.

Az alföldi szőlőtalajok történeti változásának ismeretében talán már nem is kell csodálkoznunk azon, hogy a szőlőkultúra — az Alföld egészét tekintve is — a nyírségi homokon bontakozott ki legkésőbb. A hovatovább kultúrtörténeti

⁶⁹ HAAN Lajos 1870. 188.

⁷⁰ NOVÁK László 1977. 570.

⁷¹ NOVÁK László 1977. 513.

⁷² HÉVIZI Sándor 1977. 448.

⁷³ NOVÁK László 1977. 570.

⁷⁴ Az 1852—54. évi kataszteri felmérés alkalmával 458 kh szőlőt vettek nyilvántartásba Gyomán.

fogalommal vált „nyíri vinkó” kifejezés mellett a Nyírség szőlőkultúrájának régebbi és újabb rétegéről sajnos egyaránt nagyon keveset tudunk. A helytörténeti irodalom egybehangzó állásfoglalása szerint⁷⁵ a nyírségi szőlőtermesztés 1775-ben kezdődött, amikor is a nyíregyháziak saját határukban szőlőt „kezdetek plántálni”. Az erősen elnéptelenedett várost (akkor még falut) földesura, gróf Károlyi Ferenc telepítette újjá Békés megyei szlovák földművesekkel. A nyíregyháziak és a földbirtokosok közt 1757-ben megkötött kontraktus 12. pontja kimondta, hogy „szőlő helyet a kimutatandó helyen fogni és szorgalmasan építeni kötelesek lesznek”.⁷⁶ A szőlőre hat dézsmamentes évet engedélyeztek, melynek eltelte után kilenceddézsmát fognak szolgáltatni a termésből. Ezeket a szőlőket a 19. század elején *Ó-szőlőskert*nek nevezték.

Mintegy 15 év múltán, 1790-ben folyamodtak újabb szőlőföldért a lakosok, s az úriszék engedélyt is adott az ún. *kisteleki* szőlők telepítésére.⁷⁷ 1804-ben Nyíregyháza határában 132 kh 100 négyszögöl régi és 66 kh 1453 négyszögölnyi új szőlő volt.⁷⁸ A nyíregyháziaknak a szőlőbirtok szerzésére irányuló törekvéseit tükrözi, hogy még a kisteleki szőlők felfogásának évében, 1790-ben 299 nyíregyházi lakos szerződést kötött a szomszédos pusztá, Oros földesuraival egy bizonyos darab földnek szőlővel való beültetéséről.⁷⁹ Nyíregyháza földesurai azonban, attól félvén, hogy az orosi bor az ő bormérési jogukat fogja csorbítani, illetve kocsmáinak jövedelmét csökkenteni, el akarták tiltani a nyíregyháziakat az időközben már felárkolt és be is ültetett orosi szőlőskertek használatától. Sőt, az engedetlenkedőknek teljes vagyonelkobzást és a városból való kiűzetést is kilátásba helyeztek. A nyíregyháziak persze nem nyugodtak bele az úriszéki döntésbe, hanem a vármegyéhez fellebbeztek, ahol számukra kedvező döntés született.⁸⁰ A 19. század első felében mind saját határukban, mind Oroson jelentősen szaporították szőlőiket. Az 1852—54. évi kataszteri munkálatok szerint a nyíregyháziaknak ekkor már saját határukban 477 kh szőlőjük volt, Oroson pedig 345 kh. A szőlőterületek jelentős növelését minden valószínűség szerint nagymértékben elősegítette az 1825-ben végrehajtott örökváltás.

A nyírségi falvak alatti piciny szőlőskertek, melyek a II. József korabeli katonai felmérés térképlapjain feltűnedeztek, még mintegy száz éven át igen lassan növekedtek. A 19. század derekán a legtöbb szőlővel rendelkező településeken is csak a 100—200 holdas nagyságrendet érték el.⁸¹ Nagyobb fellendülés csak a filoxérvész után következett be.

A Szabolcs megyei kistalvak szőlőskertjeinek 19. század eleji kialakulására, illetve fejlődésére igen szép példát szolgáltat a Nyírség szélén fekvő *Kemecse*. A

⁷⁵ LEFFLER Samu—BOROVSKY Samu é. n. 102; MÁRTON Béla 1931—32. 43—44.

⁷⁶ LUKÁCS Ödön 1886. 204.

⁷⁷ LEFFLER Samu—BOROVSKY Samu é. n. 102.

⁷⁸ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1897 (II) 283. (Az itt közölt 1200 n.öles holdakat katasztrális holdakra számítottam át.)

⁷⁹ LEFFLER Samu—BOROVSKY Samu é. n. 102.

⁸⁰ LUKÁCS Ödön 1886. 220—221.

⁸¹ Magyarország művelési ágak szerinti... 328—331.

falunak a 19. század elejéig egyáltalán nem volt szőleje. 1811-ben a földesurak elhatározták, hogy szőlőskertet fognak létesíteni a faluban. Erre a célra osztatlan majorsági földjeikből a *Diószeg*, *Lebbencs* és *Pipatörő* nevű határrészeket, összesen mintegy 170 holdat jelöltek ki. A föld nagyobbik részét felparcellázták a falu lakosai között, a többit pedig majorsági szőlőnek tartották meg. A falubelieknek vékásnyi darabokban, évente 1 váltóforint dézsmamegváltás, illetőleg hetedézsma fejében osztották ki a szőlőnek való földet. A majorsági szőlőgazdálkodás úgy tetszik, nem vált be Kemecsen, mert az elkövetkező évek folyamán a földbirtokos családok sorra felparcellázták jobbágyaiknak a korábban maguk számára fenntartott szőlőföldet.⁸² A földesurak feltehetően kifizetődőbbnek látták, ha kihasználatlan földjeiket szőlő alá adják jobbágyaiknak. (A dézsmabort minden valószínűség szerint a helyi kocsmákon mérették ki, hiszen a jobbágyoknak csak *kántorkocsmájuk* volt.) Erre utal legalábbis az a tény, hogy 1842-ben a szőlőskertek végében elterülő *Csere* nevű erdőrészből (mely legelő volt), még kb. 25 holdat hozzácsatoltak a szőlőskertekhez. Ezzel mintegy 200 (1200 négyszögöles) holdra növekedett a kemecsei szőlőskert.

Debrecentől délre, az egykori Sárrét és a bihari dombok között húzódó síkság szőlőskertjeinek kiépüléséről is igen keveset tudunk.⁸³ Az Érmellékhez közel eső, részben oda is számítható síksági falvak egy részéről bizonyos, hogy már a 17. században is voltak saját határukban szőlők. (Vö. a Hajdúságnál írottakkal!) A 18. század utolsó harmadáig azonban nincs megfelelő áttekintésünk a vidékről. Az úrbérrendezés idejére mindenesetre szinte minden település mellett volt egy-egy kis kiterjedésű szőlőskert.⁸⁴ Bár a vidék jelentős része az Eszterházyak derecskei uradalmába tartozott, helyzetük más jobbágyfalvakéhoz mérten mégis könnyebb volt, mivel az úrbérrendezés után is taksafizetők maradtak. A föld szabadabb birtoklása következtében lehetőség nyílt arra, hogy a közösségek újabb és újabb földterületeket osszanak a lakosoknak szőlőskert céljára.⁸⁵ A helytörténeti irodalom elszórt utalásai arra következtethetünk, hogy éltek is ezzel a lehetőséggel, mert szépen szaporodtak a szőlőskertek pl. Berettyóújfaluban,⁸⁶ Derecskén⁸⁷ stb. Hosszúpályiból pl. tudjuk, hogy 1776-ban „Ziraky Pál és hitvese egy darab homok földjüket zálogba adják hosszúpályi lakosoknak, hogy abba szőlőt telepítsenek”.⁸⁸ Nagylétán 1800-ban két kertről tudunk. Valószínűleg nem régen kezdhették meg betelepítésüket, mert a Csere nevű kert ekkor még csak 20 holdas,

⁸² Kiss Lajos 1943. 21.

⁸³ Igen röviden érintik a történelmi vonatkozásokat: KURUCZ Albert 1961. 3—6; VARGA Gyula 1976. 3—7.

⁸⁴ KURUCZ Albert 1964. 5; SZENDREY István 1968. 150; VARGA Gyula 1976. 7.

⁸⁵ Itt jegyezzük meg, hogy SZENDREY István valószínűleg téved, amikor úgy véli, hogy Derecskén az úrbérrendezés idején a szőlő „... a város közös tulajdonát képezte, s esztendőnként osztottak belőle a lakosságnak”. (SZENDREY István 1968. 150.) Bizonyára nem szőlőt, hanem szőlőföldet osztottak, melyet — lévén itt is tilos a szabadfoglalás — a tanács juttatott a kérelmezőknek.

⁸⁶ OROSZ István 1981. 254.

⁸⁷ SZENDREY István—NYAKAS Miklós 1980. 178.

⁸⁸ VARGA Gyula 1976. 4.

a Mosonta kert pedig 18 holdas volt. Gyarapodásuk tovább folytatódott, mert az utóbbi kertről tudjuk, hogy 1842-ben már 208 hold kiterjedésű volt.⁸⁹ A hivatkozott adatokon túl a folytonos gyarapodásra utalnak az 1852—54. évi kataszteri felmérés számadatai is, miszerint Berettyóújfaluban 1824 kh-at, Derecskén 1911 kh-at, Kabán 1230 kh-at, Hajdúsámsonban 483 kh-at, Hajdúbagason 401 kh-at, Mikepércsen pedig 1389 kh-at foglaltak el a szőlőskertek. Hasonló nagyságrendű lehetett a növekedés ez időben a bihari síkságnak az Érmellékhez kapcsolódó, homokos határu falvaiban is, így Álmosdon, Bagaméron, Monostorpályiban és Újlétán is. Az Alföld-széli települések (Debrecennel az élen) 1810—1820 táján sorra eladogatják az érmelléki dombokon fekvő szőlőiket. Ahol lehetséges, ott saját határukban telepítenek szőlőt, akár a veteményes és más egyéb célú kertjeik feláldozása árán is.⁹⁰ Sajnos a kertek „építésének” története, keletkezésük pontos ideje feltáratlan. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a 19. század derekán a falvak határában mutatkozó 500—1000 kh-as, sőt ennél is nagyobb kiterjedésű szőlőterületek túlnyomó része az adatfelvételeket megelőző 50—60 évben keletkezett.

Végigtekintve a szőlőskertek 18—19. századi rendszerének kiépülését, azt tapasztaljuk, hogy az alföldi szőlőhegyek régióját jellemző alapvető tendenciák egy része a régió fejlődésében is érvényesült. A szőlőskertek a vizsgált időszakban mind számban, mind terjedelemben egyaránt jelentősen növekedtek. A kertségek a települések övezetes határbeosztásában ugyanúgy a lakómag és a belső legelő határán helyezkedtek el, mint a régi alföldi szőlőhegyek. Bár kétségtelen, hogy a szőlőskert-régió számos településéről (pl. Debrecen, Hajdúság, Nagykunság) tudjuk, hogy korábbi szérűskertjeiket a 18. század folyamán szőlőskertekké alakították, az azonban egyáltalán nem bizonyított, hogy ezek az adott település első szőlőskertjei voltak.⁹¹ A hajdúvárosokról pl. már bebizonyosodott, hogy első szőlőskertjeiket a belső legelőből hasították ki.⁹² A szérűs- és jószágartató kerteket csak a 18. század második felétől fordították szőlő alá. (Debrecenben, a város fejlődésének megfelelően ez egy évszázaddal korábban történt.) A szőlőskertek gyarapodása a 18. század végétől a 19. század közepéig függetlennek látszik lenni mind a településeknek a rendi társadalomban elfoglalt helyétől (szabad királyi város, kiváltságos kerület, földesúri fennhatóság), mind pedig a rendelkezésre álló talajok homokos vagy kötött voltától. (A fordulat majd a polgári földtulajdon bevezetése után következik be: 1848 után egyetlen kötött talajú szőlőskert keletkezéséről sincs tudomásunk.) A szőlőskerteknek a 18. század első felében itt is a kötött talajokat válogatták. Szükségből ugyan létesítettek homokos földön is kertséget (pl. Debrecen), de szántsándékkal csak 1780—90-től keresték a szőlőknek a sovány homokföldeket.

⁸⁹ VARGA Gyula 1976. 4.

⁹⁰ Vö. KURUCZ Albert 1961. 4.

⁹¹ Vö. GYÖRFFY István 1942. 168.

⁹² OROSZ István 1976. 58.

A Duna—Tisza köze szőlőkultúrája a 18. század végétől új üzemi formát öltött. Az eltérő ökológiai adottságok a Tiszántúl mezőgazdasági termelését ezzel egy időben merőben más irányba kezdték terelni. Kétségtelennek látszik, hogy a 19. század folyamán kiteljesedő fejleményeket alapvetően a kiterjedt homokterületek megléte az egyik régióban, a másokban pedig ezek hiánya magyarázza. Két dolgot azonban feltétlenül fontolóra kell vennünk. Az egyik az, hogy a talajadottságok ugyan magyarázatot adhatnak arra, hogy a túlnyomórészt kötött talajú vidéken miért maradtak meg a szőlők mindvégig a kertségi keretek között, és arra is, hogy miért kapott sok helyen a szőlőskertbirtok rangjelző szerepet, már a 19. század elejétől, szemben a Duna—Tisza közéssel, ahol a szőlő inkább nivelláló szerepet játszott. A régiók elkülönülése azonban sokkal korábban kezdődött, mint a szőlők homokra húzódása. A másik figyelemre méltó jelenség az, hogy bármennyire is fontos szerepet játszottak az ökológiai adottságok az alföldi szőlőkultúra 19. századi alakulásában, érvényesülése mégsem volt teljesen maradéktalan. A szőlők ugyanis a Nyírség futóhomokján és a bihari síkság homokos határu falvaiban is megmaradtak a kertségi szervezet keretei között.

A fentiek alapján az állapítható meg, hogy sem a szőlőskertnek mint jogi fogalomnak a tartalma,⁹³ sem a települések jogállása, sem pedig az ökológiai adottságok eltérései nem adnak kellő magyarázatot a szőlőskert-régió 18—20. századból ismert elkülönülésére. Más szóval a jelenség agrártörténeti-történeti szempontból nem definiálható. Ez a helyzet azt a korábbi felvetésünket erősíti meg, hogy a régiók elkülönülése kulturális jellegű.⁹⁴ A 18. század elején induló új korszak küszöbén az újjá települő falvak és mezővárosok előtt példaként a kontinuos települések álltak. A szőlőskertek régiójában Debrecen volt és maradt a későbbiekben is a követésre méltó példa. A debreceni kertségeknek mind a mezőgazdasági üzem szerkezetében, mind a határhasznaát rendjében elfoglalt helye, mind pedig jogi és igazgatási rendszerük erre az időre már nemcsak kiépült, hanem olajozottan működött is. Így hát Debrecen vonzáskörzetében, mintegy a város kultúraformáló hatásának tulajdoníthatóan létrejött a szőlőskert-régió. Körülhatárolását az eddigiekben három momentumra alapoztuk:

1. a *szőlőskert* terminus használata a zárt területet képező szőlőültetvények megnevezésére
2. a *nyilas* mértékegységnek szőlőföld területmértékként való használata
3. a kertségek igazgatásának módja, a *kertségi szervezetek* léte és működési módja

Nyilvánvaló azonban, hogy e három támpont csupán a kereteket jelöli ki. E kereteket azonban csak további szorgos néprajzi kutatások tölthetik meg tartalommal.

Igen sajátos, hogy míg a történettudomány régebben és újabban is súlyának megfelelően foglalkozott Debrecen, továbbá a hajdúvárosok szőlő- és borkultúrá-

⁹³ ÉGETŐ Melinda 1986. 100—103.

⁹⁴ ÉGETŐ Melinda 1986. 128—129.

jával, ezen belül a kertsek kialakulásával, fejlődésével, a birtoklás módjával, kitűnő elemzés készült a szőlőbirtoknak a debreceni civisgazdaságban betöltött szerepéről,⁹⁵ addig a néprajzi kutatás meglehetősen mostohán kezelte a szőlőskertek kérdését. A kutatók eddig elsősorban a régió legjelentősebb bortermelő körzetére, a Hajdúságra fordítottak figyelmet. A megjelent munkák a szőlőskertek keletkezésének és elhelyezkedésének dokumentálásával, valamint a szőlőbeli építményekkel foglalkoztak.⁹⁶ E fontos kérdések mellett azonban meglehetősen mostoha bánásmód jutott pl. a szőlőművelés és borkészítés technológiájának, mégpedig nemcsak Debrecenben és a Hajdúságban, hanem a régió más tájain is. Kivétel ez alól a bihari borvidékkel szomszédos két körzet (Észak-Bihar⁹⁷ és az Érmellékhez kapcsolódó síkvidék szegélye⁹⁸), melyekről egy-egy önálló kismonográfia jelent meg. Ugyanakkor szinte semmit sem tudunk nemcsak a nagykunsági, de a békési és nyírségi szőlő- és borkultúra hagyományos népi technológiájáról. Igen fontos volna e tájak tradicionális eszközanyagának és a munkafolyamatoknak részletes leírása. Ennek kapcsán különös figyelmet kellene fordítani a terminológia pontos rögzítésére, tekintettel annak esetleges kistáji eltéréseire is. A debreceni kerti szőlők művelési fogásaival és eszközanyagával kapcsolatban valószínűleg már igen kevés anyag gyűjthető össze az élő emlékezetből. A 19—20. század fordulóján azonban homoki szőlőket is telepítettek a debreceni határban. Ennek az önmagában sem érdektelen témának a felgyűjtése azzal a reménnyel is kecsegtethet, hogy sok minden tovább élhetett itt a kerti szőlők művelési gyakorlatából, eszközanyagából. További kutatási feladatot jelentenek a kertési szervezetek. Bár e társulásoknak a falusi és mezővárosi közösségek sorában elfoglalt helyével kapcsolatban már korábban is születtek megfelelő értékelések,⁹⁹ a néprajzi irodalomban még mindig fel-felbukkan a történeti hegyközségekkel való azonosításuk. Debrecen és Berettyóújfalu vonatkozásában már vannak publikált kertési szabályzatok,¹⁰⁰ a kérdéskör jobb megvilágításához azonban minél több kertési szabályzat felkutatására lenne szükség. Másfelől szükség lenne minél több ponton összegyűjteni a kertgazdaságok működési módjára vonatkozó és még fellelhető élő emlékanyagot. Nagyon keveset tudunk ugyanis e közösségek szervezeti felépítéséről, működéséről, a település és a szőlősgazdák életében betöltött szerepéről. Mindezeknek a kitaró terepmunkát igénylő anyagfeltáró kutatásoknak az elvégzése után lehet csak arra gondolni, hogy a szőlőskert-régió és az Érmellék, illetve a bihari borvidék kapcsolatát is megnyugtatóan tisztázhatjuk.

⁹⁵ A teljesség igénye nélkül: ZOLTAY Lajos 1905; 1914; 1934; 1936; GOMBÁR József 1962; BALOGH István 1973; 1981; OROSZ István 1976; RÁCZ István 1989.

⁹⁶ FEKETE Béla 1934. 103—104; KURUCZ Albert 1961. 167—176; DÁM László 1972; BENCSIK János 1973. 92—98; 1975. 219—232.

⁹⁷ KURUCZ Albert 1964.

⁹⁸ VARGA Gyula 1976.

⁹⁹ BALOGH István 1969. 264—266; VARGA Gyula 1974. 103—104.

¹⁰⁰ DANKÓ Imre 1975; SÁNDOR Mihályné 1982.

Végezetül csak megismételhetjük azt, a dolgozat elején tett megállapításunkat, hogy a szőlőskertek régiójával kapcsolatban bőségesen van még megoldandó probléma. A felsoroltak ezek közül csak a legsürgetőbbek. Nem lehetetlen az sem, hogy a jelenség 18. század előtti időszakra visszanyúló gyökereinek vizsgálata — mely még szintén nem tekinthető megnyugtatóan tisztázottnak — olyan gazdaságtörténeti, jogtörténeti stb. momentumokat derít fel, melyek érthetővé teszik a debreceni szőlőkultúrának az alföldi szőlőhegyek vidékétől eltérő sajátosságait. Kiderülhet az is, hogy eredendően más csírákból táplálkozott. Bármilyen legyen is azonban egy ilyen kutatás végeredménye, azon bizonyonnyal nem fog változtatni, hogy a 18—20. században felvázolható helyzet etnográfiai problémaként jelenik meg, illetve csak ebből a nézőpontból válik értelmezhetővé.

IRODALOM

- BALOGH István
 1969 *Hajdúság*. Budapest
 1973 *A civisek világa*. Budapest
 1981 *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom*. In: Debrecen története 1693—1849. (Szerk. RÁCZ István.) Debrecen, II. 273—308
- BANNER János
 1972 *Adatok a békési határ XVIII. századbeli vízrajzához*. In: BANNER János öt békési tanulmánya. (Sajtó alá rendezte BECSEI József.) Békéscsaba, 59—67
- BECSEI József
 1972 *Békés, az átalakuló agrárváros*. Békés
- BENCsik János
 1973 *Az „Irigyli” szőlőskert*. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc) 12. 92—98.
 1976 *A szőlőskertek építése Hajdúböszörményben*. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve II. 219—232
- BENKÓ Pál
A tiszakürti szőlők kialakulása és fejlődése. Kézirat. Magántulajdonban.
- BÉL Mátyás
 1975 (1731) *A kunok és a jászok avagy filiszteusok kerületei*. Ford. és jegyzetekkel ellátta ILLYÉS Bálint és SZÓCS Rudolf. Klny. Bács-Kiskun megye múltjából. Kecskemét, I. 7—51
- 1978 (1735—1742) *Bihar megye leírása*. Ford.: P. SZALAY Emőke, jegyzetekkel ellátta CSORBA Csaba. A Bihari Múzeum Évkönyve II. 51—107
- BOROSS Marietta
 1983 *A békési kertkultúra és szőlőművelés*. In: Békés város néprajza. (Szerk. DANKÓ Imre.) Békés, 425—460
- BOTKA János
 1977 *Egy tiszazugi falu, Csépa története*. Szolnok Levéltári füzetek 3.
- DAKA István
 1977 *Gyoma története az úratelepüléstől az 1848. évi polgári demokratikus forradalomig*. In: Gyomai tanulmányok. (Szerk. SZABÓ Ferenc.) Gyoma, 37—86
- DANKÓ Imre
 1975 *Adalék a debreceni kertségek életéhez. (A legrégibb debreceni kertségi szabályzat.)* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen) 1974. 371—385
- DAM László
 1972 *A hajdúböszörményi szőlők népi építkezése*. Tanulmányok Hajdúböszörmény néprajzához II. Debrecen
- ÉGETŐ Melinda
 1975 *XVIII—XIX. századi szőlőművelésünk néhány jellemző vonása. A solti példa*. Agrártörténeti Szemle 3—4. sz. 450—462

- 1986 *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- FEKETE Béla
1934 *A kolompéerkerti szőlő csőszháza Derecskén*. Néprajzi Értesítő XXVI. 103—104
- FÉNYES ELEK
1851 *Magyarország geographiai szótára*. Pesten
- GOMBÁR József
1962 *Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében*. Debrecen
- GYÖRFFY István
1942 *Magyar nép, magyar föld*. Budapest
- HAAN Lajos
1870 *Békés vármegye hajdana*. Pest
- HÉVVIZI Sándor
1977 *Gyoma földrajzi nevei*. In: Gyomai tanulmányok. (Szerk. SZABÓ Ferenc.) Gyoma, 421—483
- KARÁCSONYI János
1896 *Békés vármegye története I—II*. Gyula
- KISS József
1979 *A Jászkun kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702—1731)*. Budapest
- KISS Lajos
1943 *Kemecse*. Klny. a Magyarságtudomány II. évf. 2. számából 1—24
- KORMOS László
1967 *Kunmadaras fejlődéstörténete termelősövetkezeti közösséggé alakulásáig*. Szolnok
- KURUCZ Albert
1961 *A népi építkezés emlékei a konyári szőlőkben*. Műveltség és Hagyomány III. 167—176
- LEFFLER Samu—BOROVSKY Samu
é. n. *Nyíregyháza város története*. In: Magyarország vármegyéi és városai. (Szerk. BOROVSKY Samu.) Szabolcs vármegye. Budapest, 86—131
- LUKÁCS Ödön
1886 *Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története*. Nyíregyháza
- Magyarország művelési ágak szerinti...
1865 *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme*. Buda
- MÁRTON Béla
1931—1932 *A Nyírség mezőgazdasági élete*. Budapest
- MEZŐSI Károly
1943 *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692)*. Budapest
- NOVAK László
1977 *Gyoma településnéprajzi viszonyai és hagyományos paraszti gazdálkodása*. In: Gyomai tanulmányok. (Szerk. SZABÓ Ferenc.) Gyoma, 505—574
- OROSZ István
1976 *Szőlőtermelés a Hajdúkerület városaiiban a XVIII—XIX. században*. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve III. 57—74
- 1981 *Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVIII—XIX. században*. In: Berettyóújfalu története. (Szerk. VARGA Gyula.) Berettyóújfalu, 229—297
- OROSZI Sándor
1990 *Adatok a nagykunsági szőlőbirtoklás XVIII. századi történetéhez (Karcag, Kisújszállás, Túrkeve)*. In: Zounuk (Szolnok) 5
- PALUGYAY Imre
1852—1855 *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása I—IV*. Pest
- PESTY Frigyes
1978 (1864) *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárából. I. Jászkunság*. Kecskemét—Szolnok
- PETIK Ambrus
1961 (1784) *Békés megye leírása*. Sajtó alá rendezte: DANKÓ Imre. Gyula
- RÁCZ István
1989 *A debreceni civisvagyon*. Agrártörténeti tanulmányok 14. Budapest
- SÁNDOR Mihályné
1982 *Két szőlőskerti törvény- és jegyzőkönyv Berettyóújfaluban*. A Bihari Múzeum Évkönyve III. 177—189
- SZABÓ Ferencné—SZABÓ István
1983 *Békés földrajzi nevei*. In: Békés város néprajza. (Szerk. DANKÓ Imre.) Békés, 93—177
- SZABÓ Lajos
1987 *Kisújszállás története a XVI. századtól a XIX. század első negyedéig*. In: Kisújszállás város története II. (Szerk. SZABÓ László.) Kisújszállás
- SZENDREY István
1968 *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Budapest

SZENDREY István—NYAKAS Miklós

1980 *Derecske története*. Debrecen

SZILÁGYI Miklós

1973 *Mezővárosi közösség és néphagyomány*.

In: *Mezőberény története II.* (Szerk. SZABÓ Ferenc, SZILÁGYI Miklós.) Mezőberény, 179—225

1977 *Mezővárosi társadalom és műveltség*. In: *Gyomai tanulmányok*. (Szerk. SZABÓ Ferenc.) Gyoma, 575—652

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1983 *Fejezetek Békés társadalomnéprajzából*. In: *Békés város néprajza*. (Szerk. DANKÓ Imre.) Békés, 695—761

VARGA Gyula

1976 *Az érmelléki szőlőskultúra*. Bihari Dolgozatok 3. Berettyóújfalú

ZOLTAI Lajos

1905 *Debrecen a török uralom végén. A város háztartása*. Klny. a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1905. évfolyamából 31—35

1914 *A debreceniek szőlőműveléséről és szőlőskertjeiről*. Néprajzi Értesítő XV. 57—68

1934 *A debreceni kertségek múltja*. Debrecen

1936 *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából. I. Debrecen élete a XVII. századi főbírói számadások tükrében*. Debrecen

MELINDA ÉGETŐ

THE BUILDING UP OF THE SYSTEM
OF VINEYARDS IN THE TISZÁNTÚL
(THE REGION BEYOND THE TISZA)
DURING THE 18TH AND 19TH CENTURIES

In recent years, the author has systematically studies the historical ethnography of viticulture and wine production in the Alföld, the Great Hungarian Plain, from the Middle Ages to the mid-19th century. In these investigations she identified, within the grapevine culture of the larger region, a smaller, relatively young area in the eastern portion of the Tiszántúl district.

In the present paper, she studies the geographical circumscription of this region as well as the process of its formation from the early 18th to the middle of the 19th century. In terms of economic and social history, the region does not constitute a homogeneous unit. Its distinctive traits cannot be explained by those in ecological resources, legal-historical or economic-historical conditions set against the grapevine cultivation in the Great Plain as a whole. Due to these differences, she believes that it is about the presence of a cultural region based on the measuring up to the standards of the ideal Debrecen, the town forming the religious, cultural, industrial and commercial centre of the region. In conclusion, she calls attention to the major issues the intensive study of which might impregnate with the meaning the framework outlined above.

PÁSZTORTÁRSADALOM A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A pásztorok foglalkozása Európa legnagyobb részén már a középkorban elkülönült más foglalkozásoktól, a földművelő parasztokétól. Ez a foglalkozási réteg mindenütt sajátos helyet foglalt el a társadalmi hierarchiában, és olyan jellegzetes életmódot, szubkultúrát teremtett, amivel elkülönülése még hangsúlyosabbá vált.¹ Közép-Európában különösen az Alpok és a Kárpátok magashegyi övezeteiben és a magyar Alföldön alakult ki sajátos pásztorvilág, népes pásztortársadalom.²

A pásztorok egészen biztosan besorolhatók a „népi társadalom” sok bizonytalansággal kezelhető kategóriájába, amit a hazai etnográfia általában tágabban értelmez, mint a „paraszti társadalom” fogalmát. Annál is inkább, mert utóbbihoz nem lehet minden gond nélkül odaszámítani a falusi, mezővárosi iparosok, a mindenféle kézművesek és kereskedők, a pásztorok és a földmunkások (kubikosok), a halászok, hajósok, szekeresek foglalkozási rétegeit.

A magyar néprajzi kutatás kezdettől fogva érzékeli a pásztorok elkülönülését a rurális társadalmon belül, s gyakori szembenállását a jószágtulajdonos gazdákkal, a földműves paraszti osztállyal. Alaposan feltárta már a pásztorok „nyelvkincsét” és rétegg kultúrájának megannyi összetevőjét (*pásztorművészet, pásztorviselet, pásztorételek, pásztoralakok, pásztortáncok* stb.). Kevésbé hangsúlyosan foglalkozott az ún. „pásztorrend” társadalmi különállásának, szociális helyzetének történeti alakulásával. A pásztortársadalom belső tagolódását (pásztorrangsor), foglalkozási endogámiáját, bérezését, a parasztsághoz fűződő kapcsolatainak rendszerét legalaposabban a 20. század első feléből írták le. Kíváncsú, hogy a korábbi századok magyar pásztorainak társadalmi helyzetét, szerepét is mielőbb áttekintsük.

A 18. század a pásztorrend számbeli gyarapodását, társadalmi különállásának fokozódását hozta. Mindez együtt járt a pásztorság kulturális elkülönülésével, egyéni arculatának kialakulásával az anyagi és a szellemi műveltség számos területén. Gazdasági és jogi viszonyai szerint a pásztortársadalom maga is élesen

¹ BRUNHES DELAMARRE, Mariel 1962; WILDHABER, Robert 1966; HORNBERGER, Theodor 1955.

² Az igen gazdag irodalomból elegendő itt a VHO 1961. és a VWH 1969. kötetre utalni. A magyar állattartó kultúra történetéről összefoglalóan: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. Jelen közlemény ez utóbbinak rövid részlete.

tagolódott, sok kisebb csoportra osztódott. A Dunántúl céhes pásztoraitól, árendás tehenészeitől, birkásaitól, az Alföld büszke csikós- és gulyás számadóin át a pulykapásztorig, az erdélyi sztrongahajtó bojtárig (*sztrungár, monyator*) igen sok változata volt a pásztori létnek.

NYÁJSZERVEZET ÉS A PÁSZTORLÁS MEGSZERVEZÉSE

A század első felében még mindig elég sok példa van a családi, egyéni legeltetésre és a „szerre őrzésre”. 1719-ben Kraszna vármegye statútuma a szőlőket is ettől kívánja védeni: „Nyilvánvaló dolog, hogy sok Somlyai emberek és kivált a völgyeken lakó Oláhság, maga Bornyait s egyéb Marháit Pásztor eleibe nem adják, hanem csak kicsapják az oldalokra, eddig is sok károk estenek a szőlőkben.”³ Nógrád megyében a juhok legeltetése három formában történt: családtag, fel-fogadott magánpásztor vagy közösségi pásztor őrizetére bízva.⁴ Módosabb jobbágygazdák és kisnemesek külön szervezett nyáját családtag vagy magánpásztor őrizte.

Közös nyáját, csordát a tulajdonosok gyakran felváltva legeltettek, állataik számának arányában elosztva a nyáj mellett töltendő napokat, heteket. Szemerján (Háromszék m.) írták 1767-ben: „Ha valamelyik csordánknek pásztort nem találunk, s nem fogadtunk, vagy fogadott pásztorunk medio tempore elszökött, olyankor azon csordát szerre őriztük...”⁵ Aki marháját a közös csordában járatta, mind köteles volt részt venni az őrzésben is. Kézdioroszfalu ezt 1768-ban így fogalmazta meg: „futkosó szérben minden ember tartozik őriznie, akinek vagy egy csordabeli marhácskája vagyon”.⁶ A soros pásztorlás Háromszékben a század utolsó harmadában sem ritkaság. Középajtán 1775-ben falutörvénybe foglalták, hogy „mikor szerre őrzik a nyáját, tartozzék minden ember szeri-pásztort állítani...” Azaz, ha maga nem mehet, fogadjon fel a ráeső időre csordaőrzésre alkalmas embert. Árkoson (Háromszék) 1781-ben naponta négyen kellett a marhacsordák őrzésére.⁷ A sorban őrzés tehát sok szervezést kívánó kooperáció volt. Nógrádban hámos lovak és igás ökrök éjjeli legeltetését oldották meg soros őrzéssel. Például Endrefalván 1785-ben minden éjjel más-más gazda volt kirendelve a helység hámos lovainak őrzésére. (Küldhettek maguk helyett családtagot vagy szolgát is.)⁸ Vonójószág éjjeli legeltetése nyári munkaidőben néhány hónapon keresztül volt szokásban. Erre a munkára pásztort szinte sehol sem fogadtak.

³ HERMAN Ottó 1909. 298.

⁴ ZÓLYOMI József 1985. 15. A tolnai Sárközben családi falkák a sertéstartásban és marhatartásban egyaránt voltak. ANDRÁSFALVY Bertalan 1965. 24—25.

⁵ HERMAN Ottó 1909. 304.

⁶ IMREH István 1983. 216.

⁷ IMREH István 1983. 219.

⁸ ZÓLYOMI József 1985. 5.

Legtöbb helyen suhancfiúk és idős férfiak bevonásával, családi alapon oldották meg az éjszakai legeltetést.

Az egyéni legeltetést, a szerre őrzést a 18. században a törvényhatóságok már ott is kezdték büntetni, ahol korábban nem gyökeresedett meg a falupásztor intézmény. 1718-ban Marosszék constitutiói írják: „Némely falu csordapásztort nem tartván, marhájuk a tilalmast gázolja, némely privatus emberek pedig, ha pásztor vagyon is, eleiben marhájokat nem adják, melyből következik, hogy marhájokat gyermekeikkel őriztetvén, kárt tesznek; végeztetett azért, hogy minden faluk marhájoknak sub poena fl. 12 marhájokat pásztor eleibe adni és azokról fizetni tartoznak . . .”⁹ Torda megye 1751-ben adott ki hasonló utasítást, mert a lakosok sok faluban külön-külön legeltettek és a mezei kártételek miatt szaporodtak a panaszkok. A megye kötelezte a falubírókat közös csordapásztor felfogadására. Kimondta, hogy ha a bíró e kötelezettségnek nem tesz eleget, a tisztek büntessék meg. Viszont ha a lakosok nem adják marháikat a falu pásztora elé, őket a bíró büntetheti.¹⁰ Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék 1744-ben már régi végzésként említi, hogy „mindenféle rüdeg marhának, ménesnek, sertésnek, borjival együtt, úgy az ökröknek is pásztorok legyen”. Aranyosszék területén 1764-ben a *dúló* kötelessége a falusi pásztorok idejében történő kiállításáról gondoskodni, továbbá „Bitang marhának kikeresésében és kikiáltásában” (publikálásában) eljárni.¹¹ Nógrád megyében is feltűnően megnövekszik a 18. század derekán a falupásztorok száma, amit ZÓLYOMI József a nagycsaládok felbomlásával vél magyarázhatónak.¹² A kis létszámú családok, a zsellérek szükséglete biztosan hozzájárult a falupásztorság intézményének megerősödéséhez, de talán a Felföldön is lényegesebb ennél a hatósági kényszer szerepe. Lengyel kutatók a közös nyájak alakítását és pásztorlását magyar hatásnak minősítik. Árva és Szepes lengyelek lakta részén — miként a mai Szlovákia területén általában — ezt a szisztémát Mária Terézia 1767. évi urbáriumához kapcsolják, amely megtiltotta a háziállatok egyéni legeltetését, előírta, hogy meg kell szervezni a kollektív legeltetést közösen fogadott pásztorokkal.¹³

Álföldi mezővárosok módos parasztpolgárai akkora állatállománnyal rendelkeztek, hogy saját pásztort fogadtak fel. Például Gyomán a vagyonosabb telkesjobbágyságok is egyénileg fogadtak juhászt.¹⁴ Nógrádi kisnemesek juhaik őrzését többnyire szintén magánpásztorokra bízták (Mátraszőlős 1724, Sente 1742). Pusztaszántón 4 nemes külön-külön felfogadott juhászáról tesznek említést 1794-ben. Helyenként módos telkesgazdáknál szolgáló juhászokról szólnak fel-

⁹ HERMAN Ottó 1909. 234.

¹⁰ SZENDREY István 1963. 119.

¹¹ IMREH István 1983. 215.

¹² ZÓLYOMI József 1985. 7.

¹³ KOWALSKA-LEWICKA, Anna 1980. 154; JOSTOWA, Wanda 1972. 162, 205.

¹⁴ SZILÁGYI Miklós 1977. 239. Hódmezővásárhelyen 1768-ban Kaszap Péter és Csáky Mihály külön tartott kanászt és gulyást. TÁRKÁNY Szűcs Ernő 1961. 220—221. A gazdagparaszti állattartáshoz lásd még: WELLMANN Imre 1952. 159—160; BUZA János 1980. 245.

jegyzések (Málnapatak 1768, Ósagárd 1819).¹⁵ Nagygazdák köré csoportosultak a lokális gazdatársulások is. Ilyen közösségeket főként a marhahizlás és a fejősjuhászat hívott életre. A marhatartás kapcsán a *göboly*, *göbö*, *baromgazdaság* néven ismert társulásokat kell megemlíteni.

A juhtartás üzemszervezetét a 18. században az *esztenaközösségek*, a *gazdatársaságok* alakították Erdély, Moldva és az Alföld magyar településeinek többségében. Csíki falvakban például a lovak és a marhák pásztorlásának ügyeit a *communitas* intézte, de az *esztenákat* *tízesek*, azaz falurészek szerint maguk a juhtulajdonosok szervezték. Minden *esztenatársaság* élén a gazdák közül választott *esztenahíró* állt, aki a közösség dolgait intézte, a juhászt ellenőrizte és munkájáért némi javadalmazásban is részesült.¹⁶ A Tiszántúlon részben rokonság, részben „régis szokás” alapján szerveződtek a juhtartó gazdatársaságok. A gazdasághoz tartozás apáról fiúra öröklődött. A *gazdaság* élén ún. *listás gazda* állt. Ő vezette a számadást, az ő házában fogadták meg a juhászt, nyírták a juhokat, hányták szét ősszel a nyájat, s évente néhány alkalommal nála volt az ún. *gazdasági évés*. Ilyenkor birkát vágtak, bort hozattak. A gazdaság vezetője rendszerint a legtöbb juhot tartó tekintélyes gazdája volt a közösségnek.¹⁷ A Nagyunságban a 18. század végén mind a fejős-, mind a nyájjuhok pásztorlását ilyen *gazdaságok* szervezték. Kunhegyesen 1791-ben a gazdák azt panaszolták, hogy juhászuk „a Gazdaságnak híre, ’s akarattya ellen a Nyájját elhányta”.¹⁸ A Hajdúságban szintén kétféle juhtartó gazdaság volt: a belső legelőn tanyázó fejősnő és a külső legelőn járó meddőnyáj. Közös fejősnőjük esetén az alföldi juhsgazdák általában fejősjuhaik számának arányában részesedtek a tejhasznból. A vasárnapi tej a pásztor béréhez tartozott. Gazdatársulásaik vezetőit a Nagyunságban *tőkegazda*, *tejesgazda* néven is emlegették.¹⁹ Mivel a fejősjuh-nyájukat a pásztor naponta kétszer-háromszor is fejte, a nyáj létszáma behatárolt volt. Tiszántúli városokban 120 fejősjuhból alakítottak egy-egy nyájat. A húszjuhos gazdák hetente egy nap tejhasznát kapták.²⁰ Erdélyben a gazdák többnyire juhaiknak a tavaszi *bemérés* (próbafejes) alkalmával megállapított tejhozamának arányában részesedtek a tejből vagy a tejtermékekből.²¹

A gazdatársulatok mindenütt spontán szerveződött, laza szálakkal kapcsolódó akcióközösségek voltak, amelyeknek a szokásjogon alapuló belső rendjébe a tanácsok nem avatkoztak be. Alakulhattak közel azonos számú, 10-20 juhval rendelkező gazdákból. Ennél jellemzőbb eset, hogy egy-egy nagygazdához csatlakozott

¹⁵ ZÓLYOMI József 1985. 15.

¹⁶ DUKA János 1978. 189; IMREH István 1973. 181—182, 185. A moldvai magyarok nyájszervezetéhez: KÖS Károly 1976. 123—124.

¹⁷ BALOGH István 1943. 108.

¹⁸ SZILÁGYI Miklós 1968. 361.

¹⁹ BORZSÁK Endre 1964; SZILÁGYI Miklós 1968. 363.

²⁰ SZILÁGYI Miklós 1974. 53. „Juhsgazda társ”-at említenek 1737-ben Szil Sopron megyei faluban. SCHRAM Ferenc 1970. II. 102.

²¹ K. KOVÁCS László 1968. 10—11. A tejhaszon elosztásának nyolc rendszerét különítette el.

10-12 kisebb juhtartó. A tanácsok kötelezően előírták viszont a legelőhasznosítás rendjét. A megyei limitációkhoz igazodva egységesítették a pásztorbéreket és állást foglaltak a közrendet vagy szokásjogot megsértő vitás ügyekben.²²

Léteztek juhtartó gazdatársaságok a Duna—Tisza közötti tájakon is, de 18—19. századi történetük kevésbé van feltárva. Kiskunhalason 1800-ban kimondták, hogy „A Juh Tor tartások és más dobzódások újra a Hellységek elől járói által tilalmaztatni rendeltetnek . . .”²³ A tilalom a kiskun kerület gazdatársulásainak egyik megnyilvánulását érinti, s az időpontból következtetni lehet a *juhtornak* nevezett „gazdasági évés” és multság 18. századi múltjára is. TÁLASI szerint e gazdaságok vezetője a *tőkégazda* volt, s a tanácsi iratok „együtt-fejető juhos gazdák”-nak említik őket.²⁴

A pásztorrend országos lélekszámát aligha lehet megállapítani. Eligazító számadatok azonban adódnak. Sokatmondó adat, hogy 1796-ban Szabolcs megye közel 2000 pásztort vett lajstromba, akik közül 503 fő őrzött kezes jószágot (csordás, csürhés, fejősjuhász), 1401 pedig félszilaj és szilaj jószágot. A debreceni pusztákon 1770-ben 35 számadót és 104 bojtárt írtak össze. Rajtuk kívül is volt még 30-40 „magatarti” juhosgazda, aki saját nyáját, falkáját pásztorolta.²⁵ Összesen tehát 170-180 pásztor őrizte ekkor a debreceniek lábasjószágait. Gyomán 1796-ban 2 gulya, 1 ökörscorda, 3 ménes, 7 kintháló konda, 4 csürhe, 2 kosnyáj, 14 juhnyáj és 55 fejősjuh-nyáj volt, közel 90 pásztorral.²⁶ Jó példa arra, hogy a kisebb mezővárosokban is közel 100 pásztor talált munkát. Községekben egy-két tucat pásztort foglalkoztattak. Az uradalmi majorságok általában kevesebbet. Palócföldön a pásztorrend legnépesebb rétegét a juhászok alkották. Keleti-palóc vidéken a falvanként átlagosan számítható 6-12 juhással szemben 2-3 kondás, 2-3 csordás és gulyás állt. Uradalmakban a juhászok túlsúlya a 18. század végén és a 19. században ennél nagyobb volt. Károlyi György tarnavölgyi uradalmában 1868-ban 80 juhászbojtár és 10 bacsa szolgált egyetlen csordással és 6 kondással szemben.²⁷ Somogyban és a Bakonyban a kanászok voltak a legtöbben. 1873-ban a kaposvári járásban még 703 pásztort írtak össze, egész Somogyban pedig 7-8000 pásztor élt.²⁸ Országosan a „pásztorrend” lélekszáma százazres nagyságrendű volt.

²² FÖLDES László 1962. 29—31; SZILÁGYI Miklós 1974. 53; SZILÁGYI Miklós 1977. 239—240; VARGA Gyula 1976. 166—167.

²³ MORVAY Péter 1955. 300.

²⁴ TÁLASI István 1936. 214.

²⁵ BALOGH István 1959a. 94—95.

²⁶ Vö. SZILÁGYI Miklós 1974. 52.

²⁷ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1965. 156.

²⁸ TAKÁTS Gyula 1986. 7.

A PÁSZTOROK MIGRÁCIÓJA ÉS NEMZETISÉGE

A 18. század nagy belső népességmozgásában a pásztorság számarányát meghaladó mértékben vett részt. Valójában az akkori társadalom legmozgékonyabb, helyét állandóan változtató eleme volt. Ezzel a körülménnyel indokolták a hatóságok a regulázás szükségességét, s az 1796. évi pásztörösszeírást is. BALOGH István a szabolcsi összeírást elemezve kimutatta, hogy a faluból naponta kijáró nyájak pásztorai helybeliek vagy szomszéd falusiak voltak, de a „szilaj nyájak” pásztorai 60–100 km-es körzetből verbuválódtak. Kondások, juhászok, sőrepásztorok között pedig számosan voltak más országrészből elszármazottak is. Például a balmazújvárosi pusztákat bérlő örmény sőrések pásztorai Erdélyből érkeztek. Szabolcsi birtokaira sok földesúr távoli falvaiból hozatott kondást és juhászt. Ez utóbbiak többsége Zemplén, Abaúj, Gömör megyéből került Szabolcsba.²⁹ Nagyhatarú alföldi városaink lajstromai nagy számban említenek más tájon született magyar és nemzetiségi származású pásztorokat. Hódmezővásárhelyen sok gazda kapva „kapott az oláh és rác pásztorokon, mint akik rendszerint kevesebb béren is elszegődtek, később pedig a városban letelepedtek”.³⁰ A pásztori munkához értő jövevények alkalmazását tehát erős gazdasági érdekek motiválták. E jövevények egymás között házasodó, sajátos szubkultúrájú réteggé formálódtak. A környezet hatására egy-két generáció élete folyamán megmagyarosodtak. Többségük új nevet is kapott a befogadó közösségtől. Példa rá az a Kis János juhász Hódmezővásárhelyen, aki 1771-ben a Zólyom megyei Plicsójon lakó édesanyjára testált 100 juhot. Olyan szlovák származású jövevény volt, aki kötődött még szülőhelyéhez, de akit neve után magyarnak vélhetünk. Testamentumából kiderül, hogy apósát Rusznák Andrásnak hívták,³¹ akinek neve ruszin származásra enged következtetni.

Dél-Magyarországon, a Kiskunság déli szélén szerbek pásztorkodnak, akik főleg vágómarhát nevelnek. Belőlük néhányan Kecskemétre is elszármaztak. Halason a 18. század derekán előfordul szerb és román származású juhász. A Kiskunságban mindenfelé említenek szlovák nevű juhászokat.³² Halason a 18. században néhány „sváb” pásztor is megtelepült. Román eredetű az Ancsa és az Árgilián család, a selymes juhokkal érkezett morva és német jövevény a Babenyec, Peczenyik, Racsmán, Tallér, Krammer, Pajor, Smolcz stb. család. Utóbbiak dunántúli uradalmakból települtek át a Kiskunságba.³³ A morvák migrációjához érdemes megemlíteni, hogy az auspitzi vásárok elsorvasztását követően (1746–47) a város környékéről több száz család települt át Magyarországra.³⁴ Joggal feltehető, hogy többségük foglalkozása az állattartáshoz kapcsolódott.

²⁹ BALOGH István 1959b. 305.

³⁰ SZEREMLEI Samu 1911. IV. 243.

³¹ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1961. 339.

³² TALÁSI István 1936. 19.

³³ TALÁSI István 1936. 18–19; NAGY CZIROK László 1959. 36–37.

³⁴ Iglau körzetéből 144 család, Hradischból 409, Brumovról 43, a vsetini uradalomból 259 személy települt át Magyarországra. TAKÁTS Sándor 1905. 232.

Az idegen, nemzetiségi eredetű pásztorok számarányát meghatározni csak egy-egy konkrét esetben lehet. Debrecen pásztorai a 18. század elején mind magyarok voltak. Egy 1783-ban készült hatósági összeírás 82 debreceni számadó és bojtár nevét őrizte meg. Egynek, Dukuj Istvánnak a kivételével mind magyar nevet viselt, és 49 pásztor debreceni születésűnek is vallotta magát. További 20 a Hajdúság, a Nagykunság és a borsodi Tiszamellék településeiről származott, s csak 10-12 érkezett távolabbról.³⁵ Ez utóbbiak között — magyar nevük ellenére — lehettek nemzetiségi származásúak is, de a debreceni pástorság magyar jellegén ez nem változtatott.

A hajdú városok pástorrétege szintén magyar volt, csak itt-ott bukkant fel egy-egy „orosz”, azaz kárpátukrán juhász vagy kondás. Került közülük ménes-pásztor is.³⁶ Hajdúdorogon az 1790-es években a csikósok, gulyások mind magyar nevűek, míg a juhászok családnévei román eredetre vallanak (Pintye, Purzsás, Moldován, Bulákó, Oláh, Tódor).³⁷ A hajdúsági legelőbérleteken sörét hizlaló kereskedők alkalmazottai között a 18. század végén Erdélyből származó, román nevet viselő pásztorok voltak számosan, az uradalmi juhászatokban pedig szlovákok is akadtak.³⁸ Román pásztorok a 18. században teletetés végett jártak juhnyájakkal a Tizántúlon — főként Szabolcsban és a Körösök vidékén — bérelt pusztákra. A transzhumáló erdélyi nyájak pásztorai jól ismerték a vidéket, mert állatvásárait is látogatták.³⁹ Tiszacsegén a matrikulákban szereplő *bacsuk*, azaz fejősjuhászok neve mind magyar. Csak a Vayak majorjában tűnik fel 1754-ben a Polye Tóth család, amelynek őse a Felföldről származó szlovák vagy palóc juhász lehetett.⁴⁰ Az egri érsekség Közép-Tisza-vidéki uradalmaiba (Polgár, Egyek, Nagyiván) főként felföldi pásztorokat hozattak. A 18. század végén már a Hortobágyra is ezekből a Tisza-melléki községekből (Polgár, Szederkény, Csege, Egyek, Tiszaörs, Nagyiván), esetleg a Nagykunságból (Karcag, Kisújszállás) vagy a borsodi síkságról (Mezőkeresztes) verbuválódtak a bojtárok.

Szabolcs megye 1796. évi összeírása szerint a pásztorok fele helybeli születésű volt, egyhated része szomszéd falusi, és minden nyolcadik származott a megye távolabbi településeiről. A Felföldet 26, Erdélyt 35, Kárpátalját 9 pásztor vallotta szülőföldjének. Dunántúlról mindössze 1, a Duna-Tisza közéről (Pest, Szolnok m.) 5 pásztor élt akkor Szabolcsban.⁴¹ A rendelkezésre álló adatokból az derül ki, hogy a pástormigráció főként észak—déli és kelet—nyugati irányú volt. Eltekintve a céhes német birkások keletre szivárgásától, nyugat—keleti irányú vándorlás nem

³⁵ BALOGH István 1943. 107.

³⁶ Hajdúböszörmény 1767-ben ahhoz kötötte Orosz László nevű jövevény beengedését, hogy ménes-pástorságot vállal. Később egy Nyeznam nevű embert fogadtak a szilaj méneshez. BALOGH István 1943. 107.

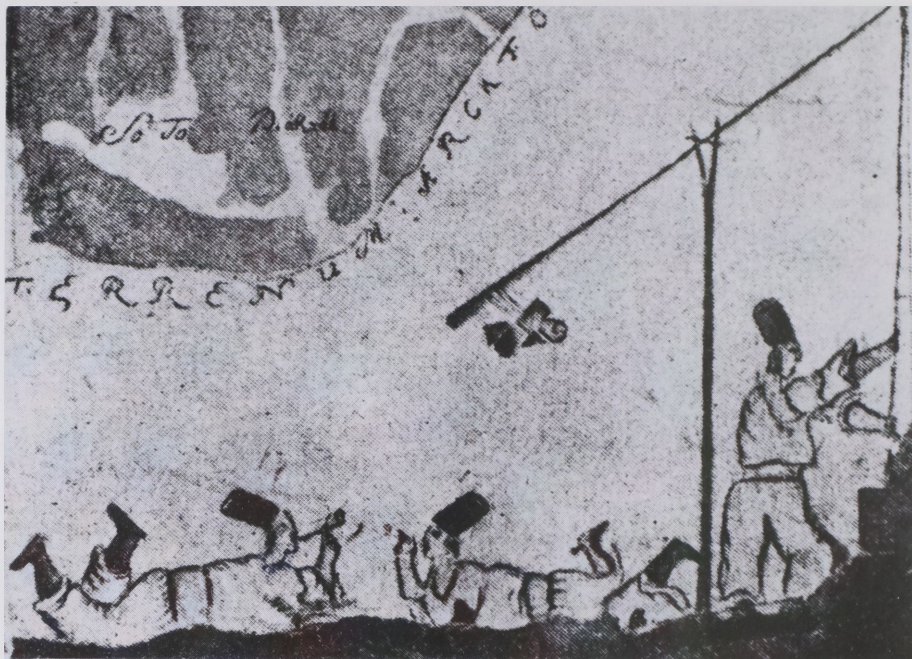
³⁷ BÉRES András 1974. 143.

³⁸ BENCsik János 1977. 472.

³⁹ Összefoglalta a közölt adalékokat GUNDA Béla 1979. A korábbi közlésekből fontos: BALOGH István 1961; BÉRES András 1974.

⁴⁰ PAPP József 1971. 215—216.

⁴¹ BALOGH István 1959b. 306.

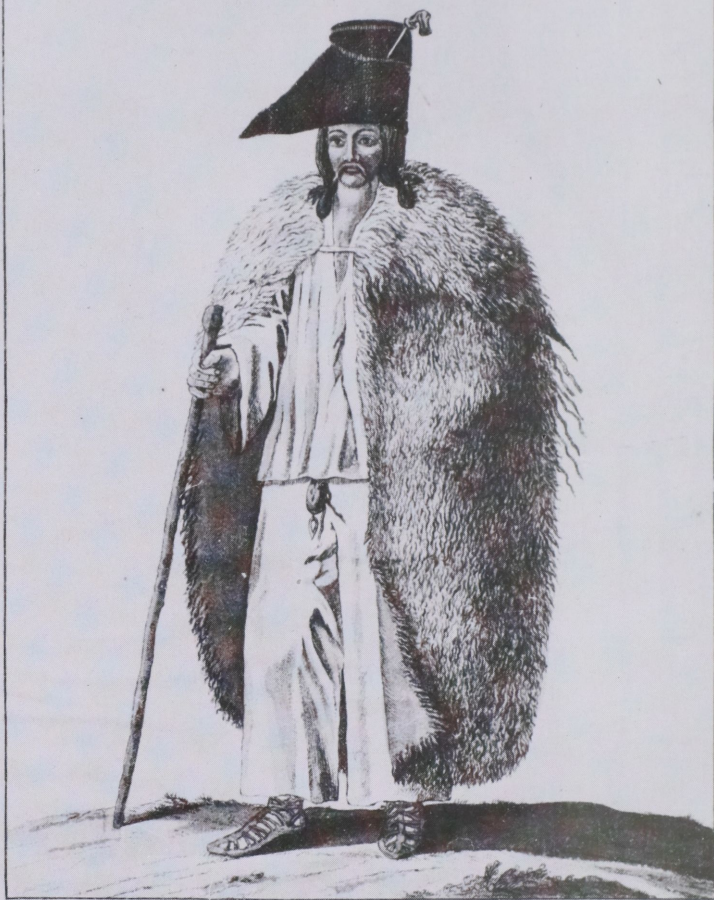
3. kép. Pásztorok a gémeskútnál
(Mezőcsát határtérképe, 1770—71. Közzölte GyÖRFFY István, Néprajzi Értesítő 1933. 31)

4. kép. Tájkép marhatartókkal
(Müller, Ignaz, Mappa geographica novissima Regni Hungariae. Viennae, 1769. OSZK Térképtár TA 6250. Közzölte DOMANOVSKY Sándor, Magyar Művelődéstörténet é. n. IV. 171)

5. kép. Baranyai pásztor 1780 táján. Kürtje fakéregből készült, lábán bocskort visel
(Mánfa község térképe. Káptalani Levéltár, Pécs. Közzölte KODOLÁNYI János, Janus Pannonius
Múzeum Évkönyve 1957. 91)

Ungarischer Bauer | *Paysan Hongaroise*

P. S. C. M.

in Wien bey Hartmann's Comp.

6. kép. Magyar paraszt a 18. század legvégén. Schaffer, Josef rézmetszete (MNM Történeti Képcsarnok. Ltsz. T 1466. Közölte DOMANOVSKY Sándor, Magyar Művelődéstörténet IV. 117 és KRESZ Mária, Magyar parasztviseletek, 1956. 6. tábla)

1. kép. Juhász kutyáival és málhás szamarával
(Debrecen város térképe 1748-ból. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Közölte CSERBAK András, Ethnographia
1990. 55)

2. kép. Pásztor kezében bottal és bográccsal
(Cegléd helyszínrajza 1750-ből. Ruttkay Mihály, S. 12. Közölte CSERBÁK András, Ethnographia 1990. 56)

mutatható ki. Nagyon sok magyar pásztor települt ebben az időben az Alföldre a Mátra és a Bükk mögötti palóc tájakról, Gömörből, Zemplén, Ung, Bereg falvaiból.⁴² Olyannyira, hogy helyüket itt-ott nemzetiségi pásztorok foglalták el. Bodrogek déli felén a 18. századi források még csupa magyar nevű gulyást és csordást említenek. A 19. század második felében viszont egyre több szlovák, ruszin, kárpátukrán van a bodrogekői marhapásztorok között.⁴³ A pásztormigráció ugyanis a 19–20. században is folytatódott. A legelőterület fokozódó szűkülésével a 18. század vége után a pásztorok létszáma már sehol sem nöhetett tovább, de az Alföldön még mindig több lehetőség kínálkozott számukra, mint a szűk határu felföldi falvakban.

A 18. század végén említik már a Kárpátok déli lejtőin megtelepült *ungurean* népességet, megjegyezvén, hogy szívósan tartja erdélyi szokásait. E népcsoport zöme az 1845-ig létező *Saac* alias *Sacueni* megyében élt mintegy 30 helységben. A megye neve arra enged következtetni, hogy lakói az erdélyi *Sacurból*, vagyis a Székelyföldről származtak el, s legalábbis részben székely eredetűek voltak, akik új lakóhelyükön havasi, havasalji pásztorkodást folytattak.⁴⁴ Ennek a feltehetően székely pásztormigrációnak a története azonban nincsen feltárva. Középkor végi vagy újkor eleji kitelepülésre lehet gondolni. A 18. században ez a népesség már aligha ismerte a magyar nyelvet.

CÉHES JUHÁSZOK

Néhány nyugati megyében a pásztorok céheit a 18. században megerősítették és új céheket is alapítottak. E század elejétől számítható e testületek történetének második szakasza. A Moson megyei juhászok céglevelét I. Lipót adta ki 1701-ben, majd egy évvel később kihirdették a megyei közgyűlésen. Minthogy 1833-ban kétszáz éves privilégiumra hivatkoznak, lehetséges, hogy cégük korábbi alapítású.⁴⁵ 1701. évi céglevelük 21 pontban szabályozta a céhes juhászok életét. Kimondta, hogy a Moson megyei juhászok mind kötelesek magukat a cégbe fölvetetni, hogy a juhászlegényt tanuló évei alatt a mestere köteles eltartani, hogy az a tanuló, aki már bért kap, csak 3 hónapi felmondás után hagyhatja el mesterét stb.⁴⁶ A kormányzat szorgalmazta a pásztorok, kertészek céhalapítását, és ki kívánta terjeszteni ezt a szervezeti rendet a török alól felszabadított területekre is. Valószínűleg újonnan alakult a csallóközi juhászceh, amelynek II. Károly adott ki céglevelet 1715-ben. Szabályzatát HERMAN Ottó teljes terjedelmében közölte.⁴⁷ A cég felállí-

⁴² SZABADFALVI József 1963. 131–132; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1965. 154; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1977. 393, 409.

⁴³ BODÓ Sándor 1975. 273–274.

⁴⁴ FÖLDES László 1982. 385. Erdélyiek legeltetése Moldvában és Havasalföldön a 14. század közepe óta folyamatosan adatolható. Lásd még: VERESS Endre 1928.

⁴⁵ SAPI Vilmos 1967. 246.

⁴⁶ Vö. GAAL László 1966. 193.

⁴⁷ HERMAN Ottó 1909. 246–253.

tását azzal indokolták, „hogyan az jeles gazdáknak és uraknak állandó és értelmes juhászmesterek lehessen”. 1717-ben a megyegyűlésen kimondták: „Légyen ezen nemes Pozsony vármegyében csallóközi districtusban magános fő-czéhládája és azon czéhbéli mesterek ládája tartassék Somorjában vagyis Szerdahelt, és választassék az juhászmesterek közül egy, aki érdemesebb czéhmesternek, úgyhogy az egész böcsületes czéh, elrendelt napokon, az czéhmesterrel együtt oda, az hol az czéhláda fog tartatni, öszve gyűjjenek és az czéhbéli szokásokat és articulusokat magoknak megolvastassák és megtartsák.”⁴⁸ Emelni kívánták a pásztorok szak-képzettségét és társadalmi rangját, javítani erkölcsét. Létezett juhászczéh a pilisi apátsághoz tartozó Csütörtökön is, de ennek működése ismeretlen. Annyit lehet róla tudni, hogy 1718-ban Tót Mihály atyamester a czéh nevében megtiltotta, hogy juhászai a „csákányi határra” juhot hajtsanak.⁴⁹

A pásztorcéhek Vas, Sopron, Moson és Pozsony határain túl egyelőre nem tudtak gyökeret verni. 1723-ban országos törvény (66. tc.) a nem privilegizált pásztorokat, különösen a baromhizlaló gulyásokat a megyei hatóságnak rendelték alá.⁵⁰ További céhprivilegiumok nem ismeretesek, de a Fejér és Tolna megyei, továbbá a kiskunsági „céhes juhászatnak” így is valóságos irodalma van. Sokat írtak a mezőföldi „Pustenmeister”-ek, a német juhászok szervezetéről, de hiteles céhlevél nem maradt fenn róla.

Elsőnek GALGÓCZY Károly emlékezett meg a mezőföldi birkások céhéről 1855-ben: „Fejér megyét egészen, Veszprémnek mezőföldi részét, Somogynak Sió és Kapos menti egy részét, Tolnát pedig csaknem egészen magában [foglaló területen] német haszonbérlok szaporodtak el, kiket a Németországon már szép előmenetellel megkezdett juhászataik kiterjesztése tekintetéből a hely alkalmas volta vezérlett ide. . . Ezek az úgy nevezett birkások, pusztamesterek (Schäfer, pusztenteister) olcsóért jutottak itt földhöz. . . Németországból velök jött nyájakból nagyszerű juhászokat állítottak fel. Nem egyszerű juhászok azonban ezen pusztamesterek, hanem igazán mívelt s választott gazdasági pályájokra gyakorlatilag képzett egyének. Olly rendszerrel üzték pedig a tenyésztést, hogy annak biztosabb gyarapítására magok közt czéheket alkottak. A czéhek Fejérváron mint központban tartották főgyűléseiket évenként Sz. Mihály-napkor; fiókgyűlések tartattak ezenkívül Simontornyán és Dombóváron. Nevezetes ezeknél az, hogy náluk még pásztorokul is czéhileg képzett, értelmes egyének alkalmaztattak. . .”⁵¹ DITZ csupán ennyit írt róluk: „Székesfejérvár volt e német juhászok vagy másképp pusztamesterek központja, kik sajátos czéhhé egyesültek s Sz. Mihálykor évenként itt tartották közgyűléseiket. Czéluk a fegyelem és rend fenntartása volt a pásztorok közt s általában a juhtenyésztés emelése.”⁵² Újabb kutatás szerint Fehérváron őrzik az

⁴⁸ HERMAN Ottó 1909. 247.

⁴⁹ SÁPI Vilmos 1967. 246.

⁵⁰ WENZEL Gusztáv 1887. 388.

⁵¹ GALGÓCZY Károly 1855. 338.

⁵² DITZ Henrik 1869. 269. Lásd még: HERMAN Ottó 1909. 246—253.

óhajtott céhprivilegium egy német és egy magyar nyelvű változatát, ami nem más, mint a mosoni juhászceh szabadalomlevelének másolata, de hitelesítés és záradékolás nélkül. Ezek az iratok tehát — mint GÉMES Balázs kiderítette — nem nyújtanak elegendő bizonyítékot a Fejér megyei juhászceh működésére.⁵³

TÁLASI a céhes juhászatot teljes egészében a merinótartáshoz kapcsolja, holott az ismert céhprivilegiumok mind korábbiak a merinó juh fajta behozatalánál. Nem minden esetben lehet pontosan tudni, hogy milyen források alapján, de a céhes juhászat hatókörét kiterjeszti Kelet-Dunántúlra, sőt a Kiskunságra is. Így ír: „Már a 17. század elejéről vannak adataink, hogy Nyugat-Dunántúlon és a Kisalföldön uradalmak szerződésben állottak német juhász vállalkozókkal, akik céhszervezetbe tömörültek. A 18. század végén a birodalomba s hazánkba is behozott finom gyapjas merinó juh tenyésztését iparos szakképzettségű német és morva céhes juhászok fejlesztik fel, akik mint szerződéses alkalmazottak vagy vállalkozó bérlők a dunántúli nagybirtokokon működnek: kezdetben főként Fejér, Tolna, Veszprém s részben Baranya megyében, céhközpontokat tartanak fenn Székesfehérvárott, fiókközpontot Simontornyán és másutt, de a céhes juhászok a 19. századi gyapjúkonjunktúra idején már az Alföldön is vállalkoznak, nyomaikat követhetjük pl. Kiskunhalason, de a céhes rendtartás szokászele a távolabbi Tiszántúlon is előbukkan.”⁵⁴ Az Alföldre dunántúli uradalmakból kerültek német és morva származású céhes juhászok, akik pl. Kiskunhalason testületileg vettek részt a körmenetekben, elhunyt társaik temetésén. Három rúdon tartott céházslójuknak az 1930-as években még helye volt a katolikus templomban, de azóta a lobogónak nyoma veszt.⁵⁵

Juhászceh alakításának ötlete a 19. században Kecskeméten is felvetődött. Levélben tudakozódtak Pest és Tolna megyénél, „tudnának-e valami juhász privilegiumról”. Mindkét helyről negatív választ kaptak. Tolna megye főfiskálisa megemlíti azonban a Mihály-napi juhászbúcsút: „Megyénkben ugyan a juhászoknak semmiféle czéhek nincsenek, mindazonáltal azon szokás vagy on nalog, hogy esztendőnként Szent Mihály napkor valamennyi Juhászok, légyen az számadó, vagy Bujtár rész szerént Simontornyán, rész szerént pedig Fehérváron öszve sereglenek, ottan nagymisétt tarttatnak, egyéb eránt mintegy három napokig mulatnak, korhelkednek, táncolnak, sőt gyakran halálosan verekednek, mely miatt a vármege ezen öszzejövetelt annyira amennyire tilalmazza is.”⁵⁶ A fehérvári juhászbúcsúról az első tudósítás 1817-ből származik, s kiderül belőle, hogy mélyen a 18. században gyökerező hagyományról van szó: „Ideje volna immár ha a’ Sz. Mihály-napi költséges vándorlásnak, és lakozásnak vége szakadna: magoktól némelly *birkás* legényektől hallottam több ízben ezen óhajtást. Leginkább Székesfejér Vár’ vidékéről szólhatok: Ez időben messze földről, úgymint Bácskából, Belső Somogy-

⁵³ GÉMES Balázs 1977. 182.

⁵⁴ TÁLASI István 1972. 38.

⁵⁵ TÁLASI István 1936. 18—19; TÁLASI István 1977. 176.

⁵⁶ SZABÓ Kálmán 1942. 60.

ból, Veszprém, Fejér és más Vármegyékből, Fejér Várra, Simon-Tornyára és más Városokba, elszegődés és multság végett a' férfi s Asszony személyek öszve gyülekeznek; nem az egész Városnak, csak némelly Vendég fogadósnak, 's Kalmárnak tévén egy kis hasznót, magoknak és a birkatartó gazdáknak tetemes kárt okoznak . . ."⁵⁷ Nem dönthető el, hogy az elszegődés és a templomozás végett összeseregülő birkások céhes szokást követtek-e valóban.

Céhes eredetű pásztorhagyományokat ismerünk Kelet-Dunántúlon és az Alföld néhány pontján. Említhető az a négy mezőföldi juhászláda, melyeken a díszítmény is feltűnően emlékeztet 18. századi német juhászok céhládáinak díszítésére. Tulajdonosaik német származású birkáscsaládok voltak.⁵⁸ Személyes tárgyaikat a juhászok más tájakon is tulipános ládában tartották a 18—19. században. Palóc juhászbojtárok így daloltak róla:

Ha kitőtöm azt a kis esztendőmet
Demeterkor jönnek értem szekeren,
Felteszem a tulipános ládámat,
Furulyámat, dudámat.⁵⁹

Céhes eredetű birkás szokás volt, hogy bojtársorba cseperedett fiaikat egymástól távol élő „*német juhászok*” kicserélték. (Ez a megjelölés a Tiszántúlon a 19. században a *birkásokra* vonatkozott és nem utalt nemzetiségre.) A kicserélt gyerekek meghatározott ideig és sorrendben szolgáltak a juhfejésnél, meddőnyájak mellett, míg csak bojtárrá nem avatták őket. Utána néhány évig fejősnnyáját bízták rá, s csak aztán avatták juhásznak. Ez abból állt, hogy *inkrótust* (introitus = mise bevezető része, zsoldár részlete) ittak.⁶⁰ Az ún. *juhászkeresztelőt* a nagykun városok a 19. század elején többször tilalmazták. Ez esetben is régebbi hagyományról van szó. A juhászkeresztapa idősebb, 60 éven felüli ember volt. A felavatott juhászleány a „kereszttségben” új, tréfás hangzású nevet kapott: pl. Szabó György neve Thurzó Hamuka lett. Kunmadaras 1832. évi tanácsjegyzőkönyvében olvasható: „Feladattatnak számos Juhászok, hogy Juhász keresztelő nevezet alatt vendégeskedtek, ittak egész reggelig; mivel pedig annak tartása a Ts. NKun Törvényhatóságoknak éppen a Madarasi Juhász Keresztelőt tartott juhászok ellen hozott ítéletnek köz hírré tétele által is meg van tiltva, azok a Juhászok fejenként 20-20 páltzákkal fennyittetni rendeltetnek . . .”⁶¹ A „Nagykun Kerület” 1827-ben ismételt törvényszékieleg eltiltotta a „Juhász kereszteltetés”-t és a dobzódásokat.⁶²

⁵⁷ NAGY Márton tudósítása a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi kötetében. Idézi GEMES Balázs 1977. 183.

⁵⁸ GEMES Balázs 1977. 178, 191.

⁵⁹ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1965. 161.

⁶⁰ BORZSÁK Endre 1964. 558.

⁶¹ FAZEKAS Mihály 1979. 217.

⁶² MORVAY Péter 1955. 300.

PÁSZTORBÉR, VAGYONI HELYZET

A pásztorrend anyagi viszonyait, rétegződését legjobban a bérezésük világítja meg. Erre nézve sok adattal rendelkezünk, de ezek összegyűjtésére, elemzésére nem történt kísérlet. A 18. századi pásztorbéréknek több összetevőjük volt. A pénz már a század első felében is megragadható a konvenciók pásztorok bérében, de részaránya csak az úrbérrendezést követően emelkedett jelentősebben. Addig a ruházat és az élelem tette ki a bér nagyobb hányadát. Általában egész évre szóló, fix összegben állapodtak meg a pásztorral. Békés megye legrégebbi, ismert bérlimitációja 1724-ben csupán két pásztorfoglalkozást említ: „Mezei esztendő kondásnak egész ruha, bőrcapca és pénz 8 Ft 20 kr. A ménespásztornak egy jó nyájtul 24 Ft.”⁶³

Más esetekben a jószág darabszáma volt a bérezés alapja. Békés megye 1732-ben a ménespásztor béréről ekképp rendelkezett: „Egy lótol poltura négy, tavalyi csikó egy lószámba vétetődven poltura négy. Két lótol egy kenyér. Bocskornak fél marhabőr. NB. A lovaknak nyargalása illendőképpen. A lófogással, amikor szükség tartoznak.”⁶⁴ Kecskeméten 1726-ban szintén lovanként szabták meg a pásztor illetményét: „A nyomási csikós eleibe ha valaki lovát adja, akarmeddig legyen a csikós pásztorsága alatt egy máriás bért egy lótol, kettőtül pedig egy font húst és egy kenyeret ad. A csikósnak ideje terminálódik Dömötör napkor.”⁶⁵

Előtűnik a díjazás természetbeni formáinak túlsúlya az uradalmak konvenciók pásztorainál is. 1759-ben a sági (Sopron m.) Festetics-major gulyásának konvenciója az alábbi tételekből állt: 16 Ft készpénz, 4 köből búza, 10 köből rozs, 25 font só, 50 font tehénhús, 1/4-1/4 véka lencse és borsó, 2 pár bocskor, 1 marhatartás és egy zsellérházban szabad lakás.⁶⁶ Úgy tűnik, az uradalmak jobban fizették pásztorait, mint a falusi, mezővárosi közösségek.

Békésben 1752-ben havonta fizették a marhahizláló göblyösöket. Bérük tisztán készpénz volt és beosztásukhoz igazodott. „Első csikós mellett levő első Göblyösnek Holnap számra lészen fizetése 3 Frt. Második Göblyösnek 2 Frt 30 kr. Harmadiknak vagy szénásoknak 2 Frt.”⁶⁷ Ezt a bérezési formát a marhahizlalás tőkésvállalkozói jellege magyarázza. A göblyösöket nem egész esztendőre fogadták fel, mert a marhát előbb hajtották piacra.⁶⁸ A vállalkozók pénzzel rendelkeztek, de terménnyel nem, így hát szívesebben fizettek munkásaiknak pénzt. E században a bocskor még minden pásztor járandóságában megtalálható, csak a 19. század elején kezdték pénzzel megváltani a munkáltatók (*bocskorpénz*).

⁶³ IMPLÓM József 1971. 162.

⁶⁴ IMPLÓM József 1971. 162.

⁶⁵ TAKÁTS Sándor 1915. 275–276.

⁶⁶ SZÁNTÓ Imre 1952. 291. „Szabad lakás”-t a jobbágységek is adtak pásztoruknak. Mesztengyő (Somogy m.) jobbágysági írája 1833-ban: „ennek előtte húsz esztendővel volt nekünk szabad Pásztor lakásunk és helyeink, ahhoz szabad Birka Rétünk...” T. MÉREY Klára 1975. 60.

⁶⁷ BANNER János 1929. 6.

⁶⁸ BÉL Mátyás 1984. 93. A marhatartás háromféle nyájszervezetét ismerteti: naponta kijáró *csorda*, kintháló *gulya* és a hizlálásra fogott *göbly*.

A sertéspásztorok bére Békésben a kospásztorokéval állt egy szinten. 1781-ben a számadó kanásznak 20 Ft, 8 pár bocskor, minden hétre 2 kenyér és 1 font szalonna járt. A csürhésnek a gazdák minden sertés után 3 krajcárt és esztendőre 3 pár bocskort adtak. Ugyanakkor a kospásztornak minden kostól 3 krajcár és minden két kostól egy kenyér járt. Az évesnél fiatalabb kosokért egy poltúrát kapott és tízenként egy kenyeret.⁶⁹ Ez a tarifa évtizedeken át változatlan volt. Békésben a kospásztorok már 1752-ben is 3 krajcárt kaptak kosonként, de kenyér minden kos után járt nekik. Ugyanakkor a nyájjuhász 100 juhonként 2 bárányt és fél gúnyát, 10 juhonként egy kenyeret kapott. Fejős juhászok bérében első helyen a vasárnapi tej állt. Ezt követte a gúnya (nadrág, szűr és bocskor) vagy helyette 10 Ft.⁷⁰ 1781-ben Békés limitációja szerint a fejősjuhásznak minden héten egy napi fejés járt. Kapott még 6 Ft-ot, 2 pozsonyi mérő búzát, 1 pár bakancsot, 1 pár bocskort. A nyájjuhász ugyanakkor mind téli, mind nyári őrzésért juhonként 1 poltúrát kapott, ruházatra pedig 6 Ft-ot.⁷¹

1752-ben az öreg gulyás bére egész évre 1 öltözet ruha és 20 Ft készpénz. Bojtárja 1 egész ruhát és 8 Ft készpénzt kapott. „Ha pedig a gulyás marhaszámmra alkuszik, lészen fizetése minden marhátul ott, ahol álló vagy folyóvízből itat 3 kr., ahol a kútból itat és vizet húz 4 kr. Ezen kívül minden két öreg marhátul 1 kenyér fog adatni.”⁷²

A pásztorok esztendeje sok helyen Szent György napján (ápr. 24.) kezdődött. Székelyföldön (Felsőrákos) 1806-ban a *bács* kompóna túrónként (1 kompóna = kb. 750 gramm túró) kapott egy-egy kenyeret. *Bocskorpénz*be minden fejős juhtól járt neki fél poltúra, *nyári bérként* minden fejős és meddő juhtól egy poltúra és minden báránytól 1-1 krajcár volt a járandósága.⁷³ A gazdaközösség előleget a közös pénzből fizetett a pásztornak és gúnyát is abból vásárolt neki. A darabszám szerint kivetett kenyér- és terményjárandóságot közvetlenül a gazdától kellett kérnie, összegyűjtenie.

Voltak a pásztoroknak mellékes jövedelmei is. Elterjedt szokás volt az Alföldön, hogy az elhullott állatok faggyúját a pásztorok feleségei gyertyának vagy szappannak dolgozták fel és jó haszonnal árusították. Békésben ezt a 18. század derekán már tiltották: „mindennemű pásztoroknak feleségei a szappannak és gyertyának árusításától eltiltatnak, mivel . . . tapasztaltatott, hogy az ebből származó nyereségnek kívánsága őket a lopásra ingerelni szokta.”⁷⁴

A pásztorok vagyoni helyzetét jórészt a saját tulajdonú állatok száma határozta meg. Hagyományosan a juhászoknak engedték meg saját juhaik legeltetését a reájuk bízott nyájban, s ezért közülük vagyonosodtak meg a legtöbben. Kecskeméten 1780-ban a magistratus kénytelen volt korlátozni a nyájjuhászok juhtartását:

⁶⁹ IMPLÓM József 1971. 163.

⁷⁰ BANNER János 1929. 6.

⁷¹ IMPLÓM József 1971. 163.

⁷² BANNER János 1929. 6.

⁷³ IMREH István 1973. 200.

⁷⁴ BANNER János 1929. 8.

„Ha a nyáj juhásznak bojtárjával együtt száznál több juha találtatik, confiscaltasék.” Megismételték ezt az intelmet 1798-ban is: „A juhászok közül a Fejős Juhász 30 juhokat, a Nyáj Juhász Bojtárjaival együtt 100-nál többet nem tarthat.”⁷⁵ Fejősjuhászok a „vasárnapi tej” jussán további jelentős haszonra tehetek szert. Némelyik öreg számadó tekintélyes juhállomány tulajdonosa volt. Hódmezővásárhelyen 1771-ben Kis János juhász 242 juháról végrendelkezett: „Vagyon az Isztren-gánál 86 fejős juhom és 3 báránym, a kosok között van 13 kosom, a nyájon vagyon ki tokjuh, ki meddő juhom 76. Báránym pedig ugyanazon nyájon 64. Hagyok ezen juhaimból Nemes Zólyom Vármegyében Plicsőjón lakó édes Anyám-nak 100 öreg juhot.”⁷⁶ Az uradalmak időnként megkísérelték a juhászok saját juhtartását megszüntetni azzal az érveléssel, hogy az urasági merinó juhok közé beviszik a dögöt, a rühöt. Helyette tehéntartást kívántak engedélyezni.⁷⁷ Ez a kísérlet azonban mindig megbukott a juhászok ellenállásán.

Sok vita forrása volt a pásztorok lótarása. A század végén itt-ott már a juhászok is lovat akartak tartani számár helyett. BÉL Mátyás a bihari síkság magyar juhtartásáról 1726-ban írta: „Több ezret lehet látni a legsűrűbb nyájakban, az eleséget és a pásztorok terheit hordozó szamarak járkák őket körül.”⁷⁸ Bihar megye rendjei 1728 májusáról arról értesítették Békés megyét, hogy a pásztorok lótarását megtiltották.⁷⁹ 1730-ban Heves és Külső-Szolnok megye statútuma kimondta: „Habár a pásztorok a lótarásból már eltiltattak, magukat még jelenleg sem alkalmazzák a vármegye ezen határozatához, azért az úriszék által kihirdettetik, hogy ez nekik jövőben elkobzás büntetése alatt tilos, s a’ kinél a határozat kihirdetése után lovat találunk, azt a bírák azonnal konfiskálják.”⁸⁰

A megyék főleg közbiztonsági megfontolásból tiltották a pásztorok lótarását. Békés megye engedékenyebb volt, mert 1748-ban úgy határozott, hogy a *csikósok* és a *göbölösök* továbbra is nyerges lovon járhatnak, de „a ló nem a pásztoré, hanem a gazdájáé lesz.” Később pedig úgy módosult a pásztorok lótarása, hogy a számadó és a második pásztor minden 300 darabból álló csorda, gulya vagy ménes mellett egy-egy lovat tarthat. Amelyik baromállásnál több hátsalót találunk, azt azonnal konfiskálják.⁸¹ Kecskemét 1793-ban bizonyos juhászokat tilt el a lótarástól, némely nyájjuhászokat pedig öszvérek tartásától, nehogy lopásokra „adjanak nekik alkalmatosságot”. A város többször megbízta a fiskálisi hivatalt, hogy a juhászoknál található háts paripákat, öszvéreket konfiskálja. Még 1862-ben is kimondta a város, hogy „*taligás ló tartás* a juhászoknak semmi szín alatt

⁷⁵ SZABÓ Kálmán 1942. 9.

⁷⁶ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1961. 339.

⁷⁷ VÖ. NAGYVÁTHY János 1821. 57.

⁷⁸ BÉL Mátyás 1979. 61. A nagykunsgai juhászok lótarásához: FAZEKAS Mihály 1979. 130.

⁷⁹ IMPLON József 1971. 295.

⁸⁰ HERMAN Ottó 1909. Szabolcs megye 1730-ban szintén eltította a marhapásztorokat a lótarástól. Ezt a statútumot két év múlva megújította a megye. 1752–53-ban rendszeres ellenőrzéssel akartak érvényt szerezni a rendelkezésnek. Az 1750-es években a gulyások lótarása éppoly általános volt, mint a korábbi évtizedekben. BALOGH István 1959a. 97, 103.

⁸¹ BANNER János 1929. 7–8.

nem engedtetik meg”.⁸² A tiltások ismétlése arra vall, hogy a pásztorok nem engedelmeskedtek a városi tanács rendelkezéseinek, s nem mondtak le a lótartról. Mégis a 19. század folyamán a pásztorok megregulázása már nem volt olyan kényszerítő ügy, mint a 18. században. Mindenütt megszilárdult a „pusztai rendtartás”, és egyre fogatkoztak maguk a puszták.⁸³

NYÁJAK, PÁSZTOROK MEGNEVEZÉSE

A legelőre hajtott állatok csoportjait a már korábban kialakult terminológiával nevezték meg. Új elemként Erdélyben 1732-ben feltűnt a román eredetű *turma* szó. Ez ma is főként a Mezőségen használatos „juhnyáj” jelentésben.⁸⁴ A székely nyelvjárások ebben az értelemben máig a *sereg* szót ismerik. Szabolcsban marha-, juh- és sertéstartó jobbágyok némelyike állatait különálló *főrt*ban vagy *falká*ban járatta. Ilyen értelemben szerepel a *főtjuh*, a *fótos gulya*, *fótos ménes* kifejezés.⁸⁵ Ezek az elnevezések nemcsak a kisebb állatlétszámra utaltak, de a tulajdonformát is jelezték. Kecskeméten egy-egy gazda juhnyáját a *falka* szóval nevezték meg. A *nyáj* több gazda falkáiból állt össze. *Kurta falka* a kevés számú juhból, marhából álló pásztorklasi egység neve volt.⁸⁶

Kecskeméten — s az ország legtöbb pontján — a városból naponta kijáró jószág csoportjait *csordának* nevezték. Volt *tehéncsorda*, *ökröcsorda* stb.⁸⁷ A *gulya* szó az Alföld déli részén még mindig nem váltotta fel a hasonló értelmű *barom* elnevezést. Ez utóbbit említik 1779-ben Szegeden, ahol 4000 ökröt tartottak „12 barmokban”.⁸⁸ Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten és a Kiskunságban még szintén *barom* a kint háló marhák pásztorklasi egységének neve.

Hízó marhák kisebb-nagyobb falkáját többnyire *göböl*nek, *göbönek* nevezték, pásztorát pedig *göbölyösnek*. Debrecenben és a Hajdúságban élesen elvált a belső legelőn és a külső legelőn járó jószágok pásztorklasi csoportjainak megnevezése. A belső legelőn jártak a tehenek és igás ökrök *csordái*, a sertések *csürhéi*, a juhok *fejős nyájai* vagy *falkái*. A külső legelőn élt a tucatnyi *gulya*, a *ménese*k, *kondák* és *sértésnyáj*ak s a *meddő juhnyáj*ak. Egy-egy szilaj gulyában 1000 körüli volt a létszám, míg a tehéncsordában 300-350 tehénnél több nem járt.⁸⁹

A pásztorok megnevezésére szolgáló terminológia több új elemmel bővült. E században váltotta fel az Alföldön a régies *ménespásztor* kifejezést a *csikós* szó. Kecskeméten a tanács 1720-ban még ménespásztort említ, de juhász és gulyás

⁸² SZABÓ Kálmán 1942. 16.

⁸³ BALOGH István 1959a. 109.

⁸⁴ TESZ III. 1004; BAKOS Ferenc 1982. 277—278; MÁRTON Gyula 1972. 565; MNyRK 1977. 389.

⁸⁵ BALOGH István 1958. 543; BALOGH István 1959b. 299.

⁸⁶ SZABÓ Kálmán 1942. 2.

⁸⁷ SZABÓ Kálmán 1965. 54.

⁸⁸ HERMAN Ottó 1909. 235.

⁸⁹ BALOGH István 1958. 543; BALOGH István 1959a. 94.

társaságában.⁹⁰ 1721-ből adatozja először a *csikós* szó „lópásztor” jelentését a TESz is.⁹¹ Keleti nyelvjárásokban a század utolsó harmadában még mindig a régies összetett szóalakok — mint a *juhpásztor*, *csordapásztor* — használatosak. Ezeket használták pl. 1772-ben Háromszékben.⁹² A század közepén tanácsi iratok is említik a *rideg pásztor* kifejezést. Hódmezővásárhelyen 1745-ben olyan pásztorokat neveztek „rideg”-nek, akik a tanács nyilvántartásában nem szerepeltek, törvénytől kívül álltak.⁹³

Új elem a „disznófalka” jelentésű *csürhe* és pásztorának megnevezése, a *csürhész* szó (1767). Mind a kettő a tiszántúli nyelvjárások szava. Szinte egyidejűleg használatos volt a *csürhész kanász* kifejezés is (1775). Eredete ismeretlen, valószínűleg belső fejlemény.⁹⁴ Régi származékszó a *kanász*, amely a 18. században a nyelvterület nagyobb részén, a Tiszántúlon is használatos volt.⁹⁵

Új pásztornevek mutathatók ki a juhtartásban is. Ilyen a „birkapásztor” jelentésű *birkás* (1742, 1765), *birkásbojtár* (1780)⁹⁶ és két új román jövevényszó. A *berszány* ’barcasági havasi pásztor’, aki a háromszéki havasokban és falvakban is megtelepszik. 1796-ban pl. Kézdimartonoson él egy csoport *berszán*.⁹⁷ Fogaras vidékén már a 17. században feltűnt a *szkotár* szó ’számadó juhász’ és ’kondás’ jelentésben. Háromszékben ennek származékát említik 1723-ban, az *oszkotárt*.⁹⁸ A *birkás* megjelölés elterjedt a Dunántúlról, a Kisalföldről és az Alföldre számos pontján. NAGYVÁTHY 1821-ben a „Csikósok’, Gulyások’, Birkások’ szegedségét” ismertette a legnagyobb természetességgel használja. Az említett két román jövevény azonban szűk területen megrekedt, tájnyelvi szó maradt mindmáig.

A pásztorrend megerősödését igazolja a beosztott pásztorok számának növekedése is. Helyenként a hatóságok korlátozni akarták a bojtárok számát. Békés megye kimondta: „ha valamely pásztor több bojtárt tartana, mint amennyi a csordának, gulyának vagy ménesnek számához képest szükséges, abban akadályoztassék, ha pedig engedetlen lenne, fogságba vitessék.”⁹⁹ Hódmezővásárhelyen a 18—19. század fordulóján a csikós „alkalmazottját” *lakosnak*, a gulyását *bojtárnak*, a juhászét *fejősnek* nevezték. Említenek *betvárt* is, aki segédkezéséért csupán ételmet kapott.¹⁰⁰ A bojtárokat a számadók fogad-

⁹⁰ „Hadnagy uraimék . . . jó lovasokkal kimenvén, az Kunpusztákat kerüljék s valahol azokon juhászt, ménespásztor vagy gulyást találnak, azokat mindjárt vonják le s húzat üssenek rajta s mondják meg nekik, hogy azzal csak intik.” TAKÁTS Sándor 1915. II. 268.

⁹¹ TESz I. 525.

⁹² Cs. BOGÁTS Dénes 1943. 63.

⁹³ TARKÁNY SZÜCS Ernő 1961. 224.

⁹⁴ IMPLÓM József 1964. 224; ÚMTSz I. 938; TESz I. 582—583.

⁹⁵ IMPLÓM József 1964. 364.

⁹⁶ IMPLÓM József 1964. 220; TESz I. 304.

⁹⁷ Cs. BOGÁTS Dénes 1943. 14; BAKOS Ferenc 1982. 250; MNyRK 64.

⁹⁸ Cs. BOGÁTS Dénes 1943. 109; BAKOS Ferenc 1982. 243.

⁹⁹ BANNER János 1929. 10.

¹⁰⁰ TARKÁNY SZÜCS Ernő 1983. 160.

ták fel és fizették. Juhászbojtárok fizetségét Pozsony megye statútuma már 1744-ben szabályozta. Fizetségük főként élelem és ruhanemű volt, továbbá 8 juh tartásának lehetősége.¹⁰¹

* * *

Nincs itt tér a 18. századi magyar pásztorok jellemzésére az akkor már létező, sajátos réteggkultúra felvázolásával. Ennek a rétegnek a jelentősége azonban a kulturális jegyek ismertetése nélkül is nyilvánvaló. Szabolcs megye 1796-ban összeírt 2000 pásztor jelzi e foglalkozási réteg számarányait. Országosan 50—100 ezer fővel biztosan lehet számolni, mint a „pásztorrend”-hez tartozó családos férfivel vagy nőtlen emberrel. A családtagokat is hozzájuk képzelve a pásztorok tömege még jelentékenyebbnek tűnik.

A 18. század a magyar pásztorélet virágkorának tekinthető. Különösen a század első felében bővelkedett a török alól felszabadult Alföld és Kelet-Dunántúl legelőnek való pusztákban, s a középhegységi, havasi régiókban is akadt még épp elég nyájaknak való erdő és legelő. Az ország fő kiviteli cikke e században változatlanul a vágómarha volt, amit a század utolsó harmadában egyre inkább kiegészített a gyapjú, a marhabőr, a vágójuh, majd a már kukoricán is hizlalt sertés és baromfi. Történetírásunk a kivitel jelentőségét elismerve sem tudott mit kezdeni az állattartás gazdasági, üzemszervezeti kérdéseivel és annak társadalmi vetületeivel, így a pásztorok foglalkozási rétegével sem. (A társadalom tagozódását, a jobbágyrendszer létformáit a feudalizmus kései századaiban is csupán a földhöz, a feudális szolgáltatásokhoz való viszonyrendszerében ragadhatta meg.) Ez jórészt annak a következménye, hogy a pásztor — a feudális osztályozási szempontok miatt — beolvadt a „zsellér” kategóriájába, s csak igen ritkán jelent meg önállóan egy-egy összeírásban. Jellemző példa, hogy a korszak erdélyi adóösszeírásaiban elkülönített kategória szolgált a sóvágó, a tutajos, az aranymosó foglalkozás, s a legtöbb idegen etnikum számára (örmény, zsidó, bolgár, cigány), de a pásztort nem kezelték külön, hanem a zsellérekhez sorolták.¹⁰²

Az 1796. évi megyei összeírásoktól eltekintve főként helyi (tanácsi, uradalmi) iratok tesznek róluk említést. Azonban ez utóbbiak sem kezelik egységes kategóriaként a pásztort foglalkozást, hanem a többi cseléd közé keverten, szakosodásukra utaló konkrét megnevezésekkel élve említik a különböző pásztorokat (gulyás, borjúpásztor, bivalypásztor, ménespásztor, sertéspásztor, juhász, lovasz stb.) A majorsági cselédek és a falusi pásztorok megélhetése éves szerződéseken alapult, s gyakran jelentett megalázó viszonyt a cselédként, szolgaként kezelt pásztorok számára.¹⁰³ A pásztorok és a földműves jobbágyok között azonban a személyi függés terén mégis volt egy számottevő különbség: a szerződéses, konvenció

¹⁰¹ Vö. HERMAN Ottó 1909. 241.

¹⁰² Vö. CSETRI Elek—IMREH István 1980. 67—68, 76—81.

¹⁰³ SZÁNTÓ Imre 1952. 288—292; TAKÁCS Lajos 1978. 76—83.

pásztor könnyebben távozhatott a birtokról, nem volt úgy röghöz kötve, mint a földműves, s nem terhelte megannyi feudális szolgálmány (robot, forspont). Főként ez volt az alapja a sok vidéken megfigyelt pásztorgógnak, a földtúró parasztot lenéző, a szabadságot sajátjának valló, s mindezt népdalokban, a folklórban is megfogalmazott pásztoröntudatnak. A 18—19. században a foglalkozási endogámiát követő, szapora pásztorréteg a falvak elszegényedett telkesjobbágyainak, sőt kisnemeseknek leszármazottaival is gyarapodott (pl. a keleti palóc tájakon). Tényleges anyagi gyarapodásra — a pásztorbérekből, cselédkonvenciókból kitetszően — aligha volt módja. Mégis vannak példák a társadalmi mobilizáció felemelkedő ágára is. Anyagilag vagy lopás útján vagy saját jószágértékesítés révén gyarapodott a pásztor. (A lopás, a földesúr és a zsirosgazda megkárosítása nem sértette a pásztorok erkölcsi érzékét. Ezért is válhatott a betyár népi hőssé a 18—19. századi folklórban.) A század feltörekvő vállalkozói voltak a birkások, a magatarti juhászok, a nyájakat, legelőket bérlő juhászok különböző típusai. Gömörben, Borsodban már a 17. században is akadtak armálist vásárló juhászok (pl. Aggteleken a Szegő nevű pásztornemzetség), a 19. században pedig különösen sok birkásnak, juhásznak sikerült „meggazdagodnia”. Felemelkedésük forrása a gazdáéval legeltetett saját juhállomány és a vasárnapi tejhaszon volt. Sokuknak sikerült házat, földet, tanyát vásárolni és birtokossá válván „állandóra” megtelepülni.¹⁰⁴

A pásztorok foglalkozási rétege a 18. századi Magyarországon a „zsellérség” igen sokszínű, önmagában is tagolt, a makrotársadalom egészében, a rurális társadalomban pedig különösen fontos helyet betöltő — bár nem túlságosan megbecsült — alkotórésze volt.

¹⁰⁴ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1965. 152—160.

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY Bertalan
1965 *A sárköziek gazdálkodása a XVIII. és XIX. században*. Pécs
- 1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Szekszárd
- BAKOS Ferenc
1982 *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest
- BALOGH István
1943 *A hortobágyi pásztorkodás történelmi múltja*. Néprajzi Értesítő XXXV. 97—112
- 1958 *Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században*. Ethnographia LXIX. 537—566
- 1959/a *Szabolcs megye statutumai a pásztorok megrendszabályozására a XVIII. században*. A Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza) II. 91—111
- 1959/b *Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból*. Ethnographia LXX. 291—312
- 1961 *Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez*. Műveltség és Hagyomány (Debrecen) III. 213—218
- BANNER János
1929 *A békési pásztorok élete a XVIII. században*. Kny. Szeged
- BEL Mátyás
1979 *Bihar megye leírása*. Közreadja: P. SZALAY Emőke—CSORBA Csaba. A Bihari Múzeum Évkönyve (Berettyóújfalú) II. 51—107
- 1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. WELLMANN Imre fordítása. Budapest
- BENCsik János
1977 *Adatok a hajdúsági pásztorok származás szerinti összetételéhez*. Ethnographia LXXXVIII. 471—477
- BÉRES András
1974 *Erdélyi purzsások teletetése a Hortobágyon*. Műveltség és Hagyomány (Debrecen) XV—XVI. 139—152
- BODÓ Sándor
1975 *Szarvasmarhatartás a Bodroghözben*. Bölcsészdoktori értekezés kézirat. Debrecen
- BOGÁTS Dénes, Cs.
1943 *Háromszéki oklevélszójegyzék*. Kolozsvár
- BORZSÁK Endre
1964 *A meddőnyáj*. Ethnographia LXXV. 557—577.
- BRUNHES DELAMARRE, Mariel
1962 *Bergers de France*. Arts et Traditions Populaires X. Paris
- BUZA János
1980 *A hódoltság gazdagparaszti állattartásának néhány kérdése*. Szénaárak 1660-ban. Ethnographia XCI. 237—248.
- CSETRI Elek—IMREH István
1980 *Erdély változó társadalma, 1767—1821*. Bukarest
- DITZ Henrik
1869 *A magyar mezőgazdaság*. Pest
- DUKA János
1978 *Csikszentlélek tizeiről*. Népismereti Dolgozatok. Bukarest, 186—194
- EMSZT
1975 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I—*. SZABÓ T. Attila. Bukarest
- FAZEKAS Mihály
1979 *Kunmadaras juhászata*. Karcag
- FÖLDES László
1962 *Egy alföldi juhtartó gazdatársaság*. Néprajzi Értesítő XLIV. 27—79
- 1982 *„A vándorló Erdély.” Történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély—Havasalföld közötti transhumance-ról*. Ethnographia XCIII. 353—389
- GAÁL László
1966 *A magyar állattenyésztés múltja*. Budapest
- GALGÓCZY Károly
1855 *Magyarország, a Szerb vajdaság, s Temesi Bánság mezőgazdasági statiszticája*. Pest
- GÉMES Balázs
1977 *A juhászok ládái és a juhászceh kérdése a XVIII—XIX. században*. Kny. Szekszárd
- GUNDA Béla
1979 *Rumänische Wanderhirten in der Großen Ungarischen Tiefebene*. In: Ethnographica Carpatho-Balcanica S. 213—224. Budapest
- HERMAN Ottó
1909 *A magyarok nagy ősfoglalkozása*. Előtanulmányok. Budapest
- HORNBERGER, Theodor
1955 *Der Schäfer*. Stuttgart

- IMPLOM József
1964 *Szótörténeti adalékok*. Magyar Nyelv LX. 217—231, 364—375, 487—496
1971 *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II*. 1695—1848. Békéscsaba
- IMREH István
1973 *A rendtartó székely falu*. Bukarest
1983 *A törvényhozó székely falu*. Bukarest
- JOSTOWA, Wanda
1972 *Pasterstwo na Polskiej Orawie*. Wrocław
- KÖS Károly
1976 *Tájak, falvak, hagyományok*. Bukarest
- K. KOVÁCS László
1968 *A közös fejős-juhnyák tejhaszonvételei formái Erdélyben 1900 körül*. Népi Kultúra — Népi Társadalom. Budapest I. 9—50
- KOWALSKA-LEWICKA, Anna
1980 *Hodowla i pasterstwo w Beskidzie Sądeckim*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk
- MÁRTON Gyula
1972 *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest
- MÉREY Klára, T.
1975 *A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokon, 1767—1867*. Kaposvár
- MNYRK
1977 *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. MÁRTON Gyula—PÉNTÉK János—VÖÖ István. Bukarest
- MORVAY Péter
1955 *Történeti néprajzi adatok a kiskunhalasi levéltárból*. Néprajzi Értesítő XXXVII. 293—302
- NAGY CZIROK László
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon*. Budapest
- NAGYVÁTHY János
1821 *Magyar Gazdatiszt*. Pest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1965 *A keleti palócok pásztorkodása*. Műveltség és Hagyomány (Debrecen) VII
1977 *A gömöri magyar pásztorkodás*. Ethnographia LXXXVIII. 392—411
1985 *A magyar állattartó kultúra korszakai I—III*. Doktori értekezés kézírata. Budapest
- PAPP József
1971 *Pásztorok, pásztornemzetségek Tiszacsege-n*. Ethnographia LXXXII. 201—219
- SAPI Vilmos
1967 *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*. Budapest
- SCHRAM Ferenc
1970 *Magyarországi boszorkányperek, 1529—1768*. I—II. Budapest
- SZABADFALVI József
1963 *Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken*. Műveltség és Hagyomány (Debrecen) V. 131—143
- SZABÓ Kálmán
1942 *Kecskemét pásztorélete*. Néprajzi Értesítő XXXIV. 1—62
1965 *A kecskeméti állattenyésztés szókincse*. Néprajzi Közlemények X. 1—2. 45—130
1974 *A kecskeméti pásztorok nemzetisége a XVI—XIX. században*. Cumania II. 95—110
- SZÁNTÓ Imre
1952 *A majorsági gazdálkodás uralkodása*. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon, 1711—1790. (Szerk.: SPIRA György.) Budapest, 221—298
- SZENDREY István
1963 *A XVIII. századi erdélyi falusbírásról*. Acta Series Historica (Budapest) II. 113—125
- SZEREMLEI Samu
1911 *Hódmező-Vásárhely története*, IV. Hódmezővásárhely
- SZILÁGYI Miklós
1966 *Adatok a Nagy-kunság XVIII. századi néprajzához*. Szolnok
1968 *A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén*. Ethnographia LXXIX. 350—367
1974 *A Békés megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszeréről*. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században II. Mezővárosok. Szolnok
1977 *A Békés megyei mezővárosok termelési szervezete a XVIII—XIX. század fordulóján*. Ethnographia LXXXVIII. 224—246
- TAKÁCS Lajos
1978 *A Kis-Balaton és környéke*. Kaposvár
- TAKÁTS Gyula
1986 *Somogyi pásztorvilág*. Kaposvár
- TAKÁTS Sándor
1905 *Az auspitzi (pusztapécsei) magyar marhavásárok régi kiváltságlevelei*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle XII. 228—232
1915 *Rajzok a török világból. II. Régi pásztor-népünk élete*. Budapest

TÁLASI István

- 1936 *A Kiskunság népi állattartása*. Budapest
1972 *A magyar agrár-etnográfia kutatásának negyedszázada*. In: A Bethlen Gábor Gimnázium Jubileumi Évkönyve (Hódmezővásárhely) 25—42
1977 *Kiskunság*. Budapest

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1961 *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest
1983 *A vásárhelyi „baromgazdaság”*. In: Kiss Lajos Emlékkönyv 139—170. Hódmezővásárhely

TESZ

- 1967— *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára I—III*. (Főszerk. BENKŐ Lóránd.) Budapest

ÜMTSZ

- 1979— *Új Magyar Tájszótár I.* — (Főszerk. LÖRINCZY Éva.) Budapest

VARGA Gyula

- 1976 *Lokális gazdasági társulások Hajdú-Bihar megye mezővárosaiban*. Ethnographia LXXXVII. 161—174

VERESS Endre

- 1928 *Erdélyiek legeltetése Moldva-Havasalföldében*. Budapest

VHO

- 1961 *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*. (Red. BELÉNYESY, Márta—FÖLDES, László—GUNDA, Béla.) Budapest

VWH

- 1969 *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*. (Red. FÖLDES, László.) Budapest

WELLMANN Imre

- 1952 *Az 1753-i alföldi parasztfelkelés*. Tanulmányok... (Szerk.: SPIRA György.) Budapest, 141—220

WENZEL Gusztáv

- 1887 *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest

WILDHABER, Robert

- 1966 *Hirtenkulturen in Europa*. Basel

ZÓLYOMI József

- 1985 *Pásztorok az Észak-Cserhát falvaiban a 18—20. században*. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. (Salgótarján) XI. 229—259

PASTORAL SOCIETY IN 18TH CENTURY HUNGARY

In the 18th century, livestock (beef-cattle) was Hungary's number one export commodity. Grazing was the principal form of animal husbandry, with the animals living in herds of varying size in the pasture, looked after by herdsmen. In certain regions (i.e. the northern counties, the Mecsek Mountains, certain parts of Transylvania), the owners themselves tended their animals. Joint families would normally put a younger man in charge of their herds. The family's shepherd, swineherd, and cattle-herd used to be a family member or a servant. In Transylvania, families would join their herds, with owners taking turns in tending the cattle.

In the greater part of the country, however, herds were tended by professional herdsmen. According to their legal relations, they fell into several types: *a)* land-owners and rich burghers, as well as the serfs themselves employed herdsmen; *b)* the stock-breeders of villages joined their herds and employed village herdsmen; *c)* smaller groups of farmers associated to organize flocks of milking sheep and herds of beef-cattle, jointly hiring herdsmen and sharing the milk yield.

By the 18th century, herdsmen had already formed a highly important occupational stratum. Certain towns in the Great Plain employed 100 to 200 herdsmen, with smaller villages and domains too hiring dozens of herdsmen. In 1796, there were 2000 registered herdsmen in Szabolcs country. In the country, their number ranged between 50 and 100 thousand. Together with their family members, they embodied a mass of several hundred thousands of people.

The majority of herdsmen belonged to the destitute lower layer of feudal society, the so-called cotters. They had a contractual legal relationship with the owners of the animals. Contrary to the land-cultivating serfs bound to the soil, herdsmen were free to move and were highly mobile, which explains their intensive migration patterns. The migration of herdsmen from the peripheral regions (hills and mountains) was directed mainly towards the Alföld, the Great Plain, liberated from the Turks. With the sheep breed "Oves Germanicus", appearing in Transdanubia and subsequently in the Great Plain, and the Merino, appearing at the end of the century, German and Czech shepherds (Hung. *birkás*) also settled. The migration also involved Slovak, Ruthenian, Romanian, and Serbian herdsmen who soon became absorbed by their Hungarian environment.

It was chiefly in Transdanubian sheep-farming that guilds played a role. The shepherds' guilds of Vas and Sopron counties had been organized in the previous period, and they continued to exist. New shepherds' guilds were established in Moson county (1701) and in the Csallóköz district of Pozsony county (1715). Later, attempts were made to found shepherds' guilds, too, in counties Fejér and Tolna. Guild chests and guild flags as well as other guild traditions also survived in Eastern Transdanubia and in the Kiskunság (Little Cumania) region in the 18th–19th centuries.

Herdsmen's wages were fixed according to the number of animals; yet, there were regional variations, and also variations according to the social status of the livestock owners. In the early part of the 18th century, *naturalia* were still the dominant forms of remunerating herdsmen (garments, food); by the end of the century, however, the share of money payments had increased. This is also evident from the term *bocskorpénz* (sandal money) which served to replace an earlier grant in kind. Opportunities for material advancement were open chiefly to those herdsmen who worked as tenant farmers and had their own herd. Shepherds could make a profit on the Sunday milk yield. In the century under review, the terminology used to describe herds, flocks, and herders was significantly expanded. The terms in question include, in Transylvania, some Romanian loan-words (*turma*—'flock of sheep'; *oszkotár*—'shepherd'); but in most cases we find new words coined in Hungarian (*csikós* — 'horse-herd'; *csürhész* — 'swineherd'; *birkás* — 'shepherd'; *rideg pásztor* — 'herder who lives in the pasture all the year round'; *sőrész*, *göbolyös* — 'herdsman tending beef-cattle'; *csürhe* — 'herd of pigs'; *göboly*, *sőre* — 'beef-cattle').

In that century, herdsmen developed a distinctive layer of culture widely differing from those engaged in farming the soil in their clothing, food, ornamental art and folklore. Up to the early 20th century, their way of life contributed to the maintenance and preservation of the old pastoral culture and the century-old traditions.

MENYEGZŐI LAKOMÁK A MAGYAR PARASZTOKNÁL A 18—19. SZÁZADBAN*

A táplálkozás néprajzi vizsgálatában gyümölcsözőnek bizonyult az a felismerés, miszerint korok, tájak, társadalmi rétegek táplálkozáskultúrájának összevetésében az étkezési alkalom az összehasonlíthatóság legmegbízhatóbb kerete.¹ A magyar parasztok köznapi és ünnepi étkezései közül a menyegzői lakoma az az étkezési alkalom, amelynek teljes ételsorát a legkorábban kezdték feljegyezni. A szituációba ágyazott népeleti megfigyeléseket egy emberöltővel előzi meg az első olyan fennmaradt, nyomtatott, 18. század végi vőfélykönyv, amelynek lakomarendező versei teljes ételsort neveznek meg. Az alábbiakban azt vizsgálom, hitelt adhatunk-e a nyomtatványnak a lakodalmi étkezés tekintetében.² A vőfélykönyv ételsorajánlatának megbízhatóságához egyrészt az időben legközelebb álló valóságos lakomaleírások, másrészt az időben szintén közeli kéziratos, tehát bizonyosan használt vőfélykönyvek nyújthatnak közvetlen érveket. Áttekintésüket itt a kezdetektől 1871-ig, azaz addig viszem el, amikor a szokásleírások a legutoljára bekapcsolt nagytájon is megkezdődtek. Ez egyébként nem korszakhatár a táplálkozástörténetben. Az áttekintett időszakban a további nyomtatványok közül csak az új vőfélykönyvekkel foglalkozom, a több esetben nagyon hatásos utánközlések idő- és térbeli hálózatával nem. A főkérdéshez felsorakozó összehasonlító anyag egyúttal áttekintést nyújt a 19. századi parasztlakodalmi étrendekről a század kevésbé ismert szakaszaiban. Az 1900 körüli évtizedek állapota néprajzi leírásokból már sokkal jobban ismert.

PARASZTLAKODALMAK 1818—1871

Szokásmegfigyelésbe, szertartásbemutatásba ágyazott helyi leírások a lakodalmi étkezéstről jelenlegi ismereteink szerint a kora 19. századtól kezdve maradtak fenn. A legelső olyanok, amelyek a teljes lakodalmi főétkezést — vagy egy főétkezést

* A tanulmány az OTKA T 4876 kutatási szerződés keretében készült.

¹ Vö. MORVAY Judit 1950; WIEGELMANN, Günter 1971.

² SCHRAM Ferenc 1964-ben már ajánlotta a korai vőfélykönyvek táplálkozástörténeti forrásként való clemzését olyan időszakra, amelyből leíró források csak csekély számban állnak rendelkezésre. A rendszeres elemzésre akkor még nem került sor. SCHRAM Ferenc 1964. 594—597.

— a teljes ételsorról beszámolva, írják le, 1827 és 1868 között keletkeztek és mind a négy magyar nagytájat képviselik. Az ormánsági Vajszlóról (1827/28), a német lakosságú tolnai [Bátajapátiból (1830 körül), Szentestről (1830 előtt), Egerből (1846) és Udvarhelyszék Nyikó melléki vidékéről (1868) származnak.³ Ezek a következő ételsorokról szólnak.

Vajszlón 1827/28-ban háromnapos lakodalom második napján, az elhálás után a vőlegényes háznál rendezett ebédet ismertetik. Az ételsor:

marhahúsleves
főtt marhahús tormamártással
töltött káposzta („szárma”)
baromfiaprólék (tyúk, lúd) metélttel
gulyásos hús
pecsenye (marha és tyúk/lúd/malac), uborka
csemegének szép téli almák

Vacsora ugyanott, ételsora nincs közölve. „Vacsora után felteszik a menyasszony abroszát”, melyben az ő ajándékait hozzák. Ez aszalt szilva-körte-meggy-cseresznye-berkenye, dió-mogyoró-mandula, sajt, perec, kalács és egyebek. Ezeket úgy osztják szét, hogy mindenkinek jusson belőle. A másnapi ebéd a lakodalom utolsó étkezése, akkor többek között „hurka pacallal főve adatik fel, melyet *kitolóhurkának* neveznek”, noha ebéd után még táncoltak.⁴

Bátapátiban 1830 körül az esküvés napi ebédet ismertetik a vőlegényes háznál. A vacsora ugyanaz volt. Hangsúlyozták, hogy az ételsor szigorúan kötött. Szegény családok lakodalma erre a napra korlátozódott, gazdagabbaknál két-három napig tartott. A lakodalomban voltak násznagyok és vőfélyek, de az ételek beköszöntése nem feladatuk. Az egyes fogásokhoz „a mester, ha jelen vagyon praeorál [perorál]”. Az ételsor:

marhahúsleves csíktésztával, benne egy főtt tyúk
főtt marhahús ecetes tormával
káposzta vagy édes fehérrépa disznóhússal
becsinált
pecsenye (ürücomb vagy borjú)
tejbekása
főtt aszalt gyümölcs

A szakácsnénak női ruhába öltözött férfi gyűjtött a vendégektől pénzt. A lakoma német voltára csak két részlet utal. Az egyik az, hogy a káposzta váltható húsos

³ Nem sorolom ide TAHY Gáspár helyhez nem kötött, a paraszti étkezés általános ismeretéből leszűrt hozzávetőleges ételfelsorolását Heves és Külső-Szolnok vármegyék bemutatásánál 1837-ben: „Menyegzőikben vigak. Az eledelek a nemzetnél szokásban lévőek, többi között: gulyáshús, perkelt paprikás hús, töltött káposzta, herőce (‘forgácsfánk’), tejfeles torma, rétes, fagylalt hús (‘kocsonya’) stb.” A szakácsné kásafőzésre hivatkozva „kása ára” pénzt gyűjtött. Amennyiben a terület alföldi részén a gulyás/pörkölt/paprikás már előfordult volna lakodalmi főétkezésként, úgy e szerepben ez lenne eddig ismert első említése. TAHY Gáspár 1837/1985. 238—239.

⁴ JEREMIAS Sámuel 1827—28/1954. 523—529.

répával. A másik, hogy a lakodalmi tisztségviselők nem adnak elő lakomarendező versfüzért, ez ugyanis ismeretlen szokás Burgenlandtól nyugatra. Hazai befolyás, hogy a tanító/kántortanító, ha jelen van, előad illet magyar módra a vendégek szórakoztatására.⁵

Szentesen 1830 előtt a lakodalom a tehetősebbeknél két-három napig, a szegényebb sorsúaknál egy napig tartott. „Lakodalmi ételek a tehetősebb gazdáknál ezek voltak” (az eredetiben is sorszámozva, közbevetett megjegyzések szerint valószínűleg mind a főétkezésen)⁶:

1. húsleves csigatésztával
2. főtt leveshús torna- vagy más mártással
3. töltött káposzta, rajta kolbász
4. malachús mézes-mazsolás-mandulás lével
5. marhaláb savanyú lével, benne zsirban sült kenyérkocka
6. pacal (rizszel, tödővel töltött) hurkával, tejeles lében
7. baromfiaprólék édes lében
8. pecsenye (marha-, sertés-, lúd-, pulyka-, kappan-, bárány-, nyúlsült)
9. kalács, rétes, pereg
gyümölcs

Az Eger városi parasztlakodalom leírásánál (1846) parasztpolgár és szegény kapás rétegek jöhetnek szóba. A kétnapos lakodalom első napján a vőlegényes háznál rendezett ebéd kétségtelenül főétkezés. Viszonylag szerény ételsora a minimálisan kötelező menüre utalhat, ami a kapások közt lehetett általános:

zsemleleves
húsoskáposzta (disznóhússal)
kása
pecsenye (szárnyas)

A zsemleleves zsemlekockás húsleves, parasztlakodalomban ötven évvel később is előfordult. Ez az egyetlen korabeli menü, amelyen nem szerepel önálló fogásként a levesben főtt hús. Azt azonban a levéből biztosan kiemelték, különben nem került volna a levesbe zsemle.⁷

A Nyikó melléki udvarhelyi unitárius székely falvakban 1868-ban a kétnapos lakodalom főétkezése az első napon ebéd volt a vőlegényes háznál. A menyasszonyt meghozva asztalhoz ültek. Az tele volt a vendégek hozta mézespálinkával, kaláccsal, süteménnyel, amiből a vendégek bevezetésként egymásnak küldözgettek, csemegéztek. Az ebéd ételsora azután:

leves
főtt hús a levesből („sóbafőtt”)
töltött káposzta (elmaradhatatlan)
sült (általában töltött csirke; a sültet a növéndégek hozták, most veszik elő és egymásnak kínálják)

⁵ Az evangélikus egyház egykorú gyűjtéséből közli SCHRAM Ferenc 1967. 575—576.

⁶ Kiss Bálint leírását közli FILEP Antal 1971. 130.

⁷ SAVOLY Lajos 1846.

A menyasszony, a „nagynyoszolyó” és a „kisnyoszolyó” ajándékát, mézespálinkát és egy-egy *prémes* nevű kerek kalácsot, a lakomát rendező tisztségviselő („gazda”) hol ebéd előtt, hol utána osztotta szét a vendégeknek. A kalácsokban zöld lombos ágacskák álltak, melyeket kürtőskalács és dió alakú apró fánkkal aggattak tele. Gyűjtöttek pénzt a szakácsnénak, az őt ért baleset forrásaként a levest említették. A töltött csirkét jelképes (termékenységarázsló) ételnek tartották.⁸

Más korai lakodalomleírások csak kiragadott ételeket említenek, nem minden esetben kötvé ezeket az étkezések valamelyikéhez. 1818-ban az Őrségben exogám lakodalom bemutatásánál halljuk, hogy mikor a vőlegény násznépe a menyasszonyért megy, őket ott ebédre asztalhoz ültetik. Hosszabb ételsor végén „az utolsó tál étel a *kitolókása*, amelynek megesmértető jele a felül tett perecek. Ez azt jelenti, hogy több tálat már nem hoznak, hanem takarodjanak Isten hírével.” A főétkezésre este, a vőlegényes háznál került sor.⁹ Putnok környékén Gömörben 1827-ben arról szóltak, hogy ötnapos lakodalomra marhát vágtak. „A hurkáit kimossák és megtöltik, mivel ez a pacallal együtt téjben főzve a gömöri parasztlakodalomnak múlhatatlan tálátke.” A főétkezés az esküvés napján vacsora a vőlegényes háznál, melynek utolsó étele „tejben főtt kásának kell lenni”, a szakácsné pedig *kásapénzt* szed.¹⁰ Az északnyugat-dunántúli Tóközben 1827-ben a főétkezés öt fogásból állt, a 2. „rendszerint tyúk”, a 4. kása, az 5. pecsenye.¹¹ A szlavóniai magyar falvak parasztlakodalma 1834 táján két-három vagy több napig tartott (Rétfalu, Haraszti, Szentlászló, Kórógy). A főétkezésnél bekötött kézzel megjelent a szakácsné és *szappanpénzt* (nem kásapénzt) gyűjtött. „A lakodalmi utolsó napon lúd- vagy más baromfiaprólékkal készült *kitolókása* adatik fel a násznépnek, jelölül, hogy e napon a menyegzőnek vége szakadt.”¹² 1838-ban Göcsejben a két- vagy többnapos lakodalom első estéjén, amikor a vőlegény násznépe a menyasszonyért megy és annak házánál vacsorázik, az étkezés kapcsán pénzt gyűjtöttek a szakácsnénak azzal az indoklással, hogy baleset érte, mikor a *kását keverte*.¹³ 1846-ban a beregi Tiszaháton kétnapos lakodalomban az esketés napi vacsora a főétkezés. „Az étkek közt a *kása* legtöbb multságot szerez, mert ennek *árát* meg kell adni a vendégeknek, vagy ha nem akarja valaki... a főzőkanállal járó szakácsasszony ütlegeket szór a késedelmezőn, fájós kezével.”¹⁴ Hódmezővásárhelyen 1867-re egy napra rövidült a korábban három-négnapos lakodalom. Az utóbbiban az utolsó napon már nem volt muzsikás, ebédre pedig *kitolókását* főztek, a szakácsasszonyok kásáskanállal tuszkolták a vendégeket hazafelé.¹⁵ Az aranyosszéki Kocsárd lakodalmi főétkezéséről (vacsorán az esküvés napján, a vőlegényes háznál) csak az

⁸ ORBÁN Balázs 1868. I. 109—111.

⁹ NEMESNÉPI ZAKÁL György 1818/1985. 49.

¹⁰ BALOGH Sámuel 1827. 42, 47.

¹¹ EDVI ILLÉS Pál 1827. 14—15.

¹² HOBLIK Márton 1834/1985. 395—397.

¹³ PLÁNDER Ferenc 1838/1985. 66.

¹⁴ USZKAY Mihály 1846/1985. 276.

¹⁵ TÖRÖK Károly 1867. 124.

ételek termékenységvarázsoló szimbolikáját és a kását említi 1871-es leírás. Volt töltött káposzta, disznóorjával és disznóorral; az utóbbit az új pár elé állított tálban hozták, a menyasszonynak kínálgatták. Volt sült baromfi, tarajos fejével a kakast a menyasszony elé tették, a tyúk hátsó részét a vőlegénynek kínálgatták. Az „utolsó étel mindig *tejbe főtt kása*”, hozzá kapcsolódva gyűjtöttek pénzt a szakácsnőnek.¹⁶

A lakodalomban előfordult ételek közül a kásáról célszerű rögtön áttekintően szólnunk. Tizenhárom esetből háromban, Vajszlón, Szentesen és a Nyikó mellékén hiányzott csak a kásaétel. A tíz esetből, ahol jelen volt, négyszer írták le közelebbről. Putnok környékén, Bátaapátiban és az aranyosszéki Kocsárdon tejbekása, Szlavóniában húskása volt. A tejbekása a főétkezés utolsó, vagy gyümölcstől eltekintve utolsó ételként szerepelt. A kásaétel nem mindenütt a főétkezés(ek valamelyikén) jelenik meg, Szlavóniában és Hódmezővásárhelyen az egész többnapos lakodalom utolsó étele. Ez Szlavóniában, ahol kiderül, húskása volt. Az étkezést vagy az egész eseménysort záró pozíciónak felel meg a *kitolókása* terminus. Fontos, hogy a lakodalmi főzőasszonyoknak való szertartásos pénzgyűjtés — bár ebben a mintában is akad eltérő példa — igen elterjedten elsősorban a kásafőzésre való hivatkozáshoz kapcsolódott (*kásapénz*).

Putnok környékén, Vajszlón és Szentesen szerepelt a lakodalomban marhabélbe töltött hurka, pacallal együtt főzve, tejfölös lében. Ha ezt a kásával készült hurkát a kásás ételek mellé állítjuk, egyedül a Nyikó melléki lakodalom marad, ahol nem volt semmiféle kása. A szóban forgó ételt Vajszlón egyenesen *kitolóhurkának* nevezték, és a teljes lakodalmi eseménysor végén állt.

Amikor az ünnepi kásaételt magyar forrásban 1600 körül legelőször megemlíteték, éppen lakodalomban, záróételként szolt róla az erdélyi fejedelmi udvar kéziratot szakácskönyvének hazai összeállítója, akitől a következő megjegyzés származik: „Köleskása vajjal, tiszta vízben . . . Láttam is oly urat, az kinek volt száz forintos szakácsa, mikor megszegődött véle, azzal próbálta meg, ha mit tud, hogy vajaskását főzetett vele legelsőbben is. Tudhatod magad is, hogy *lakodalmakban utolsó tál éték az kása*, de ugyan kedvesen elkél.”¹⁷ Az étel sem nem húskása, sem nem tejbekása, hanem vízben főtt vajas köleskása volt. A megjegyzés bizonyosan nem parasztlakodalomra, hanem nagyúri menyegzőre vonatkozott.

A kora újkori főúri lakodalmi köleskása és a 19. századi parasztlakodalmak menüi közt céhlikomára előírt néhány ünnepi ételsor ismeretes, ahol ugyancsak szerepelt kása. Ez mindig rizsből készült, két formában. Húskása volt 1588—1602/1628-ban Marosvásárhelyen borbélyoknál, 1588—1602/1653-ban Nagyvárad/Kecskeméten kovácsoknál, 1700-ban Léván gombkötőknél, 1712-ben Debrecenben gombkötőknél, mind marha- és baromfi hússal, míg egyedül baromfival 1713-ban Debrecenben fésű- és gombcsinálókánál, 1759-ben a komáromi céhekben. A baromfi kappan/tyúk vagy lúd volt. A húskása a lakomákon előfordult

¹⁶ ORBAN Balázs 1871. V. 79.

¹⁷ *Kézírtatos fejedelmi szakácskönyv* 1600 k./1893. 240.

mint első, második, harmadik és negyedik fogás, utolsó fogásként nem. A másik, ritkább forma, a tejbekása. Ez a lévai (1700) és debreceni (1712) gombkötők céh lakomáján volt utolsó, illetve gyümölcs előtti utolsó fogás. Ezzel a lévai gombkötők céh lakomáján két különböző kásafogás szerepelt.¹⁸

KORAI NYOMTATOTT VŐFÉLYKÖNYVEK

Az ez idő szerint ismert első fennmaradt nyomtatott vőfélykönyv, amely a lakodalmi étkezéssel foglalkozik, a váci nyomda ponyvanyomtatványa, valószínűleg Ambró Ferenc nyomdász korszakából, 1793 előtt.¹⁹ Szerzője a címlap szerint MÁTYUS Péter. Róla annyit tudunk, hogy külföldi egyeteméről hazatérve 1784-ben Rát Mátyás után átvette a *Magyar Hirmondó*, az első magyar nyelvű újság szerkesztését Pozsonyban, és annak 33 számát szerkesztette. Alistáli és padányi előneve Pozsony vármegyei (dunaszerdahelyi járás) falvakra utal. Vőfély- és násznagykönyv mellett más költeményeket is közreadott.²⁰

MÁTYUS váci vőfélykönyvének teljes szövege a lakomarendezéssel foglalkozik, amihez még a menyasszony búcsúztatását kapcsolja. A mű kezdősora: „*Beccsültre méltó jeles gyülekezet.*” A teljes szöveg hangsúlyos verselésben, négysoros versszakokból; kétütemű, 6-6 tagolású szótagszámú, ún. felező tizenkettes sorokból, a magyar epikus költészet legelterjedtebb sorfajából épült. Lakomája négy fogásból és a nyoszolyóasszony ajándékából áll. Az első három ételt sem a tálalóversekben, sem azok címében nem nevezi meg. Ezek az étel szempontjából semleges szövegek. ([1.] „Hozzak ételt” sorkezdés a bevezető szöveg végén; „Mikor a második ételt felviszi” és „Mikor a harmadik ételt felviszi” alcímek.) A negyedik fogást megnevezi a cím és körülírja a vers.²¹

Mikor a pecsenyét felviszi

Jó a sült pecsenye a vajaskásával,
A sárgarépa is a disznó farkával,
A sült pecsenyével itt a vajaskása,
Egyenek, mivel ez az Isten áldása.

A „nyoszolyóasszony ajándéká”-ról a kísérő szöveg csak annyit árul el, hogy az is ennivaló a vendégek asztalára. Mielőtt ennek behozására sor kerülne, a vőfély külön versekkel pénzt gyűjt a „szakácsasszonynak” és a muzsikuskoknak. A szakácsasszonynak orvosságra, mert „Szegény hogy a kását ott kinn kevergette / A tűz a jobb kezét nagyon megégette”. Vagyis a szöveg összesen öt fogást említ, pecsenye és kása ételeket nevez meg, a főzőasszonyok számára való szertartások

¹⁸ KISBÁN Eszter 1990. 193–205.

¹⁹ *Vőfélykönyv, nyomtatott*, 1793 e. Az év nélküli kiadvány megjelenésének időpontjához vö. POGÁNY Péter 1959. 119. POGÁNY váci ponyvakatalógusában ez a 16 B nyomtatvány.

²⁰ SZINNYEI József 1902. VIII. 892–893.

²¹ A szöveget mai helyesírással idézem, a ragokon azonban nem változtattam.

pénzgyűjtést a kásafőzéssel indokolja. A pecsenyét és kását együtt, egy fogásban verseli meg. Ugyanezt a lakomarendező szöveget a váci nyomda több anonim vőfélykönyvkiadványa megismételte. Közülük *A' magyar vőfények hármaskodalmi daljai* c., bevezető részekkel bővített összeállítás, a lakomarendezésnél az alcímeket elhagyta, viszont a megfelelő helyeken a *kásapénz*, illetve *muzsikapénz* szavakat toldotta be — kurziválva — magyarázatként. A nyomtatvány már Gottlieb Antal nyomdász korszakának (1793—1828) elején készülhetett.²² Ez a *kásapénz* terminus eddig ismert első előfordulása. (Az akadémiai *Nagyszótár* gyűjteményében a *kásapénz* számon tartott legkorábbi előfordulása 1809, SIMAI Kristóf szótári adata.)

A fennmaradt első kommersziális vőfélykönyv igen óvatossá volt lakomarendező verseiben. Többségben semleges szövegeket kínált, hogy bárhol alkalmazható, jól eladható legyen. E tekintetben egyetlen nem semleges találóversével is alighanem hibázott. Ugyanis a rákövetkező legközelebbi lakodalommegfigyelések és vőfélykönyvek tanúsága szerint egyaránt, a parasztnál és korszakban is igen kivételes lehetett csak, hogy a pecsenyét kása tetején, a kettőt egy fogásban találják. Ezt a „tévedést” a vőfélyek ki is igazították. 1827-ben például, amikor EDVI ILLÉS Pál a dunántúli Tóközben a találóversek között MÁTYUS harmadik és negyedik fogáshoz való szövegeivel találkozott, a „jó a sült pecsenye a vajaskásával” kezdetével csak kását hoztak be, ezt a pecsenye külön fogásként követte, külön, prózába foglalt beköszöntéssel.²³ Kása tetején tált pecsenyét parasztlakodalomban a vőfélykönyvön kívül egyelőre csak az 1900 körüli századfordulóról, a Magyar Néprajzi Atlasznak az egész magyar nyelvterületen végzett gyűjtéseiből ismerünk, egyetlen szűk földrajzi területről a Hernád mentén és a Bodrogtőzben, vagyis Abaúj és Zemplén déli övezetében, illetve Szabolcsnak egykor a Bodrogtőzbe nyúlt sarkában. Itt a századfordulón rendkívül rövid volt a lakodalmi főétkezés, amire káposzta töltött káposzta formában csak akkor kezdett felkerülni. Két fogást állított ki a lakomarendező ház: 1. marhahúsleves laska-, később csigatésztával, a főtt húst vele egy fogásban, mártás nélkül tálalták, és 2. *tejbekását* kölesből vagy rizsből, a tetején pecsenyével (kemencében sült tyúk, kacsa vagy disznó). Hozzá és utána következett [3.] a nyoszolyóasszonyok és nyoszolyólányok ajándéka: kalács.²⁴

A váci nyomda a Gottlieb-korszakban hamarosan teljesen új lakomarendező szöveggel állt elő, az *Újdonnan új vőfény kötelesség* c. anonim füzetben, valószínűleg közvetlenül 1793 után.²⁵ Ez a kiadvány vendég-hívogató szöveggel indul (két

²² *Vőfélykönyv, nyomtatott*, 1792 u. [7.] lap. POGÁNY Péter 1959. 122: váci ponyvakatalógusban 20. számú nyomtatvány. OSZK-száma azóta megváltozott.

²³ EDVI ILLÉS Pál 1827. 15.

²⁴ MNA 150a Aszaló (Abaúj vm.), Füvessy Anikó gyűjtése; MNA 159a Hernádszurdok (Abaúj vm.), Hegyi Imre gyűjtése; MNA 159b Abaújdevecser (Abaúj vm.), Füvessy Anikó gyűjtése; MNA 160 Ond (Zemplén vm.), Pethő László gyűjtése; MNA 179a Viss (Szabolcs vm.), Kisbán Eszter gyűjtése.

²⁵ *Vőfélykönyv, nyomtatott*, 1793 u. POGÁNY Péter 1959. 121. A váci ponyvakatalógusban a 19 A nyomtatvány. A nyomtatvány OSZK-száma azóta megváltozott. A kiadás évének meghatározásánál figyelembe veendő a füzet függeléke, „Egy 60 esztendő hajadonnak temetési versei”, melynek eredetije POGÁNY Péter szerint (1978. 157—160) MÁTYÁSI József azonos című népies szatírája, amely először 1793-ban, *Az Ujj Bétsi Magyar Muzsa* c. lapban jelent meg.

vagy háromszori hívás), majd az esküvő napján „a lakadalmas háznál” rendezett vacsorára tér rá, végül pedig a menyasszonyt búcsúztatja családtagjaitól. Mivel a találószövegnek a bennünket most elsősorban érdeklő megnevezett ételeken túl is van jelentősége, a kiadvány pedig nehezen hozzáférhető, a teljes lakomarendező részt felidézem, elhagyva a vőfély magabiztatását, az asztaltársaságtól való búcsúzását, valamint az „elsővőfély” és a „kiszőfély” házasságról való elmélkedését.

Mikor a Vendégeket Asztalhoz ülteti

Uraim az asztal meg vagyon terítve,
Kés, tányér, villával s kalánnyal készítve,
Jőnek az étek is most mindjárt sorjába,
Ez a sok Legénység nem áll itt hiában.
Nehogy az asztalon az étel meghüljön,
Felmelegetése dologba kerüljön,
Tessék Kelmeteknek helyre telepedni,
Úgyis a Muzsikus meg kezd melegedni.
Én mindent, mi tőlem telik, elkövetek,
Jó appetitussal egyenek Kelmetek.

Első Fogás Étel

Itt van hát az első Tál étel, béhoztam,
És hogy el ne ejtsem, mindég imádkoztam.
A Szakáccsal jól megfűszerszámoztat[ta]m
Bors, sáfrány, gyömbérrel, és meg is sózattam.
Örvendek ha tálat viszem ki üresen,
Úgy a vendég gyomra nem marad üresen,
Lássanak hát hozzá, Uraim, de frissen,
Jó appetitussal, kívánom szívesen.

Mikor látja, hogy a Leves fogy

Úgy bizony gyorsabban forgatom magamat,
Mindha balhák csipnék a két oldalamat,
Mikor bor áztatja meg száraz torkomat,
Nem minden szeméten találni páromat.

Mikor a Tehénhúst viszi

Itt van a Tehénhús mártással tormával,
Jobb ez mint a Hering a vereshagymával,
Ábrahám ilyenell éle Sárájával,
Azért élt oly soká e kedves Párjával.
Bátran tehát ebből mindnyájan egyenek,
Jó nagy szeleteket tányérra vegyenek,
Arra bőven mártást, de sőt is tegyenek,
Húzd rá Bandi Koma, vígan hadd legyenek.

Káposzta feladáskor

Itt a jó Káposzta a friss disznóhússal,
Jól megeszkábálva, mint a szekér gúzsza,
Egyenek csak ebből, Uraim, gusztussal,
Legyenek mindvégig jó appetitussal.
Ez a Magyaroknak híres eledele,
Melyet ha valaki jóízűn nyele le,
Nem lett annak aznap semmi veszedelme,
Sőt inkább távozott ő minden félelme.
Úgy örül jó gazdánk, ha vendégi esznek,
Jó nagy porciókat ebből is bévesznek,
Így tudom, kedvére most mindnyájan tesznek,
Magok is tán üres gyomorral nem lesznek.

Tyúk bevivéskor

Elhoztam a kakast egész taréjával,
Jó puhára főzve apró rizskásával,
Nem gondolt jó Gazdánk a maga tyúkjával,
Költsék jóízűen, Isten áldásával.
A Szakácsasszonyunk erősen esküszik,
Hogy mióta a szép nap alatt sütközik,
Jobbízú edelt még ennél nem kóstolt,
Hetven esztendőn bár keresztülgázolt.

Mikor Becsináltat visz

Itt a jó becsinált szegfűvel, babérral,
Ebből minden szédjen két jó nagy tányérral,
Nem régen beszéltem egy nagy Gavallérral,
Kinek a két zsebe tele volt tallérral.
Bámulásra méltó vala kövérsége,
Holott tudom, hogy volt már hét felesége,
Kérdeztem, honnan van ilyen egészsége,
Azt mondta, becsinált volt az elesége.
Egész életébe mindig ilyenekkel élt,
Sok kácsát, sok csirkét, libákat felmetélt,
Esküvéssel mondta, mikor velem beszélt,
Hogy azolta soha betegségtől nem félt.
Hogy hát Kelmetek is kövérek legyenek,
S nehogy valamiképp megbetegedjenek,
De, sőt mindenképpen, megelégedjenek,
Ezen becsináltbul jó rakást egyenek.
Jó erre a bor is, azért hát igyanak,
A tálba s kancsóba semmit se hagyjanak,
Nehogy nálunk éhen, szomjan maradjanak,
Ha üres az edény, nekem jelt adjanak.
Egybe telehozom, van a Kamarába,
Majd telecsapolom amúgy hamarjába.
Kedves Vendéginknek nyomom a markába,
Ördög bújjon, Koma, a kend brúgójába.

Disznófej vitelkor

Itt van a gyöptúró tejfellel, tormával,
Szakácsasszonyunknak jó ajándékjával,
Bökjék ki, Kelmetek, hegyes villájával,
Azután költsék el Isten áldásával.

De a kancsóhoz is tessék ám nyúlnia,
A szomjúság ellen eleget innia,
Kézzel-kézre tessék a kancsót adnia,
Ha kifogy, majd frisset fogok én hoznia.
Szakadozzon el a húrod,
Bandi koma, miért nem húzod.

Kása feladáskor

Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva,
Aprószőlővel van jól kipallérozva,
Meg van a teteje pörccözve, zsírozva,
Nem is kapta ezt meg a tűznél a kozma.
Nem kell semmi erő ennek rágásához,
Hanem csak szellőcske a megfűvéséhez,
Az árátul pedig semmit se féljenek,
Csak bátran, mindnyájan kelmetek, egyenek.

Pecsenyét ha viszi

Pecsenyét is hoztam, de nem csak egyfélét,
Köszörülje kiki jól meg evőkését,
De el ne törjék ám a tányérnak szélét,
Húzza meg kend, Bátyó, rekedt hegedűjét.
Nincs párja világon a jó Pecsenyének,
Mert ez vidámságot szerez az elmének,
Régi jó Atyáink, mért voltak oly vének,
Azért, hogy szüntelen Pecsenyét evének.

Te is, Laci Koma, ne búsulj, mert mindjárt
Hozok én néktek is, húzz addig egy nótát,
Hadd teszem inamhoz a lábomnak talpát,
Igazítsad hamar a cimbalmod húrját.

Tésztasüteményt mikor visz

Itt vagyon tésztából jóféle sütemény,
Nincs ebbe sem ánizs, sem mustár, sem kömény,
Porhanyó, jóízű, ez éppen nem kemény,
Aki ilyennel él, nem bántja a köszvény.

Kívül-belől meg van erősen cukrozva,
Mint a borbélylegény, be van púderozva,
Malozsaszőlővel bépárfümirozva,
Nem kell neki kés is, meg van ez hámozva.

Édes ez, valamint csupádon a színmez,
Mindjárt megkívánja az ember, ha ránéz,
Bátran lehet enni, gyomornak nem nehéz,
Fogjon hát rá villát most mindjárt minden kéz.

Mikor a Kásapént szedik

Hogy szegény Szakácsnének a kását keverte,
A kezét a meleg gőz nagyon felverte,
Nagyon pöffedezvén szórnyen megégette,
De ott hamarjába mindjárt békötötte.
Öregbül szüntelen fájdalomba sebjének,
Már az orvosságért Doktorhoz küldének,
Kéri Kelmeteket, megszávnán szegénynek
Ha e tányérkába egy-két pénzt vetnének.

Az „Újdonnan új” váci vőfélykönyv 1793 után az első ismert datálható verszet, amely parasztlakodalom főétkezésének teljes ételsorát megnevezi. Az ételsor ez volt:

1. leves
2. főtt marhahús („tehénhús” a levesből), tormamártással
3. káposzta disznóhússal
4. húsoskása, rizsből, baromfival
5. becsinált, savanyú- (baromfival)
6. főtt disznófej tormával
7. édes köleskása
8. pecsenye
9. sült tészta

A kásafőzésre hivatkozva gyűjtetett pénzt a vendégektől a szakácsnőnek.

A következő ismert, az eddigiektől független szövegű nyomtatott vőfélykönyv a magyaróvári nyomda 1847 utáni anonim kiadványa, *Menyegzői vigságra a leges-legújabb vőfélység*. Illemszabályokat ismertető bevezető után — szintén prózában írt — beszédeket tartalmaz a vendéghívogatáshoz és a lakodalmi asztalhoz ültetéshez. Innen kezdve a lakoma ételeit köszönti be, és minden étel mellé nótát rendel a muzsikusoktól. Az illemszabályok közt elmondja, hogy „az efféle vőfélység nem valamely úri, hanem csak a közönséges renden lévő házakhoz illő munka”, nem is volna ugyanezért helyes „úri személyeket . . . az ilyen alacsonyságokkal terhelni”; „ha pedig úri személyek találnának [a parasztlakodalmi asztalnál] enni, akkor ezeket [a tálalóverseket] teljességgel kihagyván, az étkeket egymás után minden láрма nélkül tisztességesen kelletik feladni”.²⁶

A viszonylag késői kötetben előadott lakomarendezés az összes ismert közül formájában a legrégiesebb. Valamennyi ételtálaló verse 3-3 Balassi-strófából áll. Minden tálalóvers után dal következik, odavágó leírt szöveggel, megjelölve, melyik ismert dalnak a nótájára lehet előadni. Az utasítás szerint a muzsikusok húzzák a zenét, a vőfély maga vagy más személy pedig a dalt elénekelheti. A közölt dalok közül a borhoz, a marhahúshoz, a főtt baromfihoz, a káposztához, a kásához és a pecsenyéhez járók a megfelelő ételről szólnak vagy legalábbis megemlítik. Hasonlóan azokhoz a kora újkori, nem paraszti zenés lakomákhoz, amelyeknek *kakasnő*-

²⁶ *Vőfélykönyv, nyomtatott*, 1847 u. A kiadás ideje az Országos Széchényi Könyvtár meghatározása szerint.

tái, káposztanótái a zenetörténetbe is bevonultak.²⁷ Ami a vőfélykönyv ételtálaló szövegeit illeti, úgy vélem, törzsanyaga jóval korábbi az 1847 utáni megjelenés événél. Ezt valószínűsíti az a tény, hogy a *levesről* szóló verséből két strófa, *A Káposztára* című vers pedig teljes egészében megtalálható egy makói kéziratos vőfélykönyvben 1826-ban, a *Levesről* és a *Káposztáról* szóló beköszöntőkben. A különbség egy-egy szóra, szótagra korlátozódik, a makói szövegek is hibátlan Balassi-strófák. A Balassi-strófákban való verselés utóéletéről keveset tudunk. A 17. század egyik legdivatosabb versformája a 18. században már nem jellemző. Így elképzelhető, hogy a tálalóversben akár 17. századi alapszöveg vált a 18. században teljessé. (18. századi kiegészítésre utal a leves bevezető fogás és a *bankó* szó jelenléte a szövegben.)²⁸ A magyaróvári vőfélykönyv szövegének közlésére itt nincs mód, más alkalommal kívánok rá és elemzésére visszatérni. A kiadványban modernizált a nyelvhasználat a leveshúsról szóló első vers feliratában, amennyiben *A Marhahús felett* címet használja, ami a 18. században még *Tehénhús* lett volna.

A magyaróvári kiadvány összeállítója körültekintő. A bevezetőben elmondja, hogy nem feltétlenül kell a vőfélynak minden itt szereplő ételbeköszöntőt elmondani, hanem azért közül ennyit, hogy a vőfély „a sok közül válogathasson, csak a szükségesek ki ne maradjanak, úgymint a Muzsikusoké, Szakácsnéké stb.” Nyilván értendő ez az adott lakodalom ténylegesen feltálatl ételeire is. Ezek után a megverselt ételek sora a következő:

marhahúsleves
főtt marhahús
főtt baromfi (tyúk, kakas)
káposzta (disznóhússal jó, marhával szenvedhető)
becsinált, édes — (baromfiaprólékkal)
becsinált, savanyú —
pacal, (marhabélbe töltött) hurkával
kása („Érte vagy bankóval / Kell is majd kirukkolni”)
pecsenye fonyott lepényekkel („végső tál”)

Végül pénzkérés a muzsikusoknak és a szakácsnéknak.

A 19. század második harmadára a vőfélykönyvkiadás, mint kereskedelmi vállalkozás, központja Pestre tevődött át. Új, önálló szöveggel ez a központ TATÁR

²⁷ A 16—17. századi főúri lakomák fényét emelték az emelvényeken helyet foglaló, egymást váltogató zenekarok. Az egyes fogások behozatalát meghatározott darabok kísérték, a zenetörténészek szerint valószínűleg állandó rend szerint. Az ún. „pecsenye-szonáta”, „hús-szonáta”, „káposzta-szonáta” — magyarul „nóta” — kapcsán a zenetörténészek rövid dallamokra gondolnak. DOBSZAY László 1984b 140. — Egyetlen eddig számon tartott paraszti példája a Zobor vidéki lakodalmak 20. század elején énekelt kakasnótája volt („Felhozták a kakast szép taréjával”, csak Nyitrából, 1908-tól kezdve KODÁLY-, MANGA-, VIKÁR László-lejegyzések). DOBSZAY László „fogasnóta” funkciómegjelölést javasol. DOBSZAY László 1984a 436—437, 614; *A Magyar Népzene Tára* 1955. III. A 499—502.

²⁸ A Balassi-strófa versforma használatáról SZEPEs Erika—SZERDAHELYI István 1981. 405—407. — A *bankó* („bankócédula”) első hazai előfordulása 1781; német előzménye az első osztrák papírpéNZ feliratán 1762: TESz.

Péter álnévű pesti értelmiségi szerző vőfélykönyvében állt elő 1868-ban.²⁹ Ez hétfogásos ételsort kínál, változatokat megengedő nagy körültekintéssel. Így pecsenyéből hétféléhez, süteményből háromféléhez van külön találóverse, és semleges szöveggel beiktat szabadon betölthető helyeket is („Második tál ételnél”, „Harmadik tálnál”). Először *ajánl* rántott csirkét parasztlakodalomra, a pecsenyék sorában. A megnevezett ételsor a következő:

marhahúsleves
főtt marhahús ecetes tormával, mártással
főtt tyúk („Ez is benne főtt ám a jó leveskében”)
töltött káposzta
ludaskása
pecsenye (malac/pulyka/liba/sertés/csirke/nyúl/kacsa) ecetes uborkával, zöldsalátával
sült tészta (rétes és semleges versek)
nyoszolyóasszony ajándéka, ha van (étel)
nyoszolyóleány ajándéka, ha van (étel)

Kásapénzt a szakácsnének a kásafőzésre hivatkozva gyűjt. A vőfélykönyv verselésé-
re négysoros versszakok, felező tizenkettes szótagszámú sorokból.

HELYI HASZNÁLATÚ VŐFÉLYKÖNYVEK

A kéziratos vőfélykönyvek, valamint a bevallottan helyi, kistáji használatra kiadott nyomtatott vőfélykönyvek kapcsán feltételezhető, hogy ételeik a szóban forgó területen valóban szokásos lakodalmi fogások. E gyűjtemények a helyi viszonyoknak megfelelően használhattak fel, alakítottak át ételeket megnevező találórészeket nagy sikerű korábbi nyomtatványok akár országos elterjedtségre jutott szövegeiből is.

Az első ismert ilyen kötet *makói kéziratos vőfélykönyv* 1826-ból.³⁰ Ebben esetleges sorrendben vezették be mind a lakodalom különböző mozzanataihoz, mind az egyes ételekhez tartozó verseket. A szövegben felbukkanó, címben kiemelt 23 étel ilyen sorrendben követi egymást: „kásáról, pacalról, bélesről, aprójószág sült hús, a hideg húsról tormásról, savanyú becsinált, tormásról, szármáról, ismét káposztáról, másról (semleges szöveg), másról (semleges szöveg), mézesről, rizskásáról (semleges szöveg), pecsenyéről, nyúlról, kocsonyáról, metéltről vagy csigáról, levesről, levesről, rizskásáról (húsos), káposztáról, csigáról, más (kása, borsozva)”. Látszik, hogy azonos fogáshoz, azonos ételhez többféle verset is számba vett az összeíró. Feltételezhető, hogy olyan ételekhez gyűjtött találószöveget, amelyek helyi lakodalmakban előfordultak.

²⁹ *Vőfélykönyv, nyomtatott*, 1868. A szerző valódi neve MEDVE Péter (1818 Nagyvárad—1878 Budapest). Jogi végzettséggel, TATÁR Péter álnéven országos hírű ponyvairódművész. SZINNYEI József (1902. VIII. 987—993) 91 önálló füzetét sorolja fel, ezt a vőfélykönyvet nem is említve.

³⁰ *Vőfélykönyv, kéziratos*, 1826. Makó. A kézirat másolatát MOLNÁR Ambrus közvetítésével KÜLLÖS Imola adta a kezembe.

A 23 szöveg közül egyetlen van csak, amely ismert korábbi nyomtatott vőfélykönyv versével azonos. Ez Makón a *Rizskásáról* címet kapta, csak négysoros, és megegyezik az 1793 utáni anonim váci vőfélykönyv *Tyúk bevivéskor* versének első szakaszával.

A makói kéziratos vőfélykönyv szövegei alapján a makói lakodalmakban a következő ételválasztékkal számolhatunk. Nem minden étel jelent meg szükségszerűen minden lakodalomban, de mindegyik szerepelhetett ilyen lakomán:

marhahúsleves, metélt- vagy csigatésztával
 főtt marhahús tormamártással
 töltött káposzta („szárma”) vagy húsoskáposzta
 húsoskása (rizsből, baromfival)
 becsinált, savanyú —
 marhabélbe töltött hurka, pacallal főzve
 peccsenye (baromfi, nyúl)
 béles
 *
 mézes
 kocsonya

A *mézes* és *kocsonyát* nem tudjuk helyükre tenni az ételsorban. Későbbi lakodalmakban a kocsonya rendszerint melléktételeként szerepelt. Az, hogy itt tálalóverse van, mégis főételre utal.³¹ A *mézesről* nem derül ki, milyen étel. A szöveg valamelyik kásája esetleg lehetett édes tejbekása is. Rejtélyes „A hideg húsról tormásról” címen tálalt étel, „tejjellett tormával, téli uborkával avagyis céklával”.

A makói vőfélykönyv tálalószövegei két kivétellel négysoros versszakokból, felező tizenkettes szótagszámú sorokból állnak. A kivétel az egyik *Levesről*, és az egyik *Káposztáról* szóló vers. Ezek Balassi-strófákban szólalnak meg. A levesről szóló helyesen is van tördelve a kéziratban, a káposztáé nem egészen. Mint már jeleztem, ezeket viszontlátjuk nyomtatásban az 1847 utáni magyaróvári nyomtatott vőfélykönyvben. A Balassi-strófákban írt tálalóverseket így nyilván nem Makón találták ki, Magyaróvárra pedig nem innen kölcsönözték. A két vőfélykönyvben való megjelenésüknek közös előzménye lehetett. Nem feltétlenül nyomtatvány, hanem lehetett tanult rétegek szóbelisége vagy kéziratos énekköltészet.

A következő darab ugyancsak *kéziratos vőfélykönyv*, *Kecskemétről* 1839-ből.³² Felező tizenkettes sorokból álló versei több különböző ősforrásból gyűlteks össze. Az asztalhoz ültetéstől a hurka tálalásáig terjedő, mintegy 223 sorában, összesen 51, már ismert sorral találkozunk, nyolc helyen szétszórva, a MÁTYUS-féle, az 1793 utáni anonim váci és a makói kéziratos szövegekből, helyenként szövegrontással.

³¹ Főételként szerepelteti a kocsonyát FESTŐ SZABÓ István 1906³ Pécsen kiadott vőfélykönyve.

³² *Vőfélykönyv, kéziratos*, 1839. Kecskemét. Számon tartja STOLL Béla 1963. 835. — A könyvecske 15—31. sorszámú versei hozzák az összefüggő lakomarendezést; a mintegy 223 sorból két részletben 15 sor a MÁTYUS Péter szöveggel, két részletben 28 sor az 1793 utáni anonim váci vőfélykönyvvel, három részletben 8 sor pedig az 1826-os makói kéziratos gyűjteménnyel egyezik.

Az alcímek nagy többsége nem másolja az 1793 utáni váci kötetet. A kéziratos füzet a lakodalmi események tekintetében gondosan van szerkesztve és az asztalhoz ültetéstől a kásapénzszedésig valóságos sorrendben megy végig a lakomán is meggyőzően. Nem állapítható meg, hogy az ezután bevezetett, *A Hurkáról* c. szöveget ebből a sorból kifejejtette-e. A tréfálkozó tálalóvers a hurkát egyébként elsősorban a menyasszonynak ajánlja. Ezután a füzetben új sorszámozással új sorozat kezdődik, pohárköszöntőkkel, majd visszatér az étkezés alatti mulattatókra és egyetlen étel tálalására is, a *pörköltére*, amiről addig nem esett szó. Ez nyilvánvalóan pótlás a korábban gondosan megszerkesztett ételsorhoz. A vőfélykönyvben külön verse van a kenyérnek. Rámutat arra is, hogy a pecsenyét kaláccsal ették, a kalács ugyanis a sültet beköszöntő szövegben kapott külön záróversszakot. Főtt disznófej itt nem volt külön lakodalmi fogás, az egyik mulattató versben azonban, ahol a vőfély kilátásba helyezi a lakoma jó falatait, „fől a disznó orra / ecettel, tormával” sor is van. A gombaétel eddig példátlan lakodalomban, verse semleges szöveg. A későbbi összehasonlításnál jelentősége lesz annak, hogy a kecskeméti kézirat a hússokásáról szóló verset („Rizskásához”) nem az 1793 utáni anonim váci szövegből kölcsönözte-e. Nos, a szöveg attól teljesen független. Két különböző ételhez való makói sorok találhatóak benne, az étel mibenlétének meghatározása pedig új megfogalmazás. A kecskeméti vőfélykönyv ételsora a következő:

kenyér
marhahúsleves
főtt marhahús tormával („tormás”)
töltött káposzta („szárma”)
hússokása, rizsből, baromfival
becsinált, édes —
gomba (!)
édes köleskása
pecsenye (tyúk), kaláccsal
sült tészta
kásapénzgyűjtés
*
hurka
pörkölt

Az ételsor, mind tagjai, mind sorrendjük tekintetében, nagyon hasonló az 1793 utáni anonim váci vőfélykönyvéhez. Kérdés, hogy annak valamelyik kiadása szolgált-e vezérfonalul az összeállításnál. Különösen, mivel az Kecskeméten az első nekifutásra elég jól sikerült, csak a hurka maradt ki talán. (A pörköltet nem véletlenül írták hozzá jóval hátrább, az akkoriban került csak az Alföldön a lakodalmi étrendre.³³) Ha megnézzük a kecskeméti kéziratos vőfélykönyvnek az 1793 utáni váci szövegből kölcsönzött részeit, megállapítható, hogy a kecskeméti füzet írója előtt *nem* volt ott a kérdéses szöveget tartalmazó kiadvány. Így a

³³ KISBÁN Eszter 1989. 64—73.

kecskeméti füzetet a helyi viszonyoknak megfelelő kézikönyvnek tarthatjuk. Leírója után egyébként más személy is meglelégedéssel használta, csak *A Becsináltrul* alcímbe szúrta be másik kéz utóbb, hogy *édes* becsináltról van szó.

1852-ben EGYED Antal, a tudományos akadémia tagja, római katolikus pap jelentetett meg a *dunaföldváriak* számára *vőfélykönyvet*.³⁴ Ő évtizedeken át a városban élt, részt vett lakodalmakban, ezt a könyvecskéjét a helybeliek számára azért írta, hogy a vőfélyek „csinosabb nyelven” szónokoljanak. A kötetet saját írásának mondja, ételsora valóságos dunaföldvári gyakorlatnak tekinthető. „Middőn a vendégeket asztalhoz ülteti” c. lakomaindító verse szorosan követi, helyenként kicsit variálja az 1793 utáni anonim váci vőfélykönyv szövegét. A többi verse önálló. Sorai felező tizenkettesek. A következő ételsort mutatja be:

marhahúsleves
főtt marhahús tormamártással, céklával, uborkával
húsoskáposzta (benne orja, kövér bőrke), mellé kolbász, májas- és véreshurka
becsinált (csirke, kacsa, liba, pulyka, juh, borjúból vegyesen)
rétes
édes kása
pecsenye (pulyka, kappan, lúd, kacsa, malac), uborkával, céklával, szilvával
— „Ezzel végét éri, kiki tudja, a tor”
kávé (fekete és tejes)
— „... ezt nem issza mindenki kívánva”

A kására hivatkozva gyűjtet pénzt a szakácsnéknak.

1863-ban „öreg Hos József” *makói szerző vőfénykönyvét* adták ki Szegeden.³⁵ Lakomarendezése az eddig ismertetett vőfélykönyvekhez képest teljesen önálló szöveg, sem az 1826-os makói kéziratból, sem a többi vőfélykönyvből nincs benne egyetlen sor sem. A húsleves, a főtt húshoz való mártás, a káposzta, a pecsenye és a sült tészta tekintetében több lehetséges változatra készült fel. Úgy látszik, a szerkesztő a leveseket mind egymás mellé csoportosította, ugyanis egyedül itt követi a savanyú becsinált közvetlenül a bevezető húslevest. Ez későbbben sem fordul tudomásom szerint soha elő, amíg csak a becsinált egyáltalán szokásos maradt. Itt találkozunk először paradicsommártással és kuglóffal parasztlakodalomra *javasolva*. Ezek a valóságban még alig-alig fordulhattak elő, amint a kuglófnál jelzi is. Szövegei felező tizenkettes szótagszámú sorokból állnak. Mind a 22 tálalóverse négysoros, az „Asztalterítés utáni várakozás alatt” c. mulattató 36 sor. A fogásokon belül variációkat megengedő ételsora a következő:

marhahúsleves
vékonylaskával, baromfival
kockástésztával, baromfival
csigatésztával, baromfival
csörögemetélttel

³⁴ *Vőfélykönyv, nyomtatott, 1852*

³⁵ *Vőfélykönyv, nyomtatott, 1863*

becsinált, savanyú — (ruca, kappan, babérlevél)

főtt marhahús

tormamártással (tejfeles)

paradicsommártással

hagymamártással

húsoskáposzta vagy töltött káposzta (disznóval, tetején kolbász)

paprikás hús/pörkölt

tejbekása kölesből

pecsenye (lúd, kappan, pulyka, nyúlhoz külön versek), meggyel-szilvával

béles (túrós, lekváros, diós, almás), csöröge (forgácsfánk, cukros), „kudlóf” („Ez is jó sütemény, nevét elfelejtém”)

A következő helyi szövegyűjtemény VARGYAS Endre *rábaközi vőfélykönyve* 1867-ben.³⁶ A szerző a Rábaközben felnőtt értelmiségi. Lakomarendező szövege nagyrészt önálló. A „Mikor a kakast hozza” és a „Mikor a vajaskását adja fel” c. versekben érezni az 1793 utáni anonim váci vőfélykönyv megfelelő szövegeinek beszűrődését, ahol Vargyas hallott szövegváltozatok részleteit szőhetette bele saját költeményébe. A főtt marhahúst (két-, háromféle mártással) és a *tormást* (tejfeles tormamártás a jó, a csupán reszelt torma nem az igazi) külön köszönti be. A „Mikor a *marhahúst* hozza” c. beköszöntő első sora archaizál: „Itt van a *tehénhús* . . .” A *becsinált* etimológiájánál versben utal arra az egyik lehetséges magyarázatra, miszerint a húsos becsinált valaha a húsdarabokból lében, pástétóban (tészta-ból készült, tésztával lefedett fazékban) kemencében készült úri étel volt („Becsinálnak mondják, pedig nincs tetője”). A vőfélykönyv felező tizenkettes szótagszámú, négy soros versszakokban íródott. A rábaközi ételsor a következő:

marhahúsleves

főtt marhahús két-háromféle mártással

tormás (tejfeles tormamártás)

húsoskáposzta

becsinált

kakas (semleges vers)

vajaskása (aprószőlővel, cukrozva)

malac- vagy más pecsenye, salátával

sütemény: mákos rétes (összekunkorítva), kalács, perec, lepény, kugli (‘kuglóf’)

kávé

Pénzgyűjtés a szakácsnének a kására való hivatkozás nélkül.

1867-ben RÉSŐ ENSEL Sándor közölt lakodalmi szokásleírást *Akasztó és [Géder]-lak* Pest-Pilis-Solt vármegyei községekből.³⁷ A lakomát, a tényleges ételekre rámutatva, *vőfélyszöveg* közlésével kísérte nyomon. A szöveg 72 sor, ebből 63 megegyezik az 1793 utáni anonim váci szöveg megfelelő helyeivel, a 9 új sor a bortöltéssel

³⁶ *Vőfélykönyv, nyomtatott*, 1867. A Rábaköz helymeghatározás az egyébként változatlan 2. kiadáson.

³⁷ RÉSŐ ENSEL Sándor 1867

kapcsolatos. A váci szövegek csekély rontással szerepelnek. A váci összeállításnak a helyben nem aktuális fogásokhoz (hússkása, disznófej) tartozó szövegei vagy nem szerepelnek, vagy helybeli fogáshoz („Kalács és pecsenye hordásakor”) előadott szövegeknél van más ételhez tartozó váci szöveg („Tyúk bevivésakor”), az értelmetlenséget javítani igyekezvén, felhasználva („Hozom a *kalácsot* egész taréjával / Jó puhára főzve apró rizskásával”). A kalács és pecsenye találóversébe csatlakozik a többi sütemény beköszöntése is. A tényleges ételsor:

marhahúsleves
főtt marhahús tormamártással
káposzta disznóhússal
becsinált (baromfi)
édes kása
pecsenye kaláccsal és egyéb süteménnyel

KRAJCZÁRIK József nyomtatott *vőfélykönyve* 1870-ben *Balassagyarmaton* a lakomarendező prózai szövegsort a következő megjegyzéssel kezdi: „Most már a régi gyerekes verselés az ételek fölött kiment a szokásból.”³⁸ Ez lehetett óhaj, lehetett új tendencia a megyeszékhelyen, de aligha általános gyakorlat a környező vidék falvaiban. A kötet ezután a következő ételsort ismerteti:

marhahúsleves
főtt marhahús mártással
káposzta disznóhússal
„kakas feladásakor” (semleges szöveg)
kása (semleges szöveg)
[pecsenye valószínűleg] utolsó tál étel

Kásapénzgyűjtés a kásaételre hivatkozva.

MENYEGZŐI LAKOMÁK 1793—1871 KÖZÖTT

Az 1793—1871 között felsorakozott lakodalmi ételsorok ételválasztéka fő vonásai-ban meglehetősen egységes. A lakoma élén táji különbség nélkül húsleves áll, marhahúsból. Előfordul, hogy ugyanebbe a levesbe több-kevesebb baromfit is főztek. A húslevest „szűrve”: a húst belőle kiemelve tálalták, viszont finom leves-tészta került a lébe (metélt, kiskocka, cifra szélűre vágott tészta vagy csigatészta). A második fogás egységesen a levesben főtt hús, nagy többségben marhahús tormamártással tálalva. Helyette vagy mellette előfordulhatott torma más formá-ban (reszelt, ecetes) vagy más mártás (hagymát említettek, paradicsomot javasol-tak). Hagymamártás a Magyar Néprajzi Atlasznak az 1900 körüli évekre vonatko-

³⁸ *Vőfélykönyv, nyomtatott, 1870. 32.*

zó anyagában is jelentkezik, mégpedig többfelé, szórványosan, a Nyugat-Dunántúltól egészen Erdélyig terjedően. Ugyanezen az étrendi helyen kerülhetett a főtt baromfi is feltalálásra. A harmadik egység káposzta disznóhússal, húskáposzta vagy töltött káposzta formában, teteje olykor sült hurka-kolbással díszítve. A töltött káposzta ez időben Erdélytől az Alföldön át a Kelet-Dunántúlig szerepelt következetesen.

A lakomák második fele az első rész erősen kötött ételsoránál kevésbé egységes. Szilárd pontja az, hogy mind a 15 teljes ételsorban van pecsenye és az — egyetlen kivétellel — az utolsó tál étel, a már melléje tálalt sült tésztákat követő további sütemények, gyümölcs és kávé, tehát csemegéktől eltekintve. A kivétel Bátaapáti 1830 körül, ahol a pecsenyét követte a tejbekása, mint lakomazáró étel.

A káposztafogás és a pecsenye között húskása (4 esetben), becsínáltak (10), pacal hurkával (4), főtt disznófej külön fogásban (1), a 19. század derekán a lakodalmi menüre éppen feljutni kezdő pörkölt (3), valamint tejbekása/édes kása (10) kerülhetett az asztalra.

A pecsenye mellé többször említettek savanyúságot, befőttet. A pecsenyét körítés nélkül, kaláccsal tálalták. A csemegefogásban süteményként további kalács, béles, perec, forgácsfánk, kuglóf van megnevezve, Erdélyben nyilván kürtöskalács is szerepelt. Dunaföldváron a rétest nem a csemegefogásban, hanem az ételsor derekán hozták be. Ez is egy valóban lehetséges elhelyezés.³⁹

A lakoma derekának ingadozó ételei közül a húskása az 1793 utáni anonim váci vőfélykönyvön kívül ebben a mintában csak az alföldi emléanyagban szerepelt következetesen. Ahol a kását megnevezték, rizsről szóltak, benne a hús baromfi volt (lúd, tyúk). Nem esett szó juhhúsos kásáról, amiről a 19. század végén az Alföldön többfelé tudunk, igaz a gazdaházaknál a ludaskását részesítették előnyben. Viszont éppen a juhhús használata kapcsán a húskását az alföldi lakodalmakból azután a pörkölt (birkapörkölt) szorította ki.⁴⁰ A *becsínált* a lakomának az a fogása, amely sorozatosan az úri konyha ételeként említődik a szövegekben, édes és savanyú formájában egyaránt. Későbbi, az 1880-as évekre vonatkozó megfigyelés szerint a becsínált a bővebb lakodalmi menü étele volt, a minimálisan kötelező ételsorban nem szerepelt.⁴¹ Külön említették az egyébként a becsínáltak közé sorolható tejfeles marhapacalt, benne főtt hurkával. A töredékes lakodalmi étkezéisleírásokat is figyelembe véve ez az étel végül is egyaránt előfordult a legrégebbi alapszövegű vőfélykönyvben (Magyaróvár 1847 u.), valamint használatban az Ormánságban, Gömörben és az Alföldön (Makó, Szentés, Keskémét). A belsőségeket nagyra értékelő kora újkorban az úri konyhának is kedves étele. Parasztlakodalomban, például Szegeden, a 19. század végén még szokásos

³⁹ Hitelesíti például GÖNCZI göcseji leírása Csertamellék „régii” [1870 körüli] lakodalmairól, ahol a rétes szintén az ételsor derekán, míg más sütemények itt annak a végén álltak. GÖNCZI Ferenc 1914. 344—345.

⁴⁰ BEREZKI Ibolya 1986. 90—91; BALINT Sándor 1980. III. 93.

⁴¹ Kiskunhalas, THURY József 1890. 399.

Fogások	1793 u. ¹	1826 ²	1827/28 ³	1830 k. ⁴	1830 e. ⁵	1839 ⁶
marhahúsleves	+	+	+	+	+	+
húsleves						
főtt marhahús tormamártással	+	+	+		+	+
főtt marhahús ecetes tormával				+		
főtt marhahús más mártással mártással					+	
főtt marhahús						
főtt hús a levesből						
főtt baromfi				+		
káposzta disznóhússal	+	+	+	+	+	+
mint hússkáposzta		+		+		
mint töltött káposzta		+	+		+	+
hússkása	+	+				+
becsinált	+	+		+	+	+
pacal hurkával		+			+	+
főtt disznófej	+					
pörkölt			+			+
tejbekása/édeskása	+			+		+
kása		?				
pecsenye	+	+	+	+	+	+

¹ vőfélykönyv, váci nyomda² Makó, kéziratos vőfélykönyv³ Vajszló, Baranya⁴ Bátaapáti, Tolna⁵ Szentes⁶ Kecskemét, kéziratos vőfélykönyv

volt.⁴² Főtt disznófej tormával külön fogásként csak az 1793 utáni váci vőfélykönyvben szerepelt, de ráutalás, illetve a disznófej szimbolikus kezelése másutt is előfordult. A váci szöveget hitelesíti JANKÓ János közlése a Balaton mellékéről, ahol az 1860-as évek körül külön fogásként került egy-egy fél disznófej minden asztalra ecetes tormával.⁴³

⁴² BALINT Sándor 1980. III. 93.⁴³ JANKÓ János 1902. 221.

1793-tól 1870-ig

1846 ⁷	1847 u. ⁸	1852 ⁹	1863 ¹⁰	1867 ¹¹	1867 ¹²	1868 ¹³	1868 ¹⁴	1870 ¹⁵
	+	+	+	+	+		+	+
+						+		
		+	+	+	+			
							+	
			+	+			+	+
	+							
						+		
	+			+			+	+
+	+	+	+	+	+	+	+	+
+		+		+				
			+			+	+	
							+	
	+	+	+	+	+			
	+							
			+					
		+	+	+	+			+
+	+							
+	+	+	+	+	+	+	+	+

⁷ Eger
⁸ vőfélykönyv, magyaróvári nyomda
⁹ Dunaföldvár, vőfélykönyv
¹⁰ Makó, vőfélykönyv
¹¹ Rábaköz, vőfélykönyv
¹² Akasztó/Lak, Pest-Pilis-Solt, vőfélyszöveg
¹³ Nyikó melléke, Udvarhely
¹⁴ Tatár Péter-vőfélykönyv, Pest
¹⁵ Balassagyarmat, vőfélykönyv

Tejbekása/édeskása volt ugyan a lakodalmi főétkezések többségén, azonban hiánya az ormánsági és szentesi menükön a 19. század első harmadában arra figyelmeztet, hogy ahol később az 1900 körüli évek hasonló menüiről hiányzott, nem okvetlenül akkoriban tűnt el. A Magyar Néprajzi Atlasz anyagából tudjuk, hogy az 1900 körüli századfordulón igen kevés helyen fordult elő Erdélyben kása

a lakodalomban, ezek következetesen tejbekásák. A mintánkbeli udvarhelyi ételsor 1868-ban is kása nélküli, míg az aranyosszéki lakodalomnak fontos fogása volt az ételsor végén a tejbekása 1871-ben. A *kásapénz* terminus 1793 után, amikor először felbukkan, földrajzilag széles körűen elterjedt állandó szóösszetétel lehetett, kimunkált rítust és vele járó kásaételt jelenthetett. Hasonlóképpen a *kitolókása*, amely azonban használatos más alkalmakkor is a lakodalom mellett.

A lakodalmi ételeket áttekintő táblázatba nem vettem bele a csemegefogás süteményeit, gyümölcsseit és a kávé sem. Az előbbieket nem nevezték meg közlelőbből sorozatosan, következetesen. A sütemény, gyümölcs egy részét nem is a vőlegényes ház — a lakodalmi főétkezés leggyakoribb rendezője — állította ki, hanem ezek a menyasszony, az ő nyoszolyóasszonya, nyoszolyólánya és a vendégek ajándékát képezték. Az 1852-es dunaföldvári vőfélykönyv kávéja az ital legelső említése parasztlakodalomban az országban, melynek szélesebb körű bevezetése még sokáig elhúzódott.

EGY BESTSELLER LAKOMARENDEZŐ SZÖVEG 1793 UTÁN

Az elemzés alapkérdésére visszatérve: hitelt adhatunk-e az 1793 után Vácott nyomtatott anonim vőfélykönyv lakodalmi ételsorának a korbéli paraszttünnepeken? A válasz az időben rákövetkező kontrollcsoport tanúságtétele szerint egyértelműen igen. Ez úgy értendő, hogy a váci ételsor magában foglalja a lakodalmak elmaradhatatlan ételeit, a minimálisan kötelező menüt (1—2—3. és 8—9. étel) és olyan széles körben szokásos fogásokat is, amelyek nem minden egyes lakodalomban kötelezőek feltétlenül (4—5—6—7; étel).

A 19. század vizsgált szakaszában az egész magyar nyelvterületen igen egységes lakodalmi ételválaszték régi ételekből állt többségében, amelyek bizonyára hosszú ideje szerveződtek a lakodalom köré is. 1581-ben Marx RUMPOLT közép-európai parasztlakomájára főtt hús tormával (marha, kappan vegyesen) — sült többféle húsból (lúd, juh, disznó, tyúk, borjú, kolbász) — húsoskáposzta — baromfibecsínált lében — disznókocsonya — és csemegefogásban alma-körte-dió, sajt, kalács és más sült tészta ételsort jelzett szokásosnak.⁴⁴ A hazai lakodalmi ételválaszték is megállapodott lehetett már, amikor az anonim váci vőfélykönyv rövidesen 1793 után megjelent és igen pontos képet adott a menyegzői lakomákról. A lakodalmi menük alakulásának ismeretében elmondható, hogy a szöveg az elkövetkezendő 120 évben jól használható maradt, részleteiben, de akár egészében is: csak az Alföldön hiányzott belőle később kínosan a pörkölt. Használhatóságát a kiadók is felismerték, s az eddig ismert (de itt fel nem sorolt) kiadásoknál jóval több utánkölés lehetett, önálló ponyván és kalendáriumokban egyaránt.⁴⁵ Csak

⁴⁴ RUMPOLT, Marx 1581. 40—41, verző.

⁴⁵ THURY József említi Kiskunhalasról 1890-ben, hogy a vőfélyverseket többek közt régi kalendáriumokból tanulják. THURY József 1890. 409.

ez magyarázhatja, hogy szövegeit használatból ismerjük a Felső-Őrségtől legalább az Alföld keleti pereméig a 19—20. század fordulóján.⁴⁶ Alighanem ez volt parasztlakodalmakban a 19. század legelterjedtebb lakomarendező szövege. Ha ezek után esetleg egységesítő szerepének kérdése felmerülne, a válasz az — noha az érvek kifejtésére itt most nincs hely —, hogy a lakodalmi ételsorok nagy hasonlóságát *nem* ez a népszerű vőfélykönyv alapozta meg.

Az asztali etikett tekintetében a váci szövegből egyéni tényekkel és étkezővilággal terített asztal képe sejlik fel. Ételeivel ellentétben ez javaslatnál többnek nem tekinthető. A parasztok a 18. század végén még közös tából, villa nélkül ettek. Egyelőre városi parasztpolgárok közt sem ismerünk hazai kivételt.

Nem szóltam még az áttekintett ételsorok állandó első fogásáról, a tésztás húslevesről. Magyarországon és Erdélyben az elit kultúrában a híg leves mai formájában csak az 1700 körüli századfordulón lett mindennapos önálló étel, egyúttal az ételsorok bevezető fogása. A paraszti rétegek leveshasználatát még nem maradéktalanul tisztázott. Mindenesetre nem valószínű, hogy ünnepi étkezés bevezetője lett volna náluk a leves, mielőtt az étel bevezető szerepe az elit kultúrában kialakult. Hogy milyen gyorsan került azután a parasztlakodalmak étrendjére, egyelőre nem tudjuk. A *csigacsináló* eszköz 1782. évi felbukkanása Debrecenben mindenesetre az állandó ünnepi húsleves indikátora, ugyanis csigatésztát önálló ételként nem, csakis húslevesbe főztek.⁴⁷

Egyelőre csak hipotézisként fogalmazható meg, hogy a magyar parasztlakodalmi ételsor legfontosabb változása a 18. században a szűrt húsleves bevezető fogás étrendre kerülése. Az viszont kétségtelen, hogy a 19. században a legfontosabb változás a pörköltnek a lakodalmi ételsorba kapcsolása az Alföldön és a közvetlenül szomszédos területeken.

A 18—19. században még elég gyakori volt módosabb parasztnál a többnapos lakodalmak. Mind a vőfélykönyvek, mind a szokásleírások mégis elsősorban egyetlen főétkezésre koncentráltak. Későbbi példákban sejthető, hogy többnapos lakodalmakban a további étkezéseken nemcsak további ételek kerültek az asztalra, de az ugyanott szokásos egy főétkezés megoldás ételsorából is kerülhettek át egyes fogások másik étkezésre.

Az itt vizsgált időszakot követően már sokkal nagyobb számban ismertek parasztlakodalmi étkezések. Az egész nyelvterületről ad áttekintést az 1900 körüli állapot szerint a *Magyar Néprajzi Atlasz* MORVAY Judit készítette több térképlapja, amelyek tanulmányom írásakor még nem jelentek meg. A lapokat mint fordító láttam korábban futólag, azonban e cikk írásakor nem feküdtek előttem.

Az itt vizsgált időszakot megelőzően mindenekelőtt a már felcsillant további forrást, a Balassi-strófákban írt lakodalmi tálalóvers származását lenne érdemes felderíteni. Az 1793—1871 közötti szakaszt megelőző paraszti ünnepi étkezésekkel, illetve az azt követő lakodalmi ételsorokkal való összehasonlítást más alkalomra kell halasztanom.

⁴⁶ KISBÁN Eszter 1987. 250—251.

⁴⁷ Az évszámok tárgyról HOFFER Tamás—ISTVÁN Erzsébet 1977.

IRODALOM

- BALOGH Sámuel
1827 *Rövid rajzolatja a' paraszt lakadalomnak Gömörben.* Tudományos Gyűjtemény 11. III. 38—54. Közli PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 148—162
- BALINT Sándor
1980 *A Szögedi Nemzet. A szegedi nagytáj népélete. III.* Szeged (= A Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1978/79. 2.)
- BERECZKI Ibolya, T.—
1986 *Népi táplálkozás Szolnok megyében.* Debrecen
- DOBSZAY László
1984a *A magyar dal könyve.* Budapest
1984b *Magyar zenetörténet.* Budapest
- EDVI ILLÉS Pál
1827 *A' Magyar Parasztok' lakodalmi szokásai.* Tudományos Gyűjtemény 11. X. 3—25
- FILEP Antal
1971 *Szokásleírások a 18. és 19. századból. Népi kultúra — Népi társadalom* 5—6. 115—133
- GÖNCZI Ferenc
1914 *Göcsej.* Kaposvár
- HOBLIK Márton
1834 *Parasztlakodalmi szokások Verőcze vármegye' három 's Szerém egy magyar falvaiban.* Tudománytár 1834. 2. sz. 217—220. Közli PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 393—397
- HOFER Tamás—ISTVÁN Erzsébet
1977 *Csigacsináló.* In: Magyar Néprajzi Lexikon I. 500
- JANKÓ János
1902 *A Balaton melléki lakosság néprajza.* Budapest
- JEREMIÁS Sámuel
1827/28 *A Köz-nép' házasodásának módja Baranyában.* Közli HOFFMANN Tamás. Ethnographia 65. 517—529
- Kézírtas fejedelmi szakácskönyv*
1600 k. *Az erdélyi fejedelmi udvar kézírtas szakácskönyve 1600 körül.* Közölve RADVÁNSZKY Béla: Régi magyar szakácskönyvek. 1893. Budapest, 7—319
- KISBÁN Eszter
1987 *„Köleskását hoztam, mégpedig cukrozva...” A cukor bevezetése a parasztnál Magyarországon.* Agria 23. 239—264
- 1989 *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás.* Budapest
- 1990 *Ételek és étkezés. Az újkori magyar táplálkozáskultúra kialakulása.* Budapest. Kézirat, MTA Könyvtár Kézírtattára
- A Magyar Népzene Tára*
1955 Kiss Lajos (szerk.): *Lakodalmok III. A.* Budapest
- MORVAY Judit
1950 *Az ünnepi táplálkozás a Boldva völgyében.* Ethnographia 61. 148—171
- Nagyszótár* az MTA Nyelvtudományi Intézetében lévő akadémiai nagyszótár gyűjtemény kézíratos anyaga
- NEMESNÉPI ZAKÁL György
1818/1985 *Eörségnek leírása.* Részletet közöl PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 31—54
- ORBÁN Balázs
1868—1873 *A Székelyföld leírása I—VI.* Pest-Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői.* Budapest
- PLÄNDER Ferenc
1838 *Göcsejnek esmérete.* Tudományos Gyűjtemény 22. VI. 3—34. Közli PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 56—75
- POGÁNY Péter
1959 *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770—1823) I. Vásári ponyvairatok. (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal.)* Budapest (= Irodalomtörténeti füzetek 24.)
- 1978 *A magyar ponyva tüköre.* Budapest
- RÉSÓ ENSEL Sándor
1867 *Akaszto és Lak községi lakodalmi szokások.* In: Magyarországi népszokások. (Szerk. RÉSÓ ENSEL Sándor.) Pest, 26—30
- RUMPOLT, Marx
1581 *Ein new Kochbuch.* Frankfurt/Main, S. Feyerabendt. Faximile kiadás: Mit einem Nachwort v. Manfred Lemmer. Leipzig 1976
- SÁVOLY Lajos
1846 *Az egri nép.* In: VAHOT Imre 1846. 1. sz. 21

- 22. Közli PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 191—197
- SCHRAM Ferenc
- 1964 *Simai Kristóf kéziratos szakácskönyve*. Ethnographia 75. 578—597
- 1967 *Reformkori néprajzi gyűjtés Tolna megyében*. Közli —. Ethnographia 78. 570—577
- STOLL Béla
- 1963 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840)*. Budapest
- SZEPES Erika—SZERDAHELYI István
- 1981 *Verstan*. Budapest
- SZINNYEI József
- 1891—1914 *Magyar írók élete és munkái I—XIV*. Budapest
- TAHY Gáspár
- 1837 *Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyék esmértetése*. Tudományos Gyűjtemény 21. XII. 3—58. Részletet közli PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 234—244
- THÜRY József
- 1890 *Kis-Kun-Halas néprajza*. Ethnographia 1. 381—410
- TÖRÖK Károly
- 1867 *Magyar alföldi népszokások 2: Lakodalmi szokások*. In: Magyarország képekben I. (Szerk. NAGY Miklós.) Pest, 118—124
- USZKAY Mihály
- 1846 *Tiszaúti népiélet Bereg megyében*. In: Vahot Imre 1846. 5. sz. 4—8. Közli PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 271—287
- VAHOT Imre szerk.
- 1846 *Magyarföld és népei eredeti képekben*. Pest
- Vőfélykönyvek, nyomtatott*
- [1793 e.] MÁTYUS Péter: *Vőfények kötelessége*. Irattatott — által. Nyomtatott a múlt Farsangkor. [Vác, Amró Ferenc nyomdász]. OSZK L.eleg. m. 935 sx. 3
- [1792 u.] *A' magyar vőfények hármaskodalmi daljai*. [Vác, Gottlieb Antal nyomdász]. OSZK 820.774
- [1793 u.] *Újdonnan új vőfény kötelesség, mellyet az ilyen hivatalokban forgolódnók kedvéért készített és kiadott egy versellő*. Nyomtatott Sz. Jakab Havának 2dik napján. [Vác, Gottlieb Antal]. OSZK 820.771
- [1847 u.] *Mennyegzői vígságra a legeslegújabb vőfélység, vagy is: A' szokásban lévő háromszori Vendégmeghíváskor, és a' menyegzői Ebédkor mondani szokott válogatott szép Beszédek és Versek*. Magyaróvárott, Czéh Sándor szab. könyvnyomdáránál. OSZK 270.195
- 1852 EGYED Antal: *Dunaföldvári vőfélyek' köszöntése lakodalmakon*. [Pest], Müller Emil könyvnyomdája. OSZK L.eleg. m. 739 jk
- 1863 Hos József: *Az ügyes Vőfél. Vőféli mondókák u.m. vendégek meghívása, ágykikérés, mindennemű ételek, sütemények, sülték stb. fölött mondandó versek*. Irta öreg — Makón. Szeged, Burger Zsigmond nyomdász. OSZK Pny 629
- 1867 VARGYAS Endre: *Legújabb vőfélyköszöntések*. Győr, Hennicke Rezső kiadó. OSZK 819.688. 2. kiadás: —: *Rábaközi vőfénykönyv*. Budapest (1888), Méhner Vilmos
- 1868 TATÁR Péter: *Vőfények kötelességei, a népszokásokhoz alkalmazva újonnan szerkeszté ifj.* — — Pest, Bucsánszky Alajos kiadó. OSZK 83.226
- 1870 KRAJCSÁRIK József: *Népszerű köszöntések mindenféle alkalomra ... vőfényeknek, násznagyoknak*. Szerkesztette —. Ballassagyarmat, Kék László nyomda. OSZK 165.377
- 1906³ FESTŐ SZABÓ István: *Legújabb násznagykönyv*. 3. kiad. Pécs. OSZK L.eleg. m. 555 i
- Vőfélykönyvek, kéziratos*
- 1826 Makó, kéziratos könyvben lakodalmi versek. Makói Református Egyház Irattára, M. 151
- 1839 Kecskemét, kéziratos könyvben lakodalmi versek. OSZK Oct. Hung. 416
- WIEGELMANN, Günter
- 1971 *Was ist der spezielle Aspekt ethnologischer Nahrungsforschung?* Ethnologia Scandinavica 1. 6—16

WEDDING MEALS OF HUNGARIAN PEASANTS IN THE 18TH–19TH CENTURIES

Meals with their individual dishes form a good framework for comparing the food habits between regions, periods and social levels. In this context, the Hungarian peasant meal, the sequence of dishes of which has been recorded over the longest period, is the wedding meal. The earliest description dates back to 1827, but there were only a few before the 1880s. It was the custom in Hungary for the master of ceremonies (MC) at peasant weddings to announce each dish with verses as it was brought to the table. There were both printed and handwritten books for the use of the MC. Locally published books of instructions and handwritten compilations contained the local sequences of dishes. For more commercial publications, their authenticity with regard to peasant feasts has to be looked at.

The paper surveys all descriptions of meals at peasant weddings between 1818–71 including both those giving full sequences of dishes and those referring only to selected ones. It also surveys the sequences mentioned in local instruction books between 1826–70. This evidence confirms the dish sequence in the first known printed book of instructions, in 1793, which became a great commercial success.

Between 1793–1871, the sequence of dishes at peasant weddings in Hungary included a thin meat soup from which the beef had been removed but with fine noodles in it; the beef taken from the soup eaten with horse-radish sauce; sauerkraut with pork; then 2 to 4 additional courses, according to local custom and financial resources, such as rice or millet with boiled poultry, boiled poultry in spiced gravy, tripe and white sausage in sour gravy, goulash (which only became an element in the wedding feast from the 1830s); followed by sweet millet in milk or rice cooked in milk in most cases; roast meat (poultry, piglet) was regularly expected, with pickles, eaten with sweet bread, then more pastries and fruit (often presented by the bride).

The paper is not concerned with comparisons with peasant weddings before or after the period referred to here, but it indicates that the most important change in the sequence of dishes during the 18th century might have been the addition of soup to the menu. It should be noted that the daily eating of soup and the position of soup as the first item on the menu only started around 1700 in the Hungarian élite culture. On the other hand, the most important 19th century change in peasant wedding meals was the adoption of goulash, which was restricted to the Lowland region. Goulash later came to replace rice or millet with boiled meat as well as sauerkraut with pork.

18. SZÁZADI HATÁSOK A MAGYAR NŐI PARASZTVISELET ELEMÉIBEN*

(VÁLLAS SZOKNYA — PRUSZLIK ÉS ROKOLYA)

A magyar paraszti öltözetek kivirágzása, viseletcsoportokra bomlása és sajátos jelzőrendszerének kiteljesedése 19. századi jelenség, amelynek gyökerei természetesen a korábbi századokba nyúlnak vissza. Bár a 17. századi nemesi, úri öltözetekben már készen állt az ideálkép, amelynek kisnemesekre transzformált változata később a paraszti öntudat kifejezésének is eszköze lett, mégis a 18. század volt az, amely — ugyan továbbra is fényűzési tilalmakkal küzdve a rendi különbségek megőrzéséért, végül mégis — kiengedte kezéből a korábbi öltözködési szimbólumokat. A keleties magyar férfiöltözet e század elejére a főrangúak körében amúgy is jelentőségét veszítette azáltal, hogy a török utáni fellélegzés, majd a Rákóczi-féle szabadságharc bukásával a huszárokra maradt ez a lovas harcra „tervezett” öltözet-típus, és a modernebb érvényesülési lehetőségeket keresők a céljaiknak megfelelőbb nyugati módít követték. A főrangú férfitársadalmat II. József ábrándította ki Nyugat felé forduló törekvéseiből, mikor 1784-ben a magyar koronát Bécsbe vitette, és kiadta nyelvrendeletét. Ezen „úgy megindultak a magyarországiak, hogy akik német ruhába jártak, mind elhánták, bajszukat megnevelték, magyarul beszélnek még a németek is, akik vagy régen a magyar királyok által nobilitáltak vagy indigenáltak s jószágokat bírnak. Mind elhánták a német köntöst...” Pozsonyban a patvaristák, juristák, akik magyar köntösben jártak, kimentek a piacra, s „akiknek legkisebb német ruhájok volt is megtámadván, mind leszaggatták, hasogatták róluk”.¹ Ezzel a mente—dolmány—nadrág becsülete egy időre újra helyreállt, s most már mint „magyar ruhát” valódi nemzeti „jelképként” a magyar férfiak vagyoni lehetőségeik függvényében, de rendi különbség nélkül viselheték.

Mi történt időközben a női öltözetrel, amely a korábbi századokban is nyugati befolyásnak engedett, elutasítva azt a keleties, törökös hatást, amely a férfiöltözeteket áthatotta? Míg a török és magyar férfiak életmódjában több hasonlóság mutatkozott, és a magyarok legalább külsőségekben diplomatikus egymásrahangolódást mutattak,² a török és magyar asszonyok között még ilyen kapcsolat sem

* A tanulmány az OTKA T 4876 kutatási szerződés keretében készült.

¹ RETTEGI György 1970. 425.

² Fernand BRAUDEL (1985. 315) hangsúlyozza, hogy mindenütt, ahol az oszmán befolyás érvényesült, a legfelsőbb társadalmi osztállyal elfogadtatták viseletüket. Így volt ez Lengyelországban vagy akár Algírban, s a török divat csak a 18. században vonult vissza a francia divat nyomására.

létezett. A török nők öltözetét szinte kizárólag vallási előírások szabályozták, melyek utánzása a meghódítottak részéről nem csupán egy divathóbort ideig-óráig való befogadását jelentette, hanem vallási mondanivalót is tartalmazott volna.³ Talán ennek tudható be, hogy a 17. század végére sokszor német szűrőn átment spanyol, francia vagy pl. lengyel vonásokat megmagyarosítva alakult a hazai női öltözet, ösztönösen-tudatosan kitérve a török hatás elől.

A 18. század elejére a hazai női divatban legközvetlenebbül a hirtelen megszaporodott számú német szabók készítményei érvényesültek. A „náj módi” követőkre is talált a főnemese, hivatalnok beosztású nemesei feleségei vagy éppen a mesterembernek körében. A köznemesség és a közrend leányai, asszonyai azonban csak a már „magyarrá” szokott öltözetdarabok módosításnak tűnő alakíttatásával követték a divatot. Így a 17. század végére az aljtól különvált derék, a korábban Európában sokfelé használt *nyitott váll* már *magyar vállként* és a *szoknya*, a későbbi „magyar ruha” komponensei, már együtt szerepeltek.⁴ Ez az együttes azonban csak a 18. században kap hivatalosan is „magyar” minősítést, amikor is a szabók az „asszonyi Magyar Öltözetért, mely Válból, és szoknyából áll” szabhatták meg az árat,⁵ és amely a 19. század elejére ünnepi, nemzeti öltözetévé lépett elő. A makói magyar szabók pl. szép pénzt kértek az „Asszonyi Magyar Gála öltözetért, a mely vállból, és Szoknyából áll”, szemben a „Német Inneplő hosszú ruhával”.⁶ Ekkorra már a szoknya és a váll oly karakterisztikus magyar jelleget kapott, hogy a tót környezetben lévő zayugróci várban a család ősanya is ilyen „fekete magyar öltözetben” kísértette a késő utódokat.⁷

A következőkben a női öltözetnek a 18. század elejére „magyarrá” hangolódott elemeivel, a vállal és a szoknyával foglalkozom, abból a szempontból, hogy milyen

³ BARLA SZABÓ János (1860. 292) a múlt század közepi somogyi Visonta szokásait ismertetve kiemelte, hogy „némelyek a fejöket, és képöket — török asszonyok módjára — még nyáron is keszkenőkkel úgy bekötözik, hogy az orr és a szemek látszanak ki a kötés alól. Ezen szokást hihetőleg a Babócsán, mely közel esik Visontához, uralgott török basa parancsa idézte elő Babócsa környékén s a parancsot az idő szokássá nevelte, melyet aztán nehéz elhagyni.” (Az adatot BALASSA Ivánnak köszönöm.) Hasonló módon fátyolozták be arcukat a Garam-völgyi asszonyok (John PAGET leírását idézi KRESZ Mária 1956. 145), EDVI ILLÉS Pál (1854. 381) pedig a Kemenes-alji asszonyokról és leányokról írja, hogy „födött fejfel járnak, mint Török honban a bulgár leányok”. TÖRÖK Károly szerint korábban csak idősek kiváltsága volt a fej bebugyolálása, és a múlt század közepén kialakult rossz szokásért, hogy „mindegyik bepótyulálja a fejét... ma már nem szólnak meg érte senkit” (TÖRÖK Károly 1867. 297). Kiss Bálint is kapcsolatot lát a Szentesen az 1720-as években még *tekerítinek* nevezett hosszú, fehér gyolcskendő és az 1830-as években is divatos, ekkor *schwaltnak* titulált fejfel bebugyoláló kendő között (Kiss Bálint 1839. 121). Hogy a női fejviseletben mennyire török eredetű a fej bebugyolálása, nem egyértelmű. Középkorra visszamenő szokásként a szomszédos stájer vidéken is felbukkan még a 19. század elején is (SCHMIDT, Leopold 1969. 32., 15—16. kép), és a 18. században átrajzolt és újra kiadott strasbourgi viseletképek tanúsága szerint gyász alkalmával még ekkor is, itt is áll- és homlokkendőt használtak (SCHMUCK, Frédéric-Guillaume 1889. 92. tábla). Valójában talán csak a hosszukendő egy kötésmódjában kereshetünk török vonást.

⁴ Nógrád megyei Levéltár (= NmL) IV. 1. b. Közgy. Ir. 7. folió 9. dob. 4. dosszié 1969. nov. 12. Losonc, Nógrád vm.

⁵ Szolnok megyei Levéltár (= SzmL) J-K. Ir. Jkv. Fasc. 4. Nr. 66/1797. Zombor, Bács-Bodrog vm.

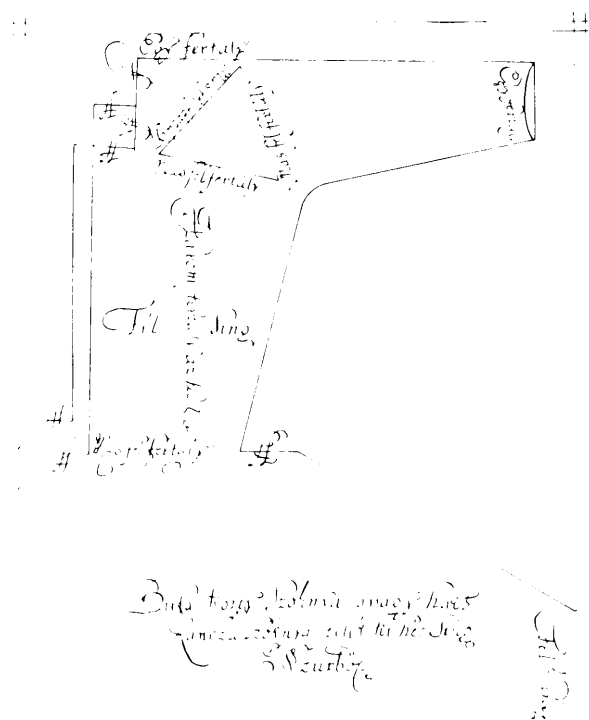
⁶ Békés megyei Levéltár (= BémL) IV. A. 1. Békés vm. Közgy. Ir. 234/1813. Makó, Csongrád vm.

⁷ IPOLYI Arnold 1929. II. 117.

jellegű divathatások, társadalmi tartalmú és gazdasági háttérű tényezők befolyásolták úgy ezeknek az öltözetdaraboknak alakulását, hogy a 18. század végére a női paraszttöltözetek magyar jellegének is meghatározói lettek.

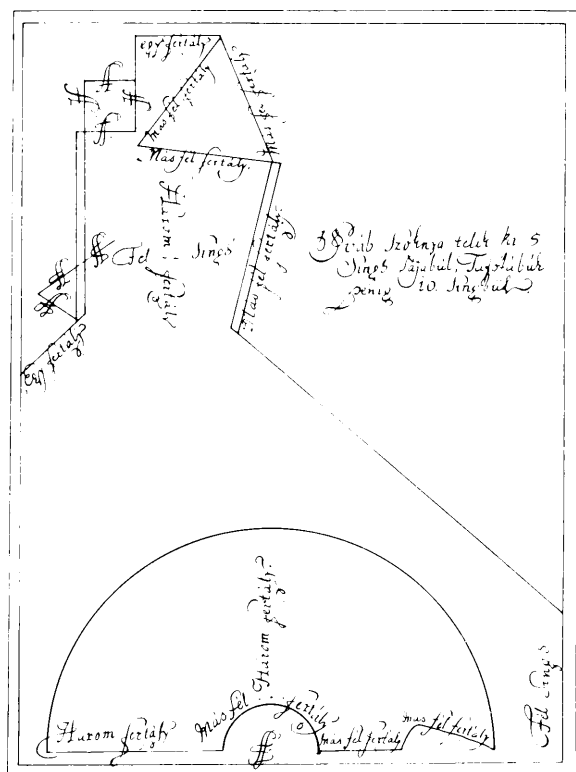
A VÁLL ÉS SZOKNYA 18. SZÁZADRA KIALAKULT FORMÁI

A 17. században a szoknya még általában a vele egybeszabott vagy összevarrott, egykor *korcoványnak* is nevezett ujjas vagy ujjatlan derékrésszel együtt készült, és cikkbe szabott részekből állt (1—4. kép). A derékrész alatt, alsóruhaként csak az 1650-es években jelent meg nálunk a náddal vagy halcsonttal merevített *mellfűző*.

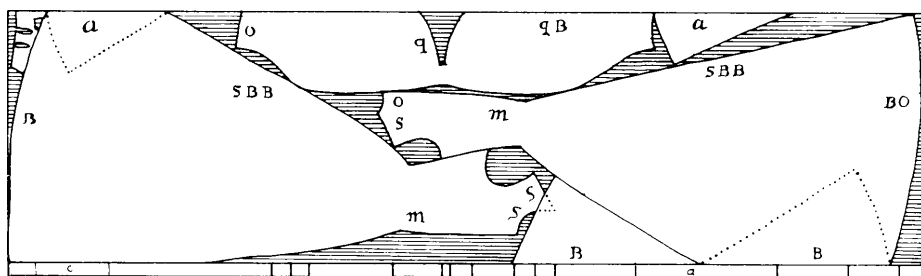

1. Kép. „Szoknya”, bővített derekujjas szoknya a Kassai szabásmunkatökönyvből, 1630. megerősítve 1717-ben

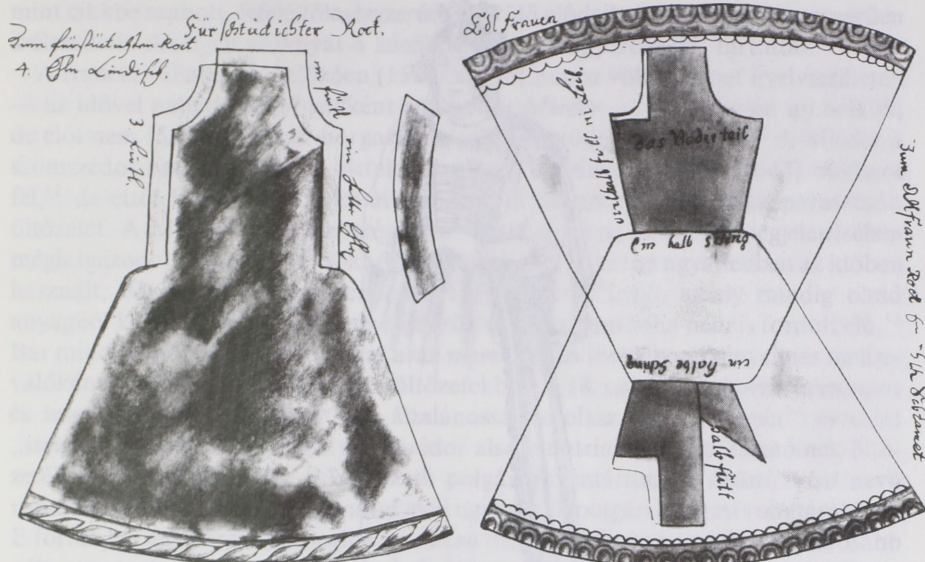
(Iparművészeti Múzeum Adattára. Ltsz.: K. LT. 55)

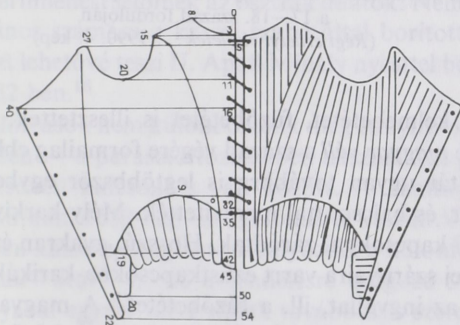
2. kép. Tölcsérszerűen bővülő alakú, nyugati szabású, „sváb” vállas szoknya a Kassai szabásmintakönyvből, 1630, megerősítve 1717-ben (Iparművészeti Múzeum Adattára. Ltsz.: K. LT. 55)

3. kép. Derékrésszel egybeszabott szoknya egy 17. századi spanyol szabásmintakönyvből. Geometrica y Traca 1618 (WAUGH, Norah 1968. 51 után)

4. kép. Derékrésszel egybe- és külön szabott szoknya a Kísszebeni szabásmintakönyvből, 1641 (Iparművészeti Múzeum Kisgyűjtemények Osztálya. Ltsz.: 51. 1299)

5. kép. Francia fűző a 17. század második feléből (KÖHLER, Carl 1963. 320 után)

Ennek francia eredetije, a *corset* (5. kép) két darabból szabott — hátul a „kényelmes” mozgást elősegítendő szintén fűzőszinórral, szorosan összeállított —, mellett leszorító fehérmű volt.⁸ Szárnyait elől szélesebb zsinórozás fűzte a derékra. Idővel azonban a fűző borítást kapott, és sokfelé az ujjatlan derék rendeltetését vette át, immár felsőruhaként, vállként szerepelt. Ekkor fűzőszinórja alá, az ingvál-

⁸ KÖHLER, Carl 1963. 320.

6. kép. Erdélyi „Főúri hölgy komornája” kék szoknyában, vörös magyar vállban
a 17—18. század fordulóján
(*Régi erdélyi viseletek* . . . 1990. 4. kép)

lon kívül gyakran kelmebetétet, fűzőbetétet is illesztettek. Az eredetileg itáliai vonásokat hordozó *magyar váll* a század végére formailag ehhez a típushoz igazodott (6. kép). Hátát ugyan továbbra is legtöbbször egybeszabták, eleje, háta egyaránt rövid volt, és halcsonttal merevítették. Mély karkivágása mellől induló keskeny vállpántjai kapsokkal záródtak. Hosszú, gyakran értékes fűzőzsinórja a szögletes vonalú elej szárnyaira varrt ezüstkapsokba-karikákba-horgakba akaszkodva keresztezte az ingvállat, ill. a fűzőbetétet.⁹ A magyar váll a hozzá viselt szoknya anyagával egyező borítást kaphatott, de attól eltérő anyagból is készülhetett. Az 1630-as években már adódik rá példa, hogy a vállat a szoknyához nem varrták hozzá. Ezt a folyamatot valószínűleg a halcsonttal merevített vállak terjedése gyorsította fel a század végére.

Bár a derékrésszel összedolgozott szoknyák sosem mentek ki végérvényesen a divatból, a 17—18. század fordulójától a már önállóan viselt szoknyák is nagy számban szerepelnek a korabeli szabók árszabásában. Ezeket a szoknyákat párhuzamos szélű lapokból derékon gallérba ráncolták, így deréknál szélesebbek voltak,

⁹ RADVÁNSZKY Béla 1986. I. 92; Ilyen váll került elő a debreceni Dobozi-temetőből: GAZDA László—VARGA Gyula 1989. 520—521. kép.

mint cikkbe szabott, lefelé tölcérszerűen bővülő elődeik, s csipőtől harangszerűen szélesedtek. Az ilyen szoknyát a későbbiekben „magyarosnak” tartották.¹⁰

A francia vállakat megelőzően (1598) már otthonos volt a német nyelvterületen — az idővel nálunk *német váll*ként emlegetett *Mieder* —, ez a szintén ujj nélküli, de elől nem fűzővel, hanem horgas kapcsokkal záródó mellényféle.¹¹ A *Mieder* a szomszédos osztrák-stájer területeken csak a 17. század közepén (1645) bukkant fel,¹² de ettől kezdve majd egy évszázadon át jellemezte az osztrák parasztnők öltözetét. A *Mieder*ben ekkor még nem volt merevítés, de külső megjelenésében mégis igazodott a korabeli fűzőkhöz. Hasonmása lehetett az ugyanebben az időben használt, de jóval ritkábban emlegetett *Liebl*, azaz *lajbli*, amely mindig olcsó anyagból készült, s a polgári, nemesi körök ruhatárában soha nem is fordult elő.¹³ Bár mindkét női mellényféle puha, azaz merevítetlen formában, kényelmes mellrevalóként honosodott meg a paraszttöltözetekben, a 18. század közepére halcsontos és immár fűzőtt változatuk vált általánossá az olasz, svájci, német¹⁴ és mint „steirisches Mieder” a velünk szomszédos alsó-ausztriai tájak parasztnőinek öltözetében.¹⁵ Ugyanitt a 16—17. századi polgári inventáriumok *Brüstl/Pristl* nevű ruhaféléi is feltámadtak a 18. század eleji ugyancsak polgári, nemesi ruhatárakban. E formailag egyelőre még meghatározatlan mellrevalók egyszerűbb, parasztosabb változata volt a *Brustfleck*.¹⁶ 17. századi magyar névrokonát, a *pruszlit*, RADVÁNSZKY Béla a magyar vállal azonosította.¹⁷ Értelmezését nehezíti, hogy a korabeli leírások nem különböztetik meg egymástól határozottan a mellényféléket, s nevével gyakran elől zárt férfimellest jelölnek az osztrák adatok. Nem tisztázható, hogy az 1699-ben Grasz János számára a kassai szabó által borított *broszflik* is ilyen melles volt-e, ahogy ezt lehetővé teszi II. Apafi Mihály nyesttel bélelt, tafotaborítású *mellre valója* is 1682-ben.¹⁸

A magyar történeti források nem különböztetik meg ennyire élesen — az osztrák utalásoknak megfelelően — a paraszttöltözetekben használatos puha és a polgári, nemesi körök által kedvelt halcsontos váll között. A „halhéjas vál” alighogy felbukkant a hazai divatban, 1653-ban, szolgálónak is készült.¹⁹ 1660-ban a Füleken kiadott árszabásban külön egységben szabályozták a különféle típusú, anyagú és díszítettségű „Vállak” árát²⁰ is, de a rendelésre dolgozó váltómíves szabók limitációiban a szoknyával együtt varrt vállak továbbra is szerepeltek.

¹⁰ HÖLLRIGL József é. n. 377.

¹¹ KÖHLER, Carl 1963. 316.

¹² SCHMIDT, Leopold 1969. 42.

¹³ MAUTNER, Konrad—GERAMB, Viktor 1932. 435.

¹⁴ OAKES, Alma—HAMILTON HILL, Margot 1970. 119, 123—131.

¹⁵ MAUTNER, Konrad—GERAMB, Viktor 1932. 430, 431—433.

¹⁶ MAUTNER, Konrad—GERAMB, Viktor 1932. 433—435.

¹⁷ RADVÁNSZKY Béla 1986. I. 92.

¹⁸ SCHMIDT, Leopold 1969. 11, 17. 44; FÉL Edit 1936. 14—15.

¹⁹ Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (= BAZmL) IV. A. 1001. B. 98—278. 1653. Kisvárdai Szabolcs vm.

²⁰ Heves megyei Levéltár (= HmL) Heves vármegyei Közgy. Ir. 1660:2. Füle, Nógrád vm.

Ha az árszabások nem is jelzik a megrendelő személyét, az árakból erre is következtethetünk. A 2 forintos „Dufla Tafota”, a fele annyit érő „köz Tafota” szoknyák mellett az ugyancsak drágának számító „Istamet, Fajlondis, Rasa csimazin” 1 forint 50 dénáros szoknyák sem a kispénzű közrend asszonyainak készültek. A szegetlen 90 dénáros rásaszoknya, a 80 dénáros „longis”, „karasia”, a „Muharból csinált” 40 dénáros, „olasz posztóból” való 32 dénáros szoknyák is kisebb eshetőséggel készültek a legszegényebb, legpénztelenebb asszonyoknak, akik azonban 16 dénárért is hozzájuthattak a morvai vagy kisniczer szoknyához.²¹ Találóan fenyegetőzött 1644-ben egy boszorkánysággal vádolt nagyszombati asszony, hogy „ha az ő morvay szoknyája megh igh, sok tafota és kamuka ég utána”.²²

1660-ban Heves és Külső-Szolnok vármegye szabói drága gypjű- és selyemszoknyákat varrtak, béelve, olcsóbb bársony- vagy selyemszegéllyel, melyek soráért 6 dénárért kért a szabó. De az „öreg széles csipkés prém” egy-egy rendje 24 dénárba is belekerült. A jóval olcsóbb „szőr matériákból”, „Septek, londis és istamet”, valamint morvai „s egyéb ahhoz hasonló posztóból” varrt szoknyák díszítéséért is azonos árat kértek. Így két rend csipke ára majd egy 50 dénáros bagazia, fejtő vagy eszlárból varrt vállas szoknyáéval egyezett, s alig került többbe a 60 dénáros morvai posztószoknya. Ugyanekkor különálló, csipkével, galonnal „gazdagon meghányotott” vállak is kikerültek a szabók műhelyéből 24 dénárért, tehát egy rend csipke áráért. Ugyanennyiért egy morvai nadrágot adott a szabó, egy szattyánkaptát a csizmadia vagy megtalpalt egy gyermekcsizmát, „egy kis paraszt felhámot” készített a szíjgyártó, jó acélos metszőként kínált a kovács.²³

Talán valóban a túlzó fényűzést megelőzendő, megfékezendő adták közre egy 1666-ban rögzített árszabás záradékaként *Az Paraszt emberek öltözetéről* címmel az alábbiakat:

„Jóllehet ez el múlt esztendőkbeli Tumultussok, vexatiók, és hadak miatt, Sok fele nyomorgatassokat Szenyvedet ezen föld: Mindazon által nagyob java Periclitatiojávalis nem gondolva, az Paraszti rend, Istent azzalis boszszusághra ingerlik, hogy ha kinek valamennyire valo ertekecskeje vagyon, Paraszti állapottyahoz illetlen, Nemessi, fris, draga öltözetekben járnak, magok feleslegek és gyermekek.

Hasonlo keppén az Mester emberekis, annyire, hogy az Nemessi rendtül öltözet-re nezve, aleg különböztethetik meg: Ennekis azért coerceálássara, tettünk illy meg maradando rendelést.”

A 9 pontba foglalt viseleti rendszabályból most csak a szoknyára és vállra vonatkozó passzusokat idézem:

„*Quatró.* Az Paraszt Aszonyis fellýebvalo Posztobul Szoknyat, ne mereszellyē csináltatni: Hanem Fajlandysbul, Rássabol: de annak az Allyan, Arany vagy ezüst csipke ne legyen.

²¹ BAZmL — Sátoraljaújhely IV. A. 1001. B. 98—276. 1626. Ungvár, Ung vm. és Kassa, Abaúj vm.

²² Idézi R. VÁRKONYI Ágnes 1990. 416. 132. jegyzet.

²³ NÉMETH Gábor 1990. 102—103.

Az Vallán pedig viselhet Arany s ezüst Premetis.

Quintó. Semminémő Selyem Materiabol valo köntöst ne csináltathasson az Parasszt Aszony: Hanem ha kamukabol, vagy Tafotabol vallat csinaltatna, de Aranj ezüst csipke nélkül.”²⁴

Az asszonyi cifrázkodás azonban túlfeszítette a rögzíthető árakat. Ezért foglalták a miskolci szabók limitációjába, hogy „Az mi az Aszony emberek részére való köntösöknek csináltatását, és valóságát illeti, minthogy sokan közülük külömb külömb féle czifrazosokkal kívánnák az ollyatének alkudgyanak az Szabó mester emberekkel érdemek szerint . . . Az Cselédek részéről mindazáltal ekképpen limitáltatott: Egy Fajlondis szoknyának vallatul való megh varrásátul, és csinálásátul jutalmok lészen edgy forint. Septuk Posztóbúl csinált Szoknyának és vállastul való megh varrásának hetven pénz, Kismiczér posztóbúl való szoknyának vallastul való megh varrásátul hatvan pénz. Rasa Szoknyának vállastul való csinálásátul Kilenczven pénz.”²⁵ De ugyanígy Losoncon is, ha „Aszszony embernek kis Mentéjétül, Váltul és Szoknyájuktul, ha prémessen kívánnák czifrázni, megh hányatni, érdem szerint fizessenek”.²⁶ Itt 50 dénárért²⁷ készült a legolcsóbb, a rásaszoknya. A szomszédos Gömörben egy cselédnek való fajlondis szoknya vállastól ugyanekkor l. f. 20 krajcár, a septuk és kisnyiczerszoknya szintén vállal együtt 80, a rásaszoknya pedig 90 krajcár volt,²⁸ míg Heves és Külső-Szolnok vármegyében „Köz paraszt Szoknyátul” csak 30 krajcárt kértek.²⁹

* * *

A 17—18. század fordulójára tehát a korábbi vállal egybeszabott tölcészerű szoknya mellett megjelent a párhuzamos szélű lapokból derékra ráncolt „magyaros” szoknya is. Kialakult a magyar váll, mely szoknya nélkül is készült, és halcsontos lett a francia váll hatására. A német s a szomszédos osztrák területeken már használatban volt a Mieder, a pruszlik és a lajbi, e két utóbbi ott kimondottan paraszti mellényféle. A két rend, az úr és paraszt öltözetében a különbségek az anyag minőségében és a díszítettség mértékében nyilvánultak meg. A rendi különbség biztosítására rendeletekkel törekedtek, és az árszabások tanúsága szerint a legkülönbözőbb igények kielégítésére mód is nyílt a széles áruválaszték és nagy árkülönbségek miatt.

²⁴ BAZmL — Sátoraljaújhely IV. A. 1001. B. 98—281. 1666. Zemplén vm.

²⁵ BAZmL — Miskolc MAT. XVI. fasc. I. FR. 10. 1684. Miskolc, Borsod vm.

²⁶ NmL IV. 1. b. Közgy. Ir. 7. folió 9. dob. 4. dosszié 1696. Losonc, Nógrád vm.

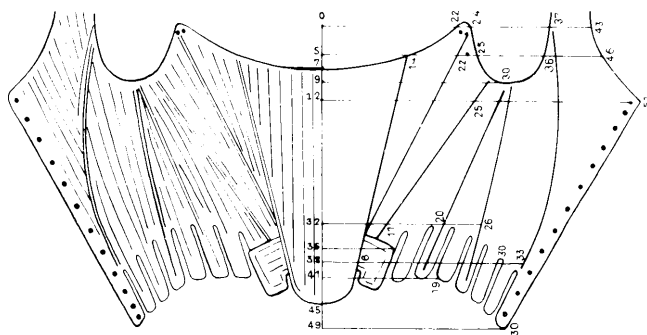
²⁷ NmL IV. 1. b. Közgy. Ir. 14. dob. 5. dosszié, 1. folió. 1704. aug. 20. Losonc, Nógrád vm.

²⁸ BAZmL IV. 501. b. MAT. XVI. fasc. I. FR. 20. 1704. Pelsőc, Gömör vm.

²⁹ HmL Közgy. Ir. IV. 1. b/18. 1704:7. Heves és Külső-Szolnok vm.

A VÁLL A 18. SZÁZADBAN

Egy századforduló önmagában nem határkő a ruhafélék alakulásában, mégis a 17—18. század fordulóját gyakorlatilag is határkőnek tekinthetjük: az öltözködés terén is megindult hazánk „felzárkózása” a Nyugathoz. Korábban csak a főrendet és a hivatalnokréteget érintették első kézből előbb a spanyol, majd a francia teljhatalommal uralkodó divat újításai, a századfordulótól azonban a nálunk is nagy számban dolgozó német szabók a nemesek alsó rétegeinek, a közrend tehetősebb tagjainak is varrták a barokk ízlésű nyugati ruhaféléket. Ha nem is térhetünk ki részleteiben a barokk könnyedebb változata, az 1710—1790-es évekre datált rokokó divattrükkjeire, megemlítendő, hogy a korra jellemző, az immár *angol fűzővel* alakított darázdsderék az úri, polgári körökben is csak a gálaöltözetek kelléke lett, és köznapi, még utcai öltözködésben is fűző nélkül hordták az ismét a szoknyával egybevarrott derekakat.³⁰ De ezekben a körökben is használatban maradt a szoknya és az elől fűzött váll is.

7. kép. Angol fűző a 18. század első feléből
(KÖHLER, Carl 1963. 343 után)

(Az *angol fűző*) Az *angol fűző* éppen az 1700-as évek legelején indult hódító útjára.³¹ Ez a fűző durva anyagból részekbe szabott volt, s a részek találkozásánál járatokká alakított varrásokba dugták a halcsontot. A francia fűzővel ellentétben a halcsonttal merevített mellrész zárt volt, és hegyesen a csípő alá nyúlt. Szintén halcsontozott hátát a derékvonal fölé szabták, és a fűző két szárnyát a hát közepén lyukakba fűzött zsinórral húzták össze (7. kép). Az ilyen fűzővel gyermekkortól szorították össze a derekat, mellkast, hogy ha viselője később gálára költözik, kellően befűzhessék.³² A fűzőt közönségesen hátulról előre vezetett vállpánt is rögzítette. Az „udvari” dekoltázshoz azonban a szabadon hagyott vállak illettek,

³⁰ BROBY-JOHANSEN, Rudolf 1969. 221.

³¹ KÖHLER, Carl 1963. 343.

³² CUNNINGTON, C. Willet—CUNNINGTON, Phillis 1981. 57.

s erre a célra felsőkaron átvezetett pántokkal is készült e fűző.³³ A hazai német szabóknál idejekorán megjelent az „Asszonyon laibli Angliai formára”, az „ujj szép angliai váll”. Talán erre a fűzőre utal a 18. századi limitációkban gyakran emlegetett „Angliai Váll”, a jelzés módja azonban nem egyértelmű: ugyanekkor gyakori az angliai posztóból varrt szoknya is.³⁴ Az angol fűző megmaradt alsóruhának, fölébe szoknyával egybe, esetleg külön is szabott derékrész illet, amely ha elől nyitott volt, láttatni engedte a fűzőt, ill. a fűződerék elejére kapcsolt fűzőbetétet. Ezek ezüstborítású változatai főrangú hölgyek öltözetébe illettek,³⁵ de akárcsak Lengyelországban,³⁶ a magyar ízlésnek is jobban megfelelt e fűzőbetét álzsínórozással díszített formája.

Már a század elején felbukkant a német szabók készítményei között a *Láczli* is, tűzőtt, csipkés vagy közönséges kivitelben a halcsontos váll és szintén halcsontos lajbi társaságában.³⁷ Ha ZOLTAI forrása helyesen értelmezi ezt a szót: „Melytartót vagy amint most híjják laszli vagy mászli vagy miördök nyakszorítót” az 1730-as éveknél korábban senki sem viselt Debrecenben.³⁸ A kecskeméti Boda Anna 1785-ben vitt többek között két vállat, pruszlit „látzlikkal együtt” kereskedő férje házába.³⁹ Ha ez nem magát egy mellényformát jelöl — amint ez az osztrák forrásokból sem dönthető el egyértelműen — a fűző kelméből készített betétje vagy — más értelmezés szerint — mellkendő lehetett, amellyel a fűző felett csupaszon maradt nyakat, mellett eltakarták. Elöl a zárt fűzőbe tűrt vagy rajta keresztbe vezetett, derékba fogott vállkendőben nem annyira a magyar, mint inkább a stájer asszonyokat örökítették meg, de a „nyakba való kendő”, „nyakba való fátyol” megjelenése nálunk is az angol stílusú fűző megjelenésével, a 17—18. század fordulójával esik egybe. Az ilyen fűző botrányoztatta meg APOR Pétert az 1730-as években, mert ezekben „csaknem egészen, többnyire félig, nyakok, csecsek mezítenül” maradt.⁴⁰ E fűzőfélével számolnunk kell tehát a közrend módos rétegének ünnepi ruhatárában is, de valószínűleg még főrendi asszonyainknak is csak gálaöltözetéhez tartozott a szintén angol, az 1770-es évektől divatos, ún. Vulcanian-fűző, amely vaspánttal formázta viselője mellét, derekát.⁴¹

(*A német váll*) A 18. század elejétől nyomon követve a német szabók limitációit a *német vállat* egy állandóan változó mellényfélének látjuk (8. kép). A század elején a fűzővel záródó, így nehézkesebben kezelhető *magyar vállal* szemben fő

³³ WAUGH, Norah 1968. 107.

³⁴ Magyar Országos Levéltár (= OL) (Thököly-Rákóczi cs. lt.) G. 25. III. 1. E. 1706. 67. cs. 224—238. Csenger, Szatmár vm.; GYÖRFFY István 1937. 367.

³⁵ UNDI Mária é. n. 385.

³⁶ TURNAU, Irena 1967. 259.

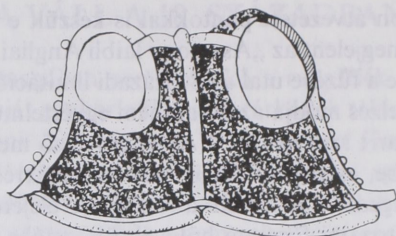
³⁷ Vas megyei Levéltár (= VmL) Közgy. Ir. 34. cs. 19—32. 1723. Szombathely, Vas vm.

³⁸ ZOLTAI Lajos 1938. 293.

³⁹ PAPP László 1930. 36.

⁴⁰ PAPP László 1930. 40; APOR Péter 1972. 28.

⁴¹ CUNNINGTON, C. Willet—CUNNINGTON, Phillis 1981. 58—59.

8. kép. Steirisches Mieder rávarrt csipőpárnákkal
a 18. századból
(MAUTNER, Konrad—GERAMB, Viktor 1932. 434 után)

előnye volt, hogy a két elejből és a hátból álló váll elöl kapcsokkal záródott:

	ungfl Den	Rf Xr
Király szín rása vall harom darabbul álló meg prémezve és egészszen meg kap- tsozva és meg boritva	1. 50	1. 15 ⁴²

Eleinte a német szabóknál megrendelhető volt a puha, „varrot vál az Materiával együt, be boritva csipke, vagyis Paszamánt kívül”.⁴³ Hamarosan azonban az ekkor a magyar szabóknál készülő „Füző alatt viselni szokott Aszszonyok hal híjas melyre valója”,⁴⁴ vagyis az angol füzőhöz vagy a francia füzőhöz hasonlóan ez is halcsontos lett.⁴⁵ Ezt már nem is német vállként, hanem *halcsontos lajblinak*⁴⁶ emlegették. 1766-ban 8—11 éves leánykáknak is varrták az immár „becsületessen Ki füzött” vállat, s asszonyembernek a jó matériából való „Közönséges csinált Lajblit”, ezt halcsonttal vagy anélkül, illetve Láczlival és anélkül is.⁴⁷ A német váll német nevét, a *Miedert* magyar nyelvű árszabásban csak a 18—19. század fordulójától használták.⁴⁸ A gyermeklányok egészségét védendő, 1783-ban az osztrák tartományokban, majd a Helytartótanács 19505. számú rendeletével 1784-ben Magyarországon is megtiltották számukra a füzőviselést.⁴⁹ Ez a rendelet nem sokkal előzte meg az empire füzőellenes divatját.

(*A pruszlik*) A 17. század végén, 18. század elején alacsony sorsú kecskeméti szolgák és szolgálok hagyatékában bukkan fel a *kürdi*, amely a férfi viseletben a téli

⁴² HmL Várm. Közgy. Ir. 1744:46. Kassa, Abaúj vm.

⁴³ Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár (= SzSzML) IV. A. 1. fasc. 26. No. 13/1725. Várad-Olaszi, Bihar vm.

⁴⁴ BAZmL — Miskolc IV. 501/b. MAT XVI. fasc. I. PP. 76. 1744. Losonc, Nógrád vm.

⁴⁵ BmL IV. A. 1. Békés vm. Közgy. Ir. 110—111/1744. Gyula, Békés vm.

⁴⁶ Zala megyei Levéltár (= ZmL) Közgy. Jkv. 298—342. P. 1760. febr. 22. Zala vm.

⁴⁷ BmL Közgy. Ir. 72/1766. Csongrád, Csongrád vm.

⁴⁸ VmL Közgy. Ir. 34. cs. 19—32. Szombathely, Vas vm.; OL P. 623. (Széchenyi cs. lt.) III. köt. 1. sz. II. rész. 183. E. Acta Ōconomica et dimensionalia 1813. Zalaegerszeg, Zala vm. — Az árszabások csak a Mieder, német szóval jelölik ezt a vállat.

⁴⁹ SCHMIDT, Leopold 1969. 44; GYÖRFFY István 1937. 367.

felsőruhák helyére illő ruhaféle volt,⁵⁰ a női öltözetben pedig ujjatlan, bélelt mellényt kell értenünk mögötte.⁵¹ Hasonló rendeltetéssel a század elején a német szabók árszabásában egyre gyakoribb a kimondottan „Szolgálónak” való töltött, varrással tűzve és pántlikával díszítve is megrendelhető ruhaféle, a *pruszlik*.⁵² A pruszlik, amelynek osztrák, stájer történetéről már szó volt, a szintén „töltött”, mindig ujjas *rékli*vel, a *vattás kabát*tal, a korábban a felnőtteknek, idővel csak kisgyermekeknek varrt *zubhonnyal* és a *töltött szoknyával* együtt „pamuttal töltött”, melegen bélelt téli ruha volt. Ezeknek a tőlünk nyugatabbra élő falusi népesség öltözködésében már korábban is jóval nagyobb szerepet játszó ruhaféléknek nálunk vetélytársa maradt a szőrmével bélelt téli öltözet. A mente vagy borítás nélküli párja, a ködmön, az ujjatlan köpönyeg formájú suba még a 19. század közepén, néhol második felében is a köznép téli, legdrágább, így legünnepélyesebb öltözetdarabja volt. Egyes „pamuttal töltött” és szőrmével bélelt ruhák mint egymás megfelelői jelentek meg nemcsak a módosabb és a szegény sorsú gazdaemberek és feleségük ruhatárában,⁵³ de a mesterek termékei között is. 1744-ben a váltómíves szabók „Pamukkal edgyütt töltött”, ugyanekkor a szűcsök „Ujatlan Férffinak való Pruszflek” készítésével foglalkoztak.⁵⁴ Az ujjas és ujjatlan ruhapárok sorozatában a mellényfélék általánossá válását érzékelhetjük, amelyek a szűcsök esetében gyorsan a magyaros ködmönhöz kapcsolódtak. Az „Ujja nélkül való ködmön”,⁵⁵ „Aszonymak való újatlan Ködmön”⁵⁶ és megfelelőik, a „mellyre való ködmön puszli”,⁵⁷ „Ujj nélkül való pruszlék Magyar bárány bőrbül” és „Birka Bárány bőrbül”⁵⁸ nemcsak a szóhasználat fenti értelmezésére példák, hanem a pruszli formai bizonytalanságára is: „mellyre való” formájában az oldalt záródó vagy a hátul keresztpántos melles típusra is utalhat.

A „pamuttal töltött” ruhák eleinte a német szabók termékei voltak, idővel a magyar szabók árlistáján is megjelentek. Valódi mestereik azonban az 1740-es években a Dunántúlon, a század második felére a Duna—Tisza közén, majd Biharban is céhekbe szerveződő paplanosok, illetve zubbonyosok voltak. Valószínűleg mindhárom mesterség szakemberei terítették áruikat a hazai bolthálózatban is, hiszen az 1730-as években a pruszlik konfekcionált tömegáruként szerepelt a kereskedők leltáraiban is.⁵⁹ A balassagyarmati görög boltban 1737-ben 18, ugyan-

⁵⁰ PAPP László 1930. 34—35, 38.

⁵¹ KAKUK Zsuzsa 1954. 51. a szó közvetlen oszmán—török átvétel a helyi népnyelvben.

⁵² VmL Közgy. Ir. 34. cs. 19—32. 1723. Szombathely, Vas vm.

⁵³ PAPP László 1930. 38.

⁵⁴ Tolna megyei Levéltár (= TmL) Közgy. Ir. 4:308. 1—11/1744. Marczal, Tolna vm.

⁵⁵ BAZmL — Miskolc IV. A. 501/b. MAT XVI. fasc. I. FR. 155. 1770. Miskolc, Borsod vm.

⁵⁶ BAZmL IV. A. 501/b. MAT. XVI. fasc. I. FR. 159. 1771. Eger, Heves és Külső-Szolnok vm.; BAZmL 258/1792. jan. 17. Kassa, Abaúj vm.; BAZmL MAT. XVI. fasc. I. FR. 10. 258/24 dob. 1793. Gömör vm.

⁵⁷ Hajdú-Bihar megyei Levéltár (= HBmL) IV. A. 1/b. fasc. V. 286/1793. Debrecen, Bihar vm.

⁵⁸ Veszprém megyei Levéltár (= VemL) Veszprém város tanácsának iratai. Körrendeletek V. 102. d. Nyomtatott megyei kurrensok 335/1794. Veszprém, Veszprém vm.

⁵⁹ BUR Márta 1985.

ekkor Losoncon 38 pruszlík volt raktáron, a „pruszlikra való Sárga német Gombocskákkal” együtt.⁶⁰ A pruszlík szó azonban a hivatalos iratokban, végrendeletekben, perek jegyzőkönyveiben csak a 18. század közepén lett általános. Hódmezővásárhelyen 1752-ben,⁶¹ Debrecenben 1753-ban,⁶² a Nagykunságban 1766-ban⁶³ jegyezték fel, többször „ócska”, nyilván szegényes pruszlíkot a szolgálóknak való ruhák között.

Ekkoriban a pamukkal „töltött”, azaz vastag béléssel téliesített, „tűzött”, „kockásan levarott”, azaz steppelt pruszlík — férfiaknak és nőknek egyaránt — jobbára a zubbonyosok műhelyéből került ki.⁶⁴ Ritkábban, de előfordult a nőknek

Szolgálónak való töltött Pruszlék Varástul	F Xr
tűzve, és Pantlikára	—,20
Pántlika nélkül	—,15 ⁶⁵

a magyar váltómíves szabóknál is, a *Zubony Csinálóknál* azonban többféle anyag- és formaváltozata volt:

Asszonyinak való Melyre való	Fl x
Férfinak való	9.20
1.2. Esztendő Gyermeknek való Susonka	9.20
	—,90 ⁶⁶
Egy Firfinak Való Aszátos prustflék kit sor	
Makra és Zsebre	1.50
Fél Kartonbul való Közönséges prustflék	1.25
...	
Közönséges Aszszony prustflék egisz Kartonbul	1.10 ⁶⁷

A pruszlík egyre inkább a női ruhatárak kellékeként szerepelt, s minden bizonynyal varró specialisták is bekapcsolódtak készítésébe. Nyilván régebbi múltba visszamenő vitára tett pontot 1783-ban a kecskeméti magisztrátus, amikor a szabók és az egyre gyarapodó számú varróasszonyok közötti vitában kimondta: „Pruszlíkot minden féle, len, kender és szőr materiából hal héj nélkül, ha viaszkos

⁶⁰ ZÓLYOMI József 1985. 315—319.

⁶¹ BARABÁS Jenő 1956. 255.

⁶² ZOLTAI Lajos 1938. 294.

⁶³ GYÖRFFY István 1937. 367.

⁶⁴ Zala megyei Levéltár (= ZmL) Közgy. Jkv. 1087—1103. P. 1744. Marczali, Somogy vm.; ZmL Közgy. Jkv. 298—342. P. 1760. Zala vm.; VmL Közgy. Ir. 34. cs. 11—28. 1755. nov. 26. Zalaegerszeg, Zala vm.

⁶⁵ ZmL Közgy. Jkv. 298—342. P. 1760. febr. 22. Zalaegerszeg, Zala vm. Ebben az időben másutt a magyar szabóknál a pruszlík már posztómellény értelemben szerepel férfiruhaként: „Egy poszto pruszlíknak varrásátul uja nélkül” pl. Csongrád megyei magyar szabóknál (BmL Közgy. Ir. 72/1766. Csongrád, Csongrád vm.).

⁶⁶ Győr-Sopron megyei Levéltár (= GySmL) IV. A. 1. B. Acta 1744. N. 79. 1—49. Győr, Győr vm.

⁶⁷ OL P. 707. (Zichy cs. lt.) Vegyes családi és birtokiratok. Rtsz. 200. fasc. 202. 1—11. 1755. Veszprém, Veszprém vm.

vászon lészen is benne szabad lészen az Asszonyoknak készíteni, egyedül a Teve szőr, treidroth, selyem, és arany virágú matériák ki vétetvén. . . mellyekbül munkálodni tellyességgel tiltatik. Mindazonáltal avitt selyem, vagy akar minémű materiakbul valo munkalodás meg engettetik. . . ”⁶⁸

A határozat azt is tudatja velünk, hogy a pruszlik immár nem kizárólag pamuttal bélelt, hanem merevített mellény is lehetett. Formailag hasonlíthatott a veszprémi zubbonyosoknál 1755-ben kapható elől zárt mellrevaló, a „Kereszt prustflék”⁶⁹ szabásához, de elől nyitott mellényféle is lehetett.

(*A lajbi*) Amint a csak elvéte említett *ujjas pruszlik*, illetve *rékli* ujjatlan párja a *pruszlik*, az elől gombolt *ujjas lajbi* mellett a szintén gombolt *ujjatlan lajbi* is előbb a német szabók terméke volt. Jó ideig csak a férfiruhák között szerepelt, női párja a „német váll” volt.⁷⁰ 1723-ban azonban már *halcsontos lajbit* is készítettek a Vas megyei német szabók, váltómíves kollégáik pedig selyemmel vagy más matériával bélelt pántlikás, *ujjatlan lajbikat* varrtak férfiaknak és nőknek egyaránt a női vállak mellett.⁷¹ Debrecenben a pruszliktól eltérően következetesen „tőzetlen vagy tőtetlen leiblikat” csak 1750 körül kezdték viselni, amint ezt a helybéli szabók 18 tanúval bizonyították, amikor a paplanosokkal e termékek készítése miatt perbe szálltak.⁷² A lajbi — talán gombolásával újdonságnak számító ruhaféle — önmagában is, méginkább anyagával utalt viselője rangjára. Így került bele 1765-ben egy két asszony veszekedését megörökítő miskolci peres iratba: „ha mi szegények vagyunk, te gazdag vagy, mert Selyem Lajbid van”.⁷³ A lajbi, illetve a pruszlik szó ekkorra női mellény értelemben egyaránt otthonos volt a hazai köznyelvben. A Zala megyei szűcsök is „ujjatlan Ködmen Laibl”⁷⁴ varrásával foglalkoztak, a zubbonyosok is elbizonytalanodva tüntetik fel limitációjukban, hogy „Mejj leibli, vagy-is Pruszlék”⁷⁵ is rendelhető náluk.

(*A magyar váll*) Milyen sorsra jutott időközben a *magyar váll*? A század folyamán mindvégig készült halcsontosan és anélkül, paszomántosan, csak galanddal prémezve, szegve vagy közönségesen, de leggyakrabban „csipkés magyar váll”⁷⁶ formájában.

⁶⁸ PAPP László 1930. 36.

⁶⁹ OL P. 707. (Zichy cs. lt.) Vegyes családi és birtokiratok. Rtsz. 200. fasc. 202. 1—11. 1755. Veszprém, Veszprém vm.

⁷⁰ Pl. HmL Eger város iratai B. IV. 56. V-1/b. 4. 1711—1716. Eger, Heves vm.

⁷¹ A lajbi eleinte a férfiak öltözetében *ujjas* értelemben jelentkezett, mellette *belső dolmány* vagy *kamisolt* kínáltak. (VmL Közgy. Ir. 1723. 34. cs. 19—32. Szombathely, Vas vm.) Hamarosan azonban nyilván mellény értelemben ezek helyett az *ujjatlan lajbi* szerepelt (VmL Közgy. Ir. 38. cs. 1—11. 1744. Vasvár, Vas vm.), a magyar váll mellett pedig a szoknya a lajbival párosítva is piacra került. (VmL Közgy. Ir. 34. cs. 43—48. 1723. Szombathely, Vas vm.)

⁷² ZOLTAI Lajos 1938. 295.

⁷³ A kecskeméti lajbikról jegyezték fel, hogy gombolódtak. PAPP László 1930. 42; BOGDAL Ferenc 1962. 95.

⁷⁴ VmL Közgy. Ir. 1793/I. 5—6. Zalaegerszeg, Zala vm.

⁷⁵ VemL Veszprém város tanácsának iratai. Körrendeletek V. 102. d. Nyomtatott megyei kurrensek 1794: 335.; VemL IV. 1. b. 3/1819. VII. 20. Közgyűlési Iratok Veszprém, Veszprém vm.

⁷⁶ NmL Közgy. Ir. 96. G. 26/1777. Esztergom, Esztergom vm.

	fn dn
Egy arany tsipkés hal tontos Magyar váll	2.50
Egy ordinari Magyar váll	1.50
Egy ordinari Asszonyi Lajbli	—,30 ⁷⁷

Az idézett árjegyzék mutatja, hogy a század végén, 1793-ban a magyar szabók még különbséget tettek fűzött váll és a talán gombolt lajbli között, s ezeknek többféle típusa is készült ugyanekkor, pl. Bihar megyében a magyar szabóknál:

	Rf. Xr.
Asszonyinak való köz: lajbi	—,24
Magyar váll varrás	1.30
Posonyi váll varrás Kapicsra	3.—
Sellyem asszonyi Lajbi	—,30 ⁷⁸

Nem lehetetlen, hogy a kapcsos pozsonyi váll a német vállra utalt. A magyar szabóknál a vállak és lajbli mellett közönséges volt az

	Forint. Den.
Asszonyinak való közönséges pruszliktól	—,25
Pántlikával való pruszliktól	—,35
Selyemből való Pruszliktól hátulján Csipkével	—,50
Detto Csipke nélkül	—,40 ⁷⁹

Ezekről továbbra is a szolgálókkal kapcsolatosan olvashatunk: „arany virágú mejjedzőket vagy is mint nevezik pruszlikokat” tiltván el tőlük. A váll és a pruszlik között azonban továbbra is adódott megkülönböztető jegy, hiszen 1785-ben „vál-lat” és „pruszlit” is vitt férje házába egy kecskeméti menyasszony.⁸⁰

A 18—19. század fordulójára azonban, amikor a német szabók a szoknyával „Asszonyi Laiblit” és „Magyar Vál”-at egyaránt kínáltak,⁸¹ amikor a magyar szabókhoz a „Vállból, és Szoknyából” álló „asszonyj Magyar Öltözet”-hez való „Magyar-Válért Lajbi formára zsinórozva” és „által fűzött Németh válért”⁸² egyaránt fordulhattak, és amikor egyre gyakrabban szerepelt termékeik között az „Aszonyi val Kapotsra”⁸³ vagy „német módra”, nem csodálkozhatunk, hogy hamarosan a magyar váll helyett is az alábbi szerepel a magyar szabók munkái között: „Magyar Asszonynak egy közönséges leibli úgy nevezett Pruzlik.”⁸⁴

* * *

⁷⁷ VmL Közgy. Ir. 1793/1. 5—6. Zalaegerszeg, Zala vm.

⁷⁸ HBmL IV. A. 1/b. fasc. V. 286/1793. Debrecen, Bihar vm.

⁷⁹ SzmL J—K. Ir. Jkv. fasc. 4. Nr. 66/1974. Zombor, Bács-Bodrog vm.

⁸⁰ PAPP László 1930. 36, 43.

⁸¹ Csongrád megyei Levéltár (= CsmL) IV. A. 1003. V. 5. 1803. Szeged, Csongrád vm.

⁸² SzmL J—K. Ir. Jkv. fasc. 4. Nr. 66/1794. Zombor, Bács-Bodrog vm.

⁸³ SzSzmL IV. A. 1. fasc. 13. No. 127/1813. Beregszász, Bereg vm.

⁸⁴ HBmL Várm. Közgy. Ir. 1820: 48. Szegvár, Csongrád vm.

9. kép. Kék pruszklikos, zöld (rása?) szoknyás székely parasztasszony a 18. század végén
(A Történeti Képcsarnok Erdélyi sorozatából: KRESZ Mária 1956. 4. tábla)

Idézetünk szépen foglalja össze a ruhaderék 18. századi történetének végkifejletét. A magyar váll már a francia váll mintájára, halhéjas felsőruhaként folytatta 18. századi pályafutását, szoknyához kapcsolódó derék szerepe volt a nyakig zárt ingváll felett. Az angol fűző ezzel szemben mindvégig alsóruha maradt, zárt mellrésze fölé ujjas vagy ujjatlan, rendszerint a szoknyával egybevarrt derekat vettek fel. E derék lehetett elől szintén zárt, talán a női mellrevalók, a pruszklikok korábbi vagy egyik típusaként. Általában azonban az elől nyitott derék alól kitűnt a fűző betéttel takart eleje, s ezt a fűzőbetétet a magyar ízlés álzsinórozással tette a magyar vállhoz hasonlóvá. A magyar váll hálháj nélkül is készült. Ugyancsak puha mellény volt eredetileg a német-osztrák kapcsolt, ill. gombolt elejű Mieder és Lajbl, amelyek a magyar vállhoz hasonló szerepben, felsőruhaként, alattuk viselt merevített fűző nélkül, s idővel fűzőtten és halhéjasan hódították meg nemcsak a magyar, hanem az olasz, svájci parasztnőket is. A 18. századi rokokó stílusban alakult, mindvégig fűzőtt magyar váll a századvégre a császárvágásos hátszabással, mell alá emelt derékvonallal és mély nyakkivágással, az empire vonalaival gazdagodott.⁸⁵ A sokféle egymásra rakódó hatásból mindig a legújabb lévén a legkarakte-

⁸⁵ FEL Edit 1936. 26—27.

risztikusabb, összemosta a korábbiakat. A különféle vállak, pruszlíkok, lajbik formai elemeiből helyenként mást és mást válogatva alakult ki a 19. század elejére a magyarországi női parasztviseletek fontos eleme, az immár lajbinak vagy pruszliknak nevezett, országsherte kedvelt, ujjatlan női felsőruha (9. kép).

A SZOKNYA A 18. SZÁZADBAN

A nemzetközi divatban a 17—18. század fordulója a szoknya esetében is lényeges változást hozott. A főnemes, előkelő polgárosszonyok számára dolgozó szabók készítményei között a század elején még nálunk is szerepelt a „Strikrok, avagy Vertigally”,⁸⁶ e felsőbb körökben azonban hamarosan elterjedt az abronccsal merevített, csípőpárnákkal szélesített, harang alakú krinolin. A szertelenül széles szoknya egyszer kissé keskenyedett, másszor a färon tournure-ré (turnür) duzzadt, de valamennyi formájában úri, nemesi viselőjének a köznapi élettől való távolságát hirdette.

Bár a hazai köznép leányait is elmarasztalják a történetíró kortársak pompaszertetükért, a „náj módi” hajszolásáért, nem a tilalmak, hanem a számukra célszerűtlen szoknyabőség távortartotta őket a krinolintól. Ha fel is tűntek a közrend asszonyainak is szánt „felső részén öszve fűzetve vagyis ránczolva”, több szélből bőre szabott szoknyák —

Közönsiges Cselédnek való Szoknyátul
Ha több Szilbül Való

Fl den
— 25
— 30⁸⁷

nincs tudomásunk arról, hogy ezek abronccsal merevített formáját használták volna.

A köznapi, paraszttöltözetekben inkább azzal a német, svájci tájon már korábban megindult és a szomszédos osztrák területeken is tapasztalható jelenséggel kell számolnunk, hogy a saját földön és új növényi kultúrákban a mezőgazdasági munkákba egyre inkább bevont asszony nép szoknyája ha bővült is, gyakorlati okokból rövidülni is kezdett. A súlyos szövetekből szabott szoknyák alatt megjelentek a könnyű anyagokból varrt alsószoknyák,⁸⁸ és számuk szaporításával lehetőség nyílt az esetleg rövidebb, de a rokokó hatást keltő széles szoknyák viselésére. Ilyen bő, még bokáig érő szoknyát visel a század végén rajzolt csáktornyai térkép egy staffázfigurája, ugyanekkor a Gömör megyéről készült térképen a mezőre induló parasztasszonyokon a bőszoknya már csak lábszárközépig ér.⁸⁹

⁸⁶ HmL Eger város iratai. B. IV/56. V.—13/4. 1711—1716. Eger, Heves vm.

⁸⁷ BmL IV. A. Békés vm. Nemesi Közgy. Iratai 108/1724. Csátár, Bihar vm.; VmL Közgy. Ir. 34. cs. 62—69. 1723. Vas vm.

⁸⁸ OAKES, Alma—HAMILTON HILL, Margot 1970. 61, 63, 72; MAUTNER, Konrad—GERAMB, Viktor 1932. 442—443.

⁸⁹ CSERBÁK András—GÁBORJÁN Alice 1990. 54, 69.

A 18. századi szoknyadivatáról szólva hangsúlyoznunk kell az esetleg fennmaradt vagy az angol fűzővel megújult, derékrésszel egybeszabott vagy összevarrt „szoknya váltút” használatát. Ezeket, mint egyébként is praktikus öltözetdarabokat, minden bizonnyal közrendű asszonyaink is kedvelték. Talán ilyen szoknyák utódai az országszerte másként nevezve használt *lajbis szoknyák*, *szoknyingok*, *szoknyás mellrevalók*, *hámos rokolyák*, szoknyával egybevarrt pruszlíkok.⁹⁰ Ha nem is mindig egybeszabva, varrva, a mesterembereknél a szoknya rendszerint a vállal együtt készült.

Flor. den.

váltómíves szabók:

Angliai, vagy Selyem Szoknya csinálásátúl	
edgy sor csipke, vagy kótés ha lé-	
szén rajta, bélelve	1.50
Ha igen Széles lézen rajta a' Csipke,	
a' munka szerint többet érdemel	
Rása Szoknyátúl, edgy Sor premmel	—.75
Angliai hal héjas közönséges Szoknya vál-	
túl edgy Sor perémmel	1.—

vásári szabók:

Edgy rása Szoknya, egészen bélelve 40 szros	
bársony peremmel	24.—
Rása Szoknya Lótos peremmel	13.—
Teczin Szín rása lótos perémes Szoknya vál	3.60
Közönséges rása vál	3.—
Hernácز vál- Szór perémmel	1.20
...	
Hernacz Szoknya Szór prémmel	6.— ⁹¹

Szinte valamennyi árszabás föltünteteti a közrendű asszonyoknak, cselédeknek, szolgálóknak szánt dísztelen, azaz „paraszt” ruhafélék között a nekik illő szoknyát és vállat is, pl.:

Fl. Xr.

Cselid Aszonnak való, Köz mentétől	—.40
Köz Paraszt Váltúl	—.15
Paraszt Szoknyatúl	—.25 ⁹²

A „közrend” próbálkozásai természetesen folytatódtak a megszerzethetetlennek látszó ékességekért. Emiatt 1702-ben Kecskemét magisztrátusi határozatban mondta ki, hogy „Valamelly Szolgáló bársony brémet (szegélyszalagot) és arany Csépkét kíván avagi arany brémét innénd ki csapattasék és az ki meg igéri is vegi el méltó büntetését”.⁹³ A csábítást fokozták a mestereknél rendelhető gazdagon

⁹⁰ FÉL Edit 1936. 23—26.

⁹¹ OL (Thököly-Rákóczi cs. lt.) G. 25. III. 1. E. 1706. 67. cs. 180—200. Szentimre, Bihar vm.

⁹² OL (Thököly-Rákóczi cs. lt.) G. 25. III. 1. E. 1706. 67. cs. 263—270. Krakován, Nyitra vm.

⁹³ PAPP László 1930. 35.

díszes ruhafélék mellett a vándorkereskedőknél és az országszerte szaporodó boltokban beszerezhető kelmék, kellékek, drága csecsebecsék.

A 16. század derekától a Török Birodalomból Bécs felé irányuló, de magyarországi célállomásokat is kiépítő kereskedelem nem zárta ki, hogy a 17. század elejétől nyugatról s már korábban is északról ideáramló áruk is piacot kapjanak.⁹⁴ A minket érdeklő ruházati cikkek szinte valamennyi irányból özönlöttek a hazai fogyasztókhoz. A 17. században megalapozott, de a 18. századra kiteljesedő „görög”, balkáni kereskedői hálózatban a hazai háziipar és manufaktúrák készítményei mellett ezek is vevőre találtak, ám bár e boltok révén zömében a Török Birodalom termékeit terítették az ország nagy részén. A „görög” boltokban 1737—1753 között tárolt gyapjuszöveteknél (aba, daróc, karasia, rása, félrasa, posztó) jóval nagyobb választékot tartottak pamut-, len- és kendervásznakból. A pamutszövetek között a karton, bagazia, bulyavászon, a „török matéria”, a fejtő és a futa, a len- és kendervásznak hazai és import variációi mellett a gyolcs, a patyolat, a kittel, kanavász és egyéb, finom szövetek is jelen voltak.⁹⁵ Ebben a nagy mennyiségben piacra dobott vászonban, gyolcsban kereshetjük a cseléd-béres szerződteknek női szerződő felei által többek között bérként kialakított, rendszerint „20 sing vasony . . . 8 sing giocs” eredetét, amelyet például a Szécsényi-uradalomban 1721—1722-ben szolgálatba álló sütőasszonyok kaptak.⁹⁶ A férfiaknak rendszeresen „két pár feir öltöző ruha” járt más ruhafélékkel együtt fizetségképpen. Az ilyen „öltöző ruha”, „fejér ruha” a női ruhákkal ellentétben konfekcionáltan beszerezhető volt. 1737-ben a ráckevei boltban „vastag vászonbul való fehér ruha”, „lábra való” 18 db, „üömög” 19 volt egyszerre raktáron, Dömsödön ing, gatyá, a tassi boltban 10 pár, Solton 8 pár „fehér vászonruha”, Cegléden „paraszt fejér ruha”. Nagykőrösön „paraszt szolgálknak való fejér öltözet”, a kecskeméti görögnél pedig „fejér ruha vastag vászonbul” 45 1/2 pár, „imeg vastag vászonbul” 47 darab és 6 darab gatyá várt vevőre.⁹⁷ Igaz, jó egy század elteltével a férfiak is „két pár fejér ruhára való vászon” formájában kapták bérük egy részét, amint a nők is ekkor már pl. „ingvállnak való” vászonban egyezkedtek a Nógrád megyei Mailáth-uradalom-

⁹⁴ PACH Zsigmond Pál 1986. 16, 20—22. — A már korábban kiépült nyugati, északi vászon- és gyolcskereskedelemmel most nem kívánok foglalkozni. Az új beszerzési helyekről nagy mennyiségben érkező új len- és pamutvásznak piachódítását tartom e korszak — a 18. század eleje — szempontjából elsődlegesnek.

⁹⁵ BUR Márta térképezte fel a balkáni kereskedők 18. századi árukészletét, amelynek legnagyobb százalékát ebben az időben a szerző által is hangsúlyozott méteráru, ruházati cikkek és rövidáru tette ki. Most a minket közelebről is érintő hazai és import len- és kenderkészítményeket idézem. A nyers vastag vászon, vastag házi vászon, mosott vászon, vastag, mosatlan vászon, vastag kendervászon, közönséges és négyynyüstös vászon, a szürke és a fehéritett széles vászon, vastag vászon fehéritve, szürkén, feketére vagy kékre festve is kapható volt. A lengyel, morva, török vászon mellett nagy mennyiségű gyolcs is piacra került: a felvidéki, trencsényi, kékkői, eperjesi, váradi, bányai és a „tót gyolcs” leginkább fehéren volt kelendő, de feketére és sötétkékre festve is árulták. A hazai készítményeken kívül stíriai, linzi, lengyel és török gyolcs, bujavászon állt végszámba a boltokban (BUR Márta 1985. 258—268.)

⁹⁶ FLÓRIÁN Mária 1966. 70.

⁹⁷ BUR Márta 1985. 258—263.

ban.⁹⁸ Példáink jelzik, hogy már a 18. század elején bolti anyagból házilag vagy falusi specialisták segítségével is készült főleg női ruhaféle. „Kezi munkájából” élt az 1730-as évek közepén pl. a gelsei Kiss Anna, nem is rosszul, keresetéből kölcsönt is tudott nyújtani. Kőszegen 1777-ben tiltották meg a „varró Asszonyoknak”, hogy „Kartonnyal, Pántlikával, csépkével és más efélével” kereskedjenek.⁹⁹ Az általuk vagy házilagosan varrt női ruhafélék a készen vásárolt férföltözőkkel ellentétben több helyi sajátoságot mutathattak, és elnevezésükben is adódhattak a mesterek szaknyelvétől és a kommersziális nyelvtől független ötletek.

A „vastag pamut vászon”, a barhend és a fekete, kék, de többnyire vörös bagazia is alkalmas szoknyaanyag volt. A „Veres Pamut Bagasia Szoknya szőr prémel egy sorjával prémezett” készen is eladó volt az egri boltosnál, de pl. Biharban is.¹⁰⁰ Minden bizonnyal ilyen „vörös rokolyát” viseltek a sárközi asszonyok is, akiknek „ördögszín ruhájára” Ubaldus, a bécsi kapucinus barát rácsodálkozott.¹⁰¹ A házilag szőtt vásznak mellett az egyre finomabb, takács szötte gyolcsokat is kínálták már ekkor — a festőcéhek terjedésének köszönhetően — fekete, kék és zöld színben,¹⁰² és a boltbéli portékák között is megjelentek a kékfestő, azaz *tarka* matériák és ruhafélék. Az egyik legkedveltebb anyagféleséget, a török és német kartont — ezt utóbbit „bécsi tarka” változatban is — terítették az alföldi boltokban, akárcsak a „tarka török matériát”. A losonci görög kereskedő pedig az 1730-as években pl. 5 *tarka szoknyával* várta vevőit.¹⁰³ Ezt az anyagféleséget kezdeti felkapottsága idején a szabók is arra méltatták, hogy a drága matériákból szabott kamuka-, csemelet-, selyem-, karasia-, rása- és félrása-, mazolán-, kismiczér- és különböző posztószoknyák mellett kékfestő szoknyákat is varrjanak. Így „tarka szoknyát” is kínáltak Egerben pl. 11 poltúráért, ugyanakkor, amikor a legegyszerűbb, a *prém*, azaz szegély nélkül varrt rásaszoknyáért is 20 poltúrárt kértek.¹⁰⁴ Az egri példa nem egyedülálló, pl. Szabolcs megyében is készült tarka szoknya:

Örögh tarka allyu szoknyanak a' javanak
az ara
Alab valonak
És ugyan többinek minémüségéhez képest
az ara is ugy Légyen¹⁰⁵

Hung. Fl den

6.—
5.—

⁹⁸ ZÓLYOMI József 1979. 201.

⁹⁹ SCHRAM Ferenc 1982. III. 311—320; SZÖVÉNYI István 1979. 243.

¹⁰⁰ HmL Eger város iratai V. 1/b/3. B. IV/56. 1711—1716. Eger, Heves vm.; OL (Thököly-Rákóczi cs. lt.) G. 25. III. 1. E. 1706. 67. cs. 180—200. Szentimre, Bihar vm.

¹⁰¹ ANDRÁSFALVY Bertalan 1956. 22; KOVÁCH Aladár — régi okiratokra hivatkozva — tudni vélte, hogy a vörös rokolyák anyagát török kalmárok hozták be és árusították a hódoltság idején (KOVÁCH Aladár 1907. 79). A témát érinti G. VAMOS Mária is (1982. 314—315.)

¹⁰² OL (Thököly-Rákóczi cs. lt.) G. 25. III. 1. E. 1706. 67. cs. 245—262. Ribár, Hont vm.; DOMONKOS Ottó 1981. 19—23.

¹⁰³ ZÓLYOMI József 1985. 318.

¹⁰⁴ HmL Eger város iratai V. 1/b/4. B. IV/56. 1711—1716. Eger, Heves vm.

¹⁰⁵ OL (Thököly-Rákóczi cs. lt.) G. 25. III. 1. E. 1706. 67. cs. 120—130. Nyírtass, Szabolcs vm.

BÉL Mátyás, az 1730-as évek Magyarországot jellemezve, érdemesnek tartotta megjegyezni, hogy a „gazdasszonyok” ruházata háznál készült, a köpönyeget, lábbelit és a szoknyát kivéve, mely utóbbit is mesteremberektől pénzen vásárolták. A rendszerint gyapjúból vagy szőrből varrt szoknyák mellett selyem, félselyem- és *gyolcsszoknyákról* is megemlékezik. Feltűnt neki, hogy a városok közelében — különösen a módosok — csinosan járnak, s a „Dunán innen” szinte nincs is különbség a magyar paraszti és városi nők viselete között.¹⁰⁶

Ugyanebben az időszakban íródott APOR Péter a „régí erdélyi módot és szokást” elsírató könyvecskéje, amelyben az 1687 előtti állapotokkal összevetve a korabeli „náj módit”, többek között a szoknyadivat változásán is füstölgött:

„Abban az időben nagy főnemes asszonyoknak rásaszoknyája volt . . . lakodalomban s nagysolennitásokban öltöztek magok rendek szerint cifrán, mindennap megérték az rása szoknyával. Nézd meg most, igyekezzél fogadni egy lotyó szolgálót, vagy nézd meg még az paraszt jobbágy leányokat is, már ezek között is közönséges az rása ruha, ha penig egy rühös alávaló asszonyt vagy leányt akarsz fogadni szolgálónak, ne is említs neki brassai vagy szebeni egyszer ványolt posztószoknyát, vagy mentét, hanem jóféle rásából valót, annak is az aljára három renddel arany massa csipkét, galandot . . . gyolesszoknyának, selyempántlikának híre sem volt közöttök; most sok asszony, leány, akiknek férjek vagy atyjok házában nincsen egy falat kenyerek, mégis cifra az mente, gyolesszoknya . . .”¹⁰⁷

A hidegágyra fektetett asszonyokat is „fejér szoknyába, vállba” öltöztették, s ha nem is említi ezek anyagát, a fehér gyolesszoknya koporsóbélelés vagy az „alábbvalóknak fejér gyolesszal” bevont koporsójáról is említést téve sejteti, hogy az öltözet is gyolessz lehetett.¹⁰⁸ APOR Péter „helyzetjelentésébe” illik bele az 1736 januárjában, Széken szolgálatba fogadott Szóts Erzsók fizetése, amelyben többek között „Kender vászon fersing, Rása váll, Rása ruha mindenik lótos perémmel. Szőr ruha” is szerepelt.¹⁰⁹

A korabeli magyarországi adatok alapján pontosan nem állapítható meg, hogy hol, kik és milyen arányban éltek a szabók kínálta választékkal, de pl. ZOLTAI Lajos debreceni és PAPP László kecskeméti adalékai¹¹⁰ többnyire tehetősebb gazdaemberek özvegyeinek, leányainak végrendeletét, hagyatékát idézik, és ezek lényegében az árszabásokban ismertetett lehetőségeket tükrözik.

A század közepén már külön „Szoknyás Szabók” dolgoztak a rangot, módot, presztízt jelző különféle szoknyákon:

Szoknyás Szabók.

F Xr

Közönséges jobb rassabul 4. sor Selyem Csip-
kére és gallanra el kiszíttatet Asz-
szonnak szoknya

6.—

¹⁰⁶ BÉL Mátyás 1984. 173, 454, 559—561.

¹⁰⁷ APOR Péter 1972. 29.

¹⁰⁸ APOR Péter 1972. 67—68.

¹⁰⁹ SZABÓ T. Attila 1980. 397 — itt a *ruha* szó is szoknya értelemben szerepel.

¹¹⁰ ZOLTAI Lajos 1938. 295—297; PAPP László 1930. 36—37.

Aláb való rassábul hasonló formán 4 Szélre és Csepkére el Kiszitetet Szoknya	3.25
Jó féle rassábul csepke, és gallér nélkül való szoknya	5.—
Aláb való rassábul hasonló szoknya	4.50
Rássa mássábul egy Aszszonnak való paraszt szoknya	2.70
Ha pedig Selyem gallanra el kiszittetik	2.50
Ha három sor Selyem Csépke liszen rajta	3.25
Egy Aszszonnak való mazolán Szoknya hét réffre parasztul	1.90
Utánna való Szükeb Szoknya hat réffre	1.65
Ugyan Kissebb Ött réffre Mazolán Szoknya	1.25
Annál is kissebb Leánkának való Csipkes Szok- nya Mazolán	1.25
Csipke nélkül pedig	1.— ¹¹¹

Termékeik között csak rangos megrendelőknek való drága holmi szerepel. Itt még a „paraszt”, azaz dísztelen, egyszerű szoknya sem „cselédnek való”, amit a „főrendnek való” szoknyától eddig fontosnak tartottak megkülönböztetni.¹¹² Valószínűleg nem tartoztak a szegényebb közrendnek szánt darabok közé a csipkével,¹¹³ „Remek allya bélésel” vagy „kék bagaziával” bélelt, rézcsipkével díszes¹¹⁴ és a később divatos, leggyakrabban öt sor bársonyprémmel szegett szoknyák sem.¹¹⁵

A 18. századi debreceni, kecskeméti adatok, az árszabások és más levéltári források általában „szoknyáról” beszélnek, s csak nagyritkán fordul elő városi közegben például *bagazia rokolya, fehér kartony rokolya* említése.¹¹⁶

A 18—19. század fordulójára megszorodott adatok is meggyőznek bennünket arról, hogy a mesteremberek, módos gazdák feleségei, a városok környezetében lakó falusi népesség tehetősebb rétege szabó készítette szoknyájában követte a kurrens divatot. Ugyanakkor országszerte ismertek közasszonyaink körében „a’ maga saját kezével szőtt fonyott és készített” rokolyák is, mint pl. az őrségi *fehérrépen*.¹¹⁷ Pécs környékén a *fejércselédek* fehér vászonszoknyájukat „ezer redőbe szokták hajtogatni”,¹¹⁸ másutt, így a Balaton mellett, a Sió mentén is a „gazdagon ránczolt” fehér vászonszoknyát szerették, a *Ranczos pentelt, ezerránczú pendelt*, amihez hasonló volt a Rinya, Dráva menti nők szintén fehér vászonbiklá-

¹¹¹ GySmL IV. A. 1. B. Acta 1744. N. 79. 1—63. Győr, Győr vm. *Szoknyás Szabóinak* árszabásánál bővebb az idézett veszprémi árszabás: OL P. 707. (Zichy cs. lt.) Vegyes családi és birtokiratok. Rtsz. 200. fasc. 202. 1755. 1—11. Veszprém, Veszprém vm.

¹¹² Tolna megyei Levéltár (= TmL) Közgy. Ir. 4:65. 1—7. 1724. Dorog, Tolna vm.

¹¹³ SzSzmL IV. A. 1. fasc. 26. No. 13./1725. Csenger, Szatmár vm.

¹¹⁴ HBmL IV. 1/b. fasc. X. 4. 1760. Várad-Olaszi, Bihar vm.

¹¹⁵ CsmL IV. A. 1003. V. 3. 1781. Szeged, Csongrád vm.

¹¹⁶ GYÖRFFY István (1937. 368) 1773-ban a Nagykunságon *bagazia rokolyáról* beszél, BARABÁS Jenő (1956. 255) 1795-ből *fehér karton rokolyát* említ Hódmezővásárhelyről.

¹¹⁷ MÉSZÖLY Gedeon 1917. 102.

¹¹⁸ HÖBLING Miksa 1845.

ja.¹¹⁹ Az ormánsági és a szlavóniai magyar falvak asszonynépe ugyancsak fehér, „magok által meglehetősen finomsággal” készített felsőszoknyában, *nagy kebelben* járt.¹²⁰ Szinte egységesen „fejér sűrű ránczokba szedett rokolyát” viseltek az erdélyi leányok, asszonyok is. Ilyen *fersingben* örökítette meg a tordai lelkész a torockói „hölgyeket”,¹²¹ „háznál szőtt *ruhát*”, *fersinget* viseltek a székely¹²² asszonyok, hófehér gyolcsfersinget a kalotaszegiek. A festőmesterekkel színezetett házivászon, gyolcs, patyolat korhoz vagy ünnepi alkalomhoz kötődött. A sárközi menyecskéken a „habos vagy tarka rokoja” „ezer meg ezer redőbe ránczosult”,¹²³ a szentesi „közönséges asszonyok” „kék bagazia vagy karton rokoját” viseltek.¹²⁴ A Sajó völgyében az idősebbeké volt a festett házivászon, a fiatalabbak ezen kívül fehér vagy festett patyolatban is járhattak.¹²⁵ Kalotaszegen pedig a gyolcsfersingnek sajtóságaos párja volt a fekete, alul tenyérszíni széles posztóval *abált*, bélelt szoknya, a *muszuly*.¹²⁶

A sokféle fehér vagy festett vászon-, gyolcs-, patyolat-, de mindig lenge matériából ráncolt szoknya sokféle elnevezése mögött tehát mindig, legalábbis nagytájjal megkülönböztethető stílusú „szoknyaféle” húzódott meg, melyektől minőségükben különböztek a rangosabb, a mesterek műhelyéből kikerült, országszerte azonos fazonú „szoknyák”. A különbséget a kortárs hivatalnokok is számon tartották. 1801-ben a borgói Becski Trézsi Nagy Péterné körözőlevelének megfogalmazója említi, hogy a keresett „kék bagazia fessingben” vagy „ünneplő tüdőszin tafota szoknyában” szokott járni.¹²⁷ A debreceni nők öltözetét szóba hozva is kiderül, hogy „nyáron rokolyát, télen pedig szoknyát” hordanak.¹²⁸ A 19. század közepén már homályosodhatott a két szó közötti különbség, mert magyarázatra is szorult: „a csipőre kötött bő szabású, fenn ránczokba szedett — úgynevezett 'rokoja', ha vékony szövet-, 'szoknya' ha szőr kelméből való”.¹²⁹

A fehér vászon-, gyolcsrokolyák idővel a szoknyák alatt alsóruhává váltak. Egyes helyeken ennek a folyamatnak szakavatott tanúi is akadtak. GYÖRFFY István pl. a Fekete-Körös völgy asszonynépének fehér vászonöltözetét látta kiszínesedni.¹³⁰ KOVÁCH Aladár a sárközi keményített, fehér gyolcs, fodros aljú *csárdás*

¹¹⁹ VITÁLI, J. B. v. 1828. 83 — idézi KRESZ Mária 1956. 119; KISS Géza 1931. 29; SIMON Vincze 1844. 538 — ez utóbbi adatot BALASSA Ivánnak köszönöm.

¹²⁰ MUNKÁCSY Dániel 1842. 583. — A szerző névadatait és az ismertetés létrejöttét tisztázta PALÁDI-KOVÁCS Attila 1985. 76—77; GARAY Ákos 1911. 226.

¹²¹ NAGY Ferencz 1838. 205—206 — idézi KRESZ Mária 1956. 170.

¹²² GÖNCZI János 1866. 190.

¹²³ GARAY János 1833. 421—422.

¹²⁴ KISS Bálint 1825 — idézi KRESZ Mária 1956. 135.

¹²⁵ BRUJMAN Soma 1843. 812.

¹²⁶ SOÓS Antal 1867. 288.

¹²⁷ GYÖRFFY István 1929. 117.

¹²⁸ Cs. 1837. 38. — A szerző szignóját PALÁDI-KOVÁCS Attila azonosította (1985. 245); TELEGDÍ KOVÁCH László.

¹²⁹ NAGY Imre 1857. 455.

¹³⁰ GYÖRFFY István 1912.

pöndőt rögzíthette felsőszoknya, azaz *rokolya* és a kalotaszegi muszulyhoz hasonlóan viselt, felakasztott szoknya alól kivillanó, alsőszoknya szerepében is.¹³¹

Hogyan alakult a szoknya és a rokolya egymáshoz viszonyított szerepe a 18. században? A korszakunkat megelőző képes ábrázolások mindig a korabeli divatnak megfelelő szoknyában örökítik meg a magyar parasztasszonyokat.¹³² A 17. század végére becsült erdélyi *Viseletkódex* magyar asszonyai is a rendeletekben számukra engedélyezett minőségű, díszítésű és a korszaknak megfelelő, nehéz anyagokból szabott szoknyát viselnek.¹³³ E viseletképek az APOR Péter által nosztalgikus helyesléssel idézett állapotot idézik, amikor még a „gyolcsrokolyának... híre sem volt”. Ezzel szemben APOR elmarasztalja a 18. század első felének divatújdonosságait, amikor a szegénység éhezik ugyan, de „cifra az mente, gyolcs az rokolya, drága az párta, az asszonyoknak aranyos szélyű gyenge patyolat” borítja fejét.¹³⁴ Hogy a házivászon mellett és annak helyébe belépő bolti gyolcsok, patyolatok később sem számítottak szegényesnek, jelzi a 18–19. század fordulóján ünnepi alkalmazásuk is pl. a Nyitra megyei koloni, pogrányi¹³⁵ női ünneplőkben és a már idézett gyolcsrokolyák, -fersingek. Talán nem tévedés az a gondolatsorból adódó következtetés, hogy e vászon-, gyolcsrokolyák megjelenése párhuzamos a vászon- és gyolcsgatyák feltűnően hirtelen terjedésével. UNDI Mária ez utóbbi jelenség magyarázatául a horvát és szerb menekülők útján történő átvétel lehetőségét említette.¹³⁶ Ezt sem kizárva, mégis nagyrészt a balkáni kereskedelem 18. század eleji fénykorát látom e hazai „vászon- és gyolcskorszak” hátterében, és APOR Péterrel egyetértve inkább divatjelenségeként, semmint az elszegényedés jeleként értelmezném ezeknek az anyagfélésegeknek a gyors terjedését. Ezt a gondolatmenetet támasztja alá pl. ALAVOINE 18. század végi vízfestmény sorozatának *Une Noble Hongroise* című képe, egy skarlátszín mentébe felöltözött, de fehér szoknyás nemesasszonyról. E kép ismertetésekor KRESZ Mária a fehér szoknyát megkérdőjelezte, hogy nem pendelyről van-e szó.¹³⁷

Ez a kérdőjel kitehető és talán megválaszolható SZEDER Fábiánnak az ipolysági asszonyok ruházódását érintő megjegyzéseire is. Szerinte 1819-ben itt a „szoknya a' gazdagabbak egyedül ünnepi öltözte”. 1835-re azonban már így módosította véleményét: „A' szoknya a' gazdagabbak mindennapi és a' szegényebbek ünneplő öltözte”.¹³⁸ SZEDER Fábián viseletvázlata, nyelvészeti összefoglalása azonban nem

¹³¹ KOVÁCH Aladár 1907. 79–80.

¹³² Példaként említhetők WEIGEL, H. 1577-ben kiadott *Trachtenbuchjában* vagy DILLICH *Ungarische Chronica*jában 1600-ban megjelent „magyar parasztasszonyok”-at ábrázoló metszetek (*Magyar Művelődéstörténet* é. n. III. 339) vagy BIRCKENSTEIN 1686-ban rézbe metszett „parasztasszonya” (*Magyar Művelődéstörténet* é. n. III. 347).

¹³³ *Régi erdélyi viseletek*... 1990. 4., 8., 9., 12., 24., 34., 35., 36. kép.

¹³⁴ APOR Péter 1972. 29.

¹³⁵ DRNOVSZKY Ferenc (1837) *Pogrányi Köznép Nyitra vármegyében* és — NYULASSY Lajos (1854) *Koloni népviselet Nyitrában* című illusztrációját — KRESZ Mária közli (1956. 42. és 58. tábla).

¹³⁶ UNDI Mária é. n. IV. 382.

¹³⁷ ALAVOINE: *Divers Costumes d'Autriche d'(H)Ongrie et de Valachie* 1793. (OSZK) vízfestmény sorozatának 13. képe *Une Noble Hongroise*. Közli és magyarázza KRESZ Mária 1956. 115.

¹³⁸ SZEDER Fábián 1819. VI. 43 és 1835. II. 41.

zárja ki, hogy a pendelynek — a Dunántúlon már megismert — vászonszoknya jelentése és formája lehetett, amit a testen viselt, szűkre szabott pendelytől bővebbre ráncolt szabása különböztetett meg.

* * *

A 18. században tehát a szabó varrta *szoknyák* a közrend alsóbb rétegeinek ünneplőjében nem általánosak. Mellettük viszont figyelemre méltó a háziszövésű és könnyű bolti anyagokból derékra ráncolt *rokolyák* népszerűsége. Az ekkor már színeesebb nyugati női parasztviseletekhez képest — a hazai manufaktúrákban készült, méginkább az északról és a Balkánról nagy mennyiségben behozott gyolcsok, patyolatfélék hatására — a hazai köznép asszonyai aránylag sok fehér ruhát, fehér szoknyafélét viseltek. Az 1790-es évektől hazánkon is végigsöpörő empire színe is a hófehér volt, talán ez is tartósította a fehér rokolyák divatját. Ezek — a szabáskönyvekkel, később divatlapokkal is országosan egységesített szabású szoknyákkal ellentétben — táji eltéréseket mutathattak, és helyi elnevezésük is független maradt a szabómesterség és a kereskedelem befolyásától. A szoknyák és a rokolyák közötti lényegi különbségek csak a 19. század közepére mosódtak össze. Ekkor már színes pamut- és könnyű gyapjuszövetek uralták a hazai piacot, és országszerte egyre több helyen specialisták, varróasszonyok készítették a sok alsószoknyával parasztkrínolinná szélesedő, bő rokolyákat és a gyorsan változó divatokhoz inkább alkalmazkodó nehéz szövet-, bársony-, plüss-szoknyákat is.

* * *

(Összegzés) A 18. század a vállas szoknya karakterét lényegesen módosította. A nemes- és polgárasszonyok öltözetében az ingvállon felsőruhaként viselt, rendszerint fűzött vállak mellett egyre nagyobb szerep jutott az alsóruhaként használatos fűzőtípusnak, amely felett a ruha új szabásvonalakkal, szerkezetében is követte az egyre sűrűbben érkező divathullámokat. A század végére köreikben a felsőruhaként viselt fűzött váll már csak a „magyaros” gálaöltözet tartozéka volt.

E században a közrend is új mellényekkel, mellesekkel gyarapodott: a pruszlíkkal és a lajblíval, s olyan aránylag olcsó textíliákkal, amelyekkel ünnepivé tehetette ruhatárát. E matériák zöme fehér len-, kender- és pamutvászon volt, amelyekkel jó egy évszázadra a fehér szín uralkodott el a magyar női parasztöltözetekben. E könnyű rokolyák a pruszlíkokkal, lajbikkal társulva, — ha részleteikben módosítva, vállkendővel kiegészítve is — tovább őrizték a 17. századi vállas szoknyától örökölt jellegzetes összbenyomást, és konzerválták a 19. századra is, az akkor már kimondottan parasztosnak tartott öltözetek számára.

A szoknya és a váll, illetve a rokolya, pruszlík, lajbi 18. századi története arra is példa, hogy milyen szövevényes, több síkú egy-egy öltözetdarab alakulása. Igazolja, hogy a társadalmi, rendi különbségek öltözetekben való megnyilvánulása koronként más és más ruhafélékben nyerhet kifejezést. Ennek a különbségnek a

fenntartása a közrendtől, a paraszti sorsú néptől nem a kurrens divathoz képest régiesebb küllemet, hanem az anyag minőségében és a ruha díszítésében való „mértéktartást”, kötelező „szerénységet” kívánt.

A 19—20. századi viseletcsoportok, öltözetek leírásánál szokás visszautalni egy megelőző, „uniformizált parasztöltözetekkel” jellemezhető korra. Ha viszont e viseletcsoportokat a kialakulásukat megelőző időkből közelítjük meg, azt láthatjuk, hogy sohasem léteztek a parasztság által egységesen viselt, netán kötelező öltözetek. A közrend öltözködése — ha az anyagi erők függvényében országosan nem is azonos tempóban — a számára engedélyezett, illetve lehetséges olcsóbb kivitelben, mindig igyekezett lépést tartani a „kor divatjával”.

A magyar néprajzi viseletkutatás messzemenően önálló paraszti hagyományokat keresett (és ennek megfelelően talált) a paraszti viseletekben, és a felsőbb társadalmi rétegekkel szembeni különbségeket hangsúlyozta. A 17—18. század idézett példái viszont — legalábbis erre a korszakra vonatkozóan — azt mutatják, hogy a parasztság és a többi társadalmi réteg öltözködése egymással szoros kapcsolatban alakult, csak együtt értelmezhető.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1956 *A sárközi társadalom és műveltség alakulása*. Sárköz. II. Szekszárd, 20—24

APOR Péter

1972 *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása*. (Első kiadás: 1736) Budapest

BARABÁS Jenő

1956 *Népviseltörténeti adatok Hódmezővásárhelyről*. Néprajzi Közlemények I. 1—4. 253—256

BARLA SZABÓ János

1860 *Visonta*. Falusi Gazda 292

BÉL Mátyás

1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Budapest

BODGÁL Ferenc

1962 *Adatok Miskolc XVIII. századi viseletéhez*. Borsodi Szemle VI. 2. sz. 95

BRAUDEL, Fernand

1985 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV—XVIII. század*. Budapest

PROBY-JOHANSEN, Rudolf

1969 *Az öltözködés története*. Budapest

BRUJMAN Soma

1843 *Sajóvölgy*. Regélő Pesti Divatlap 811—813

BUR Márta

1985 *A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737—1753)*. Ethnographia XCVI. 251—274

CUNNINGTON, C. Willet—CUNNINGTON, Phillis

1981 *The History of Underclothes*. London—Boston

Cs. = TELEGDY KOVÁCH László

1837 *Debreczen' jelen állapotjának rövid rajza*. Társalkodó 38

CSERBÁK András—GÁBORJÁN Alice

1990 *XVIII. századi magyarországi parasztábrázolások és viselettörténeti tanulságaik*. Ethnographia 101. 51—74

DILLICH, Wilhelm

1600 *Ungarische Chronica*. Frankfurt

DOMANOVSKY Sándor (szerk.)

é. n. *Magyar Művelődéstörténet I—IV*. Budapest

DOMONKOS Ottó

1981 *A magyarországi képfestés*. Budapest

EDVI ILLÉS Pál

1854 *Kemenes-alji roszt népszokások*. Vasárnapi Újság 381

FÉL Edit

1936 *Magyarországi ujjatlan felsőruhák*. Néprajzi Értesítő XXVIII. 13—29

- FLÓRIÁN Mária
1966 *Rimóc népviselete*. Múzeumi Füzetek 13. Balassagyarmat
- GARAY Ákos
1911 *A szlavóniai magyar falvak*. Néprajzi Értesítő XII. 221—248
- GARAY János
1833 *Sárköz*. Regélő 421—422
- GAZDA László—VARGA Gyula
1989 *Hajdú-Bihar megye népművészete*. Budapest
- GÖNCZI János
1866 *A székely nép-életből*. Székely Néplap 190
- GYÖRFFY István
1912 *A Fekete-Körös völgyi magyarság viselete*. Néprajzi Értesítő XIII. 1—24
1929 *Viselettörténeti adatok*. Néprajzi Értesítő XXI. 115—117
1937 *A nagykun viselet a XVIII. században*. Ethnographia XLVIII. 362—371
- HÖBLING Miksa
1845 *Baranya vármegye orvosi helyirata*. Pécs
- HÖLLRIGL József
é. n. *Magyar és törökös viseletformák a XVI—XVII. században*. In: Magyar Művelődéstörténet III. (Szerk. DOMANOVSKY Sándor.) Budapest, 359—385
- IPOLYI Arnold
1929 *Magyar Mythologia I—II*. Budapest
- KAKUK Zsuzsa
1954 *Az oszmán eredetű kelme- és ruhanemek a magyarban*. Magyar Nyelv L. 76—83
- KISS Bálint
1825 *A szentesi ev. ref. eklézsia krónikája*. Közölte SIMA László: Szentes város története. 1914. Szentes
1839 *Magyar régiségek*. Pest
- KISS Géza
1931 *Az ormánsági népviselet*. Ethnographia XLII. 27—32
- KOVÁCH Aladár
1907 *A Tolna megyei Sárköz népviselete*. Néprajzi Értesítő VIII. 71—94, 201—221
- KÖHLER, Carl
1963 *A History of Costume*. New York
- KRESZ Mária
1956 *Magyar parasztviselet 1820—1867*. Budapest
- MAUTNER, Konrad—GERAMB, Viktor
1932 *Steirisches Trachtenbuch I*. Graz
- MÉSZÖLY Gedeon
1917 *Az Őrség száz évvel ezelőtt*. Ethnographia XXVIII. 102
- MUNKÁCSI = MUNKÁCSY Dániel
1842 *Bőköz*. Regélő Pesti Divat 568—570
- NAGY Ferencz
1838 *Levél-töredék Torockzáról*. Nemzeti Társalkodó 205—206
- NAGY Imre
1857 *A vitéz székely nemzet részletesb ismertetése*. Vasárnapi Újság 455
- NÉMETH Gábor
1990 *Heves és Külső-Szolnok vármegyék limitációjára 1660-ból*. Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei 12. 87—121
- OAKES, Alma—HAMILTON HILL, Margot
1970 *Rural Costume Its Origin and Development In Western Europe and the British Isles*. London—New York
- PACH Zsigmond Pál
1986 *Magyarország és a levantei kereskedelem a XVI—XVII. században*. Előadások a Történettudományi Intézetben 4. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1985 *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Budapest
- PAPP László
1930 *A kecskeméti viselet múltja*. Néprajzi Értesítő XXII. 14—46
- RADVÁNSZKY Béla
1986 *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I—III*. (Első kiadás: 1879—1896) Budapest
- RETTEGI György
1970 *Emlékezetre méltó dolgok 1718—1784*. Bukarest
Régi erdélyi viseletek...
1990 *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. JANKOVICS József, GALAVICS Géza és R. VÁRKONYI Ágnes tanulmányával. Budapest
- SCHMIDT, Leopold
1969 *Volkstracht in Niederösterreich*. Linz
- SCHMUCK, Frédéric-Guillaume
1889 *Costumes Strasbourgeois*. Paris et Nancy
- SCHRAM Ferenc
1982 *Magyarországi boszorkányperek III*. Budapest
- SIMON Vincze
1844 *Muraköz...* (Tájrajz). Magyar Gazda II. 538
- SOÓS Antal
1867 *Rövid ismertetés a kalotaszegi népeletről*. Székely Néplap 288

- SZABÓ T. Attila
1980 *A mezősegi Szék férfi és női viseletének XVIII—XIX. századi történetéhez.* Ethnographia XCI. 396—397
- SZEDER Fábián
1819 *A' Palóczok.* Tudományos Gyűjtemény VI. 42—43
1835 *A' Palóczokról.* Tudományos Gyűjtemény II. 36—41
- SZÖVÉNYI István
1979 *A céhek és a kereskedők kenyérharca Kőszegen a XVIII. században.* Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 1973—1974. VII—VIII. 239—243
- TELEKESI
1842 *Hegyhát.* Regélő Pesti Divatlap 342
- TÖRÖK Károly
1867 *Magyar alföldi népszokások. Általános ösmertetés V.* In: Magyarország Képekben I. Pest, 296—297
- TURNAU, Irena
1967 *Odzież mieszczaństwa warszawskiego w XVIII wieku.* Wrocław—Warszawa—Kraków
- UNDI Mária
é. n. *Úri és népviselet a barokk korban.* In: Magyar Művelődéstörténet IV. (Szerk. DOMANOVSKY Sándor.) Budapest, 371—393
- G. VAMOS Mária
1982 *Néhány adalék a sárközi női viselet alakulásához.* A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve X—XI. 1979—1980. 313—328
- R. VÁRKONYI Ágnes
1990 *Közyógyítás és boszorkányhit.* Ethnographia 101. 384—437
- VITALI, J. B. v.
1828 *Die Bewohner des Simegher Komitats in Ungarn.* Iris
- WAUGH, Norah
1968 *The Cut of Women's Clothes 1600—1930.* New York
- WEIGEL, Hans
1577 *Habitus praecipuorum populorum... Trachtenbuch...* Nürnberg
- ZOLTAI Lajos
1938 *Debreceni viselet a XVI—XVIII. században.* Ethnographia XLIX. 75—108, 287—315
- ZÓLYOMI József
1979 *A Mailáth-uradalom cselédeinek viselete a két világháború között.* Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve V. 199—226
1985 *Nógrád megyei kereskedők leltárai a 18—19. századból.* Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI. 313—337.

THE HISTORICAL ANTECEDENTS OF
18TH CENTURY
HUNGARIAN PEASANT WOMEN'S GARMENTS.
SKIRT WITH SHOULDER—*PRUSZLIK* (BODICE)
AND *ROKOLYA* (PETTICOAT)

Early modern Hungarian peasant men's garments reflected the influence of an oriental, Turkish-style dress. Women's costumes, by contrast, followed the influences of the Western European fashion. In Hungary, it was in the 17th century that the skirt and the sleeved or sleeveless top—earlier cut in one piece—separated into two pieces. The sleeveless top was called *váll* (bodice), which—under the impact of the French *corset*, laced at the front—became whaleboned; yet, it remained an upper garment.

In the 18th century, female dress in Hungary reflected a plurality of influences. Here, too, we witness the introduction — though only in élite social circles—of the *English corset*, laced at the back, with variously cut European style garments worn over it. Yet, in these circles too we see the continued use of the front-laced *váll*, which—from the point of view of Western fashion development and as part of the Hungarian gala dress—had already been considered to be specifically 'Hungarian' as well. It was not until the end of the 18th century that the German *Mieder* — which, stiffened with whalebones, was similarly laced at the front—again brought the international environment closer to that old Hungarian form.

Womenfolk of the commonalty were introduced to the front—laced *Mieder* as the still an unboned, soft *German váll*. From the early 18th century, many *German dressmakers* were working in Hungary, too. It was them who sewed the *lajbli*, a Hungarian version of the similarly soft but buttoned *Leibl*, and the *pruszlik*, a cotton-padded and quilted, thicker winter waistcoat the Hungarian name of which derives from the German *Brüstl/Brustfleck*. It was a blending of the characteristics of diverse a Hungarian woman's sleeveless uppergarments called both *lajbi* and *pruszlik*.

The *skirt* was made by dressmakers using thicker fabrics with piping and trimming added. In the 18th century, however,—under pressure from domestic cottage industry, the textile manufactories, and the hempen, flaxen and cotton linen deriving from import—white linen uppergarments became widespread. Their spreading was promoted by Hungary's so-called "Greek" shop network, linked with the Balkan trade, which sold the flaxen, the cotton linen and the garments mainly imported from the Turkish Empire. Thus, compared to the materials then fashionable in the West (i.e. coloured cotton, calico, and other fabrics dyed by

dying-masters), in Hungary, a great deal of white uppergarments and skirts appeared. These were sewn domestically presenting a variety of types and names, varying from region to region. To distinguish them from the *szoknya* (skirt) made by dressmakers, they are categorized under the broad term '*rokolya*'. The *szoknya* and the *rokolya*, the *váll* (shoulder), the *lajbi* and the *pruszlik* were preserved, in peasant costumes, in the dress structure that developed in the 17th century; while the ladies of the genteel and middle classes wore—over the English corset—garments following the ever more variegated European fashions. Hence, in studying the peasant costumes and regional styles of the 19th century, one must bear in mind that even previously there had not been any homogeneous, uniform peasant dress, and that the dress of peasant women developed in close interrelationship with the dress of the other social strata.

MAGYAR VONATKOZÁSÚ VISELETÁBRÁZOLÁSOK A 18. SZÁZADI SOKSZOROSÍTOTT GRAFIKÁBAN

A dolgozat a grafikai úton sokszorosított viseletképek, illetve viseletsorozatok vizsgálatát tűzte ki célul. A nem sokszorosított grafikai lapok, rajzok és akvarellek, bár indokolt esetben utalás történik rájuk, nem tartoznak a szorosan vett tematikához. A tanulmányt katalógus egészíti ki a magyar vonatkozású viseletábrázolások főbb adataival és forrásaival.¹ A katalógusban kizárólag a 18. század — tehát az 1700 és 1800 közé eső egy évszázad — metszetes viseletkép anyaga szerepel.²

A grafikai úton sokszorosított viseletkép és a különféle tematikai szempontok szerint kötetbe szerkesztett viseletsorozatok a 16. század közepén jelentek meg Európa polgárosultabb, fejlett nyomdászattal bíró részein. A 16. században több jelentős kosztümkönyv látott napvilágot, melyekben az akkor ismert világ népeit

¹ A Magyar Nemzeti Múzeum (=MNM) Történeti Képcsarnokának (=TKCs) teljes 18. századi viseletábrázolás anyaga szerepel a katalógusban, még ha ismeretlen mestertől származó, sorozatba nem tartozó, társtalán lapokról is van szó. (Jelzet: ltsz.) Ezúton is köszönöm segítségüket. — Az OSZK Apponyi Metszgyűjteményének (jelzet: App. M), valamint a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrala Universitara, Cluj-Napoca, Sala de Georgie Sion — jelzet: Kol. Egy. Kvt. Stampe) metszgyűjteményének anyagára is utalás történik. Sem a Néprajzi Múzeum, sem a Magyar Nemzeti Galéria (=MNG), sem a Budapesti Történeti Múzeum (=BTM) Grafikai Osztálya nem tartalmazott a dolgozathoz felhasználható anyagot. Az Iparművészeti Múzeum Könyvtárának, az Egyetemi Könyvtárnak (Budapest) és a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályának egyes darabjai használhatónak bizonyultak, de jelentősen nem bővítették a források számát. — A katalógus tételeire félkövér számokkal hivatkozom.

² Az általam követett századokra lebontott konvencionális korszakolás bizonyos szempontból vitatható. Az MNG Művészet Magyarországon 1780—1830 c. kiállítása és katalógusa (GALAVICS Géza, 1980), amely először szentelt megkülönböztetett figyelmet ennek a késő barokk és klasszicizmus, valamint nemzeti romantika közé szorult, jelentős alkotásokban nemigen bővelkedő, átmeneti, méginkább előkészítő korszaknak, bizonyítja, hogy a merev, századokra lebontott korszakolás a művészeti jelenségek vizsgálatánál — csakúgy, mint sok egyéb történeti kérdésnél — sem igazolható. Tehát műfaj történeti szempontból talán helyesebb lett volna a korszakhatár kitolása az 1830-as évekig. Mivel azonban a 19. századi anyag KRESZ Mária (1956) gondos közlésében már napvilágot látott, szükségtelen lett volna ezt a katalógusban újra megjelentetni. A másik ok az volt, hogy a viseletképanyag művészi és stílusi szempontból egyaránt egyenletlen, inkább korszakokon átnyúló trendek párhuzamos egyidejűségét figyelhetjük meg. Sem műfaj történeti, sem stilisztikai szempontból nem találtam olyan korszakhatárt, amely az anyag markáns szétválasztására adott volna módot. Így több ok miatt is önkényes, de szükséges volt a hagyományos korszakolást követni. Tehát a katalógusban szigorúan az 1700 és 1800 közé eső metszetek szerepelnek, ennek ellenére a tanulmányban sor kerül néhány, a 18—19. század fordulóján túlnyúló jelenség vagy mű ismertetésére is.

mutatták be rövid szöveges ismertetővel.³ A műfaj megszületésében több tényező játszott együttesen szerepet, így többek között a földrajzi felfedezések nyomán kialakult tudományos és populáris érdeklődés, a nemzetközi kereskedelem kiszélesedése, a könyvnyomtatás megszületése, a grafikai technikák fejlődése, egy proszéráló polgári réteg művelődési igényei, az illusztrált könyv népszerűsége stb. A viseletkép nemcsak ún. kosztümkönyvekben látott napvilágot, de földrajzi munkák, útleírások, térkép- és látképgyűjtemények lapjai közé is bekerült, s a korszak tudományos ismereteit összegző kozmográfiákban a látkép, a térkép és a viseletkép együttesen mind helyet kaptak.

A 16. századi viseletképtermés java része fametszetes. Az 1610-es évekig tart a nagy kosztümkönyvek⁴ lendülete, de később is gyakran szolgáltak epigon munkák forrásául. A 17. században az érdeklődés elmélyültebbé válik. Egyre több a résztermákat, egy-egy vidék, társadalmi rend, foglalkozáscsoport öltözeteit bemutató árnyaltabb tematika, bár a résztermákat önállóan feldolgozó sorozatok igazi fénykora a 18. század lesz. A 16. század alakítja ki a viseletképek jellemző kompozícióját, ábrázolási módját. A 16–17. századi viseletképek jellegzetes kompozíciós típusa az egyalakos ábrázolás, amelyen az enyhe alulnézetből látszódó, felmagasodó, álló figura mögött, különösen a 17. századtól, egyre kidolgozottabb tájháttér látható. A 17. században az ábrázolás a kifejezés eszközeit tekintve finomodott, amihez hozzájárult a század során elterjedt rézmetszet és rézkarc technikája is, de természetesen az egyes mesterek között jelentős kvalitásbeli különbségek lehetnek. A viseletfigurák kezében attribútumszerű tárgyak láthatók, amelyek viselőjük társadalmi rangjára, foglalkozására, korára utalnak. A figurák tipizáltak, az öltözet, a fiziognómiai típus, az attribútumszerű mellékletek mind egy elvárt típusnak megfelelő képet közvetítettek.⁵ Különösen a távoli, egzotikus népek és a népi figurák képviselőinél figyelhető meg a tipizálás tendenciája erőteljesen.

A 16. századi kosztümkönyvek tematikájának elengedhetetlen része volt a magyar ábrázolás. Többnyire 2-3 lappal (katona, nemes, ritkán paraszt) szerepeltünk a gyűjteményekben hasonlóan a lengyelekhez vagy oroszokhoz. A metszők többsége német, németalföldi, francia és olasz mester volt, kiknek figyelme elsősorban saját szűkebb páttriájuk felé irányult, amit társadalmilag is árnyaltan mutattak be. A 16–17. századi festészetben és grafikában több olyan alulnézetes, egészalakos kompozíciót használó ábrázolási típus van, ami rokona a viseletképnek, valamint találhatók olyan grafikai sorozatok, amik tematikus rokonságban állnak a viselet-sorozatokkal.

³ A tanulmány folytatása egy korábbi cikkemnek, amiben a 16–17. századi viseletképeket tárgyalom, és a magyar vonatkozású ábrázolások katalógusát közlöm. Ez a rövid bevezetés összefoglalása az ott leírtaknak, l. FÜLEMILE Ágnes 1989. A 16–19. századi viseletsorozatokról l. még CENNERNÉ WILHELMB Gizella 1972.

⁴ A legjelentősebbek Richard BRETON, Ferdinando BERTELLI, Abraham BRUYN, Jost AMMAN, Cesare VECCELLIO munkái. Bővebben l. FÜLEMILE Ágnes 1989. 116–117, 125–126.

⁵ Hasonló tipizáltság jellemzi egyébként a korabeli metszetes portrét is. Az elvárt típusnak való megfelelés volt a fontos, nem az egyénítő karakter és valóságábrázolás.

Az ábrázolások hitelessége változó. A korabeli grafikai műhelyek gyakorlatának és a kornak a hitelességről vallott felfogásának következtében sok a másolat, az új címeiken való újraközlés, a részleteiben hiteltelen, imaginárius, idealizált vagy tipizált ábrázolás. Minden esetben csak a konkrét mű forráskritikája döntheti el, hogy egy adott képre művelődéstörténeti elemzésnél milyen mértékben támaszkodhatunk.⁶

A 18. század első felének magyar vonatkozású művei közül három nagy sorozat érdemel megkülönböztetett figyelmet. Mindhárom sorozatnak jelentős továbbgyűrűző hatása volt, számos korabeli és későbbi másolat forrásává váltak.

A század elején, 1703-ban Nürnbergben Christoph WEIGEL kiadásában jelent meg Caspar LUYKEN 100 rézmetszetű lapjával a *Neu-eröffnete Weltgalleria*. . . (1) című gyűjtemény. A sorozat tematikáját Abraham a SANTA CLARA, a kor híres hitszónoka állította össze. Kora Európájának társadalmi hierarchiáját vonultatja föl a pápától, a császáron és Európa uralkodóin át a császári udvartartásig és a köznépig. Elsődleges célja a császári udvar minden rendű és rangú képviselőjének bemutatása volt a főpapoktól a lakájokig. További lapjain német területek polgári és paraszti lakosait láthatjuk. Európa országainak többségét is reprezentálja néhány lappal, sőt Európán kívüli viseleteket is felsorakoztat. Török lapok, mint általában a sorozatok többségében, jelentős számban találhatók (13 db) a sorozatban, de a magyar ábrázolások száma is meglepően sok. Tíz magyar tárgyú lapján polgári és paraszti öltözetek nem szerepelnek, viszont említésre méltó, hogy tartalmaz cigányábrázolást is.⁷ A hanák férfit és nőt, a Kárpátok gorál útonállóját, a frankfurti és lengyel zsidókat bemutató lapjai is érdekesek. Az egyalakos lapok azt a 16—17. században kikristályosodott klasszikus kompozíciót követik, ahol az enyhe alulnézetben felmagasodó álló alak mögött nagy mélységű, szabályos elő-, közép- és háttérre tagolódó tájábrázolás látható. Kvalitásos, szép metszésű lapok. Az ábrázolt öltözetek részletgazdagok és hitelesek. Tanulságos pl. a huszárkapitány, a huszártiszt és a közhuszár alakjának összehasonlítása, vagy a magyar úrhölgy téli és nyári öltözete. A sorozat jó lehetőséget kínál a magyar, a lengyel és a török viseletek összevetésére.

A 18. század másik jelentős, sokat másolt viseletkönyve lényegében egy útleírás. M. de FERRIOL francia nagykövetet 1712—13-as konstantinápolyi útjára elkísérte egy festő, Le HAYE, aki FERRIOL instrukciói után rajzokat készített mindazokról, akikkel útjuk során találkozott. A Le HAYE-féle ábrázolások hét mester metszésében jelentek meg 1714-ben Párizsban *Recueil de 100 estampes representent Differentes Nations du Levant*. . . címen (3/a). A szép bőrkötésű, fóliáns alakú, reprezentatív megjelenésű kötet végén FERRIOLnak a képekhez írt magyarázata olvasható. A könyv rézmetszetei hasonlóan LUYKEN lapjaihoz a 16—17. századi viseletképek jellegzetes kompozícióját követik, magas színvonalú rézmetsző tudással párosítva.

⁶ A hitelesség kérdéséről részletesebben l. FÜLEMILE Ágnes 1989. 124—125.

⁷ Még korábbi, 1680-as évekbeli cigányábrázolás található a Birkenstein-féle látképsorozat három lapján. (Irod. RÓZSA György 1957, l. még a 27. jegyzetet!)

Az album 100 viseletképe között 62 török, 10 görög, 6 afrikai, 4 örmény, 3 zsidó, 3 román, 2-2 tatár, perzsa, albán, indiai, francia és magyar ábrázolás látható. A magyar lapokon egy nemes úr és egy hölgy áll. A képekhez tartozó leírás szükségtelennek tartja, hogy a magyar viseletet magyarázza, mivel ez Párizsban mindennapos látvány. A franciás ízlésű szemlélő szerint a magyar hölgy ruhája fenséges, de frizurája túl lapos, nem illik az öltözethez.⁸ A törökök iránt az érdeklődés a 18. század elején is változatlanul élénk. Lényegében a 16. század közepétől Nicolas de Nicolay útleírása óta (*Itinera Turcica*. Nürnberg 1572) se szeri, se száma a török tematikájú történeti és geográfiai munkáknak, viselet- és portrészorozatoknak. A Ferriol-sorozat lapjai közül különösen azok érdekesek ikonográfiailag, amik szerájbeli török nőket ábrázolnak enteriőrből, hanyag, otthonos mozgással, jellegzetes tárgyakkal körülvéve. Itt már megszületett az egzotikus keleti nőnek az az ábrázolási típusa, ami majd később a romantika orientalizmusának odaliszk tematikájában fog kicsúcsosodni.

A kötet korabeli népszerűségét mutatja, hogy több változata, számtalan másolata látott napvilágot. Az eddig fellelt másolatokat sorrendbe állítva jól illusztrálhatjuk, hogy a korabeli grafikában az átvételnek milyen lehetett a gyakorlata. J. WOLFF (1663—1724) metszete kisebb méretű, tükörképes, tehát fordított állású másolatán a részletek, a háttér, a ruházat mintája egyeznek az eredetivel. (Kol. Egy. Kvt. Stampe I/33.) T. VIERÖNÖK és P. MAZELLNEK a 18. század második felében készített, szintén kisebb méretű lapjai közvetett másolatok, tehát az eredetivel azonos állásúak (3/d és Kol. Egy. Kvt. Stampe I/38, 60, 61, 92). A ruha anyagának mintáját megváltoztatták és az alakokat enteriőrből helyezték. A MAZELL és VIERÖ készíttette változat között a különbség elhanyagolható, lényegében csak a metszők kezének köszönhető. Hogy hol van az átvételeknek az a láncszeme, ahol a háttér és a textil mintája megváltozott, nem tudjuk. Jóllehet mindketten megneveznek a jelzeten egy Franco SMITH nevű festőt, aki „ad vivum pinxit”, — biztosan tudva, hogy az 1714-es Le HAYE-féle kép a kiindulópont —, ez inkább költői túlzásnak tűnik. A másolatok másik csoportját oldottabb, kötetlenebb rajzstílus jellemzi. A keretbe szorítottság, az alap és a háttér eltűnik. Ide három sorozat és egy magányos lap sorolható. Az egyik a WEIGEL-féle német kiadás (3/b), a két másik angol feliratos, azonos képaláírásokkal, ami mutatja, hogy nyilvánvalóan volt közük egymáshoz. A korábbi sorozat, amely 1740 táján készült angol és francia szöveggel, mesterét nem ismerjük (26 és Kol. Egy. Kvt. Stampe I/62—69).⁹ A másik sorozatot a New Geographical Dictionary számára F. M. La CAVE és J. BASIRE metszette a 18. század második felében (3/c és Kol. Egy. Kvt. Stampe I/92). A három változat lapjai tükörképei az eredetinek. A kötetlenebb modor ellenére olyan apró részletek, mint a ruházat mintája, megegyeznek az eredetivel. Van egy

⁸ FERRIOL 1715, LXXVI. és LXXVII. képek magyarázata (3/a).

⁹ A Kol. Egy. Kvt. leíró katalógusa szerint az általam ismeretlen mesternek nevezett metsző id. Francesco SMITH. Véleményem szerint ez még bizonyításra szorul bizonyos, itt most nem részletezendő okok miatt.

ismeretlen mestertől származó jelzés nélküli lap (Kol. Egy. Kvt. Stampe I/39), aminek állása azonos az eredetivel, viszont a ruházat mintája a VIERO-, MAZELL-féle lapoké. Ezen a lapon jelenik meg legművészebb formában ez az oldottabb grafikai stílus. Az itt felsorolt változatokon kívül bizonyára fellelhetőek mások is a 18. századi metszetanyagban. Még a 19. században is több, kompilációs eszközökkel dolgozó litografált sorozat használta föl újra és újra ezeket az ábrázolásokat.¹⁰

A 18. században alábbhagy a népszerűsége a világ népeit együttesen bemutató, a 16. században kialakult és a 17. században is közkedvelt átfogó sorozatoknak. Az érdeklődés elmélyültebbé válik, a korábban összesűrített témákat szétválasztják. Egyre több az olyan sorozat, amely egy-egy vidék vagy egy-egy foglalkozáscsoport öltözetére koncentrál, s azt a korábbi gyakorlatnál részletesebben mutatja be.¹¹ A korszakban a hadi viseleteket bemutató sorozatok tűnnek a legnépszerűbbnek. Katonai tematikájú a század első felének harmadik legjelentősebb magyar vonatkozású sorozata, Martin ENGELBRECHT augsburgi mester munkája (5).¹² A 150 rézmetszetű lapon az osztrák örökösödési háborúban (1740–48) német földön harcoló osztrák hadsereg legegztikusabb alakjait, Magyarország déli határvidékének katonáskodó népeit örökítette meg. A téma kuriozitását az adta, hogy ezek a katonák saját etnikus viseletükben harcoltak. A gyalogosok és lovasok károlyvárosiak, varasdiak, szlavónok, bánátiak, rácok, oláhok, magyarok, horvátok, morlások, liccaiak, dalmátok, klementinusok és a tiszai, marosi és gyulai ezredek közlegényei és tisztjei harc, munka, pihenés, vigalom, mindennapi foglalatosságaik közben láthatók, gyakran családi körben. A képeken találkozunk zenészek, gyermekek, tábori lelkész, özvegyasszony, huszárfelenség, várandós asszony, marhahajcsár, kontribúciót fizető paraszt alakjával. A sorozat lapjainak sajátos sokszínűséget adnak a női alakok.¹³ ENGELBRECHT életben tanulmányozhatta mind-

¹⁰ Különösen a havasalföldi román nemest, hölgyet és leányt ábrázoló lapokról láttam számtalan 19. századi másolatot a Kol. Egy. Kvt. Georgie Sion metszetgyűjteményében. Az anyag egy román nemesember magángyűjteményéből került a könyvtárba. A metszetgyűjteményben a román vonatkozású viseletkép anyag szépen reprezentált. Ez alapján úgy tűnik, hogy a román nemesi, nemzeti viseletről kialakított kép erősen a FERRIOL—Le HAYE-féle forráson alapszik.

¹¹ A viseletképes metszetsorozatok főbb tematikái a következők: történeti népek, uralkodói díszöltözetek, udvari, hivatali, rendi, egyházi, szerzetesi, lovagrendi, érdemrendi, szabadkőműves, egyetemi, orvosi, jogászi, bányász, paraszt, kézműves, zenész, katonai, vásári öltözetek. (A bányász-, paraszt-, kézműves-sorozatok főleg munka közben ábrázolják az alakokat, gyakran a végzett tevékenység technikai leírásával.) Legáttekintőbb tájékoztatást a Lipperheidesche Kostümbibliothek katalógusa ad: NIENHOLDT, E.—WAGNER, N. G. 1965. A rendi társadalom egészének vagy egy-egy osztályának keresztmetszetét adó sorozatoknak (Ständebuch) megvolt a késő gótikában gyökerező hagyománya és folytonossága a 16–17. századi grafikaanyagban, mégis a bemutatás a 18. században, mintha enciklopédikusabb, tudományosságra törekvőbb lenne.

¹² ENGELBRECHTnek három másik sorozata is van: egy átfogóbb tematikájú viseletsorozat (1717), egy Nürnborg lakosairól (1725) és egy kézművesekről (1730) készített munka.

¹³ Önmagában érdekes feladat volna feldolgozni a korabeli katonák családi életét. A sereggel asszonyok és gyermekek is együtt vonultak. Egy 1769-es katonai szabályzat már limitálja az asszonyok számát, megszabva, hogy a hadszínterre a századokat csak 4-4 asszony követheti. АЛТАВ Andor 1939. 103.

ezt, és ez meg is látszik részletgazdag ábrázolásain. A lapokon 1-3 figura látható kidolgozott, beszédes tájháttér előtt. Az alakok többnyire akcióban vannak, beállítástuk, egymáshoz való viszonyuk, a csoportkompozíció már egyre zsánerszerűbb, bár a nézőpont, az előtér hangsúlyozottsága és a képvágat, különösen az egyalakos lapokon még erősen viseletkép jellegű. A viseletkép és a zsáner érintkezési pontjára jutottunk ezekkel a lapokkal. A 18. században megindult a fejlődés a zsáner irányába. A viseletképek egyre inkább jelenetszerűek, gyakran nehéz a határok megvonása a viseletkép, a csatakép és a zsáner között. A 18. századi viseletképeken gyakran több alakot állítanak egymás mellé, de már szervezettebb csoporttá fűzve őket, szemben a korábbi gyakorlattal, amikor statikusan, szervetlenül helyezték egymás mellé a figurákat. Az alakokat egyre jobban megmozgatják. Az is gyakori, hogy a figura már nem az alacsony horizontú táj előtt látható, hanem a részletek közeljönnek, az alakok bekerülnek valóságos környezetükbe. A hatást élénkíti az egyre elengedhetetlenebbé váló színezés. A zsáner vagy a háttérben látható jelenet bizonyos fokig szükségeltelenné teszi a korábbi tipizáló attribútumokat, s bár azok nem tűnnek el véglegesen — különösen a népi figuráknál tapasztalható használatuk —, jelölő szerepük már kevésbé hangsúlyos.¹⁴

ENGELBRECHT sorozatának volt talán a legnagyobb továbbgyűrűző hatása. A század során nagy számban megjelenő katonai tematikájú albumok jelentős része ENGELBRECHT után készített másolat vagy átdolgozás. Az átvételek legkülönbözőbb minősége figyelhető meg. Pl. egy ismeretlen mestertől származó fekvő formátumú lapon 3-3 változtatás nélkül átvett figura látható, környezetéből kiemelve, háttér nélkül, sematikusan egymás mellé kasírozva (33). HAID-HALBAOR fantázia szülte, rokályokkal tarkított parkokban helyezte el ENGELBRECHT figuráit. A kompozícióban az alakok idegenül, szervetlenül hatnak (8). FRIDRICH az előképet szabadabban átdolgozva, ENGELBRECHT figuráinak felhasználásával új, sokalakos, megmozgatottabb, életteli, bár kissé zsúfolt kompozíciókat alkotott. Ábrázolásának stílusa könnyedebb, mint ENGELBRECHT erőteljes, kedvesen bumfordi figuráinak. Az előbbi példákkal szemben FRIDRICH továbbalakítása minőségi többletet jelent (7).

Ha a magyar viselettörténet szempontjából nézzük át a 18. század első felének fent tárgyalt és a grafikatörténet szempontjából gazdag anyagát (a három nagy sorozatot és a mintájuk nyomán készített metszeteket), mindössze kb. 20-22 alapvető ábrázolási típussal találkozunk. Ezek az ábrázolások a korabeli nemesi viseletről tudottakat nem módosítják, de illusztrációként jól használhatók. Viselettörténeti, főként néprajzi jelentősége ENGELBRECHT lapjainak van. Bár tematikája csak bizonyos földrajzi területre és egy speciális társadalmi és foglalkozáscsoportra

¹⁴ Következetlenségnek tűnhet, hogy a katalógusban több zsánerjelenetre utaló cím található, de a zsánerfejlődés kezdetén az anyag még nem választható szét következetesen. Persze az egyalakos, többalakos, zsánerszerű kompozíciók megjelenése és használata nem ilyen mereven leegyszerűsített, mint a szövegben rekonstruált fejlődési modell. Párhuzamosan élnek egymás mellett, és inkább tendenciászerű, hogy melyik mikor gyakoribb. A mester kvalitásától is függ, mire képes vállalkozni. Így a fejlett kompozíciójú zsánerszerű megjelenítés mellett nem ritka a statikus, merev, környezet nélküli, egyalakos állófigura sem.

Eine vornehme Hungarische Frau.

Weydel sc.

59

1. kép. Caspar Luyken: Előkelő magyar hölgy (1)

2

3

4

2. kép. Caspar Luyken: Hajdu (1)

3. kép. Caspar Luyken: Magyar úr (1)

4. kép. Teodoro Viero: Magyar herceg
(Thököly Imre arcvonásaival) (3/d)

Huszár Obrister.

5. kép. Caspar Luyken: Huszár óbester (1)

6

7

8

6. kép. Johann Balzer: Huszár óbester (2)

7. kép. Jeremias Wolff: Magyar úr (13)

8. kép. Ismeretlen francia mester: Magyar úr (27)

9. kép. Le Haye—J. B. Haussard: Magyar úr (3/a)

10. kép. Le Haye—J. B. Haussard: Magyar hölgy
(3/a)

Russe: Erwartet nicht die Wall für meiner Kugeln Wallen?
 Osma: Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Sardinie: Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Preusse: Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Franzose: Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Engländer: Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.

Er: Kommt, er liegt er liegt, England, steht ihm bei.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.

Die uns mit England, steht, England, steht ihm bei.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.
 Ich werde sterben, die Christenheit, das ist der Wallen.

11. kép. Ismeretlen német mester: Hat harcban álló nemzet beszélgetése (35)

12. kép. Martin Engelbrecht: Erdélyi viseletek (4)

*Un Pandoure de la Reine de la nation
Hongroise sur le Saustrôme.*

*Vois quelle Satisfaction il a à manger l'ail,
Sa barbe, gris argenté, ses yeux d'une claire beauté,
Mais regarde le bien quand il court faire ripail,
Comme sa barbe se hürse, ses yeux pleins de fierté.*

C. P. May

Mart. Engelbrecht excudit. A. 2.

13. kép. Martin Engelbrecht: Száva melléki magyar pandúr a Rajnánál (5)
(MNM TKCS Ltsz. 7208)

*Un Tyffie De Meis.
Le Tyffie De Meis en marche en campagne et quartier.
Par le son de sa flûte donne cours de danser.*

14

15

2 Croates de Carlstadt qui portent le pain de munition.

*Quelle joie celait en ces drilles sans foin,
Les ruzes qu'ils emportent font trop à admirer.
Si le soldat de pain se foin à la mer,
C'est que la faim de il est dure à digérer.*

C. P. M.

Mart Engelbrecht 1800 A. 9.

16

14. kép. Martin Engelbrecht: Tiszai sípos (5)
(MNM TKCS Ltsz. 7218)

15. kép. Martin Engelbrecht: Magyar marhahajcsár
(5)
(MNM TKCS Ltsz. 6756)

16. kép. Martin Engelbrecht: Kenyeret vivő károlyvá-
rosi horvátok (5)
(MNM TKCS Ltsz. 7245)

17. kép. Martin Engelbrecht: Táncoló pandúr (5)
(MNM TKCS Ltsz. 7192)

18. kép. Martin Engelbrecht: Magyar dragonyos és felesége (5)
(MNM TKCS Ltsz. 7225)

*Pandurus cum amasiâ
choreas ducens.
Panduren mit ihrem
Frauen - Tänzer.*

*Croato ejus. Uxor in-
serviens.
Croat mit seinem
Weib.*

20. kép. J. Ph. Haid—Ch. Halbour: Katonák (8) (MNM TKCS Ltsz. 9604)

21. kép. Ismeretlen német mester: Dalmát pap, horvát pár, szlávón markotányosnő (32)

Albrecht Schmalz etc. Aus Vind.

139.
*Quam placidum mulier! caligas
 sarcire mariti,
 Ungarus et vobis in inferet
 ictus acu.*

*Ihr schöne Ungers-Frau, dem Mann
 die Wunden flicket,
 Habt acht, daß euch der Haim, die
 harte Wund nicht flicket.*

23. kép. Georg Philipp Rugendas: Lovas (MNM TKCS Ltsz. 56. 1341)

24. kép. Johann Martin Stock: Kontrán játszó cigány (24)

25

26

27

25. kép. J. M. Stock—J. Adam: Klementinus pár (25)

26. kép. Ismeretlen angol mester: Magyar nemes és paraszt (41)

27. kép. Ignaz Müller: Térképszél bányászokkal (OSZK Térképtár TM 6 250; I. 29. jegyzet)

28. kép. Szakáll János ötvösmester pró-
banyomata Kolozsvár látképével
(B. NAGY 1970. 210. illusztráció)

29. kép. Ismeretlen mester: Címlap
szász és román alakokkal (43)

terjed ki (délvidéki katonáskodó szabadparasztkok és tisztjeik), ezt a témát addig szokatlan részletességgel mutatja be. Témaválasztásában az egzotikum kétségtelen szerepet játszik, de ő az első, aki határozott fogékonyságot mutat a népi típusok bemutatására. Gondos megfigyelésről tanúskodó, részletgazdag ábrázolásai forrásértékűek. A viselettörténet kutatói számára számtalan érdekességgel szolgálnak, pl. bocskor, salavárdi, különböző posztófelsőruhák, gallér- és csuklyaformák, a posztósüveg mindennapi használati módja, úgy is, mint tárolóeszköz stb.

A 18. századi viseletképeknek közkedvelt figurája a magyar huszár. A 17. század végén, a 18. század elején kezdték a magyar könnyűlovasságot és hajdúgyalogezredeket beszervezni az osztrák birodalmi hadseregbe. 1740-ben 3 gyalog- és 8 lovasezred, 1780-ban nem kis részben Mária Terézia ösztönzésére már 3 gránátos, 28 gyalog- és 19 huszárezred volt magyar a birodalmi seregben.¹⁵ Bár a 18. század a magyar történelemnek hosszú idő után kivételesen békés korszaka, a század így is bővelkedett hadieseményekben, melyekből a magyar huszárság alaposan kivette a részét.¹⁶ Hadik András berlini, Nádasdy Ferenc Rajna-menti, Batthyány Károly németalföldi hadműveletei csak néhány a sikerekből. A gyors elhatározást, egyéni kezdeményezőkétséget és bátorságot igénylő sajátos, bár zabolátlan harcmódor látványos népszerűséget szerzett Mária Terézia Nagy Frigyes által is megirigylet huszárságának. A 18. század katonai kultúrájában sajátos helye van a magyar huszárságnak, amelynek mintájára Európa-szerte könnyűlovas ezredeket szerveztek. Nemcsak a harcmódort, de az egyenruhát is többé-kevésbé átvették, sőt a huszároltözetnek az európai katonai egyenruhákra gyakorolt hatásán túl szélesebb divathatása is ismeretes.¹⁷

A 18. század folyamán a reguláris hadseregszervezéssel párhuzamosan alakult ki az egyes fegyvernemek és csapatok egyenruhája. A katonai szabályzatokból nyomon követhető a huszáregyenruha fejlődése. Pl. egy 1767-es öltözködési szabályzat rendszeresítette a nadrágon a vitézkötést és a csákót, még ernyő nélküli formájában.¹⁸ A magyar ezredek a magyaros viseletet vagy egyes részeit megtarthaták.

A reguláris hadseregek szervezésével párhuzamosan a viseletképsorozatnak új típusa jelent meg, amely az uniformisokat mutatta be. Európa-szerte számtalan ilyen sorozat látott napvilágot, a magyar vonatkozású anyagban is jelentős számban fordulnak elő ezek a 18. század második felében keletkezett albumok. Valószínűleg, ha lett volna magyar nemzeti hadsereg, erről nem készült volna ennyi forrás, de a magyar ezredeket, mint az osztrák birodalmi hadsereg részét megörökítették. Az uniformissorozatok művészi értéke csekély, inkább visszalépést jelentenek. Az ábrázolás művészi problematikájától távolmaradva a minél pontosabb képi rögzí-

¹⁵ DOMANOVSKY Sándor, é. n. IV. 271.

¹⁶ Spanyol örökösödési háború 1701–14, Rákóczi szabadságharca 1703–11, első és második török háború 1716–18 és 1737–39, lengyel örökösödési háború 1734–38, osztrák örökösödési háború 1740–48, hetéves háború 1756–63, bajor örökösödési háború 1778–79, napóleoni háborúk 1796-tól.

¹⁷ L. pl. RIBEIRO, Aileen 1984. a. 198. vagy legújabban FLÓRIÁN Mária 1991.

¹⁸ AJTAY Andor 1939. 100.

tés technikai szempontjai lépnek előtérbe. Az albumokban az egyes fegyvernemek többnyire egy-egy típuslappal szerepelnek, melyen csak az ezredek nevét és az egyenruha színezését változtatták. Tehát egy sorozatban a lapoknak 3-4 alaptípusát ismételgették. Mindenképpen különbséget kell tenni az ENGELBRECHT-szerű sokszínű, eredeti alkotókészséget igénylő, a műfaj fejlődését is továbblendítő művek és a SCHEMA-féle (53) uniformizált, sematikus sorozatok között, még ha biztosabb kezű rézmetszőtől származnak is. Az egyenruha-sorozatok popularizálásának legvégső lépcsőjét jelentik azok a gyakran fametszetes, egyszerű eszközökkel dolgozó, gyerekeknek készült kifestő füzetek vagy kivágófigurák, amit az album végén megadott utasítás szerint kellett kiszínezni.¹⁹

A katonai tematika kapcsán feltétlenül szót kell ejteni a csatakép és a viseletkép kapcsolatáról. A 17—18. századi anyagban sok az érintkezés a két műfaj között. Míg a 16. századi metszetes csataképek lényegében planvedutára rajzolt tömbszerű csapatok és apró figurák mozgását mutatták, a 17. században a nézőpont közelebb került, valóságossá vált, sok esetben ábrázolták a csatákból és tábori életből kiragadott néhány alakos csoportokat. A közelhozott, akcióban látható alakokon a fegyver és az öltözet részleteire is több figyelem jutott. Különösen a 17. század végének, 18. század első felének csatakép- és viseletképanyaga között nehéz a műfaji határok megvonása. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokának gyűjteményében a viseletképek közé osztották be a RUGENDAS család által készített csataképeket.²⁰ A család kiadóvállalata a 18. század elején Augsburgban működött. Az apa (I.) Georg Philipp RUGENDAS (1666—1742) a korabeli csataképfestés kimagasló alakja, az igazán meghatározó egyéniség a családban. Lapjait maga, fiai, de mások is metsztették.²¹ Az 1690-es évek elejétől haláláig készítette a kuruc vitézek harcait és tábori életük hétköznapijait megörökítő grafikáit. Csataképein és ideálportréin nagy együttérzéssel jelenítette meg kuruc vitézek alakját. Nem halmozza a hatásvadász elemeket. Bársonyos textúrájú mezzotintói, sajátos anakronizmussal, a tematika ellenére is már-már idillikus csendet, nyugalmat árasztanak. A biztos technika, a szépen megrajzolt formák, a részletekbe nem vesző nagyvonalú művészi előadásmód olaszos szellemisége a 17. század legszébb viseletképeit készítő Stefano della BELLA felfogását idézik.²² A lapokon a küzdelem jelenetein kívül békésebb témák is szerepelnek, mint táborverés, palánképítés, sebesültek ápolása, lópatkolás, vacsorafőzés, esküvő és gyermekszülés a táborban, tánc, játék stb. A témák magukban rejthetnék egy hétköznapian bőbeszédű zsáner lehetőségét, de ez távol áll RUGENDASTÓL. Festői romokkal tele-

¹⁹ Pl. OSZK Qua. Lat. 3914.

²⁰ Hasonlóan Isaac MAYOR: *Húsz magyar csataképéhez*, amely a 17. század végén készült. (MNM TKCS Viselet I/5. doboz.)

²¹ Fiai II. Georg Philipp (1701—1774), Christian (1708—1781), és Jeremias Gottlob (1710—1772), de mások is sok lapját metsztették. Unokái közül Philipp Sebastian és Johann Lorenz is folytatták a családi hagyományokat, sőt a család magyarországi tevékenységéről is tudni lehet.

²² L. FÜLEMILE Ágnes 1989. 123, 128.

tűzdelt tájai nem topográfiai hűségűek, de a katonák ruházatának megfigyelése alapos. Ennek ellenére lapjai sem műfaji jellegzetességei, sem alkotójuk szándéka alapján nem tekinthetők viseletképeknek.²³

A 18. századi látképanyagnál is hasonló jelenség figyelhető meg, mint a csataképnél és a zsáneresedő viseletképnél. „A veduta fejlődése az összképtől a részletek felé halad. A 18. században a városrészletet vagy a városi élet jeleneteit közvetlenül bemutató sorozatok” megszaporodnak, a másolat, a változat kevesebb, s a látkép a 17. századival összehasonlítva magasabb történeti értékkel bír.²⁴ A látképeken és csataképeken a staffázs-, és repoussoir-figurák megnövekedett jelentőségét látjuk, szervezesebb, funkcionálisabb módon használják őket a mozgalmassabb kompozíciók nagy mélységű tájaiban. Alakos ábrázolás a térképek előterében is előfordulhat. Már a 16—17. századi anyag kapcsán kifejtést nyert,²⁵ hogy a látképek, térképek és csataképek staffázssai milyen sok szállal kötődnek a viseletképek ábrázolási módjához. Gyakran ugyanazok a figurák, változatlan beállításban, vándorolnak egyik lapról a másikra. A látkép- és térképanyagnak van egy típusa,²⁶ ahol az előtéri alakok nem is élénkítő staffázsként, hanem kifejezetten illusztratív szándékkal, a minél sokoldalúbb információközlés érdekében, viseletfiguraként jelennek meg, sokszor szervesen, idegenül helyezve a kompozícióba. Az előtéri alakok gyakran konkrét sorozatokból kerülnek a látképek, térképek előterébe. Ha a staffázsokat viselettörténeti elemzésre akarjuk felhasználni, hasonlóan gondos forráskritikával kell élni, mint a viseletképeknél.²⁷

A magyarországi 18. századi metszetes látképanyagnak külön válfaját alkotják a céhlevelek fejlécét díszítő városábrázolások. Az anyag elszórt, áttekintése nehéz.²⁸ Bár a 18. századi metszetes látképanyagban feltétlenül van eredeti, viselettörténetileg is felhasználható ábrázolás — hasonlóan a metszetes térképanyaghoz — összegyűjtésüket nem tartottam indokoltnak.²⁹ A 18. századi látképanyag

²³ Így indokolatlannak tartottam a jelentős mennyiségű anyag besorolását a katalógusba. (MNM TKCS Viselet I/7., 8., 9., 10. és 10. doboz.)

²⁴ RÓZSA György 1963. 22.

²⁵ FÜLEMILE Ágnes 1989. 122.

²⁶ Erre példa: G. BRAUN—F. HOGENBERG: *Civitates orbis terrarum*. I—VI. 1572—1617 és P. FÜRSTEN—CHRISTOFF GERHARD: *Türkische Ungarische Chronica*. 1663, Nürnberg. (FÜLEMILE Ágnes 1989. 123, 128.)

²⁷ A BIRCKENSTEIN-féle metszetes könyvként számon tartott látképgyűjtemény előtéri jeleneteinek művelődéstörténeti értéke jól ismert. (A. E. B. V. BIRCKENSTEIN: *Ertz-Herzogliche Handgriffe*. . . Wienn 1686. Irod. RÓZSA György 1957.) Itt kell azonban a félreértések elkerülése végett tisztázni, hogy az első kiadás 1686-ban jelent meg, utána még nyolc kiadást ért meg, a lemezanyag lényegében változatlan utánnyomásával. Az utolsó kiadások 1731-ben és a 18. század második felében é. n. jelentek meg. GABORJÁN Alice (CSERBÁK András—GABORJÁN Alice 1990. 63) helytelenül az 1731-es kiadást alapul véve 18. századiként értékeli az 1680-as évekbeli ábrázolásokat. Tehát itt is hangsúlyozni kell, hogy amennyiben ábrázolást forrásként akarunk felhasználni, meg kell keresni a mű első kiadását. Metszetek esetében átvételekről lehet szó. Az átvételek során meg kell keresni a valószínűsíthető kiindulási pontját, és ennek a keletkezési idejét kell alapul venni.

²⁸ Leginkább Klaus STOPP (1979, 1982—1990) katalógusából lehet tájékozódni.

²⁹ Jó példák találhatók Matthias BÉL (*Notitia Hungariae novae historico geographica*. Viennae 1735) és Ignaz MÜLLER (*Mapa geographica novissima regni Hungariae*. Viennae 1769) munkáiban a figurák-

előtéri staffázsalakjainak kapcsolata a tájháttérrel egyre zsánerszerűbb, egyre jobban megoldott, viseletfiguráknak már nem tekinthetők. Ahol mégis felszínre kerül az illusztratív, ismeretközlő szándék — és ez főleg kisebb kvalitású lapokon vagy kifejezetten ismeretterjesztő munkák illusztrációin jellemző —, ott kivételt tettem és besoroltam a katalógusba az ábrázolást. A látképek és térképek élénkítő staffázσαι kevésbé viselet-, sokkal inkább tevékenységábrázolásként izgalmasak. A mindennapi foglalatosságaiuk közben látható, életközeli figurákat a művelődéstörténeti, néprajzi ikonográfia jól használhatja mint tevékenységábrázolást.

Iparművészeti gyűjteményekben is található olyan tárgyanyag, amin jó viseletábrázolás található, és bár távoli a kapcsolódás, technikáját tekintve valami köze is van a sokszorosított grafikához. A fajansz- és porcelánedények és porcelánkispasztika alakjain (holicsi, bécsi, meissenai stb.) és „levonóképein” gyakran kimutathatók a grafikai előképek, a magyar nemes és huszár elegáns ideáltípusait ismétlik, mint korabeli divatos témát.³⁰ (A bábsütőminták, bár formakincse gyökeresen más, mint a metszeteké, technikáját tekintve, mint fametszés, közel áll a grafikához.) A korabeli ötvösség is kínál szép rokonságokat. A 18. századi magyar fegyverművesek előszeretettel vésték a kardpengére csatajelenetet, a kuruc-labanc küzdelem motívuma közkedvelt volt. Az ötvösség és a rézmetszés kapcsolata evidenciászerű. Az ötvösök szerepét a rézmetszésben, különösen Magyarországon érdemes hangsúlyozni, ahol kevésbé alakultak ki igényes rézmetszőműhelyek, viszont a magyar ötvösség, bár már delelőjén túljutott, ekkor még mindig jelentős volt. A hazai ötvösmesterek mestervizsgájának kötelező része volt 12 próbametszés beszolgáltatása a céhnek rézlemezen (vagy 11 réz- és 1 ezüstlemezen) a felszabaduláskor.³¹ A példametszések többsége ornamentális diszitmény, de a mintalapok között időnként városábrázolások és figurális lapok is előfordulhatnak, kifejezetten viseletkép jelleggel. Ilyen próbametszés található SZAKÁLL János kolozsvári céhmestertől GYERGYAI Mihály ötvösmester rajzgyűjteményében,³² ahol Kolozsvár látképének előterében egy magyar és egy német ruhás viseletfigura látható. Ehhez hasonló egynyomatos próbametszések még előbukkanhatnak más gyűjteményekből is.

Technikáját tekintve metszetes a kártyalap is.³³ A 18. századból számos hazai kártyakészítőmester neve maradt fenn Sopronból, Pozsonyból, Nagyszombatból,

kal dekorált metszetes térképekre. A számtalan látkép közül csak egyet idéznék, egy Pest-Budát ábrázoló, az Artariánál megjelent színes rézmetszetet, aminek előterében környékbeli parasztok és szőlőművesek remekül eltalált alakjai láthatók. (Irod. DOMANOVSKY Sándor, é. n. IV. 328—329). A lapot Peter és Joseph SCHAFFER készítette. Joseph SCHAFFERTől származik a 18. század végének egyik legsikerültebb, magyar parasztot ábrázoló viseletképe (23).

³⁰ A porcelán- és fajanszedények és porcelánkispasztikák viseletábrázolásai kevésbé önállóak. A 18. századi habán kerámia és más provinciális központok egyedi, főleg céhedényei kínálhatnak eredeti, friss, közvetlen alakábrázolásokat.

³¹ Pl. a pesti ötvöscéh 18. századi példametszései 23 mestertől az Iparművészeti Múzeumban találhatók. CZÁKÓ Elemér 1903. 221.

³² SZAKÁLL János (műk. 1748-tól) ötvös keze munkája. Kol. Egy. Kvt. GYERGYAI Mihály (műk. 1768-tól) ötvösrajz gyűjteménye. Kéziratok. No. 161. Mss. 161/I. 18. (Irod.: B. NAGY Margit 1970. 210. illusztráció.)

³³ A kártya és a viseletkép kapcsolatáról l. FÜLEMLE Ágnes 1989. 121—122.

Pestről, Győrből stb.³⁴ A 18. századi kártyák számos lapja közvetlen grafikai előképre megy vissza, pl. ENGELBRECHT katonai viseletsorozatára. A századfordulón és a 19. század elején pedig a divatképek, az empire és biedermeier zsáner hatása figyelhető meg. A kártya 18. századi példái között már egyre több a mind karakteresebb, mind elvontabban tipizált figura. Viselettörténetileg nem mondanak többet, mint a viseletképek és műfaji jellegzetességeik sem engedik, hogy a katalógusban feltüntessük őket, de mint rokon műfajú alkotásoknak feltétlenül indokolt a megemlítésük.

A 18. századi magyarországi könyvtermés grafikai illusztrációanyaga is ígér lehetőségeket. A könyvkiadás a 18. század második felétől megélénkül (ennek okait itt most nem részletezzük). A könyv- és folyóirattermésben szét kell választani az ismeretterjesztő és a szépirodalom illusztrációs anyagát. Az ismeretterjesztő irodalom kategóriába tartozik az ország-, nép- és természetismereti, statisztikai, geográfiai, gazdasági, kalendárium- és utazási irodalom,³⁵ valamint a folyóiratok. Ezekben előfordulhat térkép, látkép, viseletábrázolás. Az irodalmi művek illusztrációi alakos ábrázolások, zsánernek, allegóriák nem túl kvalitások, de közvetlen hangulatú kompozíciók. Az alakokon szintén megfigyelhető az a köznemesi öltözködési ideál, aminek jobb ábrázolásával a viseletképanyagban is találkozhatunk.³⁶ A könyvillusztráció viszonylag könnyebben hozzáférhető, számolnunk lehet viszont olyan kisnyomtatvány anyaggal, aminek előkerülése megintcsak esetlegesebb. Ezek a kereskedelmi reklámnak a 18. század végétől jelentkező kezdeti próbálkozásai. A hazai grafikatörténet szempontjából jelentőségük vitathatatlan. Többnyire naiv bájú, bizonytalan kézzel áruklódó figurális kompozíciók. Az álló, ülő, többnyire nyugodt mozdulatú alakok tartása, megmutatkozása a viseletképeken az információközlés érdekében, a reklámyomatokon a cégérszerű reklámfunkció miatt hasonló.³⁷

Ha a sokszorosított grafikának a viseletképekhez közel álló egyéb ábrázolási típusait tekintjük át, úgy a metszetes egész- és félalakos portrék kompozíciók

³⁴ Legfontosabb irodalom: ALLEMAGNE, H. R. 1906; KOLB Jenő 1939.

³⁵ A 18. században, ahogy Magyarország megszűnt hadszíntér lenni és civilek is biztonságosabban utazhattak, megnövekedett a nyugati utazók Magyarországról szóló útleírásainak a száma. Témánk szempontjából használható ábrázolást ugyan csak TOWNSON útleírása tartalmaz — ebben található a század második felének egyik legjobb viseletképe (41) —, néprajzilag hasznosítható jó megfigyelések bőven akadnak bennük, legfőképp HUNTERS (1803) és TOWNSON (1797) könyvében.

³⁶ A könyvillusztrációk közül viseletkép jellegű pl.: ASSNER: *Wie glücklich ist ein deutscher Mann der unser Ungarn ungrisch kann*, címkép, rm. In: Matthias BÉL: *Der Ungarische Sprachmeister*. . . 1777 (7. kiadás). — TISCHLER Antal: cím lap, rm. In: DUGONICS: *Etelka*. Pozsony 1791 (2. kiadás).

³⁷ Irodalmi említésből ismerem a következő lapokat: — BINDER János Fülöp (1735—1811): „*Kaspaloker Tabak*” dohánycímke, rm. (Irod. PATAKY Dénes 1951. 82—86, 334 és DOMANOVSKY Sándor, é. n. 203, eredeti rézdúc az MNM-ben.) — *Gányó (dohányos)* „*Kaspelager Toback*”, dohánycímke, rm., eredeti rézdúc az MNM-ben. (Irod. DOMANOVSKY Sándor, é. n. IV. 200.) — *A gácsi gyapjűszövet manufaktúra címkeje* (szövetvégre való), rm. 1770 k. (Irod. ENDREI Walter 1989. 27.) — *Nagy Pál pozsonyi magyar posztókereskedő hirdetése a 18. század végéről*, rm., az eredeti rézdúc az MNM-ben. (Irod. DOMANOVSKY Sándor, é. n. IV. 383.) — *A lőcsei posta menetrendje 1700-ból*, rm. (falragaszul szolgált), Közlekedési Múzeum. (Irod. DOMANOVSKY Sándor, é. n. IV. 242.) — A felsorolt lapokon mind a magyar kisnemesi zsinóros férfiöltözet látható, viselettörténeti illusztrálásra alkalmasak.

rokonsága vitathatatlan, az öltözet ábrázolása gyakran sokatmondóbb is, viszont természetszerűleg csak bizonyos társadalmi csoportok képviselői kapnak helyet rajtuk.³⁸

Címlapképeken, allegóriákon, népkarakterológiai lapokon, uralkodóábrázolásokon viseletfigurák szerepelhetnek allegorikus, emblematisz szerepben is.³⁹

A 18. század végén válik el a viseletképtől a divatkép. Az első divatképek az 1770-es évektől jelentek meg a *The Ladys Magazine* lapjain, majd ezt követően hirtelen mindenféle Európa nagyvárosaiban. A *La Gallerie des Modes*, a *Gallery of Fashion*, a *Costumes Parisiens* a legjelentősebbek. Az újonnan megjelent divatképek stílusa lineárisabb, dekoratívabb. E stílus visszahatását a viseletképekre a század fordulóján már megfigyelhetjük. Főleg a 19. század tízes, húszas és harmincas éveinek népi alakokat bemutató viseletkötvein nyilvánvaló. Bár egyfajta elegáns stilizálás a korabeli portrét is jellemzi, de ez a túl dekoratív rajzosság, a végtelenségig túlzott finomkodó mozdulatok tulajdonképpen csak a kor divatképeire és a stílusukat követő viseletképekre jellemző. A divatkép, ami egy ajánlott, gyorsan változó ideáltípust jelenítette meg a ruházatnak és a kosztümkép, ami egy meglévő állapotot rögzített, eltérő funkcióiról szükségtelen bővebben beszélni. A magyar szerzőjű viseletképanyagban van egy CZETTER Sámuelről származó metszet 1790-ből egy, a korona fogadására rendezett ünnepségen megjelent magyar hölgyről (20). Az ábrázolás bár funkciójában inkább viseletkép, stílusában már divatképszerű. Magyarországon a divatkép a 19. század elején terjed el.

A viselettörténeti kutatás szempontjából értékelve a sokszorosított grafikaanyagot (legyen az viseletkép, látkép, térkép, portré, zsáner és egyéb rokonműfajok) a *kéziratos* egyedi források, rajzok, akvarellek, festmények lényegesen értékesebbek, hitelesebbek. Az ábrázolások összegyűjtése óriási feladatot jelent. Az anyag szétosztott, esetleges, véletlenszerűen kerülhetnek elő új meg új források ismeretlen vagy kevésbé feldolgozott gyűjteményekből. A viselettörténetileg talán leggazdagabb forráscsoportot azok a kéziratos, vízfestésű viseletsorozatok alkotják, amelyek feltételezhetően erdélyi szász mesterek keze alól kerültek ki a 17. század végén és a 18. század során. Erdély különböző népeinek jellegzetes figuráit reprezentálják a szász alakok túlsúlyával. A viseletsorozatokhoz szervesen hozzátartozhattak az erdélyi fejedelmeket és királybírakat bemutató sorozatok, amikben nem a portré, hanem a viseletképjelleg dominál. Eddig 12 sorozat létezéséről lehet tudni.⁴⁰ A kéziratos térképanyag is sokat ígérő.⁴¹ Múzeumok grafikai gyűjteményéből ugyan-

³⁸ A portré és a viseletkép kompozíciós rokonságára a legeklektánsabb példa az Eszterházyak metszetes ösgalériája a „Trophaeum” (Jacob Hoffmann és Jacob Hermundt grafikái, megj. Bécs 1700. — Irod. CENNERNÉ WILHELMB Gizella 1988.)

³⁹ L. FÜLEMILE Ágnes 1989. 120.

⁴⁰ A sorozatok adatait l. GALAVICS Géza 1990. 126. 13. jegyzet, BIELZ, Irímie—BIELZ, Julius 1959; a fejedelmi arcképsorozatokról CENNERNÉ WILHELMB Gizella 1975.

⁴¹ Az OSZK Térképtára, az OL Kamarai Helytartótanácsi és Vallásalapi Térképgyűjteménye, a Hadtörténeti Múzeum Térképtára, a bécsi Kriegsarchiv térkép, és városábrázolás anyagát lenne érdemes témánk szempontjából feldolgozni.

csak vízfestésű céhlevelek, egyéb céhemlékek, látképek, zsánerek, portrék kerülhetnek elő. Levéltárakban céhes emlékek, birtokperek iratai, anyakönyvek, címeres levelek, naplók, levelezések rejtőzhetnek jó ábrázolásokkal.

Az 1800-as évek táján jelenik meg általánosan Európa-szerte a kifejezetten parasztságra koncentráló néprajzi érdeklődés a viseletképanyagban is. Német, osztrák, francia, angol utazó művészek játszották a főszerepet az új tematikájú sorozatok megalkotásában. A sorozatok egy-egy ország, nép vagy vidék paraszti lakosait mutatták be, bár a korstílusnak megfelelően idealizáltan és témaválasztásukban a kuriózum is szerepet játszott,⁴² de mindenképpen érvényesítettek néprajzi szempontokat is. (Néhány cím: *XVII Vorstellungen von deutsche national-Trachten*. Augsburg, 1800; F. N. KÖNIG: *Collection de Costumes Suisses*. Bern, 1801; *The Costume of the Russia Empire*. London, 1803; J. RIETER: *Danske nationale Klaeddragter*. 1805; W. H. PYNE: *The Costume of Great Britain*. London, 1808; J. P. Norblin de la GOURDAINE: *Costumes polonais*. 1817.)

Bár a koncepciózus sorozatokban megjelenő népi tematika új, parasztlakokkal korábban is találkozhattunk a viseletképanyagban. Hogy csak néhány példát emeljünk ki, már a 16. századtól léteztek egyes városokat vagy kisebb tájak lakosait bemutató albumok, melyek lapjai között előfordult paraszti ábrázolás, de az átfogó kosztümkönyvek figyelmét sem kerülték el a népi alakok. A Stände und Handwerker típusú albumokban is sok köznépi figura szerepelt. A 17—18. századi grafikában népszerűek voltak pl. a London, Párizs vagy Bécs környékét bemutató sorozatok, bár ezek témaválasztása esetleges volt, elsősorban a festői egzotikus elemek domináltak bennük. Egy-egy nagynevű művésztől is maradtak fenn paraszti tematikájú sorozatok, főleg a német s németalföldi művészetben, ahol a népies zsánernek nagy hagyományai voltak, ezeken a lapokon szintén a művészi szempontok domináltak, módszeres bemutatásra nem vállalkoztak. A magyar népviselet néprajzi érdeklődést eláruló bemutatása ugyancsak a 1800-as évekre tehető. Késés ebben nincs. Az első sorozat egy bécsi művész, KININGER 1802—1803-ban megjelent rézmetszetsorozata volt, amelynek egyes lapjait mintaként használta fel nem sokkal később egy soproni mester, BREDETZKY Sámuel 1803-ban, majd egy angol gyűjtemény vette át lapjait 1804-ben. BIKESSY 1816-ban megjelent sorozata,⁴³ ami talán a legsikerültebb ezek közül, nemcsak teljes egészében magyar szerzőjű, de néprajzi koncepciója is magyarországi tudóstól, CSAPLOVICS Jánostól származik, aki a kísérő szöveget írta. A legelső, a KININGER-féle sorozat lapjai részben hely-

⁴² MOLEVILLE (címléírását lásd a következő jegyzetünkben) előszava hangsúlyozza is, hogy amíg a nemesi és a polgári öltözet többé-kevésbé a divatot követi, addig a népviselet új, eredeti szint, eddig feltáratlan ismeretet jelent.

⁴³ V. G. KININGER: *Kleidertrachten der Kaiserlich Königl. Staaten*. F. Mollo. Wien 1802—1803. (Második kiadása francia nyelven 1804-ben). — BREDETZKY Sámuel: *Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn*. Wien 1803. — Bertrand de MOLEVILLE: *The Costume of the Hereditary States of the House of Austria*. . . London 1804. — Joseph Heinbucher Edlen von BIKESSY: *A Magyar és Horvát országai legnevezetesebb Nemzeti Öltözetek Hazai Gyűjteménye*. . . Timlich Károly Bétsben 1816. (Van három további kiadása német nyelven.)

színről beküldött vázlatok alapján készültek, erdélyi lapjait NEUHAUSER Ferenc, a 18. század végének—19. század elejének neves nagyszebeni festője készítette. Az ő munkássága kapcsán térünk vissza a 18. század legvégének magyarországi grafikájához. Volt ugyanis a fent felsorolt, 19. század eleji sorozatokat megelőzően néhány befejezetlenül maradt kísérlet, ami már tudományos, néprajzi szemléletet árult el, magas színvonalú rézmetsző tudással párosulva. Hogy ezek a századvégi kísérletek félbemaradtak és akkor még visszhangra nem találtak, az nem a művészek hibája.

Johann Martin STOCK (Nagyszeben 1742—1800), a 18. század legkiválóbb erdélyi szász festője a bécsi Akadémián tanult. 1773-ban Pozsonyba költözött, egy német polgárlányt vett feleségül, 1786-tól Szebenben élt. Pozsonyi tartózkodása idején készített viseletképeket is. 1776-ban *Magyarország és Erdély különböző lakosainak képei* címen egy 6 részesre tervezett sorozatot indított el (24). Az első, a cigánymuzikusokat bemutató rész hat nagy művészi gonddal kivitelezett rézkarccal megjelent.⁴⁴ Szemben a kortárs festői hatásokra építő, esetleges tematikájú sorozatokkal, mint amilyen pl. J. C. BRAND *Kaufruf in Wien* c., 1775-ben megjelent albuma volt, elsőként közelített következetes néprajzi szemlélettel a témához és etnikai csoportok szerint tervezte bemutatni Magyarország népeit. Elgondolása mögött szellemi háttérként ott állhattak a pozsonyi hungarus tudatú, de német nyelven publikáló, államismereti tudományokkal foglalkozó németiség prominens képviselői, KORABINSZKY János és Karl Gottlieb WINDISCH. WINDISCH (1725—1793) a BÉL Mátyás által elindított honismereti iskola késői képviselője, tudós, irodalmár, több folyóirat szerkesztője 1781-ben indította el felvilágosodott szellemű, ismeretterjesztő folyóiratát, az *Ungrisches Magazin*, melyhez hazai, német ajkú tudósok neves képviselőit nyerte meg: CORNIDES Dánielt, CSAPLOVICS Jánost és másokat.⁴⁵ Ehhez a folyóirathoz készített STOCK illusztrációkat, többek között egy klementinus férfi és nő viseletképét (25). (WINDISCH más művébe is készített viseletképet, lásd: 43.) STOCK vállalkozása támogatók, kiadói háttér és érdeklődés hiányában félbeszakadt.⁴⁶

Feltétlenül itt érdemel említést az ugyancsak nagyszebeni NEUHAUSER testvérek munkássága is. Bár a 18. századból metszetes viseletképet nem ismerünk tőlük, NEUHAUSER Ferentől (1763—1836) viszont a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokában található egy 33 lapos akvarellsorozat, aminek az említése, bár kéziratos anyagról van szó, indokolt. A NEUHAUSER-féle akvarellsorozat Erdély népeit mutatja be, a korábban már említett 17—18. századi szász akvarellsorozatok hagyományának megfelelően.⁴⁷ A 19. század elején NEUHAUSER nyomán vi-

⁴⁴ STOCKRÓL BIELZ, Julius 1947. 13; 1956; GALAVICS Géza 1980. 56, 57, 148—151. Itt helyesbíttem GALAVICSOT, aki szemére veti STOCKnak, hogy bár nagy művészi igénnyel dolgozott, de pontatlan megfigyelő volt, mert a „2” számú kép hegedűse nem a bal, hanem „elrajzolva” a jobb vállához szorítja a hangszert. (GALAVICS Géza 1980. 149. 39. sz.) Elrajzolásról szó sincs. A képen egy brácsás látható. A parasztmuzikusok közül a brácsás függőlegesen a melléhez vagy a jobb vállához szorítja a hangszert. Hogy STOCK mennyire jó megfigyelő volt, azt az is mutatja, hogy a hegedűre 3 hűrt rajzolt, mint ahogy az a parasztkontrán szokásos.

⁴⁵ *Ungrisches Magazin*. Pozsony, Anton Löwe 1781—88 és új folyam 1791—93.

⁴⁶ STOCK magányos cigányfiguráiból BIKESSY egy cigányzenekar képét komponálta.

⁴⁷ A sorozat ltsz.: 58 3942—58 3974. Irod. CENNERNÉ WILHELMB Gizella 1984.

szont több sokszorosított sorozat látott napvilágot, amiknek ábrázolásai kimutathatóan Neuhauser akvarellsorozatára nyúlnak vissza. Testvére, Joseph NEUHAUSER — Stockhoz hasonlóan — szintén egy több részből álló sorozatot tervezett megjelentetni *Versuch über das Siebenbürgische Kostüm* címen. Az I. és II. része, a 6-6 lapból álló *Die Zigeuner* és *Die Walachen* Nagyszebenben Joseph Benigni és J. Barth kiadónál 1806-ban megjelent.⁴⁸ Ez a vállalkozás is félbemaradt, sokáig egy fennmaradt lapját sem ismerték. Újabban felbukkant egy cigányvajdát és hegyvidéki románokat ábrázoló lapja.⁴⁹ Mint már említettük a KININGER- és MOLEVILLE-féle sorozatok erdélyi lapjait állítólag NEUHAUSER Ferenc készítette.⁵⁰ Most akadtam rá egy eddig közöletlen 20 lapos litografált sorozatra, amely NEUHAUSER Ferenc akvarelljei után G. G. SCHNELL metszésében Bécsben készült M. R. Toma intézetében. (Kol. Egy. Kövt. Stampe XIV/105—123.) A 20 lap közül 9 szász, 4 román, 4 magyar és 3 cigány tematikájú. Az egyik lapon (Stampe XIV/116), az *Eine sächsische Hausfrau aus dem 18th Jahrhundert* jelezték, hogy „Fr. Ad. Neuhauser pinx 1822”. Tehát az évszám nélküli sorozatnak 1822 után kellett készülnie. A litografált képek és NEUHAUSER Történeti Képcsarnokbeli sorozata között kétségtelen megfelelések vannak. Bár a sorozatot a 19. század elején litografálták, a bemutatott viseletek 18. századiak. Négy ábrázolásának címe hangsúlyozza is, hogy 18. századi viseletet mutat be. Irodalmi említésből ismert NEUHAUSER-nak egy másik litografált viseletsorozata, ami *Kleidertrachten der K. K. Staaten* címen jelent meg Bécsben 1825-ben F. Mollo & Co.-nál.⁵¹ A sorozattal nem találkoztam, de mivel a kiadó különbözik a fent említett sorozatétól, feltételezhetően ez egy más sorozat lehetett. NEUHAUSER munkásságában szép összefonódását láthatjuk a szász akvarellsorozatok hagyományának és a 19. század elejének néprajzi ihletésű népviseletsorozatainak. Az igazán eredeti, hazai szerzőjű, 17—18. századi viseletábrázolások mind az erdélyi szászokhoz kötődnek, legyen szó kéziratos vagy sokszorosított anyagról.⁵² A folyamat méltó betetőzése a szintén NEUHAUSER által készített *Erdélyi vásár* c. nagy, sokalakos kompozíció, amely Bécsben J. Lanzedely litográfiai intézetében jelent meg 1819-ben.⁵³ A 69 × 103 cm méretű lapon egy kompozícióba ágyazva találkozunk mindazokkal a típusokkal, amik a 18. századi szász akvarellsorozatokban kristályosodtak ki.

⁴⁸ PATAKY Dénes (1951) és BIELZ, Julius (1947. 14) ezt a sorozatot Ferencnek tulajdonítja. A testvérek munkáinak szétválasztása időnként nehézségekbe ütközik. (Irod. CENNERNÉ WILHELM BIELZ 1984, BIELZ, Julius, é. n., GALAVICS Géza 1980. 58, 152—156; GALAVICS Géza 1990. 118—125.)

⁴⁹ Nemrégiben GALAVICS Géza (1990. 118—119. és 56. jegyzet) közölte a sorozat két lapját, amely egy magánygyűjteményben bukkant föl.

⁵⁰ BIELZ, Julius 1947. 14; CENNERNÉ WILHELM BIELZ 1984. 365.

⁵¹ BIELZ, Julius 1947. 14; PATAKY Dénes 1951. 191. Szintén irodalom említi, hogy Ferenc testvérének, Józsefnek volt egy 6 főlőlappal álló, régi erdélyi viseleteket ábrázoló rézmetszetsorozata: *Gegenden und altertümer auf Siebenbürgen* címen, aminek az I. füzeté jelent meg. Nem akadtam a nyomára. BIELZ, Julius 1947. 14; PATAKY Dénes 1951. 191.

⁵² Az első magyarországi szerzőjű nyomtatott viseletsorozat Laurentius TOPPELTINUS *Origines et occasus Transylvanorum*... (Lugduni 1667) c. munkáját magyar, szász és román, Johannes TROESTLER *Das alt- und neue-teutsche Dacia* (Nürnberg 1666) c. könyvét román viseletképek illusztrálták. A kéziratos sorozatokról már esett említés. Stock és NEUHAUSER zárja a sort.

⁵³ Ltsz. 9631. CENNERNÉ WILHELM BIELZ 1984.

Az 1800-as évekig kísértük nyomon a viseletkép útját. A viseletábrázolásban a 17. századi fejlődés szerves folytatásaként, valamint a kortárs festészeti tendenciáknak köszönhetően az ábrázolás a korábbi tipizáltságból a zsánerszerűség felé fejlődik. A figurák tevékenysége és környezete a jellemzésben kezdi átvenni a korábbi attribútumszerű mellékletek szerepét. A fejlettebb szerkesztés, a tájképi környezetben való harmonikusabb elhelyezés, a leíró jelleg helyett a hangulati elemek fokozott érvényesülése az életkép irányába mutat. Mindamellet sok az olyan ábrázolás, ahol az illusztratív szándék miatti tárgyilagosság, a képből kifelé tekintő, a nézőnek megmutatkozó figurák a klasszikus viseletkép típus felé billentik a mérleg nyelvét. Ez a hagyományos viseletkép típus tovább él lényegében a műfaj életének végéig. A 18. században a katonai tematika megnövekedett jelentőségét tapasztaljuk, a 18. század első felének sorozatai még az etnikus viseleteket, a 18. század második felében a bár feltétlenül magyaros, de már egyenruhaként értékelendő huszároltözetet mutatják be. A 18. század végén kezdi el önálló útját a divatkép. Ugyancsak a 18. század végén támad fel a rurális típusok iránti néprajzi érdeklődés, amit a 19. század első felében nem lehet elválasztani a romantika népiességétől és a népi típusokban a egzotikum, a kuriózum keresésétől. A népies tematikából a 19. század folyamán önállósodik a népies zsáner és a tisztábban művészi igényű megközelítés, mint pl. VALERIO romantikus heroizálása. A néprajzi ihletésű sorozatok aranykora az 1800 és 1850 közé eső fél évszázad. A viseletábrázolás legfőbb technikája ekkor a litográfia. A 19. század második felében született ábrázolások már kifejezetten tárgyilagossá, dokumentatív céllal készültek. A nép iránti érdeklődés a századvég nagy néprajzi vállalkozásainak illusztrációs anyagában futja ki utóéletét. A tudományos igénnyel született művelődéstörténeti, viselettörténeti összefoglalások grafikus képanyaga már nem eredeti alkotás. A fotó eleinte versenyezni látszik a viselékkel. Tanulságos összevetni a korai paraszti témájú (nem a megrendelőknek, hanem a fotóművész által, művészi fotónak szánt kompozíciókat) a viseletképekkel. Az alakok beállítása, a képszerkesztés, az egy-, két és többalakos, zsánerszerű beállítások mind a viseletkép korábban kialakított ábrázolási módját követik. Az utólagos színezés is csak fokozza az érzést, hogy a viseletfotózás mennyire a viseletkép hagyományában gyökerezik.⁵⁴ A tudományos munkákban a fotózás idővel elkerülhetetlenül kiszorítja a grafikus viseletképet. A viseletkép, mint a művészettörténeti kutatás tárgya, mint önálló grafikai műfaj sajátos funkcióval, tematikai, formai és esztétikai jellegzetességekkel a 19. század második felében megszűnik létezni. Ami ezután következik, az már illusztráció-történet.

⁵⁴ Pl. Drotleff József nagyszebeni műintézetének nyomásában és kiadásában megjelent C. KOLLER, J. és S. SCHULLER és FISCHER színes fotói erdélyi szászokokról, románokról, cigányokról, kalotaszegi magyarokról. Kol. Egy. Kvt. Stampe I. 221—228. Van olyan lap, amelyik a 19. század végi műtermi fotózás beállítását követi, de a többség céljában, tematikájában, eszközeiben egyértelműen viseletképnek akar látszani.

KATALÓGUS⁵⁵

18. SZÁZADI MAGYAR VONATKOZÁSÚ METSZETES VISELETÁBRÁZOLÁSOK ISMERT FORRÁSBÓL

1 Abraham a SANTA CLARA: *Neu-eröffnete Weltgalleria*. . . Nürnberg 1703. — Megjelent Christoph Weigel kiadásában, 100 rézmetszetű lapját Caspar LUYKEN (1672—1708) készítette. 21 lapja megtalálható az MNM Történeti Képcsarnokában, 10 lapja az OSZK App M 694—702., 972. sz. alatt. 10 magyar vonatkozású ábrázolása van: *Hivatalnok nyári öltözetben*, ltsz. 58 2866; *Magyar úr*, ltsz. 58 2869; *Huszár*, ltsz. 58 2867; *Huszártiszt*, ltsz. T 2002; *Hajdú*, ltsz. T 2000; *Páncélinges vitéz*, ltsz. T 6713; *Előkelő magyar hölgy*, ltsz. T 509; *Nemesasszony nyári öltözetben*, ltsz. 58 2865; *Nemesasszony téli öltözetben*, ltsz. 58 3872; *Cigányasszony*, ltsz. T 6762. (Irod. DOMANOVSKY IV. 132, 149, 320, 366, 377, 384, 386, 449.)

2 Johann BALZER (1738—1799): *Huszár óbester* — 18. század közepe, rézmetszet, ltsz. T 2013. Az előző sorozat huszártisztje után készült, közvetett másolat. A haj- és fejviselet eltér és már az 1750-es évektől szokásos huszárfejviseletet mutatja.

3/a M. de FERRIOL: *Recueil de 100 estampes representent Differentes Nations du Levant*. . . Paris, chez Bason 1714. Ferriol nagykövet utasítására M. R. Le HAYE festő készítette az eredeti ábrázolásokat 1707—1708-ban. A metszeteket 1712—1713-ban több metsző készítette. A képeket Ferriol „Explication”-ja magyarázza. 102 lapja közül kettő magyar vonatkozású. Mindkettőt Jean Baptist HAUSSARD (1679—1749) metszette vegyes rézkarc, rézmetszet technikával. LXXVI: „Hongrois”, ltsz. 56 898; LXXVII: „Hongroise”, ltsz. 56 899 (szintén OSZK App M 1022—1023). A mű egy későbbi kiadású teljes példánya M. de FERRIOL: *Explication Des Cent estampes qui represent*. . . Paris 1715. Jacques Collombat kiadásában megvan az Egyetemi Könyvtárban. (Irod. DOMANOVSKY IV. 376, 387).

3/b M. de FERRIOL: *Recueil de cent estampes*. . . 1714. Christoph WEIGEL. A Le Haye-féle képek kisebb méretű, egyszerűsített, közvetlen (fordított állású) másolatai C. Weigel metszésében. A német nyelvű kiadás több magyarázó szöveggel jelent meg. (Egy nem teljes példányát őrzi a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár 474.)

3/c James BASIRE (1730—1802): 2 rézmetszet a *New Geographical Dictionary* számára. A Le Haye-féle képek közvetlen, háttér nélküli, kötetlen, oldott stílusú, kisebb méretű másolata. 18. század közepe k. *Habit of a Lady of Hungary from M. de Ferriol*, ltsz. T 3817; *Habit of a Gentleman of Hungary from M. de Ferriol*, ltsz. T 3816.

⁵⁵ A katalógus egy-egy száma alatt gyakran több lap szerepel. Egy katalógusszám alatt adom meg az azonos sorozatba tartozó metszeteket. Egy mű újra kiadásait ugyanazon katalógusszám alatt közlöm. Ugyanazon mestertől származó, de nem összetartozó lapok külön katalógusszám alatt szerepelnek. Az egymással összefüggést mutató, egymásból merítkező sorozatokat vagy egyes lapokat egymás után sorolom fel. A metszetek többségének felirata idegen nyelvű. Az ábrázolás tárgyát magyar fordításban adom meg az MNM TKCs leíró katalógusának rendszere szerint. Feliratot, jelzést csak ott idézek — főleg ismeretlen szerzőjű lapoknál —, ahol a metszet azonosításához a felirat valamilyen speciális információval szolgál, amit fontosnak tartok. Az MNM TKCs gyűjteményének viseletképanyagát „ltsz.” jelzéssel alatt, az OSZK Apponyi Metszetgyűjteményének lapjait „App M” jelzettel közlöm. A leírás végén zárójelben megadom az irodalmi utalásokat. DOMANOVSKY Sándor, é. n., COLAS, René 1963, de RIDDER, G. 1928, LIPPERHEIDE (NIENHOLDT, E.—WAGNER, N. G. 1965) PATAKY Dénes 1951, SZENDREI János 1905 esetében az egyszerűség kedvéért a keresztnévet és az évszámot elhagyom.

3/d Teodoro VIERO (1740—1819): 4 szín. rézmetszet, 18. század 2. fele, olasz és francia felirattal: *Sultana di Transilvania*, lt.sz. T 7134; *Dama Ungara*, lt.sz. T 7133; *Noble Hongrois*, lt.sz. T 7132. E három lap a Ferriol-könyv Le Haye-féle lapjainak közvetett (azonos állású), kisebb méretű, de a stílust követő másolatai. A *Principe Ungaro in abito da Gala* (lt.sz. T 7130) viszont a S. CLARA-sorozat Luyken készítette metszetének, a *Magyar úrnak* (lt.sz. 58 2869) közvetett másolata igényes átdolgozásban.⁵⁶

4 Martin ENGELBRECHT (1684—1756): *Erdélyi viseletek*, rézmetszet. Augsburg 1730. k. Kol. Egy. Kvt. Stampe I/112. Egy lapon öt viseletfigura látható: szász lány, szász asszony, oláh férfi, oláh pakulár, oláh asszony.

5 Martin ENGELBRECHT (1684—1756): *Theatre de la Milice etrangere.-Schau-Bühne verschiedener bisshero in Teutschland unbekannt gewester Soldaten von ausländischen Nationen...* Augsburg é. n. Teljes példányaiban 150 szín. rézmetszetet tartalmaz. A képeket német és francia feliratok kísérik. A történeti Magyarország déli határörvidékének délszláv, magyar és román nemzetiségű katonáskodó népeit örökíti meg. A sorozatból az MNM Történeti Képcsarnokban 102 lap van meg T 7159—7261 lt.sz. alatt. (A lapok több kiadásból származnak. Helyszüke miatt a felsorolástól eltekintünk.) (Irod. DOMANOVSKY IV. 26, 27, 78, 79, 118, 122, 261, 267, 268, 270, 271, 272, 613, 626; SZENDREY 196; CERNERNÉ Wilhelm Gizella 1972. 27, 28.)

A sorozat más kiadásai: *PORTRAITS DES HONGROIS, des Pandoures ou Croates, des Waradins ou Esclavoniens, et des Ulans, etc.* Qui sont au service de LL. MM., la Reine de Hongrie et le Roi de Prusse. . . A. La Haye, chez Antoine de Groot. 1742. — Francia és holland szöveggel. (Irod. COLAS 2410, de RIDDER No 61, LIPPERHEIDE 2224.) 6 szín. rézmetszet. — *NOUVEAU RECUEIL en 21 feuilles, des differends habillements des troupes qui composent l'armée de la Reine de Hongrie...* Paris, chez M^e Le Rouge, 1742. 21 szín. rézmetszet. (Irod. COLAS 2218.) — *RECUEIL DES DIFFÉRENTS HABILLEMENTS des Troupes qui composent l'armée de la reine de Hongrie...* Paris, Chez Charpentier, é. n. — 21 szín. rézmetszettel. (COLAS 2504.)

6 George BICKHAM (?—1758): *Sorozat Magyarország délvidékének katonáskodó népeiről*. Megjelent 1742 után KULETT metszésében W. Meyer kiadásában. 6 rézmetszet angol felirattal. — Engelbrecht után készült darabos, nehézkes változat, a táji és az életképi részletek elmaradtak. Lt.sz. T 8561—8563, T 8649, T 4914, T 4915. (Irod. DOMANOVSKY IV. 80.)

7 Jakobi Andreas FRIDRICH (1684—1751): *Effigies Hungaricae Gentis opera...* Augsburg 1744. (Német címe: *Abbildung Ungarischer Nation...*) Címlap és 7 rézmetszetű lap latin és német felirattal. Az Engelbrecht-féle sorozat figuráiból szabadon komponált többalakos ábrázolások a katonaéletéről. „1”-—„8”-ig a lapok lt.sz.-a: T 2040, T 2011, T 2006, T 2003, T 2016, T 2018, T 2019. (A „7” lap hiányzik.) (Irod. DOMANOVSKY IV. 260.)

8 Johann Philipp HAID (1730—1806) — Christian HALBOUR (műk. 1704—1775) 3 rézmetszet, 18. század 2. fele, francia és német feliratos, Johann Michael Probst kiadásában. — Az Engelbrecht-sorozat figuráiból szabadon alakított kompozíciók. Lt.sz. T 9602, T 9603, T 9604.

9 Ch. Franz KÜHNEL: 5 rézkarc, 1776 *Tábortábori jelenet*, lt.sz. T 9265; *Csatajelenet*, lt.sz. T 9266; *Sebesült katona*, lt.sz. T 9267; *Tábortűz*, lt.sz. T 9263; *Marhahajcsárok*, lt.sz. T 9264.

10 Barabé St. SAUVEUR: 3 utólag szín. mezzotinto 1730. k. Sauveur után RIDÉ metszette. — *Horvát morlák karddal*, lt.sz. T 1485; *Horvát morlák puskával*, lt.sz. T 1486; *Horvát katona Buccariból*, lt.sz. T 1488.

⁵⁶ VIERO valószínűleg kiadott egy kompilált, különböző forrásokból dolgozó, de igényes grafikai munkával készült viseletsorozatot.

11 Albrecht SCHMIDT (1667—1744): 3 rézmetszet 1743—44. k. német felirattal. — *Magyar katona*, ltsz. T 7158; *Morlák vagy dalmát katona*, ltsz. T 8650; *Magyar királyi huszár*, ltsz. T 8651. Engelbrecht után készült tükörképes, sematikus másolat, alig jelzett háttérrel.⁵⁷

12 Gottfried ROGG (1669—1742) — M. REIN: 3 szín. rézmetszet Albrecht Schmidt kiadásában. 1740. k. Latin és német szöveggel. — *Mulató huszárok*, ltsz. T 7156; *Hegedűszóra mulató huszár*, ltsz. T 7155; *Huszár a családjával*, ltsz. T 7157. Hangulatos, a zsáner felé mutató jelenetek.

13 Jeremias WOLFF (1663—1724): 2 szín. rézmetszet, 18. század 1. fele. *Magyar úr*, ltsz. 66 101 (latin felirattal); *Magyar lovas*, ltsz. 58 3903 (német és francia felirattal).

14 *A hat harcban álló nemzet beszélgetése*, rézkarc, 1757. J. P. HAIDT rajza után J. Lorenz RUGENDAS metszette és J. Michael Probst adta ki Augsburgban. — 6 viseletfigura: magyar, francia, angol, porosz, szász és orosz látható a lapon. App. M. 337 (Az OSZK Apponyi-gyűjteményének két példánya egy német szöveges és egy szöveg nélküli változatot őriz.) (Irod. DOMANOVSKY IV. 83. A képmagyarázat szerint vásári újságlap.)

15 Leopold Josef FRIEDRICH (1668—1726): *Népkarakterológiai táblázat*, részben szín. rézmetszet, 18. század 1. fele, ltsz. 58 3862. A lapon spanyol, francia, olasz, német, svéd, lengyel, magyar, török és orosz viseletfigura látható az öltözet és a jellegzetes tulajdonságok jellemzésével német nyelven. (Irod. SZENDREI 150, 152, 154.)

16 Christoph SCHMIDHAMMER: 2 szín. rézmetszet, 18. század vége, német felirattal. — *Magyar főúri pár*, T 9680; *Előkelő pár huszárnak öltözött gyerekekkel*, ltsz. T 9679. (A gyerek alakja Haid-Halbour (8) egyik figurájával analóg.)

17 G. ADAMSCHECK: 2 szín. rézmetszet, 18. század vége G. Borowesky kiadásában. — *Borozgató magyar nemes felszolgálóval*, ltsz. T 7077 (Irod. DOMANOVSKY IV. 342); *Magyar nemes gárdaöltözetben*, ltsz. T 2014.

18 Johann BAURENFEIN (1745 k.—1798): 2 rézmetszet, 18. század vége, német felirattal. — *Előkelő szász ifjú*, ltsz. T 2045; *Előkelő szász hajadon*, ltsz. T 2046.

19 Johann Christian BRAND (1722—1795): szín. rézmetszet Brand után Johann Pfeigel metszésében, 18. század 2. fele, német és francia felirattal. — *Vászonáros horvát paraszt*, ltsz. T 2055.

20 CZETTER János Sámuel (1765—1819): „*Ilyen öltözetben jelentek meg a magyar főasszonyságok a korona fogadására.*” szín. rézmetszet. Megjelent: *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. I. f. é. Bécs, Hummel, J. D. (Irod. *Művészet Magyarországon* 1780—1830. 175. — Eszerint mestere ismeretlen. PATAKY 93. 19. tétel CZETTERnek tulajdonítja.)

21 OETINGER (?): *Tárogató sipos* 1790 (vagy 1796) rézkarc magyar felirattal (!), ltsz. T 8795. — Bizonytalan rajzú működvelő munka. (Irod. *Művészet Magyarországon* 1780—1830. 44.)

22 RÉVAI Miklós (1750—1807): *Magyar pap magyar köntösben*, rézmetszet, Győr, 1790. Megjelent: *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. I. f. é. Bécs, Hummel J. D. — (Irod. PATAKY 1951. 258 — ismeretlen mestertől származóként említi; *Művészet Magyarországon*, 1780—1830. 176. RÉVAI Miklós-nak tulajdonítja.)

⁵⁷ Az MNM TKCs gyűjteményében még található néhány ENGELBRECHT után készült, viselettörténeti és művészi érték szempontjából egyaránt jelentéktelen lap, melyek felsorolásától eltekintek.

23 Josef SCHAFER (1780—1810 k.): 2 szín. rézmetszet 1800 k. Wien, Artaria Comp. német és francia felirattal. — *Magyar nemes*, T 2062; *Magyar paraszt*, T 1466. (Irod. KRESZ Mária 1956. 6. tábla; CENNERNÉ WILHELM GIZELLA 1962. 231. 343; DOMANOVSKY IV. 117.)

24 Johann Martin STOCK (1742—1800): *Abbildungen Verschiedener Inwohner Ungarns und Siebenbürgens. I. folge von jemahligen Ziegeunern*, 1776. 6 rézkarc cigánymuzikusokról, ltsz. T 2070. No 1 —6. — No 1: feliratos címlap mulató huszárral; No 2: kontrás; No 2: primás; No 4: cimbalmos és közönsége; No 5: hegedűjét nyújtó cigány; No 6: bőgőn játszó cigány. (A sorozat megtalálható: Esztergom, Keresztény Múzeum, ltsz. 521—526. — BIELZ, Julius 1956, ill. közli a Nagyszebeni Brukehntal Múzeum gyűjteményéből a címlap felirat nélküli és a cimbalmos figura más háttérrel ellátott variánsát is.) — (Irod. *Művészet Magyarországon 1780—1830*. 38—43; PATAKY 224.)

25 Johann Martin STOCK: *Ein Klementiner und eine Klementinerin*, rézmetszet, Stock után Jac. Adam metszette Bécsben. Megjelent: *Ungarisches Magazin* (II. 1782. Pozsony, Anton Löwe kiadása) c. folyóirat 1. illusztrációjaként. (Irod. BIELZ, Julius 1956. 32.)

18. SZÁZADI MAGYAR VONATKOZÁSÚ METSZETES VISELETÁBRÁZOLÁSOK ISMERETLEN FORRÁSBÓL

26 Ism. angol mester: *Magyar nemesasszony*, rézmetszet 1740 k., felirata: „Habit of a Lady of Hungary in 1700”, ltsz. 58 3875. Tükörképes közvetlen másolata a Basire-metszetnek (3/c), ami a Ferriol—Le Haye-féle ábrázolásra megy vissza. — *Pandúrkapitány*, ltsz. 58 3874, felirata: „Habit of a Colonel of the Pandours and Master of the Watch in 1742”.

27 Ism. francia mester: *Magyar úr*, szín. rézkarc, 18. század 2. fele, ltsz. T 1484. — *Magyar nemesasszony*, ltsz. T 4934. Mindkettő a Ferriol—Le Haye-féle ábrázolások közvetett másolata kevés átalakítással, részletezőbb háttérrel.

28 Ism. német mester: *Magyar nemesúr*, fametszet, 18. század 1. negyede, felirat: „Europa. No 30. Von Ungarn” J. Wolff *Magyar úr* c. metszetének (Kat 13.) közvetett másolata, ltsz. 84 241. — *Erdélyi nemesúr*, ugyanezen mestertől, felirat: „Europa No. 31 Siebenbürgen”. A Sta. Clara—Luyken-féle magyar úr (1) közvetett másolata.

29 Ism. német mester: *Magyar huszár és felesége*, rézmetszet, 18. század közepe, ltsz. 59 870. — Engelbrecht után készült életképi jelenet.

30 Ism. németalföldi mester: „*Fekete*” *huszár*, rézmetszet, 18. század közepe, ltsz. 56 621 — Engelbrecht-másolat.

31 Ism. francia mester: *Délvidéki katonák*, 3 rézmetszetű lap, 18. század közepe, ltsz. 6738—6740. Engelbrecht alakjaiból 4-6 figura egymás mellé állítva.

32 Ism. német mester: *Dalmát pap, horvát pár, szlavón markotányosnő*, rézmetszet, 18. század közepe, ltsz. T 1999. — Engelbrecht után szabadon komponált lap, darabos, nehézkes stílusú.

33 Ism. német mester: *Sorozat délvidéki katonáskodó népekről*. 11 rézmetszetű lap, 18. század vége, ltsz. 58 3910, 58 3912—58 3921. — ENGELBRECHT után készült. (Az MNM Történeti Képcsarnokban még több más ismeretlen mestertől származó 18. század közepi Engelbrecht-utánzat van, ltsz. 1997 —8, 2076, 4692, 4916, 7154, 8563, 8629, 8630, 8632, 8634—5, 8638—9, 8640—49. Részletes felsorolásuktól eltekintünk.)

34 Ism. német mester: *Katonák hadi trófeákkal*, 2 rézmetszet, 18. század 2. fele, ltsz. 58 3925, 58 3863. (Irod. DOMANOVSKY IV. 633.)

35 Ism. német mester: *Hat harcban álló nemzet beszélgetése* (népkarakterológiai tábla), rézmetszet, 18. század közepe, ltsz. 55 1567. — Orosz, magyar, porosz, szász, angol, francia katonák viseletképével. A magyar figura kissé átalakított közvetett másolata Sta. Clara—Luyken-sorozat (1) huszárának.

36 Ism. francia mester: *Magyar pandúrok táncolnak*, szín. rézmetszet, 18. század közepe, ltsz. T 6741. — *Magyar pandúrok bakugrást játszanak*, ltsz. T 6744. (Irod. SZENDREI 196—97; DOMANOVSKY IV. 612.)

37 Ism. francia mester: *Magyar és normandiai lovas*, rézmetszet, 18. század 2. fele, ltsz. T 9715.

38 Ism. francia mester: *Magyar nemes*, szín. rézkarc, 18. század 2. fele, ltsz. T 4934 és ltsz. T 1484 (amely ugyanaz az ábrázolás háttérrel).

39 Ism. francia mester: *Hora futárja*, szín. rézkarc, 18. század vége, ltsz. 1701. — *Hora komornyikja*, ltsz. 1702. — *Hora istállómestere*, ltsz. 1703. Nem portréjellegű, román parasztfigurák viseletképe.

40 Ism. angol mester: *Magyar gyalogos katona*, színes mezzotinto, 18. század 2. fele, ltsz. 58 3928.

41 Ism. angol mester: *Magyar nemes és paraszt*, rézmetszet, 1796. Megjelent: Robert TOWNSON: *Travels in Hungary with a short account of Vienna in the year 1793*. London 1797. c. mű I. illusztrációja. (Irod. DOMANOVSKY IV. 681.)

42 Ism. mester „S. T. H.” monogrammal: *Magyar nemesifjú*, háttérben Pozsony látképével, rézmetszet, 1723. Megjelent: BÉL Mátyás: *Hungariae Antiquae et Novae Prodromus*. Nürnberg 1723. 203. (Irod. DOMANOVSKY IV. 372. melléklet.)

43 Ism. mester: *Cimlap*, rézmetszet. Megjelent: Karl Gottlieb von WINDISCH: *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Pressburg, Anton Löwe, 1790. Egy város látképe előtt egy szász lány, szász asszony, román férfi és nő viseletképe. (Irod. PATAKY 258.)

18. SZÁZADI MAGYAR VONATKOZÁSÚ METSZETES VISELETÁBRÁZOLÁSOK EGYENRUHÁKRÓL (KATONAI ÉS EGYÉB)

44 *ACCURATE VORSTELLUNG der saemtlichen Kayserlich koeniglichen Armeen zur eigentlichen kentniss der Uniform von jedem Regimente...* Nürnberg 1762. — A címlap J. A. FRIDRICHTÖL, 124 szín. rézmetszetű lapján „J. F. S.” jelzés. (Seyfort) (Irod. COLAS 20; de RIDDER No 62; LIPPERHEIDE 2226.) — Újabb kiadása: *KURZGEFASSTE GESCHICHTE aller Kaiserlich-Königlichen Regimenten-zu Pferde und zu Fuss...* Frankfurt, Leipzig 1762. — Megjelent még 1772-ben (irod. COLAS 21), 1773-ban (irod. de RIDDER No 63) és 1777-ben (irod. COLAS 22).⁵⁸

45 (SCHMUTZER, Jakob): *Abbildungen der K. K. Oesterreichische Infanterie...* 1765 után, 55 szín. rézmetszet. (Irod. COLAS 2673; de RIDDER No 70.)

⁵⁸ COLAS René (1963) csak a lapok számát adja meg, de RIDDER-nél (1928) megtalálható a sorozatok lapjainak tematikus felsorolása is.

46 (SCHMUTZER, Jakob): *Abbildungen der K. K. Cavallerie-Regimenter von 1765... 1766* után, 129 szín. rézmetszet. (Irod. de RIDDER No 69; COLAS 2674.)

47 (BALZER, Johann): *Schema der Kaisl. Königl. Armee* s.l.n.n. 1784. — 124 szín. rézmetszet. (COLAS 207; de RIDDER No 14.)

48 *Vorstellung der Sämtlichen Kaiserlich-Königlichen Armeen nach den Runge und den Uniforms der Regimenter und Corps...* Nürnberg, 1787. — 130 szín. rézmetszet. (Irod. COLAS 23; de RIDDER No 64.)

49 *GESCHICHTE DER KAISERL. KÖNIGL. REGIMENTER seit ihrer Errichtung bis auf gegenwärtige Zeiten* ... Von einem Veteran. Wien, Graffer dem Jüngern, 1791—1792. 1—2. vol. — 138 szín. rézmetszet. (Irod. COLAS 1235; de RIDDER No 32, 33.)

50 *GESCHICHTE UND BILDICHE VORSTELLUNG der Regimenter des Erzhauses Oesterreich*. Wien, Reilly'schen geographischen Verschleiss komptoir, 1796. — 168 szín. rézmetszet. (Irod. COLAS 1239; de RIDDER No 65; LIPPERHEIDE 2228.)

51 (KININGER, V. G.) et Jos. Georg MANSFELD: *Abbildung der neuen Adjustirung der K. K. Armee*... Wien, Tranquillo Mollo (1796—1798). — 44 szín. aquatinta Mansfeld által Kininger után. (Irod. COLAS 1609; de RIDDER No 53.)

52 ASSNER, (Leopold): *Neueste Abbildung aller Kayserl. Königl. Regimenter*. Pressburg, Anton Löwen, 1776. — 126 szín. rézmetszet. (Irod. PATAKY 70.) — Ua. címen 2. javított kiadás kisebb változtatásokkal ua. kiadónál 1778. (Irod. COLAS 170; de RIDDER No 13; PATAKY 70.) Analóg az Artaria-féle Schema-val (53).

53 *SCHEMA ALLER UNIFORM der Kaiserl. Königl. Kriegsvölkern in Wienn bey Artaria Compay*, 1781. — Egyes példányaiban 133 szín. rézmetszet. (Irod. COLAS 2655; de RIDDER No 7.) A lapok száma bizonytalan, ugyanazon a címen több kiadása látott napvilágot változó számú lapokkal. — Újrakiadások ua. címen 1783-ban 133 lappal (Irod. COLAS 2656; de RIDDER 8), 1785-ben 135 lappal (Irod. COLAS 2657; de RIDDER 9, LIPPERHEIDE 2227), 1786-ban legteljesebb példányaiban 142 lappal (Irod. COLAS 2658), 1791-ben (Irod. COLAS 2659; de RIDDER No 10), 1792-ben (Irod. de RIDDER 11), 1792-ben (Irod. de RIDDER No 12), 1796-ban.

54 (LÖSCHENKOHL, H.): *Schema aller Uniform der Kaiserl. Königl. Kriegsvölkern*. Wien, 1761 és 1791 között. — 94 rézmetszet (nem signált). (Irod. COLAS 1909; de RIDDER No 51.) Analóg az Artaria-féle Schema-val (53).

55 G. WEINDL: *Katonai sorozat*, 29 szín. rézmetszet, ltsz. 8502—8530. (A sorozatból a ltsz. 8510: székely határőr huszár — Sepsiszentgyörgy; ltsz. 8529: székely határőr gyalogos — Csíkszereda.)

56 CZETTER Sámuel (1765—1819 u.): *Katonai viseletek*, szín. rézmetszetek. Megjelent: Hadi és más nevezetes történetek. 1790. I. f. é. Bécs, Hummel J. D. — *Gróf Károlyi Gránátérossai* (jelezve: „Orosházi Fi, Tzetter írta & metszette 1789”), ltsz. T 2009. — *Gróf Gréven regementje* (Kotzka rajza után). (Irod. PATAKY 93.) — *Gróf Pálffy Gránátérossai*. (Irod. PATAKY 93.) — *Herceg Esterházy Miklós Gránátérossai*. (Irod. PATAKY 93.)

57 DECSY Sámuel: *A magyar szent koronának históriája*. Bécs, 1792. — ism. magyar mester szín. rézkarcaival, 17 rézkarc, ltsz. 54 114—54 130. Két alaptípusú sémalap különböző feliratokkal és színezéssel.

58 K. KOTZKA—Carl CONTI (1740—1795): *Gróf Gyulay Sámuel regementje*, utólag szín. rézkarc, rézmetszet (jelezve „KK. Félégyházi K. Kotzka írta. metszette Professor Carl Conti 1789”) ltsz. T 2008.

59 Christian SCHÜTZ (1718—1791): *Magyar nemesi testőr*, szín. rézmetszet, ltsz. T 6760.

60 Ism. francia mester: *Magyar gránátos*, szín. rézkarc, rézmetszet, 18. század 2. fele, ltsz. T 2007.

61 Ism. magyar mester: *Magyar nemes gárdista*, szín. rézkarc, rézmetszet, 18. század vége, ltsz. T 4933. — *Magyar testőrtiszt*, ltsz. T 1996.

62 Ism. mester: *Magyar pálos szerzetes*, rézmetszet. Megjelent: BONANNI: *Ordinum Religiosorum in Ecclesia Militanti Catalogus*. Romae, 1714. 130. (Irod. DOMANOVSKY IV./441.)

63 Ism. mester: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum növendékei*, rézmetszet. Megjelent: Julius CORDARA: *Collegiis Germanici et Hungarici historia*. Romae, 1770. (Irod. DOMANOVSKY IV. 423.)

IRODALOM

- AJTAY Andor**
 1939 *A magyar huszár*. Budapest
ALLEMAGNE, H. R.
 1906 *Les cartes à jouer*. Paris
BIELZ, Julius
 1947 *Die Graphik in Siebenbürgen*. Sibiu—Hermannstadt
 1956 *Johann Martin Stock. Siebenbürgischer Bildnismaler des 18. Jahrhunderts*. Muzeul Brukenthal, Studii si comunicari 4. Sibiu, 31—37
 é. n. *Die Wiener Malerfamilie Neuhauser in Siebenbürgen*. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. Band XVIII/XXII. B1. 87—102
BIELZ, Irímie—BIELZ, Julius
 1959 *Unbekannte Quellen zur Geschichte der Siebenbürgischen Volkstracht des XVII—XVIII. Jahrhunderts*. Forschungen zur Volk-, und Landeskunde. Sibiu, 173—195
B. J.
 1910 *A Neuhauser testvérek*. Művészet, 231—234
CZAKÓ Elemér
 1903 *Régi magyar ötvösrézmeteszők*. Magyar iparművészet, 221—223
CENNERNE WILHELM B. Gizella
 1972 *16—19. századi grafikus viseletsorozatok*. — *Közép-Európa nemzetiségi életének és társadalmi helyzetének képes forrásai*. Folia Historica I. 23—41
 1975 *Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok*. In: Magyarországi reneszánsz és barokk. (Szerk. GALAVICS Géza.) Budapest, 279—313
 1984 *Künstlerische Vorbilder und Vorstudien zu den Siebenbürgischen Marktszenen von Franz Neuhauser dem Jüngerem*. Acta Historica Artium XXIV. 365—371
 1988 *Portrék az Esterházyak „Trophaeum”-ából*. In: Főúri ösgalériák, családi arcképek a Magyar Történeti Képcsarnokból. Kiállításkatalógus. (Szerk. BUZÁSI E.) MNG 1988 márc.—aug. 74—77, 64—70
COLAS, René
 1963 *Bibliographie générale du Costume et de la Mode I—II*. New York (reprint)
CSERBÁK András—GÁBORJÁN Alice
 1990 *XVIII. századi magyarországi parasztábrázolások és viselettörténeti tanulságaik*. Ethnographia 101. 51—57
DOMANOVSKY Sándor
 é. n. *Magyar művelődéstörténet I—IV*. Budapest
ENDREI Walter
 1989 *Patyolat és posztó*. Budapest
FLÓRIÁN Mária
 1991 *„Magyar ruha” európai tükörben*. In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. (Szerk. HALÁSZ P.) 379—385
FÜLEMILE Ágnes
 1989 *Viseletábrázolások a 16—17. századi grafikában*. Ars Hungarica 1989/2. 115—132
GALAVICS Géza
 1980 *Népéletkép, zsánerkép*. In: Művészet Magyarországon 1780—1830. Katalógus MNG 1980. jún.—aug. (Szerk. GALAVICS G.—SZABOLCSI H.) 55—63
 1990 *Erdélyi viseletalbumok a XVII—XVIII. századból*. In: Régi erdélyi viseletek. Budapest, 57—131
HUNTER, William
 1803 *Travels Hirough France, Turkey, and Hungary to Vienna 1792*. I—II. London
KOLB Jenő
 1939 *Régi játékkártyák*. Budapest
KRESZ Mária
 1956 *Magyar parasztviselet 1820—1867*. Budapest
B. NAGY Margit
 1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Kriterion
NIENHOLDT, E.—WAGNER, N. G.
 1965 *Katalog der Lipperheideschen Kostümbibliothek I—II*. Berlin
PATAKY Dénes
 1951 *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*. Budapest
RIBEIRO, Aileen
 1977 *Hussars in Masquerade*. Apollo, febr.
 1984/a *Dress in Eighteenth-century Europe 1715—1789*. London
 1984/b *The Dress Worn at Masquerades in England*. New York

RIDDER, G. de

- 1928 *Catalogues et description bibliographique d'une collection de livres et gravures sur les costumes militaires: Autriche—Hongrie*. Paris

RÓZSA György

- 1957 *A Birckenstein-féle metszetes könyv*. (Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei.) Magyar Könyvszemle, 25—46
1963 *Budapest régi látképei*. Budapest

STOPP, Klaus

- 1979 *Városábrázolásos céhbizonyosság-levelek bibliográfiája*. In: Nemzetközi Kézműves-

ipartörténeti Szimpózium. Veszprém, 1978. nov. 22—24. Veszprém, 67—68

- 1982—1990 *Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten*. Beschreibender Katalog der Arbeitsattestate wandernder Handwerkgesellen. Bd. 1—16. Stuttgart

SZENDREI János

- 1905 *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest

TOWNSON, Robert

- 1797 *Travels in Hungary, with a Short Account of Vienna in the Year 1793*. London

ÁGNES FÜLEMILE

PRINTED COSTUME PLATES IN THE 18TH CENTURY

The costume picture, as a representation of special compositional features and the costume book featuring plates about different peoples of the world was born in the middle of the 16th century, as a result of increased interest in foreign lands and peoples. Printed costume plates were popular until the end of the 19th century when photography gradually came to replace the graphic plates in book illustration. The costume picture itself is not just a mere illustration; it also possesses artistic peculiarities. The article gives an art-historical analyses of costume prints as an independent branch of graphic art. It also provides a brief survey of the various types of representation such as the veduta, portrait, battle scene, genre, map, card, fashion plate, etc. which were more closely related to the costume plates from a technical, compositional and thematical point of view. The article introduces major names and works of the period, together with the trends characterizing the 18th century development of the costume picture. For the first part of this article dealing with the 16th and 17th centuries see: Ágnes FÜLEMILE: *Viselet-ábrázolások a 16–17. századi grafikában* (Costume plates in 16th and 17th century graphic art). *Ars Hungarica* 1989/2, 115–133. In the 18th century, military subjects were the most dominant. The end of the century witnessed the emergence of an ethnographical interest in rural figures. It was also in the later half of the 18th century that fashion plates began to be used as distinct from costume plates. During the century the traditional one-figure compositional type of costume plates was still in use, but also more and more genre-like multigure compositions were made, in accordance with the main artistic trends in the painting of the period.

The author evaluates the validity of representations also from a dress-historical point of view. Most of the etchings and engravings were made by foreign—, especially German and French—artists. From the second part of the century, minor Hungarian masters started to produce costume plates, too. At the end of the article, there is a detailed catalogue of costume plates and a series representing Hungarian figures.

A JAVAK CSERÉJE, MUNKA ÉS VÁNDORLÁS SÁROS MEGYÉBEN A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN

Az elmúlt másfél-két évtized társadalomkutatásaiban felértékelődött a térkapcsolatok, illetve a csoport- és műveltségi kapcsolatok jelentősége. Ahogyan ismeretelméletileg nyilvánvaló, hogy a különböző szerkezetű, tartalmú, eltérő elemeket magában foglaló rendszerek érintkezései új minőségek hordozói, egyszersmind az érintkező rendszerek valódi tartalmának megnyilatkozásai, ugyanúgy nyilvánvaló ez ma már a társadalmi, illetve a történeti kutatásokban. Európa különböző régióinak körülhatárolása, illetve azon belül a makro- és mikrorégiók eltérő gazdasági-társadalmi fejlődési irányainak megfogalmazása, nem utolsó sorban maga a makro- és mikrorégiók különböző szintű feltárása törvényszerűen vezetett a történeti kutatásokban is az eltérő adottságú, különböző műveltségi karakterű tájak és csoportok érintkezéseinek, kapcsolatainak erőteljesebb tanulmányozásához. Az egyes szaktudományok ez irányú érdeklődése persze közel sem egyforma. Csak jelen tanulmány kereteinél maradva, pl. a magyar gazdaságtörténet egy-egy forrástípus tanulmányozása révén igen korán nyúlt ehhez a kérdéskörhöz, ugyanakkor a magyar néprajzban elsősorban az egyes műveltségi elemek elterjedését kísérte figyelem, s csupán néhány kutató vizsgálta behatóbban azok közvetítőit, a kapcsolatok, érintkezések folyamatát.¹

A gazdasági térkapcsolatok történetének, összefüggéseinek feltárásához két forrástípus kifejezetten jó lehetőséget kínált. Az 1828. évi regnikoláris összeírás alapján BACSKAI Vera és NAGY Lajos mintaszerűen dolgozták fel a piackörzetek, piacközpontok és városok történetét a 19. század első harmadából.²

A másik időmetszet eddig nem nyert összegző feldolgozást, jóllehet a gazdaságtörténet már eddig is sokoldalúan hasznosította az alapforrást: a Mária Terézia-féle úrbérrendezés előkészítése során készült bevallások eddigi feldolgozásai is igazolják, hogy a jobbágy-paraszti életmód, a gazdaságtörténet s a közkultúra páratlan értékű forrásanyagáról van szó. Az elmúlt évtizedben — az általunk vizsgált felföldi régióban — TAKÁCS Péter és UDVARI István, valamint NEUPAUER Kamil idevágó eredményeit külön is meg kell említenünk.³

¹ Elsősorban GUNDA Béla, UJVÁRY Zoltán, ANDRÁSFALVY Bertalan és DANKÓ Imre munkásságát emeljük itt ki. Vonatkozó cikkeikről részletesen: VIGA Gyula 1990. 272 skk.

² BACSKAI Vera—NAGY Lajos 1984.

³ SOÓS Imre 1941; SOÓS Imre 1957; SZABÓ Dezső 1933; WELLMANN Imre 1965. 155—202; NEUPAUER Kamil 1989; TAKÁCS Péter 1987; TAKÁCS Péter 1988. 105—121; TAKÁCS Péter 1991; TAKÁCS Péter—UDVARI István 1989. 359—381; TAKÁCS Péter—UDVARI István 1992.

Az alábbiakban Magyarország egyik legészakibb megyéje, Sáros úrbérrendezés kori (1772) bevallásai alapján igyekszünk feltárni a jobbágyi gazdálkodás, különösen a javak cseréje és a különféle időszaki munkák azon vonatozásait, amelyek hosszabb távon felhasználhatók a Felföld hagyományos gazdasági-műveltségi képének megrajzolásához. Elsősorban a kis- és nagytájak közötti kapcsolatok irányaira és rendjére helyeztünk súlyt, a térkapcsolatok konstans és változó elemeire. Nem gondoljuk persze, hogy ez a forrásanyag teljes kép megformálását teszi lehetővé, annál alkalmasabb viszont a gazdálkodás szerkezetének, arányainak árnyalására.

* * *

Sáros vármegye területe 3652 km² volt. A II. József-féle népszámlálás idején a vármegye 375 települését 130 714 személy lakta, akiket 23 044 családban és 18 094 házban írtak össze. A népsűrűség akkor 35,7 fő/km² volt, vagyis igen alacsony. A lakosságnak több mint fele 200—500 főt magában foglaló településeken élt.⁴

A *Lexicon locorum* 1773-ban 369 településről tudott: közülük 360 falu, 9 mezőváros. A vármegyében három szabad királyi város volt: *Bártfa*, *Eperjes* és *Kisszeben*.

Városok neve	Lakosok száma	Házak száma	Családok száma
Bártfa	3753	816	612
Eperjes	5734	759	1141
Kisszeben	2172	373	493

A vizsgált időszakban Sáros vármegye parochiái közül 51 volt római katolikus, 80 görög katolikus, 9 evangélikus. A szlovák nyelv a megye 233 településén volt uralkodó, a ruszin nyelv 154 községben dominált, a magyar és a német pedig 1-1 településen.⁵

Az úrbérrendezésen átment 371 községből és mezővárosból 108 a makovicai uradalomhoz tartozott, vagyis ebben az időszakban Aspremont-birtok volt. (Ezekből több település zálogban volt, pl. Szirmay József kezén 48 település.) A sóvári kamarai uradalom 8, a peklini 10 község földesura volt, Kassa város 8, Bártfa 6, Szirmay József 20, a kassai jezsuiták 5, a Forgách grófok 9, Klobusiczky grófné pedig 13 település felett diszponált.⁶

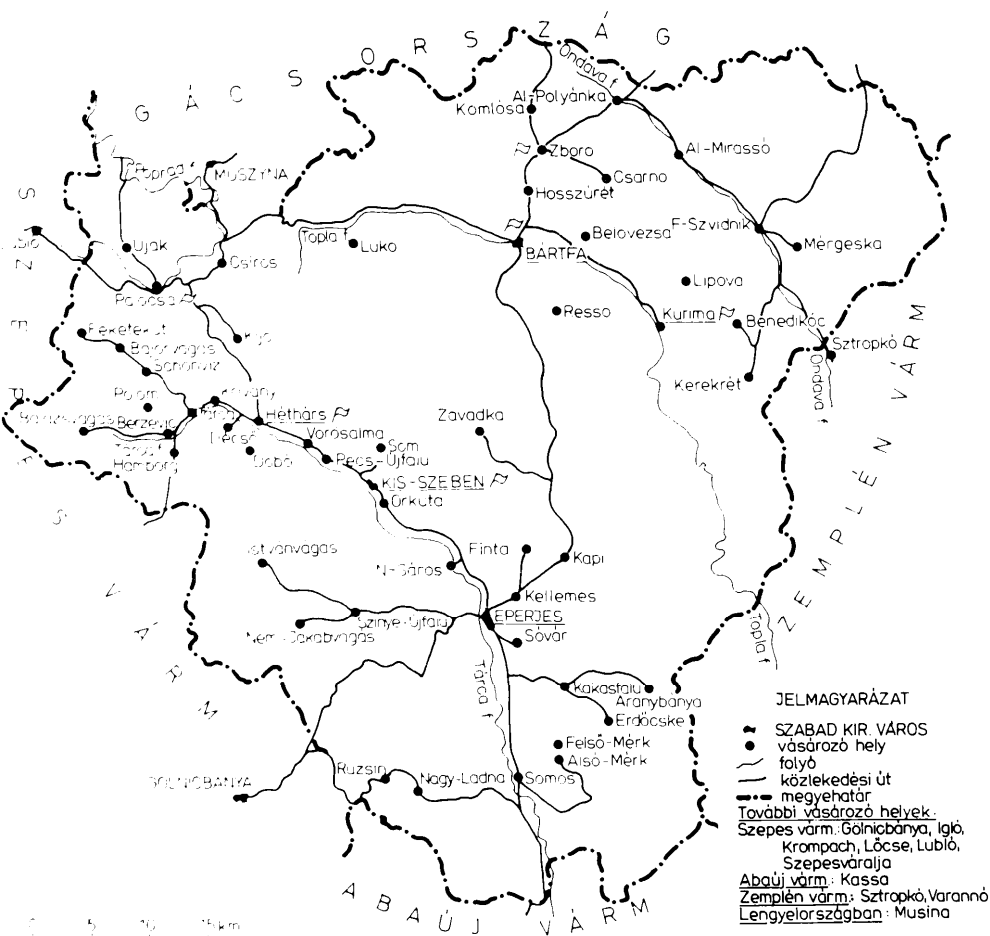
Az úrbérrendezés 371 településen történt meg.⁷ Mindegyik bevallását csehizált szlovák nyelven, illetve kelet-szlovák nyelvjárásban jegyezték le. Hogy a magas

⁴ DANYI Dezső—DAVID Zoltán 1950. 50—57.

⁵ *Lexicon. . . locorum* 1773. (1920) 312—313; PETROV Aleksej 1911. 234—237.

⁶ REBRO, Karol 1959. 149—154, 161, 163.

⁷ Munkánk során 295 település anyagát vehettük figyelembe. Ezek közül 32 anyaga a Magyar Országos Levéltárban őrződött meg (MOL Filmtár 4217—4218). A többi Eperjesen található, Sáros megye levéltárában (Státny Archív v Košiciach, pobočka Prešov). Az anyag egy része az 1887. évi tűzvész alkalmával megsemmisült. Vö. BENKOVSKÁ, Melánia (red.) 1962; UDVARI István 1991.

1. térkép. Szabolcs-Szatmár és Bereg megye vásárai és főbb útvonalai a 18. században

számú ruszin falu bevallását is szlovákul írták, annak oka bizonyára az, hogy nem tettek különbséget az összeírók az anyanyelv és a megértett nyelv között.

A településneveket 18. századi formájukban adjuk meg. Mai szlovák, illetve magyar megfelelőit MAJTÁN Milán és SEBŐK László munkái tartalmazzák.⁸

⁸ MAJTÁN, Milán 1972; SEBŐK László 1990.

VÁSÁROK ÉS VÁSÁROZÓK

I. PIACKÖRZETEK

A vásárok, illetve piacok távolsága, az elérhető sokadalmak száma s az odavezető utak minősége alapvetően befolyásolja az egyes települések gazdasági lehetőségét. A szerencsés fekvésű falvaknak jószerével folyamatos kereskedelemre nyílik alkalmuk, de legalább ilyen jelentősége van annak, hogy a mindenkori kereslet-kínálat, illetve az utak alakulásának megfelelően is volt választási lehetőségük, voltak gazdasági alternatíváik. Pl. Berető lakosai vallják: „Két szabad királyi város között lakunk, *Eperjes* 1, *Kassa* 4 mérföldre van tőlünk, itt kinek mije vagyon eladhatja. . . Kassára is, Eperjesre is jó út vezet tőlünk.” *Viszonka*: „Termékeinket, főleg zabot, fonalat, gyümölcsöt és aprójószágot általában *Szepes Váraljára* szoktuk vinni, 4 mérföldre részben jó, részben hegyes, köves úton, itt a közelben Hamborgon és Zborón is vásárok vannak, ahová jó úton viheti, kinek mije van.” Pl. a négy vásáros helyet is megnevező *Ruzsin Eperjeshez* és *Kassához* 3-3, *Gölnic*-hez 1, *Hutkához* 1/2 mérföldre van. *Nagyladna Eperjeshez*, *Kassához* és *Gölnic*hez 2-2 órányira. Ugyanakkor *Mochnya Eperjeshez* 4 órára, *Gölnic*hez és *Krompachoz* — oda-vissza — másfél nap járásra. Pl. *Bajorvágás* 4. helyen megjelölt vására már 6 órányi járásra van a településtől.

Ezzel szemben rendkívül hátrányos helyzetűek azok a települések, amelyeknek nincs közelükben vásár, illetve nem járnak vásárokra. Ez még akkor is gyengébb gazdasági kondíciót jelent, ha bizonyára ezen településeknek is volt alkalmuk jószágaik, illetve egyéb termékeik alkalmoszerű értékesítésére. Sáros megyének az úrbéri bevallások alapján általunk vizsgált 295 települése közül az alábbi 13 nem rendelkezett vásáros hellyel: *Szobos*, *Dubova*, *Hunkóc*, *Krajnapolyana*, *Korejoc*, *Ladomér*, *Medvedza*, *Kissáros*, *Alsókomarnik*, *Sarlova*, *Vagrinec*, *Usszalgó*, *Felsőkomárnik*.

A különböző javak értékesítési helyeként megjelölt települések nem mind vásáros helyek: pl. a különböző ipari telephelyek, feldolgozó központok is meg vannak jelölve a bevallásokban. Tehát amikor Sáros településeit annak rendjében soroljuk fel, hogy melyik hány vásárt látogat, akkor a vásárok mellett a városokat, mezővárosokat, illetve a rendszeres felvevő piacokat is számításba vesszük. A közeli városok, mezővárosok megnevezése nemcsak a vásárokon való árusításra utal, hanem a társadalmi munkamegosztás azon megnyilatkozására, hogy ezek a központok rendszeresen felszívták a környező jobbágyszerveletet.

A városok és mezővárosok egymást is megnevezik vásáros helyeiként,⁹ az pedig természetes, hogy a piacok és a vásárok a városi-mezővárosi kézművesek értékesítési alkalmai is, amikor készítményeikkel ellátják a közeli és távolabbi jobbágyszerveletet.

⁹ BÁCSKAI Vera—NAGY Lajos 1984. 356 skk.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján az alábbi települések 1772-ben egy vásárt látogattak csupán: *Tehány, Szentistván, Sápony, Ressó, Radoma, Lukavica, Lipova, Kisfalva, Kakasfalva, Erdőske, Dricsna, Bunyita, Sívár, Andrásvágás, Belejóc, Bábafalva, Ábrahámfalva, Cigla, Cigelka, Cermina, Bujak, Bucló, Brezov, Boroszló, Boglyarka, Bodruzsál, Gyűlvisz, Som, Dobroszlava, Dolhonya, Csselfalva, Gavranec, Hajtuvka, Fricska, Finta, Fias, Komlós, Gromos, Hraboc, Hrabovcsik, Hervalto, Hertnek, Kohány, Lófalva, Klyso, Kende, Kavacsany, Kapi, Kapisova, Kálnás, Jurkovolya, Becaalja, Magyarjakabfalva, Kucsin, Kruzslyova, Kruzslyó, Krizse, Krajnacsarnó, Kozsuhoc, Kozsany, Komaroc, Kajata, Lagnó, Kurimka, Lada, Kurova, Livo, Kellemes, Long, Lukovica, Lapos, Mlinároc, Mirollya, Medgyes, Matiszova, Alsószalók, Alsóorlich, Alsómirossó, Magyararaszlavica, Alsómérk, Alsóvolya, Alsósebes, Alsópiszana, Alsójedlova, Orkuta, Orsóc, Körösfű, Obrucsnó, Mérgeska, Polyakóc, Váralja, Felsőasgut, Alsóasgut, Plavnica, Pétervágás, Szentpéter, Rákócz, Pósfalva, Psztrina, Procs, Prikra, Porubka, Sztarina, Sznako, Musina, Oroszvolya, Oroszpeklín, Rovna, Rokító, Berki, Nádffő, Salgocska, Felsőszvidnik, Alsószvidnik, Szvidnicska, Szucha, Varjúfalva, Sztrocsin, Tarnó, Stefuró, Síba, Semetkóc, Sásova, Vargony, Tehany, Vapenik, Vaniskóc, Tuchrina, Trocsán, Kökény, Harság, Felsőtvaroszcza, Felsőorlich, Krucskó, Felsőmérk, Felsősebes, Felsőpizna, Felsőjedlova, Vladicsa, Vlacsa, Zboró.*

Két vásáros helyük volt az alábbi településeknek: *Szokolya, Szinye, Patacsko, Mudróc, Kecperklény, Keczerlipóc, Kecerkosztolyán, Jernye, Hanusfalva, Deléte, Ábrányfalva, Vörösvágás, Balázsvágás, Benedikóc, Bartosfalva, Balpataka, Berzenke, Tapolybisztra, Berető, Györgyös, Dukafalva, Pétermező, Dobó, Hosszúrét, Csircs, Vörösalma, Gerla, Szinyeújfalu, Böky, Gombosfalva, Hradoszka, Hrabko, Kecskóc, Jedlinka, Janocska, Janó, Szentkereszt, Krivany, Schönvis, Karácsonymező, Lemes, Laszka, Laszco, Lacsno, Kvacsany, Licsén, Szulin, Lyubotin, Lucska, Szinyelipóc, Lipnik, Mocsolya, Mocsarmány, Niklova, Mesztiszka, Szentimre, Mednye, Mátévágás, Margonya, Ortutova, Orló, Ondavka, Olysó, Zevoda, Pécsújfalu, Kisvitéz, Rencsisó, Ratvaj, Radoma, Radács, Senying, Sósújfalu, Rosztoka, Csarnó, Bogdány, Feketekút, Stelbach, Ternye, Singlér, Scsavnik, Csepkes, Tolmecses, Szentmihály, Váradka, Valykoc, Úszfalva, Ujak, Szederkerte, Felsőmirosó, Zsebfalva, Zalmany, Vaspataka, Zsegyne.*

Három vásárt az alábbi falvak népe látogatott: *Uszpeklín, Mochnya, Kisladna, Bertót, Belovezsa, Biharó, Bajor, Hamborg, Bodonlaka, Hedry, Henig, Geralt, Frics, Komlosa, Klenberg, Kijo, Litinye, Lubóc, Luko, Hajcsárlucska, Alsópolyanka, Olejnok, Kerekkrét, Osztropataka, Regettő, Smilno, Szedlice, Szuchadolina, Istvánvágás, Daróc, Pusztamező, Nagyszilva, Zavadka, Viszoka, Izsép, Zsetek.*

Négy vásáros helyet említettek az alábbi falvak: *Ruzsin, Nagyladna, Tarca, Bajorvágás, Berzevic, Herman, Németjakabvágás, Jakabfalva, Roskovany.*

Öt helyre járt vásárba *Décső* és *Polom* népe.

A több vásárt megnevező települések esetében a vásáros helyek sorrendje természetesen elsősorban tendenciájában érdekes, s nem lehet vitás, hogy egészében

pontosan kirajzolja a vármegye kereskedelmi csomópontjait, az árucseré térszerkezetét. Vizsgálatunk szempontjából ez sokkal fontosabb, mint az egyes települések kapcsolódásának aprólékos megrajzolása — jóllehet az sem lenne tanulságok nélküli. Az általunk feltárt forrásanyag összesen 28 települést jelöl meg rendszeres kereskedőhelyként. Közülük részletezően nem foglalkozunk azokkal, amelyek nem vásáros helyek, bár ezek szerepét, jelentőségét az egyes falvak gazdálkodásában nem becsüljük le. Ezek az alábbiak: *Aranybánya* (kamarai nemesfémháza,¹⁰ csak Ábrányfalva lakói említik); *Hamborg* (*Viszoka* lakói keresték fel); *Hutta* (üveggyártó)¹¹ öt település javait vonzotta (Klenberg, Lubóc, Szedlice, Szuchadolina és Izsép); *Hutka* (az Eperjeshez közeli falu Abaúj megyéhez tartozott: Bajor és Ruzsin népe látogatta); *Kerekér* (csak Radoma lakóit vonzotta); *Pécsújfalu* (a galíciai országút mentén fekvő népes falut Litinye és Olejnek lakói keresték fel); *Sóbánya* (Sósújfalu népe látogatta); *Sóvár* (csak Tuchrina bevallása szól a mezővárossal való kereskedésről); *Szepesolaszi* (*Németjakabvágról* látogatják áruval); *Opáka* (Abaúj faluja a Szepességhez közel, Nagylanda lakói keresték fel); *Tarca* (bizonyára a sóraktár, illetve a sószállítás vonzotta áruval Polom lakóit).

Talán forrásunk hiányosságaival magyarázhatjuk, hogy pl. az évi hat vásárral rendelkező mezőváros, *Berzevic* sokadalmainak látogatására nincs adatunk, pedig évi hat vásárról az investigatio informál. (Saját vásáruk mellett lakói *Kisszebenben*, *Váralján*, *Lőcsén* és *Lublón* is kereskedtek.) *Nagysáros* mezővárost is csak *Bodonlaka* jelöli meg piacaként. De nincs adatunk *Alsósebes*, *Hanusfalva*, *Somos*, *Felsőszvidnik* és *Gáboltó* mezővárosok kereskedelmi körzetéről sem. Pedig *Hanusfalva* úrbéri bevallása részletesen tájékoztat a vásáraikról: „Ha kisebb dolgokat eladni akarunk, azt helyben is megtehetjük, mivel városunkban vásárok szoktak lenni. . . Városi jövedelmünk van abból, hogy itt helyben évi öt vásár van, mely hasznának ötöd része a miénk, régebben a vásárháson harmad részét vettük ki — a vásárok 20 nap tartanak s ezalatt pálinkát, mézesbort, mézeskalácsot(?), húst, kenyeret árulunk. . .”

Forrásunk 17 olyan települést említ, amelyek a vármegye, illetve az egyes tájak, makro- vagy mikrorégiók gazdasági regulatív tényezői voltak. Ezek közül *Sáros*-ban található *Bártfa*, *Eperjes*, *Héthárs*, *Kisszeben*, *Kurima*, *Palocsa*, *Zboró*, a *Szepességben* *Gölnic*, *Igló*, *Krompach*, *Lőcse*, *Lubló*, (*Szepes*) *Váralja*, *Abaújban* *Kassa*, *Zemplénben* *Sztropkó* és *Varannó*. Ezek mellett vásározó helyként jelölik meg *Lengyelországban* *Musina* települését. Önmagában a vásárhelyek felsorolása is jelzi, amit az egyes falvak bevallásai igazolnak: a belső vásároknak megkülönböztetett szerepük volt a vármegye gazdasági életében, de rendkívül nagy fontosságú az a közvetítő szerep, amelyet Sáros népe a Szepesség irányában vállalt.

A vármegye legfontosabb és leglátogatottabb vásárai a közigazgatási központ szerepét is betöltő *Eperjes* sokadalmi voltak. A szabad királyi város 1435-ben kapott jogot heti vásárok tartására (ezekből heti két alkalom lett a 18. században),

¹⁰ FÉNYES Elek 1851. I. 48.

¹¹ FÉNYES Elek 1851. I. 127.

majd 1455-től országos vásárookra.¹² A vizsgált települések közül 129 lakói keresték fel javaikkal, közülük 40 egyedüli vásároló helyként jelölte meg Eperjest. (Adataink a továbbiakban mindig a vizsgált 295 település relációjában értendők.) A *Tarca* völgye, a Magyar Alföld, a Szepesség és Galícia felé elágazó utak, nem utolsósorban a szabad királyi város aránylag magas lélekszáma és kézművessége¹³ jelentős árucserét koncentrált. Fontos szerepet játszott a külkereskedelemben is Lengyelország, Szilézia és Morvaország felé.¹⁴

Sáros megye helységei közül vásárhelyként *Eperjest* 99 jelölte meg első helyen, közülük 40 egyedüli vásárhelyként. (Ez utóbbiakat a továbbiakban kurzív kiemelés jelzi.)

Szokolya, Szinye, Ruzsin, Patacsko, Mudróc, Mochnya, Nagyladna, Kisladna, Kecerpéc, *Kakasfalva*, Jernye, Hanusfalva, *Erdőcske*, Deléte, *Bunyita*, Ábrányfalva, Vörösvágás, *Sóvár*, *Andrásvágás*, Bajor, Balpataka, *Bábafalva*, Berzenke, Tapolybisztra, *Bujak*, Hamborg, *Brezov*, Berető, *Boroszló*, *Gyülvisz*, Dukafalva, *Cselfalva*, Gerla, Geralt, Frics, *Finta*, *Fias*, Németjakabvágás, Szinyeújfalú, *Komlós*, Gombosfalva, Hradiszka, Klenberg, *Kende*, *Kapi*, Janó, Szentkereszt, *Kajata*, Laszka, *Lada*, Lacsno, Kvacsany, Licsén, Lubóc, *Kellemes*, Szirnyelipéc, Mocsarmany, Mesztiszka, Szentimre, Medgye, *Medgyes*, *Alsómérk*, *Alsósebes*, *Körösfű*, *Váralja*, *Felsőasgut*, *Alsóasgut*, *Pétervágás*, *Szentpéter*, Kisvitéz, Ratvaj, Radács, *Pósfalva*, *Procs*, Szedlice, *Oroszpeklín*, *Berki*, *Nádfő*, *Salgocska*, Ternye, Singlér, Scsavnik, Csepkes, Tolcsemes, Szentmihály, Pusztamező, *Vargony*, Valyikoc, *Uzfalva*, *Kökény*, Zavadka, Szedekerte, *Harság*, *Felsőmérk*, *Felsősebes*, *Vlacska*, Zsebfalva, Izsép, Zalmany.

Második helyen említi *Eperjes* vásárait az alábbi 25 falu úrbéri bevallása: *Uzpeklín*, *Kecerpék*, *Kecerkosztolyán*, Bertót, *Bartosfalva*, Bodonlaka, Herman, Hedry, Böky, Janocska, Karácsonymező, Lemes, Laszco, Luko, Lucska, Mátévágás, Margonya, Osztopataka, Senyig, Sósújfalú, Bogdány, Nagyszilva, Vaspataka, Zsegye, Zsetek.

Harmadik helyen kerül említésre *Eperjes* az alábbi települések investigációjában: *Komlosa*, *Alsópolyanka*, *Regettő*, *Smilno*, *Roskovany*.¹⁵

Bártfa szabad királyi város már 1352-től vásári szabadalommal rendelkezett.¹⁶ A *Tapoly* völgyének kereskedelmi útja korábban a nemzetközi forgalomban is jelentékeny központtá emelte a várost, amely már 1435-ben a lengyel borkereskedők lerakodó helye volt.¹⁷ Jelentős vonzáskörzettel rendelkezett, ami az egykor virágzó borkereskedelemmel fokozatosan hanyatlott. Regionális szerepkört töltött be.¹⁸

¹² Tóth Sándor 1912. III. 532.

¹³ A kézművesség területén regionális szerepköre volt. Bácskai Vera—Nagy Lajos 1984. 172.

¹⁴ Bácskai Vera—Nagy Lajos 1984. 139—140.

¹⁵ Eperjes 19. századi piackörzetéhez: Bácskai Vera—Nagy Lajos 1984.

¹⁶ Tóth Sándor 1912. III. 532.

¹⁷ Tóth Sándor 1912. III. 506.

¹⁸ Bácskai Vera—Nagy Lajos 1984. 139—140, 172.

A sárosi települések közül Bártfát 86 említi az első helyen, közülük 71 egyedüli vásárhelyként. Ezek az alábbiak: *Ressó, Radoma, Lukavica, Belovezsa, Belejóc, Bartosfalva, Ábrahámfalva, Cigla, Cigelka, Cermina, Bisztra, Bucló, Boglyarka, Dobroszlava, Dolhonya, Hosszúrét, Gavranec, Fricska, Hraboc, Hrabovcsik, Hervalto, Hertnek, Kohány, Lófalva, Klyuso, Kapisova, Kálnás, Jurkovolya, Becaalja, Kucsin, Kruzslyova, Kruzslyó, Krizse, Krajnacsarnó, Karácsonymező, Kozsuhoc, Kozsany, Komaroc, Laszco, Kurimka, Kurova, Livo, Long, Luko, Lucska, Lukovica, Lapos, Mlinároč, Margonya, Alsóorlich, Alsómirossó, Magyarraszlavica, Alsóvolya, Alsópiszana, Alsőjedlova, Orsoc, Kerekkrét, Polyakóc, Ressó, Radoma, Porubka, Sznakó, Rovna, Rokító, Felsőszvidnik, Alsószvidnik, Szvidnicska, Varjúfalva, Tarnó, Stefuró, Siba, Semetkóc, Sásova, Nagyszilva, Vapenik, Vaniskóc, Trocsán, Szedekerte, Felsőivarosza, Felsporlich, Krucsó, Felsőpiszana, Felsőjedlova, Vaspataka, Zsetek, Zboró.*

Második vásározó helyként említi Bártfát az alábbi 21 település úrbéri bevallása: *Dukafalva, Geralt, Komlosa, Kecskóc, Jedlinka, Niklova, Mesztiszka, Alsópoliyanka, Ortutova, Ondavka, Regettő, Smilno, Rosztoka, Csarnó, Szuchadolina, Scsavnik, Váradka, Valykoc, Zavadka, Felsőmirosó, Zalmány.*

Bártfa tiszta kereskedelmi körzetére utal, hogy olyan településeket nem ismerünk, amelyek harmadik vagy negyedik helyként jelölték volna meg vásározó helyeik között.

Kisszeben szabad királyi város 1687-ben nyert vásári szabadalmat.¹⁹ Első helyen 19 település említi vásározó helyként, közülük 3 egyetlen vásáráként:

Uzspeklin, Bertót, Bodonlaka, Som, Vörösalma, Herman, Hedry, Henig, Magyarjakabfalva, Jakabvolya, Litinye, Mocsolya, Orkuta, Olejnok, Pécsújfalu, Osztopataka, Rencsisó, Roskovany, Istvánvágás.

Magasabb ennél, 22 azon falvak száma, amelyek a második helyen jelölik meg *Kisszeben* vásárát: *Szinye, Jernye, Deléte, Tarca, Balpataka, Hamborg, Berzevic, Pétermező, Dobó, Gerla, Gombosfalva, Hradiszka, Laszka, Megye, Ratvaj, Ternye, Csepkes, Tolcsemes, Szentmihály, Pusztamező, Uszfalva, Zsebfalva.*

A két vagy több helyen vásározó Sáros megyei falvak közül harmadik helyen jelöli meg *Kisszeben*t: *Geralt, Luko, Nagyszilva, Zavadka és Zsetek.* Negyedik vásározó helyként nem szerepel, de ötödik helyen említi *Polom* investigatiója.

A *Tarca* folyó melletti mezőváros, *Héthárs* vásárainak vonzáskörzete nem volt kiterjedt: lényegében a folyó völgy, s a közeli oldalvölgyek településeiről látogatták.

Héthárs vásárait első helyen jelölte meg bevallásában 6 település, de egyedülként egyikük sem: *Tarca, Pétermező, Dobó, Krivany, Schönvis, Hajcsárlucska.*

Második helyen említette *Héthárs* sokadalmát 8 falu népe: *Bajorvágás, Henig, Jakabvolya, Kijo, Litinye, Pécsújfalu, Rencsisó és Roskovany.*

Harmadik helyen említette *Héthárs* vásárát *Décső és Olejnok* úrbéri bevallása.

A *Tapoly* mentén *Kurima* mezőváros csak közvetlen környékének falvait vonzotta. Első helyen 4 település említette vásárát, köztük egy egyedüli vásárhelyként:

¹⁹ Tóth Sándor 1912. III. 532.

Sápony, *Lipova*, Benedikóc és Ortutova. Második helyen említette Belovezs és Kerekért bevallása.

Palocsa mezőváros, a Poprád völgyében csak lokális szerepkörrel bírt. Első helyen egyetlen település sem jelölte meg vásározó helyeként. Második helyen 5 falu említette: Györgyös, Csircs, Zevoda, Feketekút és Ujak. Harmadik vásározó helyeként említette Kijo.

A makovicai uradalom központja, *Zboró* mezőváros évenkénti öt vására 13 település számára jelentette a legfontosabb sokadalmat: Biharó, Hosszúrét, Komlosa, Jedlinka, Niklova, Alsópolyanka, Ordavka, Regettő, Smilno, Rosztoka, Csarnó, Váradka, Felsőmirosó. Közülük azonban egynek sem volt kizárólagos vásárhelye.

Második helyen nem említik, harmadik helyen jegyzik fel *Belovezs* és *Viszoka* vásárai között.

A Mária Terézia-kori úrbéri bevallások egyértelműen jelzik, hogy a *Szepesség* vásárai lényegesen nagyobb vonzást gyakoroltak a sárosi települések népére, mint az utóbbi említett Sáros megyei mezővárosok. Ennek egyik fő mozgatója az volt, hogy a gabonából behozatalra szoruló Szepesség számára Sáros megye népe vállalta a szállítás, közvetítés feladatainak egy részét. Legfontosabb volt ezek közül a két szomszédos vármegye határán fekvő Lubló.

Lubló vásárait a sárosi települések közül 12 jelölte meg első helyen, közülük 3 egyetlen vásározó helyeként: Bajorvágás, *Hajtuvka*, Gromos, Kijo, Lyubotin, Lipnik, *Matiszova*, Orló, *Plavnica*, Zevoda, Feketekút, Ujak.

Második helyen említették Lubló sokadalmait Vörösalma, Krivany, Schönlvis, Szulin és Hajcsárlucska bevallásai.

Harmadik helyen jelölték meg Osztropataka, Daróc és Pusztamező lakosai, negyedikben pedig az alábbi hat falu népe: Tarca, Berzevic, Décső, Jakabvolya, Polom és Roskovany.

A sárosi postaúton fekvő *Szepesváralja* vásárai is számos Sáros vármegyei települést vonzottak.

Első helyen jelölik meg Szepesváralját az alábbi falvak: Berzevic, Daróc, Décső, Olyso, Viszoka, s egyetlen vásározó helyként *Alsószalók*.

Második helyen említi Szepesváralját Lacsno, Szinyelipóc, Mocsolya, Polom, Stellbach, Istvánvágás és Singlér.

Harmadikként említi bevallásaiban Uszpeklin, Tarca, Balázsvágás, Bertót, Hamborg, Décső, Herman, Hedry és Frics, negyedik helyen pedig Bajorvágás és Németjakabvágás bevallásai.

A Szepesség központja, *Lőcse* első helyen kerül említésre Stelbach úrbéri bevallásában. Második helyen említi Balázsvágás, Györgyös és Daróc, harmadikon Bajorvágás, Berzevic és Polom népessége.

A szepességi bányaváros, *Krompach* sokadalmait első helyen említik Hrabko bevallásában. Második helyen említik vásározó helyeik sorában Frics, Kisvitéz és Szentkereszt, harmadikon Mochnya és Istvánvágás, végül negyedik helyen Herman investigációja.

Igló városát 4 Sáros megyei település lakói látogatták. Első helyen nem említik a bevallások. Második helyen: Olysó és Décső, harmadikon: Henig és Jakabvolya.

A szepesi bányaváros, *Gölnic* a sárosiak által is látogatott vásárokat, piacokat tudhatott magáénak. Első helyen nem említik a bevallások, ám második helyen 15 település bevallásai tesznek említést róla: Mochnya, Bajor, Berzenke, Németjakabvágás, Szinyeújfalu, Hrabko, Klenberg, Janó, Kvacsaany, Lubóc, Szentimre, Radács, Szedlice, Szuchadolina, Izsép. Harmadik helyként említi Ruzsin, Nagyladna és Kisladna.

A fenti felsorolás adatait igen tanulságosnak tartjuk. Az, hogy 20 Sáros megyei település első helyen látogatja a Szepesség vásárait, s mellettük még kb. három tucat falu lakói is látogatják azokat, feltétlenül jelzi a sárosiak kereskedelmének külső kapcsolatait, súlypontjait. A fentebb már említett, gazdasági tények mellett ennek nyilvánvalóan közlekedésföldrajzi okai vannak: a folyóvölgyek által kijelölt közlekedő utak természetes módon vezetnek ebbe az irányba a kereskedelmi forgalmat.

A szomszédos Abaúj megye központja, *Kassa*, elsősorban az Alföld felé mutató kereskedelmi kapcsolatok révén ugyancsak fontos állomása a sárosiak kereskedő útjainak. A síkvidék felől érkező gabona kereskedelmének Kassa fontos színtere volt, s jelentős részt vállalt a Felföld és a Magyar Alföld közötti állatkereskedelemben is. Kassát 13 Sáros megyei település első helyen nevezi meg vásárai sorában, köztük 5 csak itt vásárol: *Tehány*, *Szentistván*, *Kisfalu*, *Kecerpeklény*, *Kecerkosztolyán*, *Böky*, *Kavacsany*, *Janocska*, *Lemes*, *Senyig*, *Bogdány*, *Tehany*, *Zsegye*.

Második helyen 11 település bevallásai említik Kassa városát: Szokolya, Ruzsin, Patacsko, Mudróc, Nagyladna, Kisladna, Kecerlipóc, Vörösvágás, Berető, Licsén, Mocsarmány.

Zemplén megye irányában két természetes útvonal nyílt Sárosból: az *Ondava* és a *Tapoly* völgye. Az elsőben *Sztropkó*, a másodikban *Varannó* mezővárosának szervezett árucseraalkalmait Sáros megye keleti részének falvaiból rendszeresen látogatták.

Sztropkót 12 sárosi falu úrbéri bevallásai említik első helyen vásárként, s közülük feltűnően sok, 10 egyetlen vásározó helyeként: *Dricsna*, *Bodruzsál*, *Kecskóc*, *Mirollya*, *Mátévágás*, *Mérgeska*, *Rákócz*, *Psztrina*, *Pikra*, *Szucha*, *Sztrocsin*, *Vladicsa*. Mellettük második helyként csupán *Benedikóc* jelöli, harmadikként pedig *Kerekret*.

Ehhez viszonyítva szinte elhanyagolható *Varannó* jelentősége: első helyen nem jelölik, másodikként említi *Hanusfalva* és *Tapolybisztra*.

A szomszédos vármegyéik irányába zajló forgalom mellett, de lényegében ezek sorában kell megemlítenünk a *Lengyelország* felé folytatott vásározásokat. Az ugyanis, hogy 9 sárosi település lakói *Musina*, a Poprád mentén fekvő lengyel város vásárait látogatták, s közülük 4 egyetlen vásárhelyként jelöli azt meg, elsősorban a gazdasági tércapcsolatok következménye. Nem a „nemzetközi” forgalomra kell itt elsősorban gondolnunk, hanem a vásári vonzáskörzetek értelemszerű alakulásá-

ra — függetlenül az akkori országhatároktól. Musina a Galíciába vezető kereskedelmi út állomáshelye, az említett települések a vonzáskörzetébe tartoztak, jóllehet kereskedelmi tevékenységük számos vonatkozásban függvénye lehetett — egyes történeti időszakokban — a nemzetközi forgalom lehetőségeinek.

Musina városát jelölik meg vásározó helyükként az alábbi Sáros megyei települések: Csircs, *Lagno*, Lipnik, Lyubotin, *Obrucsnó*, Orló, *Oroszvolya*, *Sztarina* és Szulin.

Bár az úrbéri bevallások vásározó helyeket regisztrálnak, s fentebb mi is ilyen módon interpretáltuk azok adatait, de nyilvánvaló, hogy a bemutatott kapcsolatok, irányok nem csupán a vásárra járás, nem csak a sokadalmak nyomjelzői. Az investigatio a városok, a mezővárosok és falvak közötti társadalmi-termelési munkamegosztás jól fejlett rendszeréről tanúskodik, s arról, hogy a magasabb szinten urbanizált településekre, valamint a kézműves központokba, telephelyekre folyamatosan áramlik a falvak termékfeleslege.

A bemutatott adatsor tehát Sáros megye kereskedelmi forgalmának egész finomszerkezetét felvázolja, s mögötte a legfontosabb földrajzi-termelési-társadalmi kapcsolattrendszerek fő jellemzői is kitapinthatók. Mindez természetesen önmaga is történeti képződmény, ami részleteiben változik.

II. VÁSÁRI-PIACI JAVAK

1. ÁLLATKERESKEDELEM

A jószág a jobbágyi-paraszti üzemek mobil értéke, ami sokféle módon hasznosítható, s értékesítése, illetve haszna változatos módokon építhető a családi üzemszervezet keretei közé. Az állat rossz utakon is lábon hajtható vásárra,²⁰ rövid távon is hasznot hoz, s vétele, nevelése és eladása gyors gazdasági döntéseket, változtatásokat is lehetővé tesz.

Sáros vármegye paraszti vallomásai megerősítik, hogy a jobbágyüzemek lényegében azonos stratégiákat alkalmaznak az állatállomány hasznosításában, mint amit később — elsősorban a néprajzi irodalomból — jól ismer a kutató. A legfőbb törekvés az igás állatok beszerzése, mert a fuvarozó révén jelentős gazdasági haszon remélhető. Emellett jelen van a növendék állomány értékesítésének lehetősége, illetve az olcsóbb állatvásárokon megvett jószág legelőn történő feljavítása és haszonnal való értékesítése. *Obrucsnó* vallomása szerint: „Pénzkeresetünk van a jószág neveléséből, eladásából, melyet olcsón veszünk, legelőn tartva feljavítjuk, eladjuk.”

Az egyes települések adottságai, lehetőségei természetesen e vonatkozásban is lényegesen különböznek. Vannak kiterjedt legelővel bíró falvak, amelyek nem

²⁰ PRINZ Gyula—TELEKI Pál é. n. II. 204—214.

csupán saját jobbágyaik állatállományát nevelik, a másik oldalon pedig vannak olyanok, amelyek nem tudják kitartani az állatállományt saját határukon. A legeltető állattartás gyakorlatában általános, más határon való legelőbérlet mellett adataink egy igen sajátos rendszert is rögzítenek. Érdemes ennek illusztrálására néhány falu vallomásából idézni.

Felsőorlich: „Idegen marhát úgy is fogadunk legelőinkre, hogy addig neveljük, ameddig aztán később használni fogjuk.” *Felsőjedlova*: „Úgy is nevelünk másnak jószágot, hogy addig tartjuk, ameddig később ingyen használjuk.” (Hasonlót jegyeznek fel *Felsőszvidnik*ben is.) *Vagríne*c: „Jószágot nevelésre más emberektől is fogadunk, s addig neveljük, tartjuk, ameddig majd használni fogjuk.” (Ugyanezt vallják *Mlinároc*z lakosai.) *Tapolylippó*: „... legelőinkre marhát fogadunk olyképpen, ahány évig vigyázunk és tartjuk őket, aztán annyi évig használjuk.” Érdemes még idézni *Semetkóc* adatát: „Legelőinkre úgy is fogadunk nevelésre, hogy annyi ideig használjuk (ti. a jószágot), ahány évig neveltük.” A tartás ezen formája további vizsgálatot érdemelne. Nagy a valószínűsége, hogy — a legelő hiánya mellett — a pénzhiány az, ami ilyen megoldást szül, ezzel együtt igen szoros és rendszeres összeműködés tételezhető fel azok között a települések között, amelyek effajta gazdasági együttműködést alakítanak ki.²¹

A jószág eladása a jobbágyüzemek legközönségesebb és legáltalánosabb haszna, s számos település lakói arról szólnak, hogy ezen kívül nincs is más bevételi forrásuk, lehetőségük. A bevallások szerint mintegy 50 település lakói vallják, hogy csak a jószág értékesítéséből pénzkelhetnek. Ezek felsorolásától itt eltekintünk, de néhány megfogalmazást érdemes itt is idézni, amelyek rávilágítanak a gazdálkodás egészen belül ezen ágazat szerepére. *Szobos*: „A portiohoz szükséges pénzt úgy keressük meg, hogy *disznót*, *kecskét* nevelünk, amit pénzre fordítunk...” *Bajorvágas*: „Pénzkeresetünk főként abból áll, hogy jószággal kereskedünk; saját nevelésű és vett jószágot a község hegyi legelőin feljavitjuk és úgy eladjuk.” *Benedikóc*: „A pénzbeli adóra valót jószág tartással... teremtyük elő.” *Obrucsón*: „Pénzkeresetünk van jószág nevelésből, eladásból, melyet olcsón veszünk, legelőn tartva feljavitjuk, eladjuk.” *Csircs*: „Legjobban azzal keresünk, hogy jószágainkat feljavitva eladjuk, s helyettük olcsóbbat veszünk.” *Györgyös*: „Jószággal kereskedünk, amit olcsón megveszünk és drágábban eladjuk, vagy ha eladjuk, olcsóbbat veszünk helyükbe.”

Az idézett példák talán azt is érzékeltetik, hogy az egyes települések természeti feltételei és gazdasági kondíciói még a különböző állatfajok tartására sem egyformán teremtenek lehetőséget. *Felsősebesen* és *Lemesen* egyesek *szarvasmarhával* és *lóval*, *Sósújfaluban*, *Körösfűn* és *Váralján* *marhával* és *disznóval*, *Lada* és *Janó* falvakban pedig *lovakkal* kereskednek. *Alsósebes* bevallása szerint lakói közül egyesek „nyáron *lovakkal*, *szarvasmarhákkal*, télen pedig *disznókkal*” kereskednek, *Kellemes*, *Salgocska* és *Smilno* népe pedig elsősorban *sertéseket* ad el. *Ortutova* lakói a következőt vallják: „Portiora pénzt... *marhák* eladásával keressük meg,

²¹ Vö. VIGA Gyula 1985. 267—272.

ezen kívül egyesek *disznóval, juhokkal* kereskednek.” Ugyanezt a pénzt *Mlinároczon juhok, Kerekreten és Sáponyban kecske* eladásával teremtik elő.

Fentebb jeleztük, hogy az állatkereskedelem idézett adatai különböző gazdálkodási formációkba ágyazottak, eltérő gazdasági stratégiákat jeleznek. Úgy véljük, hogy az egyes állatfajok értékesítésének éves rendje is sajátos gazdasági irányultságot sejtet, ami azonban lényegében egybeesik a Kárpát-medence belsőbb területeivel, különösen a dombvidéki zóna éves gazdasági rendjével. Természetes, hogy a jószág eladása azokon a településeken is fontos gazdasági tényező lehet, amelyek nem rendelkeznek közeli vásárhelyekkel.

A jószág eladása mellett annak egyéb hasznáról, hasznosításáról is megemlékezik forrásunk. *Tapolylippó* lakói közül voltak, akik juhot vágtak, s annak húsát *Kurimára* vitték eladni. *Hraboc* bevallása szerint: „Néhányan disznókat vásárolnak, s a *szalonnát Bártfán* eladják.” Hasonlóan a szalonnával való kereskedésről emlékszik meg forrásunk *Kapi* és *Lada* kapcsán is. A *vaj* is ott szerepel a piacra vitt portékák között.

A fentebb említett jószágállomány mellett, a közeli piacozó hellyel bíró, vagyis városokhoz, mezővárosokhoz közel fekvő települések népe számára hasznos hozott a *baromfi* értékesítése, ami a piacra vitt cikkek között közönségesen említett nyer: *aprójószágot, tyúkot, csirkét, libát, tojást* rendszeresen említene a piacra vitt portékák között.

Forrásunk nem teszi lehetővé, hogy az állatkereskedelem mögött ki tudjuk mutatni azt a társadalmi réteget, amelyik kupeckedésből él, s elsősorban jószág vételével és eladásával foglalkozik, abból pénzel. Más forrásokból tudjuk, hogy — hasonlóan a Felföld más megyéihez — Sáros területén is intenzív állatkereskedelem zajlott, s ezt specializálódott csoportok is kiszolgálták.²² (Pl. a Borsod megyei Arnót község lakói eredetileg Sárosból települt szlovákok, akik még újabb lakóhelyükön is jeles kupecsek voltak, s fontos szerepet játszottak a *Felföld, Cseh- és Morvaország és Lengyelország* felé irányuló állatkereskedelemben.²³) Nagyon valószínű, hogy a forrásban rendre visszatérő „*egyese*”, akik állatokkal kereskedtek, az erre való specializálódás különböző fokait képviselik.

2. ÉLELMISZERÉK

Bár a piacozó helyekhez közel fekvő falvakból rendszeresen hordják eladni az aprójószágot, tojást, vaját, gyümölcsöt, mégis szembetűnő a vármegyén belül termő élelmiszerek csekély forgalma. A nagyobb volumenű kereskedelemben Sáros népe inkább közvetítőként kapcsolódott be (lásd a fuvarosokról írt fejezetben).

Mindössze néhány település adatai tanúskodnak arról, hogy — időnként vagy rendszeresen — eladásra is kerül a gabonájukból: *Alsószvidnik, Benedikóc* (időn-

²² VIGA Gyula 1990. 122. skk.

²³ K. Kovács Péter 1958. 267—268.

ként adnak el gabonát), *Felsőorlich*, *Karácsonymező*, *Kerekrét*, *Kurimka*, *Lipova*, *Long*, *Lucska*, *Olysó*, *Ortutova*, *Roskovany*, *Szentpéter*, *Sztrocsin*. Mivel e névsorban olyan falvak is szerepelnek, amelyek népe más vidékre járt aratni, csépelni, az eladásra kerülő gabona bizonyára nem csak a település szántóföldjéről került ki.

Némi hasznot jelentett néhány település számára a gyümölcsstermesztés. *Jernye* lakói azt vallják, hogy hasznos *gyümölcsös kertjeik* vannak, *Vörösvágáson* pedig azt említik, hogy ha gyümölcs terem, abból is pénzelnek. *Olysóról* a *Szepességbe* (Váralja és Igló) vitték eladni a gyümölcsöt. Rajtuk kívül gyümölcsöt adott el *Daróc* és *Roskovany* is.²⁴

Jernye lakói hasznos *káposztáskertjükről* tesznek említést, de káposztát adott el a Kassához közeli *Kisfalu* népe is. *Longon* azt jegyezték fel, hogy ha *hagyma* terem, abból is van pénzük.

Sápony és *Smilno* lakói közül egyesek *dohánynyal* kereskedtek — bizonyára nem (csak) saját termésével. Egy másik ipari növény, a komló termesztéséről és kereskedelméről két településről van adatunk: *Németvágáson* azt vallják, hogy komlót ültetnek, abból pénzelnek, *Bertóton* pedig azt, hogy egyesek komlóval kereskednek a *Szepesség* városaiban.

3. GYŰJTÖGETETT ANYAGOK

A táji adottságok valószínűsítik, hogy a gyűjtögető és zsákmányoló életmód különböző formái nagy jelentőségűek lehettek az élelemszerzésben is, ám elsősorban az önellátást szolgálhatták. Bizonyára az utóbbival magyarázható, hogy ritkán jelenik meg a rájuk történő utalás a vallomásokban. *Körösfűn* jegyzik fel, hogy egyesek *csigát* gyűjtenek eladásra, *Vörösvágáson* pedig azt, hogy a szegényebbek *csigát* gyűjtenek a hegyekben és azt eladják. Ugyanitt történik említés arról, hogy a szegényebbek *opáلكöveket* gyűjtenek a hegyekben.²⁵

Óruzsín lakói a Hernádban fogtak halat, *Szokolyán* ugyancsak a Hernádban és más vizekben *pisztrángot* zsákmányolhattak. Egyedül *Nagyladna* lakói vallanak arról, hogy közülük egyesek a Hernádban való halászással keresték a kenyerüket, amihez jó felszerelésük, eszközeik voltak. *Berzenkén* rákot fogtak a falun keresztül folyó vízben és azt pénzért adták el.

Bár Sáros megye igen gazdag a különféle ásvány- és gyógyvizekben, ezekről csupán két helyen történik említés: *Szinyelipócon* *savanyú vízről* számoltak be, *Sóváron* pedig azt jegyezték fel, hogy helyben *sós víz* van, melyből maguknak és jószágaiknak is vehetnek.

²⁴ Sáros megye jelentős gyümölcsészettel bírt. Érdemes megjegyezni, hogy *Sóvár* volt a névadója egy, az extenzív gyümölcsstermesztésben századunk közepéig meghatározó almafajtának. Vö. FÉNYES Elek 1859. 308.

²⁵ FÉNYES Elek is megemlékezik a falu határában lévő nemesopál lelőhelyről: FÉNYES Elek 1851. II. 315.

4. HÁZIIPARI KÉSZÍTMÉNYEK

Az úrbéri bevallások a háziipar két fő területéről tájékoztatnak, egyik a szövés-fonás, másik pedig a fafeldolgozás.

A textilkészítés, rostfeldolgozás még a 20. század elején is általánosan folytatott tevékenység volt. A maguk gyártotta rostmegmunkáló és szövő-fonó eszközök még századunkban is kezdetlegesesek voltak ezen a tájon, s még ekkor sem ismerték a kerekcsokkát.²⁶

FÉNYES Elek szerint a vászon- és gyolcskészítés a 19. század első felében is a kézműipar legfontosabb ága volt, s 1859-es adata szerint 8598 szövőszék működött Sáros vármegyében.²⁷ Hogy a 19. században a szövés-fonás milyen fontos tevékenység volt Sárosban, annak igazolására érdemes idézni POTEKIN 1863-as mondatait: „Sáros vármegyében az ipar legnevezetesebb tárgya a gyolcs, mely a rumburgi után a legjobb Ausztriában és Magyarországon. Sáros vármegyében . . . gyolcs, kanavász, daróc, asztal- és zsebkendő készül. Itt minden földművelő neje és leánya takács s ha egy nőtlen legény leánynézőbe megy, a legelső kérdés, amelyet választottjához intéz az, hogy tud-e szőni? S ha az anya el akarja utasítani, csak azt feleli, hogy leánya még nem tud szőni. Szent Mihály-naptól fogva január-február haváig oly szorgalommal fonnak a Sáros megyei nők, sőt sok helyen a férfiak is, hogy a tűzhely világánál éjfélig is pörgetik az orsót s már hajnali három órakor guzsalyhoz ülnek. Március elején mindenfelé a szövőszékek mellé telepednek és sok helyütt pünkösdig dolgoznak ezeken . . . Több helyen úriasszonyok is foglalkoznak szövéssel.”²⁸

Forrásunkat mégis óvatosan kell kezelnünk, mert nem tudjuk pontosan megítélni, hogy a Sáros megye nagy volumenű vászon-, illetve gyolcskereskedelme mögötti háttérparból mennyi a jobbágy-paraszti üzemek részesedése, s mennyi a mezővárosok-városok kézműveseinek (főleg Bártfa) produktuma. Adataink nem adnak megbízható képet arról, hogy a fonallal és „vászonnyal” való kereskedelem mennyire általános része a jobbágy-paraszti üzemek gazdálkodásának. Vannak ugyan települések, amelyek vallomásukban említik a javak cseréjének ezt a formáját, de nem lehet pontosan megítélni, hogy csak ezen kereskedelemmel, fonallal és vászonnal, vagy — hasonlóan a Kárpát-medence más területeihez — a rostfeldolgozás Sáros megyében is közönséges része a tevékenységnek, s az önellátás szintjén túl, a háziipar ezen produktumai szükség esetén mobilizálható értéket képeznek. A rendelkezésünkre álló információk ezzel együtt is alkalmat adnak néhány észrevételre.

Sáros megye a len és kender termesztésének vegyes területe, ahol — leszámítva a Bártfa környéki, egységes kendervászon-zónát — együtt volt jelen a 19–20. században a len- és kendervászon készítése és használata.²⁹

²⁶ DIVALD Kornél 1915. 5; Etnografický Atlas Slovenska (a továbbiakban EAS.) 27.

²⁷ FÉNYES Elek 1859. 353.

²⁸ Idézi: DIVALD Kornél 1915. 5.

²⁹ EAS. 27.

Ezt a kettősséget, ami más vonatkozásban eltérő vászonminőséget, s — bizonyos fokig — más hasznosítási, illetve értékesítési lehetőséget is jelez, tükrözik az investigatiók. Vannak települések, amelyekről egyértelműen nyilatkoznak, hogy lennel és kenderrel egyaránt dolgoznak. Pl.: „len és kendervászon eladásából keresetünk van...” (*Nagyladna*); „Kender, len vászon eladásával segítünk magunkon.” (*Bertót*); „A nálunk jól termő kenderből és lenből jó hasznót veszünk, amiből a portiot fizetjük.” (*Dobó*) stb. Ugyanakkor *Gramos* és *Sztarina* jelzi, hogy határukon csak len terem. *Alsószalókon* „az ugarban bőven terem a len...”, *Orló* lakói pedig azt vallják, hogy lennel is segíthetnek magukon, mivel (egy-egy) asszonyaik vásznat tudnak szőni. Ezzel szemben *Ujakon* azt jelzik, hogy közel van a *Poprád*, ahol kenderüket áztatják.

Az investigatio adatai szerint vásznat, illetve fonalat adtak el, illetve abból önmaguk megítélése szerint számottevő jövedelemre tettek szert az alábbi települések: *Alsószvidnik*, *Bajorvágás*, *Benedikóc*, *Bertót*, *Berzenke*, *Biharó*, *Bisztra* (*Varannón*), *Csircs*, *Daróc*, *Dobó*, *Gramos*, *Kisladna*, *Kisvitéz*, *Komlosa* (*Zborón*, *Bártfán* és *Eperjesen*), *Laszka*, *Monyha* (*Eperjesen*), *Nagyladna*, *Obrucsnó*, *Olysó* (a *Szepességben*: *Váralján* és *Iglón*), *Orló*, *Radács*, *Smilno*, *Stellbach*, *Szentimre*, *Szinyelipóc*, *Sztarina*, *Sztrocsin*, *Szuchadolina*, *Tapolybisztra* (*Varannón*) és *Zboró*.

Sajátos, a kereskedelmi kapcsolatok iránya miatt is érdekes példa *Ondavka*: lakói *Lengyelországban* vásároltak fonalat, amiből otthon vásznat szőttek, s ezt a vásznat adták el haszonnal. *Györgyös* példája pedig a közvetítő kereskedelem érdekes esete: *Eperjesen* és *Kisszebenben* olcsón vásároltak fonalat, amit aztán *Lublón* drágábban adtak tovább.

Ondavka fentebb idézett példáját leszámítva, adataink nem utalnak arra, hogy *Sáros megye* népének vászonkereskedelme átlépte volna az országhatárt. A néprajzi irodalom azonban jelzi, hogy *Bártfa* gyolcsosai, jobbra persze vándorkereskedők még a 19. században és a 20. század elején bejárták *Oroszországot*, a *Magyar Alföldön*, illetve a *Tiszántúlon* keresztül *Erdélyt* és *Moldvát*, s kereskedő útjaik során a legkülönbözőbb árukat is közvetítették a textíliák mellett.³⁰

Az idézett paraszti bevallások azonban csupán arról tanúskodnak, hogy *Sáros megye* jobbágysai vásáraikon-piacaikon értékesítik a vásznat, s a nagyobb amplitúdójú kereskedelem bizonyára specializálódott kereskedők feladata — talán a jobbágyoktól felvásárolt vászonnal. Aligha lehet persze kétséges, hogy az egyes tájak és települések között e vonatkozásban is jelentős különbségek voltak, s nem csupán a szövés-fonás üzemszervezeti jelentőségét illetően, hanem a rostfeldolgozás és textilkészítés technikai innovációit illetően is.³¹

³⁰ POLONEC, Andrej (1947) munkáját idézi: GUNDA Béla 1989. 222—223. Ugyanő említi Anna KOWALSKA-LEWICKA kutatásaira hivatkozva, hogy a *Tátra* lengyel oldalán, főleg *Podhalában* is jelentős vászonkereskedelem zajlott. GUNDA Béla 1989. 307. Lásd még: POLONEC, Andrej 1955. 49—83.

³¹ A szlovák néprajzi atlasz még a 19—20. század fordulójáról is jelentős regionális különbségeket regisztrál: EAS. 27.

A *famunkák*ban ugyancsak jelentős táji különbségek mutathatók ki, amelyek elsősorban eltérő növényföldrajzi adottságokra, illetve az ezekből (is) következően eltérő gazdálkodási szisztémákra vezethetők vissza. Sáros vármegyében az erdők még a 19. század közepén is nagyobb területet foglaltak el, mint a szántóföldek. Miközben az erdővidék falvai még a múlt században is igyekeznek területeket elvenni az erdőkből mezőgazdálkodásuk számára,³² addig a kevésbé erdősült területek lakossága behozatalra szorul az építőfából, a városi-mezővárosi polgárság egy része pedig a tűzifából is. (Az épületfa és tűzifa kereskedelméről a fuvarosoknál teszünk említést.)

Hogy egyes tevékenységek, kézműves technikák több generáción át is jelentős súllyal vannak jelen az egyes települések gazdálkodásában, arra jó példa *Frics* és *Hertnek*. Mindkét település úrbéri bevallása említi, hogy *zsindelyt* készítenek. Ugyanezt a tevékenységet jegyzi meg velük kapcsolatban a háziiparok törzskönyve a 19. század utolsó évtizedében is.³³

Adataink szerint a jobbágyság a földesúr engedélyével használják, dolgozzák fel az erdő fáját, vagy uruktól megvett fát munkálnak meg. „Az urasági engedéllyel általunk fűrészelt vagy a földesúrtól vett deszkát Bártfán, a 4 mf-re levő Eperjesen, és a 3 mf-re levő Kisszebenben áruljuk el.” (Liva.) *Hertneken* deszkát készítenek, ami után uruknak fizetnek. *Krizsa* népe ugyancsak a földesúr engedélyével készített vagy tőle vásárolt deszkát árul Bártfán és Eperjesen. *Luko* lakói a földesúrtól veszik meg a deszkát, s azzal kereskednek. Deszkával kereskednek még forrásunk szerint *Balázsvágás*, *Hamborg* (Szepeesség felé) és *Sápony* is.

Hogy éppen az úrbérrendezés időszakában az erdő használata nem mindig volt harmonikus a földesúr és jobbágyság számára, arra *Lacsno* példája utal, mely szerint korábban *épületfát*, *fát*, *lécet* és *zsindelyt* adtak el rendszeresen, de az uraság 1771-ben megtiltotta számukra ezt a tevékenységet. *Szinyelipóc* népe hasonlólt panasza: „Bőven van fa, melyből a földesúr engedélyével *zsindelyt*, *lécet*, *vízlevezető csatornákat* (!) készítettünk, amiből hasznunk volt, de most a földesúr eltiltotta ezt tőlünk.”

Zsindelyt készített és adott el a már említett *Frics*, *Hertnek*, *Singlér* és *Feketekút*, melynek bevallásában ez szerepel: „Legnagyobb keresetünk *zsindely helybéli készítéséből*” van.

Megkülönböztetett figyelmet érdemel *Nagyladna* bevallása: egy archaikus technika és a javak terjedésének sajátos módja miatt. „Ácsmunkát végzünk, amihez ugyanis értünk, a házakat, épületeket erdeinkben elkészítjük és készen a Hernádon a folyással leengedjük, leúsztatjuk.” Maga az eljárás, illetve a faépületek effajta útja jól ismert a néprajzi irodalomban, a bevallás formájában azonban különösen érdekes ez az adat.

Végül említést kell tennünk egy, a fazekasságra vonatkozó adatról, amelyet bizonyára bátran sorolhatunk a háziiparok közé: *Izsép* lakói közül többen fazeka-

³² FÉNYES Elek 1859. 309.

³³ KOVÁCS Gyula 1898.

kat és más edényeket készítettek a határukban található agyagból, s azokat értékesítették.³⁴

Az úrbéri bevallások nem tesznek említést Sáros később híres készítményéről, a kosárfonásról.

III. MUNKAALKALMAK

1. VÁNDORMUNKA

A települések, illetve az egyes jobbágyi üzemek gazdasági kondíciója és stratégiája szempontjából nagy jelentőséggel bírt, hogy van-e a közelben lehetőség napszámos munkára, a rendszeres pénzkeresetre. A munkaerő-felesleg az egyes javak természeti adottságaitól, a jobbágybirtokok és a földesúri üzemek lehetőségeitől és irányultságától éppen úgy függtek, mint a családi munkaerő mennyiségétől.

Összesen mintegy 70 település lakói panaszozik, hogy nincs módjuk napi pénzkeresetre. Erről vallanak az alábbi falvak: *Alsóosgut, Alsójedlova, Alsókomarnik, Alsomirossó, Alsóorlich, Alsóvolya, Ábrahámfalva, Balpataka, Bábafalva, Belejóc, Benedikóc, Biharó, Bisztra, Bodonlaka, Bodruzsál, Brezov, Buckó, Bunyita, Csselfalva, Csircs, Dobroszlava, Dolhonya, Dricsna, Dubova, Dukafalva, Felsőorlich, Felsőosgut, Gabranec, Gergelaka, Györgyös, Hanusfalva, Hrabóc, Hunkóc, Juskavolya, Kálnác, Kohány, Komlós, Kozsany, Kökény, Krucsno, Kucsin, Kurimka, Lada, Laszco, Lipova, Magyaroszlavica, Margonya, Mátévágás, Medgyes, Nádfő, Niklova, Orsóc, Polyakóc, Porubka, Radoma, Ressó, Rovna, Sásava, Stefuró, Szobos, Trocsány, Valykóc, Vaniskóc, Vapenik, Váradka, Varjófalva, Vlacska és Zalmány.*

Mindez persze nem jelentette azt, hogy időszakosan nem vállalhattak volna munkát, esetleg távolabbi vidékeken akár. A munkaerő-felesleg jelentős részét a mezőgazdaság szívja fel. Ennek többféle formája van, s a munkavégzés típusai összefüggnek a munkába járás földrajzi távolságával is. Úgy tűnik, hogy a nagy mezőgazdasági munkák idején — túl a zsellérek, kisföldűek által helyben vállalt feladatokon — akár a szomszédos falvak földje is kenyérkeresetet jelenthetett. Pl. *Szedlice* lakói azt vallották, hogy *aratás* idején a *környéken* keresethez jutottak. *Janó* lakosai *Radácsra*, a szomszéd faluba jártak pénzért *aratni*, s ugyanoda gyűltek pénzért *kaszálni* és *aratni Berzenke* lakói közül is.

A falun kívül történő munkavállalás következő formája az, amikor közeli városban-mezővárosban vállalnak munkát. Mivel az egyes falvak általában saját vásárhelyeiket jelölik meg a napszámos munka színhelyeként, akár „városi” jellegű munkákra is gondolhatnánk, ám a vallomások nem hagynak kétséget afelől, hogy a szabad királyi városok polgárai, illetve a mezővárosok lakói mezőgazdasági munkára fogadják a közeli falvak népét. Bizonyára arról lehet szó, hogy a városi nemesek, a mezőgazdálkodástól — kisebb részben egészen, jobbra csak részben

³⁴ Sáros megye 15—20. századi fazekasközpontjainak elhelyezkedéséhez: EAS. 25.

— elszakadt városi iparos, kézműves réteg³⁵ munkáját segítik az ott munkát vállalók, felszabadítva azok energiáit.

Eperjest 16 település népe jelöli meg napszámos munkája helyszínéként. *Berki* lakói azt vallják, hogy pénzt kereshetnek Eperjesen *szántással, vetéssel, gabona fuvarozásával*. *Sóvár* népe azt mondja, hogy Eperjesen *szántással, illetve igás munkával és gyalogszerrel* pénzt kereshetnek. *Felsősebes* vallomása arra figyelmeztet, hogy többféle feladat elvégzésére kell gondolnunk: „Egyesek *házi vagy fogatos* munkákat végeznek pénzért eperjesi polgároknak.” Az említetteken kívül napszámba jártak Eperjesre, *Alsósebes, Berzenke, Finta, Harság, Kellemes, Medgye, Nagyszilva, Osztropataka, Salgocska, Szedekerte, Zavadka, Zsebfalva* és *Zsetek* lakói közül is.

Bártfa polgárainál — a vallomások szerint — 17 Sáros megyei település lakói vállaltak időszaki, elsősorban napszámos munkát. *Cermina* vallomása említi, hogy lakosai „...időnként Bártfán *szántással, trágyahordással vagy kézi munkával*” keresnek pénzt. Rajtuk kívül pénzkereső helyként nevezik meg Bártfát *Boglyarka, Felsőmirosó, Hervalto, Hosszúrét, Komaróc, Komlosa, Krizsa, Livo, Lófalva, Nagyszilva, Regettő, Rosztoka, Siba, Tarnó, Zavadka* és *Zsetek* lakói.

Kisszebenben — vallomásaik szerint — 10 falu népe járt napszámba: *Medgye, Mocsolya, Nagyszilva, Orkuta, Olejnok, Osztropataka, Som, Zavadka, Zsebfalva* és *Zsetek*.

Kassa napszámos munka céljából való felkereséséről 3 település lakói vallanak. *Kavacsany* vallomása szerint: „...városi *igás és gyalogos munkával* úgy mint: *szántással, vetéssel, szénagyűjtéssel, szénakaszálással, szőlőmunkával*...” keresnek pénzt az abaúji királyi városban. *Tehany* lakói az alábbi mondják: „Pénzt kereshetünk ...*szántással, vetéssel, aratással, kaszálással és szénagyűjtéssel* *Kassa* határában mivel közel van ... úgy mint a *Kassa környéki szőlőkben* történő munkavállalásunkkal.” Itt vállalt még munkát *Szokolya* lakossága is.

Az említetteken kívül napszámosok jártak a Szepességbe (*Szepes*) *Váraljára (Mocsolya), Sóbányára (Kellemes), Pécsújfaluba (Olejnok), Lublóra (Osztropataka)* és *Héhhársra (Olejnok)* is. A fentiekből kiderül, hogy voltak szerencsés fekvésű települések, amelyek nem csupán több vásárra, illetve piacra járhattak, hanem — viszonylag közeli — munkavállalásra is több lehetőségük volt. Pl. három helyet jelöl meg napszám végzésére *Nagyszilva, Olejnok, Osztropataka, Zavadka, Zsetek*. *Geralt* lakói azt vallják, hogy *Bártfa, Eperjes* és *Kisszeben* városokban „*igás és kézi munkával* is bárki, bármikor pénzt kereshet ha akar és ideje van.” Ugyanakkor *Luko* vallomásában az szerepel, hogy *Bártfa, Eperjes, Kisszeben* „*városokban aratás idején, gabona behordásakor igás munkával pénzt*” kereshetnek. Vagyis a fentiek különféle s különböző időtartamú munkákat jeleznek, az azonban aligha vitás, hogy azon szerencsés fekvésű települések, amelyek nem csupán vásárhoz, illetve piachoz voltak közel, hanem egyszersmind — viszonylag nem nagy távolság-

³⁵ EPERJESSY Géza 1966. 495—501.

ra — napszámos munkát is több helyen vállalhattak, összehasonlíthatatlanul több lehetőséggel bírtak ezektől távol lévő társaiknál. Mindez bizonyára visszahatott a műveltség és az életminőség egészére is.

Amint Sáros megye népe gazdálkodásának más szálai, úgy a munkavállalás is túlmutat az országhatárokon Lengyelország irányában. *Olysó* lakói a *Poprád* folyónál (1 mérföldnyire) vagy a közeli *Lengyelországban* vállalhattak gyalogos vagy fogatos munkát, némi pénzkereset fejében.

Ha a földrajzi távolságokat követve haladunk tovább a munkára vándorlás útvonalaiban, akkor *Tokaj-Hegyalja* területét kell említenünk. Az eddigi kutatások igazolták, hogy *Tokaj-Hegyalja* — elsősorban nagy munkaigényű szőlőterülete révén — a környező, olykor távolabbi vármegyék területéről igen jelentős munkaerőt akkumulált.³⁶

Sáros megye 1772-es adatsorából csupán két feljegyzés igazolja ezt a kapcsolatot. *Hrabovcsik* lakói *szőlőmunkára* járnak, ugyanakkor *Kurimka* vallomásában az szerepel, hogy *kapálni, kaszálni, aratni* jártak Hegyaljára.

A fentiek mellett úgy tűnik, hogy Sáros megye jobbágynépessége is részese volt annak a nagyméretű vándorlásnak, ami a Felföld népének számottevő részét a Magyar Alföldre vitte az aratás és a szemnyerés idejére.³⁷ *Lubóc*: „Olyanok is vannak köztünk, akik az aratás idején az alsóbb részekre szoktak járni, s ilyen módon keresnek.” *Mérgeska*: „A portiohoz szükséges pénzt azzal keressük meg, hogy lentebb nyomtatni, kaszálni járunk. . .” *Nagyladna* népének is módja volt keresetre aratáskor az Alföldön, ugyanakkor szembetűnő, hogy az a *Radács*, amely aratókat fogad be a környező falvakból, az *alsóbb részekre* pénzkeresetre ki is bocsát a népességből. (Ennek bizonyára racionális okai voltak.) *Sztrocsinból* nyomtatni jártak az Alföldre, *Szuchadolináról* aratni mentek. *Vörösvágás* lakóinak bevallása szerint: „. . . az Alföldre is járunk, ahol nyomtatunk, csépelünk. . .”

Túl azon, hogy a fentiek mind részei voltak egy regionális munkaerő-megosztásnak, a munkaszervezet helyi rendjének, az idézett adatok a szemnyerés technikájának többféle módjára, összetettségére is felhívják a figyelmet.³⁸

A jobbágynépesség számára az időszaki munka gyűjtőhelyei a különböző ipartelegek, kézműves központok, manufaktúrák is, amelyek a 16—17. századtól már sokféle módon hasznosítják a táj természeti erőforrásait.³⁹

³⁶ BALASSA Iván 1959. 288; BÁCSKAI Vera—NAGY Lajos 1984. 286—287; HÖGYE István 1986. 195, 220; MÁRKUS Mihály 1972. 123—124; PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. 336—337; PALL István 1987. 50—51; UDVARI István 1988. 6; legutóbb összgezően: BALASSA Iván 1991. 261—286.

³⁷ RÁCZ István 1980. 45; SÁRKÖZI Zoltán 1965. II. 329.

³⁸ Összegzően: BALASSA Iván 1985; lásd még: VIGA Gyula 1990. 205—235.

³⁹ BÁCSKAI Vera—NAGY Lajos 1984. 141.

2. JOBBÁGYOK ÉS A KÉZMŰVES MUNKA

Forrásunk igen sokféle s különböző fokon szervezett kézműves tevékenységről szól.⁴⁰ Különösen szembevetendő az, hogy a feldolgozó iparok telephelyei nem csupán a kisebb-nagyobb „szakmunkás”, iparos csoportokat és azok fuvaros, favágó és egyéb kétekezi segítőit akkumulálják,⁴¹ hanem az áruforgalom csomópontjai is kialakulnak mellettük. A szabadalmas vásárok, mezővárosi piacok mellett piacozó helyként említik *Aranybányát* (Vörösvágás melletti nemesfémánya, kamarai birtok);⁴² *Hamborg*, *Héthárs* és számos más település malmával és fűrészmalomával, *Tarca* sóraktárával és fűrészmalomával, *Hutta* és *Livo* üveghutájával, *Kruzslo* és *Fricske* vashámorával, *Sóbánya* és *Sósújfalu* pedig a sóbányászat, illetve annak kézműves népességet akkumuláló szerepe révén válik kisebb kereskedelmi központtá. E kisebb centrumoknak a szállításban és a munkaerő koncentrációjában játszott szerepéről másutt teszünk említést, itt csupán magukat a természeti erőforrásokat és a rájuk épülő tevékenységi formákat ismertetjük.

Agyagtelek van *Tehány* határában; lakói a határban találhatók, *fazéknak*, *edényeknek* való agyag fazekasoknak történő eladásával kerestek pénzt. *Zborón* *csizmadiákról* történik említés, akik *Gaboltón*, *Nagysárosban* vagy *Kurimán* adhatják el portékájukat. *Balázsvágáson* a jobbágyok *téglaégetéssel* is pénzt kereshettek, ugyanitt földesúri *posztókalló* és *fűrészmalom* működött, alkalmi munkát is adva. *Kisladnán* *olajütő* volt len- és kendermag sajtolására.

Lényegesen nagyobb akkumuláló szerepük volt a különféle manufaktúráknak. *Óruzsín* lakói azt vallották, hogy régebben a földesúri *hámorban*, újabban a környező *fabricákban* volt módjuk pénzt keresni. A *hutáknál* napszámban fát vágtak és salakot szállítottak, *hámorhoz* vasércet fuvaroztak, a *szénéégetéshez* fát vágtak. *Szedlice* népe a „környékbeli fabrikákban” kereshetett pénzt, *Olejnok* és *Litinye* férfilakosságának *Pécsújfalu* hámora adott alkalmi munkát. *Kvacsanyból* a *gölnicei* fabrikákba, *Klenbergből* ugyanide és *Huttára* jártak dolgozni. *Kisladna*, *Bajor* és *Kvacsany* fuvarosai az urasági érc szállításával jutottak pénzhez, *Izsép* fogatai *Gölnichányáról* *Huttára* szállítottak.

Részben a manufaktúrák ipar szolgáltatásban állhattak a különféle „erdei” iparok is. *Hradiszka*, *Erdőske*, *Boglyarka*, *Hrabko* határán *szenet égettek*: vagy a földesúr, vagy a jobbágyok, akik ezért árendát fizettek vagy fát vásároltak pénzért uruktól. *Andrásvágás* és *Izsép* lakói viszont a faszén fuvarozásával kerestek pénzt. Az utóbbiak, *Bajor* lakóival együtt *favágással* is pénzt kerestek, *Vargony* lakóinak erre az *erdőirtás* nyújtott lehetőséget.

Hrabkó, *Kavacsany*, *Kisfalu*, *Licse* és *Szedlice* lakói azt vallják, hogy közülük többen *meszet égetnek*, s azt eladhatják; a licseiek *Kassára* és *Eperjesre* fuvaroztak

⁴⁰ HÖKE Lajos 1886. 1449.

⁴¹ Bizonyára már a 18. században is hatottak azok a tényezők, amelyek Sáros megyét a 19. század közepén a legtöbb vándormunkát kibocsátó vármegyék közé sorolták. Vö. RÁCZ István 1980. 45.

⁴² FENYES Elek 1851. I. 48.

értékesíteni. Szokolyán pénzért égettek meszet az uraságnak, a szentimreiek pedig Peklin határában égettek, máskor csak fuvarozták a szenet a peklini határból. Nagyladnán nem égettek, viszont fuvaroztak a szomszédos falvak mészegetőinek.

Hasonlóan szolgálta ez a tevékenység az üveggyártást is. Pl. Lukó faluban hamuzsirt készítettek a földesúr számára Boglyárka és Liva lakói egyaránt azt vallották, hogy favágással és egyéb munkával itt keresik pénzüket.⁴³

Herman és Szinyeújfalu vallomásában az szerepel, hogy a földesúr engedélyével kulimászt égettek. Ugyanebből pénzelt Szentkereszt népe is, akik bőviben voltak az erdőnek.⁴⁴

A sóbányán, illetve a sófőzésnél végzett munka számos településnek adott kenyérkereseti alkalmat. Az előbbi Mocsmorany, Váralja, Salgocska és Hárság lakói említik anyagi lehetőségként. A sófőzés körül végzett fogatos és gyalog munka, favágás, ölfarakás és -szállítás ugyanakkor Ábrányfalva, Boroszló, Erdőske, Gyűlvisz, Kakasfalva, Kecerlipóc, Kecerpeklény, Modrafalva és Sósújfalu népének adott időszakosan munkát.⁴⁵

Felsősebes határában követ törtek, Kende fuvarosai pedig a követ pénzért szállították a földesúr bányájából.

A fentiek egyértelműen igazolják, hogy a Sáros megyei falvak népességének jelentős csoportjait vonzották a különböző ipari telephelyek, kézműves műhelyek, manufaktúrák. Ez a tevékenység azonban csupán kiegészítő munkákat jelentett, vagyis a jobbágynépesség jobbra ugyanazt a munkát végezte, mint odahaza: fuvarozott, fát vágott, s a legkülönbözőbb kétkezi tevékenységet, „segédmunkát” folytatott. Ugyanakkor ezek a tevékenységek időszakosan, ciklikusan jelenhettek meg éves munkavégzésük rendjében. Mindez természetesen összefüggött az egyes települések földrajzi helyzetével, a mezőgazdálkodó területektől való távolságokkal s a kapcsolatok irányának és minőségének hagyományos és változó rendjével.

3. FUVAROZÁS ÉS KÖZVETÍTŐ KERESKEDELEM

A pénzkereseti lehetőségek közül megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk a fuvarozásnak, mert az nem csupán a szállítás, hanem a csere — elsősorban közvetítő árucseré — formájában tartalmazza az áruforgalom legjelentősebb ágazatait. A felföldi fuvarosság ebben az időszakban is sajátos státus: átmenet a jobbágy-paraszti üzemforma és a kiskereskedő között. A fuvarosok igen gyakran kereskedők is: az olcsóbban megvett árut szállítják tovább, s haszonnal adják azt el. Éppen

⁴³ Sáros a Felföld üvegiparának egyik csomópontja volt: EAS. 25.

⁴⁴ Dömötör Sándor 1951. 215—217.

⁴⁵ A sós forrásokból — főleg Sóvár és Sósfüred — még századunkban is főzték, párolták a sót. Sóváron 18% sótartalmú forrásvíz tört a felszínre. A hagyomány szerint a 19. században még ökörbőrből készült tömlőkben húzták fel a sós vizet a bányákból, ahol a források a régi vágatokban keletkeztek. FÉNYES Elek 1859. 353, 356, 365; DVORTSÁK Győző 1916. 40, 54.

ezért a fuvarosságról szóló fejezetbe „beépítettük” a termékcseré legnagyobb volumenű ágazatait is.

Bár az utak gyenge minősége komoly akadályt jelent, a középkori gazdaság történetével foglalkozó kutatások számtalan adatot tártak fel annak igazolására, hogy szinte valószínűtlen mennyiségű áru kelt útra az ország különböző tájai között, s mindez igen jelentős csoportok számára ad — alkalmi vagy rendszeres — szállítási feladatot. A földesúri szolgáltatások is komoly munkát jelentenek, mégis szembetűnő, hogy a társadalmi és területi munkamegosztás fejlődésével a szállításnak mind nagyobb szerep jutott, s — a vasútiállítás kiépüléséig — a szekerek, fuvarosok bonyolították le ennek döntő részét.

A helyi termelési feltételek, a közlekedési utak hálózata, a különböző adottságú tájak közötti gazdasági kapcsolatok, a kereskedelmi központok s számos lokális adottság sajátos szerkezetű szállítási struktúrát alakítottak ki. Ennek csomópontjait azok a fuvaros települések alkotják, amelyek gyakran szinte láncszerűen fűződnek fel az eltérő adottságú tájak találkozásánál, az átmeneti-, illetve érintkező zónák határvonalai mentén.⁴⁶

A fuvarosok tevékenysége, szállítási útvonalai nyomjelzői a tájak közötti gazdasági kapcsolatoknak is. Az alábbiakban éppen ilyen közelítésből igyekszünk megvilágítani Sáros megye történetének tárgyalt korszakát.

Nyilvánvalónak tartjuk, hogy a fogatolható jószág, a fuvarosmunka lehetősége lényegesen mobilabb gazdasági stratégiát tesz lehetővé, mint az ezt nélkülöző jobbágy-paraszti üzemek szerkezete. Aállítás távolságát, a munkavállalók mozgékonyágát természetesen a szó fizikai értelmében is befolyásolják a fogatolt állatok. E vonatkozásban el kell fogadnunk azokat a számításokat, amelyek alapján a vizsgált korszakban 1:4 arányt gondolhatunk a lovak és az igazott szarvasmarha számát tekintve — a szarvasmarha javára. Sáros még a 19. század végén is egyike volt azon felföldi megyéknek, ahol a szarvasmarha volt a domináns igaerő.⁴⁷ Maguk az úrbéri bevallások is többségükben (szarvas) marhát emlegetnek a fuvarozás kapcsán.

A fuvaros tevékenység jelentőségének, a családi üzemekben elfoglalt helyének megértéséhez legjobb a konkrét példákat, vallomásokot idéznünk:

Sztrocsin: „Országút mentén lakunk, így időnként lehetőségünk van arra, hogy fuvarozással pénzt keressünk.” *Sápony*: „A portio megfizetéséhez szükséges pénzt egyesek fuvarozással keresik meg...” *Böky*: „Azzal is pénzt keresünk, hogy *Eperjesről Kassára* fuvart vállalunk.” *Felsőszvidnik*: „A portióra való pénzt jószágneveléssel, s mivel Lengyelországba országút mentén lakunk, ahol még 30-adot is szednek, fuvarozunk s azzal keresünk valamit.” *Olysó*: „A *Poprád* folyó 1 mérföld-

⁴⁶ A kiterjedt irodalomból, további hivatkozásokkal: GRÁFIK Imre 1983. 1—35; VIGA Gyula 1990. 167—190.

⁴⁷ MAKKAJ László 1954. 33—35. Adatait idézi és más forrásokkal összeveti: BODÓ Sándor 1986. 188 skk.; BODÓ Sándor 1990. 48 skk.

re van és Lengyelország is közel van, ahol aki akar és ki tud állni, szekérrel vagy gyalogszerrel némi pénzt kereshet, ebben senki nem akadályozza meg.” *Daróc*: „Nagyon közel van a Poprád vize, ahova egyesek fuvaroznak.” Ez utóbbiak jelzik, hogy a szállítás kikötő- és rakodóhelyei, illetve a vízi átkelőhelyek a keréken való szállítás csomópontjai is voltak.

A városokban végzett munkáról másutt már tettünk említést. Ezek egy része is fuvaros munka volt, de segítséget adtak a fuvarosok más, közeli falvak igaerejébe is. Hasonlóan jelentős fuvaros munkát vonzanak a különféle ipartelepek, bányák és manufaktúrák. *Erdőske*, *Kruzslyó* és *Vörösvágás* fogatosai bármikor pénzt kereshettek ölfuvarozásával, *Kende* fuvarosai pedig a földesúr kőbányájából szállítottak. *Bajor*, *Kisladna*, *Kvacsany* és *Izsép* szekerei ércet hordtak a hámorokhoz: az utóbbiak *Gölnichányáról* *Huttára*, a többiek pedig az urasági vashámorhoz. *Andrásvágásiak* szenet (faszén) hordtak, *Nagyladna* lakói pedig így vallanak: „Meszet ugyan nem égetünk, de előfordul, hogy a környékbeli falvak mészégetőinek fuvarozunk.” Hasonlóan érdekes *Szentimre* adata is: „Szokásban van nálunk, hogy a szomszédos peklini határból meszet fuvarozunk, olykor meszet égetünk s eladjuk.” *Kakasfalva* fogatai a sófőzés körüli munkában vettek részt.

A sárosi falvak fuvarosai szállították vásárokra az iparosok és kereskedők áruját is. *Janocska* fogatosai *eperjesi kereskedőknek* fuvaroztak, *Szokolya* lakói közül többen *kassai kereskedőket* vittek vásárra, *Andrásvágás*, *Kavacsany* és *Kajata* adatai pedig arról szólnak, hogy *városi kalmárok*, kereskedők fuvarozásával keresnek pénzt. *Szentimre*: „Előfordul, hogy egyes *eperjesi iparosokat* vásárra viszünk.” *Kijo*: „Vásárok idején, aki kiáll fuvarra, pénzt keres.” Az eddig említettek mellett rendszeresen fuvarozóként tünteti fel forrásunk *Alsóosgut*, *Berzevic* (Lengyelország felé is), *Becealja*, *Bisztra*, *Bogdány*, *Felsőosgut*, *Kerekrét*, *Olysó*, *Regettő*, *Sápony* és *Sósújfalu* népét.

Az úrbérrendezéssel kapcsolatos bevallások egyértelműen igazolják, hogy Sáros megye népessége maga is bekapcsolódott Tokaj-Hegyalja borának kereskedelmébe. A hegyaljai bor Oroszország és Lengyelország felé való közvetítése a Felvidék nagy vásárhelyein keresztül zajlott. A közvetítő kereskedelmet kezdetben a Szepesség városai birtokolták, majd a 16. században *Kassa* és a két Sáros megyei város, *Eperjes* és *Bártfa* vette át tőlük.⁴⁸

Ahogy az északkeleti Felföld többi vármegyéjében, úgy Sárosban is bekapcsolódott a jobbágynépesség a hegyaljai bor szállításába, sőt, lényegében a jobbágyfalvak fuvarosai végezték a bor szállítását a kereskedők számára. Nem lényegtelen a forrásunkban felbukkanó adat sem, ami *lovasfogatról* tesz említést a borszállítás kapcsán.

Kurava: „Egyesek, a lovat tartó gazdák fuvarozással keresnek pénzt, ha uraink által az alsóbb részekre borért küldenek bennünket, a fuvarért fizetnek.” *Szedlice*: „Szokásban van a *Hegyaljáról* bort pénzért szállítani, fuvarozni.” *Sápony*: „Egye-

⁴⁸ DIVÉKY Adorján 1905; KOMORÓCZY György 1942. 44; KOMORÓCZY György 1944; utóbb összegzően: BALASSA Iván 1991. 567—644.

sek borért járnak el, abból fizetik a portiót.” Az említettekhez hasonlóan, a bor szállításával kerestek pénzt *Janocska, Kavacsany, Klenberg, Lubóc, Szentistván és Tuchrina* fogatos jobbágyai is.

Vannak bevallások, amelyek a lengyelországi borkereskedelemről is pontosabb információval szolgálnak.⁴⁹ *Fricska*: „Mivel a lengyel határszélen vagyunk, amikor a fuvarosok bort szállítanak *Lengyelországba*, előfogatot adunk, amivel pénzt keresünk.” *Cigelka* lakosai ugyancsak azt említik, hogy Lengyelországba való borszállításra van alkalmuk. *Décső, Polom* és *Tarca* vallomásai rávilágítanak arra, hogy — a közvetlen lengyelországi szállítás mellett — a *Poprád* vizéhez fuvarozzák a boroshordókat, ahonnan azok tutajokon, *talpakon* úsznak tovább Lengyelország felé.

Az eddigieknél talán markánsabban kirajzolódik a fuvarosok közvetítő szerepe a gabona forgalmában; az adatok itt egyértelműen jelzik, hogy a gabona szállítás a fuvaros kereskedelmi tevékenységének része.

Gabona szállításáról, kereskedelméről — külön helymegjelölés nélkül — vallottak *Bogdány, Janocska, Kajata, Kende, Tehany, Vargony, Vaspataka* és *Vörösvágás* lakosai. Egyes bevallások a gabona beszerzési helyét, illetve a forgalom általános irányát nevezik meg: *Janó, Körösfű, Lubóc, Szentimre* és *Szedlice* az „alsóbb részekről” felhozott gabonáról adnak számot, *Óruzsín* népe pedig azt vallja, hogy időnként az „Alföldről felhozott” gabonából van pénzkeresetük. *Décső, Kajata* és *Krivany* bevallásai tartalmazzák, hogy a felhozott gabonával a *Szepesség* vásárait keresik fel; erről *Jakabvolya* investigációja az alábbi tartja: „Az alsóbb részeken olcsón gabonát vásárolunk, azt *Lublón* vagy a *XIII. szepesi városokban* drágábban eladjuk.” *Lubló* gabonapiacára szállítottak az Alföldről *Feketekút, Hajcsárlucska* és *Lyubotin* fuvarosai, ugyanakkor *Györgyös* és *Pusztamező* szekeresei az *Eperjesen* és *Kisszebenben* megvett gabonát adják el haszonnal *Lublón*. *Licsén* fuvarosai másik két felföldi város (vásár) között kereskednek: „Úgy is keresünk, hogy amikor a gabonának alacsonyabb az ára, *Kassán* vásároljuk, és *Eperjesre* visszük, amivel keresünk.”

Szembetűnő, hogy amíg a vármegye belső, egyébként szegényes gabonaforgalmának *Bártfa* a központja, addig a fuvaros közvetítők elsősorban a *Szepesség* városait célozzák meg, ami csupán egy „szelete” a gabonatermő Magyar Alföld és az abból behozatalra szoruló Felföld közötti nagy múltú „kiegyenlítődési” folyamatnak — a gabonakereskedelem nagytájak közötti rendszerének.⁵⁰

A fogattal rendelkezők számára hasznot jelentett az *épületfa* eladása, *tűzifa* szállítása a városok polgárainak, még akkor is, ha a fát a földesúri erdőből kellett megváltaniuk. Rendesen a legközelebbi várost, mezővárost keresték fel a fával, ami azonos volt a piacozó-vásározó helyükkel. Az alább említettek mellett ez az erdővidék települései számára állandó haszonvétel volt, ha volt megfelelő kereslet, felvevőpiac a közelükben. A legnagyobb fapiac *Eperjes* volt, ahová *Berzenke*,

⁴⁹ UDVARI István 1988. 48—61.

⁵⁰ MENDŐL Tibor 1940. 58—59; BÁCSEI Vera—NAGY Lajos 1984. 266—270.

Bujak, Izsép, Janó, Oroszpekin, Pósfalva, Procs és Radács fogatai szállítottak. *Boglyarka, Lukóca és Réső* fája *Bártfára, Hajcsárlucskáé Héthársra és Pétermezőre, Kijőé* pedig *Héthársra, Lublóra és Bártfára* jutott el bevallások szerint. *Balázsvágás* lakosai azt vallják, hogy a környező *szepeességi települések* erdejükből építkeznek és fűtenek, de fát visznek — a földesúrnak szekerenként fizetett egy-egy *dukta* (dukát?) fejében — *Tarcára, (Szepe)s váraljára és Lőcsére* is. *Kassa* polgárait *Szokolya és Nagyladna* erdői látják el fával — az utóbbi különösen érdekes a kutatás számára: „Módjuk van tutajokat összeűtni, s ezeket az árral, a folyással Kassára leúsztatni.” Hasonlóan érdekes *Kisladna* bevallása: „Régebben szokás volt a Hernádon építésre való fát Kassára leúsztatni.” A Hernád vízi szállításának ez a formája kevéssé ismert.

A 18. század áruforgalmában — mennyiségét és értékét tekintve is — igen nagy részt kapott a só. Bár a sóbányászat és -kereskedelem kamarai monopólium volt, a szállítás révén a népéletnek is fontos eleme volt a sóforgalomban való részvétel. MAGDA Pál szerint a 19. században csak *Sóváron* évi 120 000 q só szállításával kell számolnunk,⁵¹ s ha ehhez hozzászámítjuk az adataink által hitelesített „külső” forgalmat, akkor könnyen belátható, hogy a sószállítás *Sáros* fuvarosainak szinte állandó kereseti lehetőséget biztosított. Még akkor is, ha *Sóvár* termelését — a helybeliek mellett — pl. Zemplén megyei szlovák és ruszin fuvarosok is szállították *Abaúj és Dél-Zemplén* felé.⁵²

Hogy a só fuvarozásához milyen gazdasági és technikai „kondíciók” voltak szükségesek, erre főleg azok a bevallások mutatnak rá, amelyek a szállítástól való elmaradás okait taglalják. „*Sóvárról Palocsára* sót szállíthatnánk, de a *nagy forspont* miatt nem tudunk” (Gergelaka). „*Sóvárról Palocsára és Smizsanba* sót szállíthatnánk, ha erre való *módunk és szerszámunk* lenne” (Uszsalgó). *Uszpekin* lakóinak megfelelő *marhák* hiányoznak a fuvarozáshoz, *Zsetek* fogatosai pedig azt panaszojlik, hogy nincs elegendő *szénájuk* a *Bártfára* való sófuvarozáshoz; „sót nem fuvarozunk, mert *kevés marhát tartunk*, más pénzkereseti módunk pedig nincs” (Uszfalva). „*Sóvárról Palocsára* sót szállíthatnánk, ha akarnánk, de mivel könnyebben pénzt kereshetünk azzal, hogy *Kisszebenbe* fát fuvarozunk, ezért sót szállítani nem járunk” (Som). „Pénzt kereshetünk sófuvarozással főleg, s egyéb fuvarozással, de kereshetnénk sófőzés körüli munkákkal is, mivel mi is ugyanazon kamarai uradalom jobbágjai vagyunk” (Kecerkosztolyán). „*Palocsán* sóraktár van, így sót szállítunk, *de nem mindenki s nem gyakran*” (Feketekút). „*Sóvárról Palocsára és Tarcára* sót szállíthatnánk, s szállítanánk is, *ha többet fizetnének érte*, de más módon szekérrel keresünk pénzt” (Szentmihály).

A sót a különböző kamarai sóraktárakba, illetve azok között is fuvarozták. Mintegy másfél tucat falu lakói vallják, hogy *Toka*jból szállítanak *Sóvárra*, ugyanők *Sóvárról* másutt fekvő sóraktárba: főleg a szepeességi *Smizsanba*, ritkábban *Kassára (Bajor, Berető, Böky, Izsép, Klenberg, Licsén, Lubóc, Nagyladna, Orosz-*

⁵¹ MAGDA Pál 1819. 62.

⁵² UDVARI István 1988. 56.

peklin, Senyig, Szedlice, Szokolya, Szuchadolina és Tehany).⁵³ Feltételezhetjük, hogy ez a településnévsor még bővíthető néhány faluval, amelyek nem lokalizálják pontosan a sószállításuk irányát. Mindezt figyelembe véve, a Tokajból történő sófuvarozásnak az ediginél nagyobb figyelmet kell szentelnünk a magyar—szlovák és a magyar—ruszin népi kapcsolatok értelmezésében.⁵⁴

Forrásunkban leggyakrabban *Sóvár, Smizsan, Tarca* és *Palocsa* szerepel, rajtuk kívül sóraktár, illetve elosztóhely volt még *Bártfa, Alsóorlich, Klyusó, Lyubotin, Kassa, Kézsmárk, Szepesófalú* és *Lubló* területén. Mintegy 40 település fogatai *Sóvárról* szállítanak — leginkább a Szepesség felé, illetve a Szepesség, Sáros és Abaúj-Torna királyi városaiba. Az említetteken kívül még mintegy 50 falu bevallása tartalmaz adatot a sószállításról, ami összességében azt jelenti, hogy 100-nál több település népessége, vagyis a vármegye helységeinek több mint egynegyede kapcsolódott be — rendszeresen vagy időszakosan — a só fuvarozásába. Talán nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy ennek az állandó mozgásnak, útonlétnek milyen jelentős befolyása lehetett — az életmód és a gazdaság mellett — a műveltség egészére is. Még akkor is, ha az egyes falvak földrajzi helyzete alapvetően megszabta, hogy milyen távolságra juthattak el, s milyen útvonalakat járhattak be.

A fentieket is figyelembe véve, külön is említést érdemel az a tény, hogy néhány falu szekerei Lengyelország felé szállították a sót. *Pusztamező* bevallása arra utal, hogy a *Poprád*hoz szállítottak, ahonnan tutajokon úszott a só Galícia felé. *Ujak, Lipník és Gromos* fuvarosai *Ószandecbe* és *Stare Miaso* városába szállítottak. *Matiszova* bevallása szerint az *új országba* szállítottak, vagyis a korábban elzalogosított, Lengyelországtól 1770-ben visszacsatolt területre.⁵⁵ (Az úrbéri bevallások ideje egybeesik Lengyelország első felosztásával.)

Utalnunk kell arra a fontos tényre, hogy a fuvarosok útjai, amennyiben arra lehetőségük volt, a visszafelé úton is áruforgalmat jeleznek. Ily módon a célfuvarok mellett jelentős mennyiségű áruval számolhatunk a visszaúton is. Pl. *Senyig* bevallása említi, hogy *Sóvárról Kassára* fuvaroztak sót, s Kassáról hazafelé is fuvart vállaltak. „Amikor Kassáról jövünk a sószállításban, előfordul, hogy akkor is fuvart tudunk hozni” (Berető). „Kassáról vissza olykor gabonát viszünk Sóvárra, amit a sóváriak megélhetésükre vásárolnak” (Böky).

Megítélésünk szerint egyértelmű, hogy a fuvarosság — fentebb bősséggel adatolt — tevékenysége nem csupán a szállítás kérdéskörébe utalja az itt tárgyalt témát, hanem az életmód, a gazdálkodás lényeges elemeire is rámutat. Adataink révén ugyanis a szállítás mozzanatai mögött a közvetítő kereskedelem erőteljes vonulatát tudjuk kitapintani, ami már az úrbérrendezés időszakában is igen sok település s jelentős jobbagynépesség számára a megélhetés részét képezte. A rendszeresen

⁵³ A továbbiakban eltekintünk a helységnevek felsorolásától, az eddigieket azonban fontosnak éreztük megemlíteni a Tokaj-Hegyalja, illetve a mai Magyarország felé mutató kapcsolataik miatt.

⁵⁴ A témáról részletezően: UDVARI István: Sáros vármegye jobbagynépe Tokaj-Hegyalján Mária Terézia korában (Adatok a sószállításról). Kézirat. Sajtó alatt „A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza” című sorozat VI. kötetében.

⁵⁵ DÍVÉKY Adorján 1929. 49—53.

vagy alkalmanként vásárra-piacra vitt javak mellett még akkor sem elhanyagolható jobbágy-paraszi közvetítő kereskedelemmel kell számolnunk, ha a feudális tulajdon egész struktúrája, a jobbágyi szolgáltatások rendje nem kedvez ennek, s a kereskedelmi folyamatokban sem a jobbágyi pénzforgalmat tartjuk dominánsnak. Ebben a térségben azonban az üzemszervezet igen sokféle tevékenységet egyesít, s a különféle munkavállalások mellett a fuvarozás s az ezzel együtt járó csere nem elhanyagolható tényezői ennek.

A bevallások számos alkalommal meg is fogalmazták a jobbágynépesség gazdasági tranzakcióit. *Décső* lakosai másutt megvett gyümölcsöt visznek tovább *Szepesbe* eladni. *Hajcsárlucska*: „Időnként Eperjesen is veszünk árut, s azt Lublón értékesítjük.” *Tarca*: „Amit Eperjesen és Kisszebenben megvásárolunk, azt Váralján és Lublón igen jó haszonnal el tudjuk adni.” *Hamborg*: „Felesleges termékeinket, és amelyeket az 5 óra járásra levő Eperjesen vagy a 3 óra járásra levő Kisszebenben veszünk a tőlünk 3 órára levő Váralján jó haszonnal eladjuk.”

Forrásunk persze önmagában nem alkalmas e fontos kérdéskör egyértelmű tisztázására. Az azonban a földesúri gazdálkodás célkitűzéseinek s a kislétszámú városi-mezővárosi kézműves, kereskedő „polgárság” gazdasági stratégiájának feltárása nélkül is egyértelmű, hogy a jobbágy-paraszi réteg — földrajzi és gazdasági helyzete függvényében — részese a kereskedelemnek, pontosabban a javak különböző formájú cseréjének.

Az úrbéri bevallásokban felbukkannak utalások a *zsidó* kereskedők megjelenésére is, akik — elsősorban Galícia felől — fokozatosan épülnek be a Kárpát-medence északi-északkeleti térségének kereskedelmi életébe. *Krajnacsarnó*, *Radoma* és *Felsőszvidnik* lakói azt vallják, hogy termékeiket helyben is eladhatják zsidóknak, *Ladomér* bevallása szerint pedig: „Termékeinket, mivel Lengyelországba vivő országút mentén lakunk, helyben is eladhatjuk az útonlevő embereknek és a *zsidóknak*.” Túl a gazdasági kapcsolatokon, ez a lengyelországi kereskedelmi út a folytonos népességbeszívárgás, s az ezzel együtt érkező új eszmék, vallások s a népelet különböző elemeinek országútja is, amelyek mind formálták a felső-magyarországi megyék vallási, etnikai és művelődési arculatát.

IV. ÖSSZEGEZÉS

A KAPCSOLATOK FELTÉTELEI ÉS IRÁNYAI

A táji adottságok, s az alkalmazkodás — történetileg is változó — formái alapvetően befolyásolták a gazdaságot s az attól elválaszthatatlan műveltségi kapcsolatok irányát. A térszíni formák, az azokhoz a termelés egész rendjével is igazodó településszerkezet, vízhálózat, az utak hálózata a javak cseréjének lényegi meghatározói.⁵⁶

⁵⁶ DANKÓ Imre 1974. 176.

Sáros vármegye földje hegyes-völgyes, s hegycsoportjai közé csak a folyóvölgyek nyomulnak be, megteremtve a legfontosabb közlekedőfolyosókat is. A *Hernád*, *Ondava*, *Tapoly*, valamint Galícia felé a *Poprád* völgye (és vize) fontos kereskedelmi utak, hasonlóan a *Tarca* völgye, amely a legszélesebb síkká tágult.⁵⁷ A völgyek többsége a Magyar Alföld felé nyílik, állandó kapcsolatot biztosítva ezzel a síkvidék élelemtermelő bázisával. A nagy közlekedő utak felé a kisebb-nagyobb patak-völgyek sora nyitja meg a különböző térszínek településeit.

A szomszédos vármegyék, illetve régiók (*Galícia*, *Szepesség*, *Zemplén* és *Abauj-Torna*) a Felföld viszonylagos gazdasági, életmódbeli és műveltségi egysége ellenére⁵⁸ önálló arculatot is felmutatnak a kapcsolatok rendjében, ami több évszázados összeműködés eredménye.

A megye területe kevésbé alkalmas a mezőgazdálkodásra. Ha túlzó is, lényegét tekintve mégis találó DIVALD Kornél megfogalmazása: „Szántóföldjein több a pipacs, mint a búza, rozs vagy zab; csak a folyók partjai termékenyebbek.”⁵⁹ A kiterjedt erdőség, az annak fájára, valamint a különféle természeti kincsekre és energiára épülő, különböző szintű kézműves foglalkozás ebben a vármegyében, hasonlóan a Felföld erdősávjához, nem „kiegészítő” tevékenység, hanem alaptevékenység a népesség jelentős része számára.⁶⁰ A sokféle specializálódási lehetőséget már a 17. századi urbáriumok szövege is jelzi, ami a jobbágyi szolgáltatások között sorolja fel ezen a területen a kézműves produktumokat.⁶¹

Hasonlóan a jobbágyterhek között szerepelt a 17. században a makovicai uradalomban a Tokaj-Hegyaljáról történő borszállítás, illetve más fuvarozás, valamint az alsóbb részeken aratáskor, kaszáláskor, szüretkor végzett robotmunka.⁶² Nem zárható ki, hogy ezek az utak „mintaként” szolgáltak a jobbágyok önálló munkavállalásához is.

Sáros megye gazdasági kapcsolatainak egyik fő alkotóelemét tehát azok a belső javak alkotják, amelyek — akár a természettől elvéve, akár megtermelve — bekapcsolhatók voltak a szomszédos megyékkel zajló cserébe, együttműködés rendjébe. A másik fontos összetevő pedig az a komoly árutömeg, amely — számos adatunk igazolja — a sárosiak közvetítésével jut el az „alsóbb részek”, elsősorban a Magyar Alföld, illetve az azzal érintkező dombvidék felől a Felföld népéhez. Itt elsősorban a gabona, a bor és az állatállomány kereskedelmét kell kiemelnünk.

⁵⁷ DVORTSÁK Győző 1916. 39.

⁵⁸ KÓSA László 1990. 287—324.

⁵⁹ DIVALD Kornél 1915. 2.

⁶⁰ VIGA Gyula 1990. 25 skk.

⁶¹ MAKKAJ László 1954. 98—134.

⁶² MAKKAJ adatai szerint pl. az 1630-as években 20-20 kaszás ment Ónodra és Szerencsre két hétre (harmadik hetet a jövés-menésre szánták). *Uporba* (Zemplén m.) aratási időben 40 aratót és 12 gereblyés kaszást adtak — utóbbiakat az árpát levágni. Ősszel 40 szedőt küldött az uradalom a tokaji, zombori és tarcali szőlőhegyek megszedésére. *Semetkőről* 1636—1640 között még a Tiszántúlra is el kellett menniük a kaszasoknak. MAKKAJ László 1954. 98—134.

Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a vizsgált időszakban a földesúri szolgáltatások s maga a feudális tulajdonjog is számos kötöttséget jelent, mégis úgy tűnik, hogy a sokféle végzett, vállalt „bérmunka”, különösen a fuvarozás, viszonylag oldottabb lehetőséget jelent a mezőgazdálkodó síkvidékek jobbágyságáénál. E vonatkozásban azonban jelentős különbségeket eredményez az egyes falvak fekvése, földrajzi helyzete, s azokon belül az egyes jobbágy-paraszti üzemek gazdasági állapota is. Vannak települések, melyek számára — pl. vásár vagy pénzkereseti lehetőségek hiányában — a porció előteremtése is komoly gondot okoz. A falvak zöménél éppen a földesúr részére adandó pénzszolgáltatás a fő oka a munkavállalásnak, ám úgy tűnik, hogy vannak szerencsés adottságú települések is, ahol a gazdálkodás lehetőségei túlmutatnak a reprodukció színvonalán.

A javak forgalmát akadályozó tényezők közül külön is meg kell említeni a vámokat. A galíciai forgalom harmincadja mellett, a Helytartó Tanács 1733. évi, a korábbi vámtörvények utáni határozatával a megyén belül *Szinyeújfalu, Somos, Kapi, Deméte, Nagysáros, Pécsújfalu, Palocsa, Gaboltó, Zboró, Ádámföldre*, s természetesen a három szabad királyi város — *Bártfa, Eperjes és Kisszeben* — bírt vámjoggal. Ebben az időszakban pl. az alábbi vámtételekkel kellett számolniuk az úton levőknek:⁶³

1 kocsi 30 q teherrel	16 kr
1 kocsi 9 hordó borral	12 kr
1 kocsi deszkával	3 kr
1 pár lábasjóság	1 kr
Gyalog idegen talyigán	
vagy magánteherrel	1 kr
Gyalogos, hátán teherrel	1/2 kr
10 juh vagy kecske	1 kr
20 bárány	1 kr stb.

A vásárhelyekről és a különféle pénzkereseti lehetőségekről szóló adatok a fő kereskedelmi utakat egyértelműen kijelölik: a kereskedelmi utak valóságos érhálózatát alkotják Sáros megye gazdaságának — mégha ez a hálózat igen szegényes is. A lengyelországi forgalom szempontjából — melyben Sáros mindig jelentős feladatot látott el — a 15. századtól részben a *Héthárs—Palocsa—Musina—Piwnica*, részben a *Hétfalu—Ófalu—Palocsa—Lubló—Gnézda* útvonal jöhetett szóba, illetve közvetve a *Kassa—Lőcse—Szandecz—Krakkó* városokat felfűző főút. A vármegye 1731-es összeírása az alábbi útvonalakat regisztrálta:⁶⁴

⁶³ Tóth Sándor 1912. III. 526—528.

⁶⁴ Tóth Sándor 1912. III. 506, 520; vö. BACSKAI Vera—NAGY Lajos 1984. 63 skk.

1. *Eperjes—Nagysáros—Szentmihály—Orkuta—Szeben—Pécsfalu→Szepesség és Lengyelország felé (sok kis híddal)*
2. *Szinyeújfalu—Bertót*
3. *Eperjes—Kassa*
4. *Eperjes—Sóvár*
5. *Eperjes—Sebes→Zemplén vármegye felé*
6. *Eperjes—Kissáros—Lőcse*
7. *Somos—Eperjes*
8. *Kapi—Eperjes*
9. *Demétei út*

Az úticélok megjelölése mellett forrásunk igen gyakran tájékoztat azok távolságáról, illetve a megtételükhöz szükséges időtartamról. Ezek alapján a rendszeres fuvaros szállítások „kiterjedését” a szomszédos települések távolságától (1-2 mérföld) a maximum hétnapos utakig határolhatjuk be. Legjellemzőbbek a rövidebb távú, egy-két napos szállítások, de nem ritkák a három-öt napig tartó távollétek sem. A hétnaposnál hosszabb útra nem történik utalás sem. A távolság mellett itt természetesen fontos tényező volt az utak minősége, amire szintén történik utalás. Recens néprajzi adatok azonban egyértelműen azt igazolják, hogy az egyhetes szekerező út igen komoly próbatételt jelentett ember és állat számára — még a 20. század (viszonylag) kiépített útvonalain is.⁶⁵ Különösen így lehetett ez a hegyes-dombos, tájanként jelentős magassági különbségekkel bíró felföldi megyék, pl. Sáros esetében. E fuvaros utak mögött az állatállomány cseréjének és utánpótlás nevelésének s az egész jobbágyi üzem szervezetének egyfajta állandó „készenléti” fokát kell feltételeznünk, még akkor is, ha a szállítások zöme bizonyára a mezőgazdasági munkák szüneteire esett.

Jóllehet a kereskedelem és a szállítás útvonalai túlmutatnak a megye határain, s — hangsúlyozva az országutak jelentőségét — beszövik a megyét, ezek mellett/mögött éreznünk kell azt a szüntelen törekvést is, ami a táj kiélésének lehetőségeit célozza. A különböző ipartelepke, manufaktúrák nyersanyagokkal és segédanyagokkal való ellátása a természetbe való behatolás megannyi kísérlete. Ezzel együtt azt gondolhatjuk, hogy a 18. század közepének Sáros megyéjét, különösen annak erdősült, magasabb térszíneit napi termelő gyakorlata számára még nem hódította meg egészen az ember.

Az eddigiek egyik következménye egy sajátos termelési rend, ami alapvetően visszahat a családi, jobbágy-paraszti üzemek szerkezetére, azok gazdálkodási stratégiájára,⁶⁶ de a műveltség egész stabilitására is. Véleményünk szerint folyamatosan feszíti szét a feudális kötöttségek kereteit, ugyanakkor nyitottabbá teszi az egész életmódot és műveltséget. A másik, az előzőtől egészében el nem választható

⁶⁵ VIGA Gyula 1980.

⁶⁶ SZABÓ László 1982. 285—286; VIGA Gyula 1990. 29 skk.

következmény az, hogy a népesség egy részét az év számottevő részében mozgásban tartja, s a kereskedő utak vagy a más területeken vállalt időszakos munka révén kimozdítja falujából. A piackörzetek, kereskedelmi kapcsolatok iránya műveltségi, művelődési kapcsolatok irányát is kijelöli. A javak cseréjének és az időszakos vándorlásoknak ezt a hatását nem lehet túlbecsülni. Nagyon valószínű, hogy Sáros megye területén (is) alapvetően összefüggött ezekkel pl. a protestantizmus gyors térhódítása is.⁶⁷ Nem beszélve a hétköznapiakról, a paraszti műveltség egészéről.

⁶⁷ Tóth Sándor 1912. III. 533.

IRODALOM

- BALASSA Iván
1959 *Mecenzei földmunkások Tokaj-Hegyalján*. Néprajzi Közlemények, IV. 287—291
1985 *Az aratómunkások Magyarországon*. Budapest
1991 *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj
- BÁCSKAI Vera—NAGY Lajos
1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest
- BENKOVSKA, Melania (red.)
1962 *Krajský súd v Prešove*. Urbárske, komasné písomnosti. Štatny Archív v Košiciach, pobočka Prešov. Prešov
- BODÓ Sándor
1986 *A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben*. Agria (Eger) XXII. 187—201
1990 *A magyar paraszti termelés igaerejének története*. Debrecen
- DANKÓ Imre
1974 *A jársági vásárok-piacok néprajza*. Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum fennállásának 100. évfordulójára. Jászberény, 175—187.
- DANYI Dezső—DÁVID Zoltán
1950 *Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787)*. Budapest
- DIVALD Kornél
1905 *Sáros vármegye szövött emlékei*. Budapest
- DIVÉKY Adorján
1905 *Felső-Magyarország kereskedelmi kapcsolatai Lengyelországgal*. Budapest
1929 *A Lengyelországnak elzalogosított XVI. szepesi város visszacsatolása 1770-ben*. Budapest
- DÖMÖTÖR Sándor
1951 *Mi is a kulimász*. Magyar Nyelvőr 75. 215—217
- DVORTSAK Győző
1916 *Sáros földje (1914—1915)*. Eperjes
- EPERJESSY Géza
1966 *Adalékok a mezőgazdaság és a falusi-városi kézműipar kapcsolatához az 1848 előtti Magyarországon*. Agrártörténeti Szemle, 495—501.
- Etnografický Atlas Slovenska*, Bratislava 1990
- FÉNYES Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára*. Pest
- 1859 *Magyarország statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból*. I. kötet IV. füzet: Sáros megye. Pest
- GRÁFIK Imre
1983 *Az áru útja a szállítás forradalma előtt*. Ethnographia XCIV. 1—35
- GUNDA Béla
1989 *Világjáró vengerecek*. In: A rostaforogató asszony. Budapest, 199—226
- HOFFMANN Tamás
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztiok gazdálkodásában*. Budapest
- HÖGYE István
1986 *Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII—XVIII. században*. Borsodi Levéltári Évkönyv (Miskolc) 185—226
- HÖKE Lajos
1886 *A vándorló tótok*. Fővárosi Lapok XXIII. 335. sz. 2447—2449
- KOMORÓCZY György
1942 *A magyar kereskedelem története*. Budapest
1944 *Borkivitelünk Észak felé*. Budapest
- KOVÁCS Gyula
1898 *A magyar háziipar törzskönyve*. Budapest
- K. KOVÁCS Péter
1958 *Szabados borjú*. Ethnographia LXIX. 261—270
- KÓSA László
1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880—1920)*. Debrecen
- Lexicon universorum Regni Hungaricae Locorum populosorum... anno Domini 1773*. Budapest 1920
- MAGDA Pál
1819 *Magyar Országnak és a határ őrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest
- MAJTÁN, Milán
1972 *Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov*. Bratislava
- MAKKAI László
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. Budapest
- MÁRKUS Mihály
1972 *Interetnikus Rákóczi-hagyományok a kárpátalji népek karácsonyesti vacsorájának*

- étrendjében. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc) 10. 121—124
- MENDÖL Tibor
1940 *A Felvidék*. Budapest
- NEUPAUER Kamil
1979 *Mária Terézia úrbérrendezése Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa megyében*. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1979 *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest
- PÁLL István
1987 *A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében*. Borso-di Művelődés 5. szám 48—54
- PETROV, Aleksej
1911 *Predely ugroruskoy reči v 1773 g. po official'nim dannym*. Iszladovanie i karty. Materialy z Ugorskoj Rusi VI. Sankt-Peterburg, 234—237
- POLONEC, Andrej
1955 *Organizacia obchodného Života hornoo-ravských plátenníkov*. Slovensky Národopis, 49—83
- PRINCZ Gyula—TELEKI Pál
é. n. *A magyar munka földrajza*. In.: Magyar föld — magyar faj II. Magyar földrajz, második rész. Budapest
- RACZ István
1980 *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon (1848—1914)*. Budapest
- REBRO, Karol
1959 *Urbárska regulacia Marie Terézie a poddanské úpravi Jozefa II.* Bratislava
- SÁRKÖZI Zoltán
1965 *A summások*. In.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848—1914) II. (Szerk. SZABÓ István) Budapest, 321—381
- SEBŐK László
1990 *Határokon túli magyar helységnévtár*. Budapest
- Soós Imre
1941 *Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében*. Sopron
- 1957 *A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században*. Eger
- SZABÓ László
1982 *A parasztüzem szervezetének néprajzi vizsgálata*. Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen, 271—289
- TAKÁCS Péter
1987 *A dadai járás parasztjainak vallomásai — 1772*. Nyíregyháza
- 1988 *Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és a vásározó szabolcsiak történetéhez*. Folia historica et ethnographica (Nyírbátor) II. 105—121
- 1991 *Úrbéresek vallomása Szabolcsban — 1772*. Budapest
- TAKÁCS Péter—UDVARI István
1989 *Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc) (továbbiakban HOMÉvk.) XXVII. 359—381
- 1990a *Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározási szokásaihoz*. HOMÉvk. XXVIII—XXIX. 195—207
- 1990b *Adalékok Gömör megye lakóinak vásározási szokásaihoz és a gömöri vásárok 18. század végi történetéhez*. HOMÉvk. XXVIII—XXIX. 209—225
- 1992 *Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából. Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez*. Vasvári Pál Társaság Füzetei 7. Nyíregyháza
- TÓTH Sándor
1909—1912 *Sáros vármegye monografiája I—III*. Budapest
- UDVARI István
1988 *Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez*. In: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza I. (Szerk. BENCsik János—VIGA Gyula.) Miskolc, 48—60
- 1991 *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai*. Nyíregyháza
- VIGA Gyula
1985 *Bükk hegységi adatok a jöszág teletetéséhez*. Agria (Eger) XXI. 267—272
- 1990 *Árucsera és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen—Miskolc
- WELLMANN Imre
1965 *Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés*. In: Pest megye múltjából. (Szerk. KELETI Ferenc—LAKATOS Ernő—MAKKAI László.) Budapest, 155—202

EXCHANGE OF COMMODITIES, LABOUR AND MIGRATION IN SÁROS COUNTY IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

The publications appearing in the last couple of years have testified that the records on serfs (*investigatio*) produced during the preparation of the regulation of corvée instituted by Maria Theresa are the most important sources of agrarian history and ethnography. They convey a coloured picture of the pattern of life in the late 18th century, about the way in which serf labour was organized, the economic relations between particular areas and about the adjustment to regional characteristics. The present paper, relying on records—dating from the period of corvée regulation (1772)—of one of Hungary's northernmost counties, Sáros, presents new details and correspondences from the traditional economic-cultural structure of the Fel-föld (Upper Northern Hungary).

At the time of the corvée regulation, in 233 out of the 371 settlements of Sáros county Slovak was the dominant language, with Ruthenian dominating in 154 villages. Hungarian and German were both spoken in just one settlement. Of those mentioned, 360 were villages, 9 country towns, and 3 (Bártfa, Eperjes, and Kisszeben) held the status of a royal free borough.

The review—conforming to the criteria applied in the records — devotes great attention to the *market districts*. It points out that the number of localities with market-places to be visited and their distance had a crucial impact on the economic condition—and, indirectly, on the entire civilizational state—of the farms and shops employing serfs. The source identifies a total of 28 settlements as trading places; yet, a part of these were mine camps, manufactories, or some kind of “industrial colonies”; and only 17 were regulatory factors for the county or the macro- and microregions. Of these, *Bártfa*, *Eperjes*, *Héthárs*, *Kisszeben*, *Kurima*, *Palocsa* and *Zboró* are located in Sáros; *Gölnic*, *Igló*, *Krompach*, *Lócse*, *Lubló* and (*Szepes*) *Váralja* are situated in the Szepesség region; *Kassa* lies in Abaúj county; *Sztropkó* and *Varannó* are found in Zemplén. In addition, the market places also include *Musina*, in Poland. According to the study, the internal markets played a crucial role; but of great importance, too, was the activity of mediation performed by the inhabitants of Sáros in the direction of the Szepesség.

Concerning market commodities, a special sub-chapter is devoted to the trade in livestock, the buying and selling of foodstuffs, the goods sold as a part of the gathering-plundering way of life, and the cottage-industry products. As to the

latter, special attention is paid to the textile and timber cottage industries and to the trade in their products.

A separate chapter discusses job opportunities; here, the seasonal migration for agricultural labour deserves special attention. The people of Sáros county were part of the massive migration that took a considerable proportion of the population of the Felföld, the upper northern regions, to the Great Hungarian Plain for the duration of the harvest and the threshing of grain. Neither should we neglect the activity that serfs—primarily as auxiliary workers—performed around the various forest industries, mines and manufactories. A long section of the paper discusses, among the job opportunities, the role and activity of an important layer of people who integrated into the economic life of the Felföld as hauliers and through the intermediate trade attached to this occupation. The *investigatio* states in very clear terms that hauliers were also merchants, who sold the goods they had purchased at a considerable profit. It is more and more obvious that this economically and socially mobile layer played a crucial role in the Felföld, both in the relations between the larger regions and in extricating from the feudal social constraints. It was a peculiar economic-civilizational formation which, even as early as the mid-18th century, could no longer be fitted into a closed feudal framework.

The final chapter of the study summarizes the conditions and trends of these relations. It highlights the main components of the ethno-ecological processes, the major elements of the economic ties: partly the “domestic” goods—those produced within the county itself—and partly those which reached the northern territories of Hungary and Galicia from the “lower parts”—mainly the Great Hungarian Plain and the adjoining hilly country. Although, in the majority of settlements, feudal (pecuniary) service itself was the principal cause of the undertaking labour and pursuing trade, in the thriving settlements all this points beyond the level of mere reproduction. The data on the individual settlements and smaller regions may contribute to our being able to reconstruct and have a better insight into the specific order of production of the Felföld, the structure and economic strategy of its serf and peasant farms as well as the interrelations of lifestyle and civilization.

EGY ALFÖLDI MEZŐVÁROS KÜLSŐ KAPCSOLATAI A 18. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Egyetlen nagykunsági mezőváros, Túrkeve külső — főleg kereskedelmi — kapcsolatait szemlélteti a 18. század végének s a 19. század első éveinek tanácsjegyzőkönyvi bejegyzéseire alapozott feldolgozásunk.¹ Látszólag homogén ez az adatanyag, hiszen egy forrástípusból merítettünk. Az egyes lakosok kereskedelmi tevékenységét korlátozó, egységesítő tanácsi rendelkezések, az ezek be nem tartásával indokolt eseti intézkedések és szankciók, valamint a lakosok vitás ügyeinek írásba foglalása után megfogalmazott bírói állásfoglalások mégis más-más kontextusban láttatják a mezővároson kívüli alkalmi vagy rendszeres kapcsolatokat. Az a célunk, hogy az írásba foglalás indítékára figyelemmel elemezzük azokat az utazási, kereskedési eseteket, melyeket a tanácsjegyzőkönyvekben annak idején megörökítettek, vagyis rámutassunk az *esetleges* adatok felhasználhatóságának lehetőségére.

Aprólékos adatelemzésünknek tehát a forráshasználat s a forráskritika szempontjából is lehetnek tanulságai. Különösen, ha arra gondolunk, hogy a parasztság feudalizmus kori külső kapcsolatairól írott eddigi feldolgozások jórészt olyan forrásokra épültek, melyek eredendően a kapcsolatoknak az állam által elrendelt felderítése, illetve nyilvántartása miatt keletkeztek.² Bármennyire alkalmasnak bizonyultak s bizonyulnak az eddig figyelembe vett források a kistáji, illetve nagytáji kapcsolatok általános jellemzésére, a kapcsolatépítés mindennapi gyakorlata, a helyi közigazgatás koordináló-ellenőrző szerepe, a kereskedő személyek

¹ Először 1963—1964-ben tanulmányoztam Túrkeve 18. századi tanácsjegyzőkönyveit, összeírásait, szerződéseit; az akkori adatgyűjtésemből néhány publikáció is készült (SZILÁGYI Miklós 1966a, 1966b, 1977b, 1981). A Túrkevéről tervezett monográfia munkaközösségének tagjaként 1985—1986-ban ismételen kutathattam e forrásokat. A Szolnok megyei Levéltárban (=SZML) őrzött iratanyag hivatkozásai az adatkijegyzés időpontjának rendezettségi állapotát mutatják. Ez a közlemény — első megfogalmazásában — a városmonográfia számára készült, a kötet azonban nem jelent meg.

² A közelmúltban több dolgozat készült az északkelet-magyarországi jobbágyparaszatok piaci kapcsolatairól, melyeknek szerzői a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző (1770 körüli) investigációnak a külső kapcsolatokra vonatkozó válaszait értelmezték: PALL István 1988; TAKÁCS Péter 1988; UDVARI István 1988; UDVARI István 1989; TAKÁCS Péter—UDVARI István 1991a; TAKÁCS Péter—UDVARI István 1991b. — Az 1828. évi országos összeírást a város-hierarchia egzakt mutatóinak, ezzel együtt a piackörzeteknek a felderítésére használta fel BACSKAI Vera és NAGY Lajos (1978, 1984). — Statisztikai kiértékelésre adott lehetőséget a Mezőberényben 1815—1825 között viszonylag rendszeresen vezetett személyes passzusok jegyzőkönyve is: SZILÁGYI Miklós 1973. 201—209.

társadalmi helyzete és emberi habitusa s még sok más részlet elkerülhetetlenül homályban marad. A tanácsjegyzőkönyvek viszont főképp ezeknek a megismeréséhez kínálnak adalékokat. Szerencsésen kiegészítik, esetenként kontrollálni segítenek mindazokat az információkat, melyeket a gyakrabban használt, tömeges és sorozatos adatokat kínáló forrásokból meríthetünk — ez teszi indokolttá használatukat.

Az 1745-ös redemptio után Túrkeve, a nemes communitas — ahogy minden más jázsági és kunsági helység³ — más települések lakóival kialakított kapcsolatainak tudati tartalmát a jobbágyoktól való különbözés, különbözni akarás jelentette. Ez olykor-olykor sértő módon is megnyilvánulhatott: a jászkun kapitány 1781. évi körrendelete arra figyelmeztette (többek között) a türkevei előjárókat, hogy a „kunok ha más vidéken járnak”, a csárdákban ne kezdeményezzenek verekedést, térjenek ki kocsijukkal a főtiszték elől és süvegeljék meg őket, a vámosokat pedig „privilegiumaik hánytorgatásával ne bosszantsák”.⁴ Az öntudat, a kiváltságokkal való büszkélkedés persze csak kísérőjelenség. A napi kapcsolatokban — ha érdekük úgy kívánta — aligha éreztették a kunságiak a jobbágyokkal másságukat, csupán messzemenően kihasználták a kiváltságaik biztosította lehetőségeket a vámokkal kevésbé terhelt kereskedelmi vállalkozásra és távolsági közlekedésre. Ezt látszik igazolni a türkeveiek szerteágazó kereskedő vállalkozásainak ez az összefoglalása.

Az *épületfa* beszerzése érdekében részben a Felső-Tisza menti Tiszaháttal, részben a bihari Erdőháttal alakítottak ki a türkeveiek rendszeres kapcsolatokat. Ha a tanács adott megbízást 2-3 helybeli lakosnak, azt is feljegyezték, hogy milyen minőségű faanyag beszerzését várják el tőlük. 1777-ben a torony építéséhez 3 szál legalább 10-11 öl (kb. 18-20 m) hosszú, négyszögletesre megfaragott, 1 sukk és 1 coll (kb. 34 cm) vastag, valamint 47 szál, legalább 7 öl hosszú, 1 sukk vastag tölgyfa gerenda Tiszaháton való megvásárlására adtak megbízást. Ezzel egyidejűleg egy teljes malmot, 20 darab talpat, 30 darab karfát, szénatartó szín alá 6 „szelemen ágost” és 40 „culákat” (= oszlop), végül 200 darab „jó nagy kút kávákat” is be kellett szereznie ennek a két megbízottnak.⁵ A faáru megnevezése-körülírása szinte minden esetben célszerűen megmunkált, legalábbis félkész termékeket sejtet. Gyakori pl. a deszkavásárlásról szóló jegyzőkönyvi bejegyzés,⁶ s a „Kút Bödön”-nek emlegetett (kávának való), megmunkált fa megrendelése is előfordul.⁷ A száraz-malmokat bizonyosan a vásárlás helyszínén faragtatták ki, s szétszedett állapotban szállították Túrkevére, hiszen a kötelezvényre átadott pénz rendeltetését így jelöl-

³ A Jászkun Kerületről l. az újabb történeti-néprajzi monográfiákat: TÁLASI István 1977 (Kiskunság); BELLON Tibor 1979 (Nagykunság) és SZABÓ László 1982 (Jászság).

⁴ Idézi: GYÖRFFY István 1937. 114—139.

⁵ SzML Túrkeve levéltára (= Tk lt.) Tanácsjegyzőkönyv (= Tjkv.) 3. köt. — 1777. jan. 22. — A 18. század második felében a debreceni malmokhoz is a tiszamogyorósi erdőből szállították a helyben kifaragott faanyagot: CSISZÁR Árpád 1983. 471.

⁶ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. máj. 14.; uo. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. máj. 16. (153. db).

⁷ SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. (1791—1793) — 1793. máj. 30.

ték meg: „két száraz malomra, minden néven nevezendő hozzá tartozandó Szerszamaival két ízben kilenczven vonás ftokat” [vettem fel],⁸ „kötelezem magamat hogy [...] egy egész száraz Malomnak való fát hozok minden hozzá valóval, egyedül a Malom ház deszkáját kivéven.”⁹ A faszerkezetű malomhoz természetesen nem tartozott hozzá a malomkő, de mert ennek is a Felső-Tisza vidéke volt a szokásos beszerzési helye, a malom vásárlásával megbízott „egy pár jó féle Musai Malom kő” beszerzésére szintén vett fel előleget.¹⁰

Az épületfáért százegynéhány kilométerre elutazók nem alkalmi megbízottak, hanem specialisták voltak, akik — konkrét megrendelések teljesítése mellett — a maguk kockázatára is vásároltak épületfát, deszkát, és *lápok*ban (= tutajként) úsztatták le a Tiszán, rendszerint Fegyvernekig.¹¹ A 18—19. század fordulóján a jegyzőkönyvben előforduló 9-10 személy közül Gyarmati István tűnik a legjelentősebb túrkevei fakereskedőnek, a társas vállalkozások fejének. Egy alkalommal 1000 forint értékű szárazmalomra 800 forint előleget vett fel,¹² máskor a maga költségén beszerzett, s Fegyvernekig leúsztatott árujából 200 szál deszkát vásárolt meg (darabját 1 forint 15 krajcárjával) a tanács.¹³ Gyarmatival és két társával szerződött a kisújszállási tanács is „Máramaros Vármegyéből [...] a’ vízen leszállítandó Deszkák eránt”: 200-200 szál vastagabb, illetve vékonyabb deszkát rendeltek tőlük, s az előbbinek párjáért 1 R Ft-ot (= Rhenus forintot), az utóbbi párjáért 54 xr-t (= krajcárt) ígértek.¹⁴

Nem kizárt ugyan, hogy olykor az erdővidékről fogadtak meg tutajosokat Gyarmatiék, néhány félreérthetetlen utalás mégis azt sejteti: maguk a túrkeveiek is jól értettek a *lápok*, *lábók* eresztéséhez. Egy ízben Boros János azért panaszkodott a fővállalkozó Gyarmatira, mert „le érkezvén a Lábók”, nem engedte a saját deszkájához nyúlni. Előadása szerint társa volt Gyarmatinak, de miután megvásárolta a maga számára az 50 szál deszkát, megbetegedett, haza kellett jönnie, ezért nem lehetett „Kormányos”.¹⁵ Amikor a tanács levélben értesült róla, hogy a poroszlói (Heves megye) „só officiumhoz” fenyőszálak érkeztek, az egyik tanácsbeli ilyen utasítással küldték el a kvártély-istállóhoz szükséges 200 szál fenyő megvásárlása végett: „négy Tisza hátra járó embereket innen hazul vigyen magával a Szálfáknak Poroszlóról a Tiszán Fegyvernekig lejendő le szállítására.”¹⁶

⁸ SzML Tk lt. Csjsz. 1039. Contractusok 1751—1842. — 1768. márc. 25.

⁹ SzML Tk lt. 205. sz. Tjkv. 1809—1811. — 1811. okt. 4. (140. db). — További adatok malom vásárlására: uo. 203. sz. Tjkv. 184—1805. — 1805. febr. 18. (56. db), 1805. máj. 16. (153. db).

¹⁰ SzML Tk lt. 205. sz. Tjkv. 1809—1811. — 1811. okt. 4. (140. db). — A beszerzési hely a Beregszászhoz közeli Muzsallyal azonosítható; ezt emlegetheti az irodalom *muzzslai* köként (vö. FILEP Antal 1980. 514).

¹¹ Pl. SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1793. márc. 9. (98. db); uo. 1792. febr. 6. (93. db); uo. 1793. okt. 20. (334. db); uo. 1793. máj. 30. — A tiszai tutajozásról összefoglalóan: BARNA Gábor 1988.

¹² SzML Tk lt. 205. sz. Tjkv. 1809—1811. — 1811. okt. 4. (140. db).

¹³ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. okt. 19. (361. db). — Ugyanebben az évben már szállított le 300 szál deszkát, s ezt is a tanácsnak ajánlotta fel megvételre (uo. 1805. máj. 16. [153. db]).

¹⁴ SzML Tk lt. 202. sz. Tjkv. 1801—1803. — 1802. máj. 6.

¹⁵ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. máj. 14.

¹⁶ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. okt. 13. (348. db).

A rendszeres fabeszerzések eredményeként a 18. század végére egyéb kereskedelmi kapcsolatok is mindjobban kiépültek a Nagykunság és a Tiszahát lakói között. Azok a tiszahátiak, akik vándorkereskedőként érkeztek Túrkevére, rendszerint ismeretségre hivatkoztak. Egy tiszadonyi (Bereg megye) ember, akit engedély nélküli pálinkamérés miatt akartak elmarasztalni, azzal védekezett, hogy adott ugyan egyik-másik jóemberének pénzért is, de tulajdonképp nem árulta a hordószám hozott italt: ami a tonnácskából hiányzik, „barátságos embereivel itta meg”.¹⁷ Egy almát áruló vidi (Bereg megye) lakosnak pedig csak azért engedték meg, hogy búzáért almát cseréljen, mert azok a favásárlók, akik a communitasnak szoktak fát hozni, nála szállnak meg, s egyébként is mindenben segíteni szokta őket.¹⁸ Más oldalról: a nagykunságiak közül többen eléggé otthonosan közlekedtek a Tiszaháton. Nyilván ezért merték vállalni, hogy sertéseiket — igaz, kivételesen inséges esztendőben, korántsem rendszeresen — oda hajtásák makkos erdőbe.¹⁹

Nem volt ennyire rendszeres az erdőháti fabeszerzés. Inkább csak akkor indult erre a közelebbi (a Fekete- és Fehér-Körös közt elterülő) vidékre egy-egy helyi megbízott, ha sürgősen kellett a fa, illetve akkor, ha egybe lehetett kapcsolni az utazást a nagyváradai vásár felkeresésével. 1801 februárjában a kerületi kapitány szigorú utasításával érkeztek haza az előljárók a karcagi gyűlésről: a legelőkön még a kiverés előtt kutakat kell készíteniük. A helység kocsján-lován azonnal az Erdőhátra küldtek tehát két tanácsbelit, hogy „amennyit lehet ott Kutnak való Kávákat készíttessenek. Válut is 10-et vásároljanak mellyeket a körössön szállítasanak le.”²⁰ Ugyanebben az esztendőben a nagyváradai úrnapi vásárra induló bírót bízták meg, hogy a communitas, s külön az eklézsia részére 200-200 szál fenyődeszkát vásároljon.²¹ 1805-ben ugyancsak a nagyváradai vásárra készülő bírakat utasították, hogy deszkát, tengelyfát (malomalkatrészt) és egyéb faárut vásároljanak.²²

Ha nem a tanács megbízását teljesítették, csak az esetben jegyezték be a tanácsjegyzőkönyvbe a fáért Erdőháton járókat, amikor vita támadt a társak között. A kovácsok faszénbeszerzéséről: egy túrkevei kovács szénégető munkájáról tájékoztató egyetlen adat azonban bizonyára általános gyakorlatra, nem egyszeri esetre irányítja rá figyelmünket. Egy gazdát azért fogadott meg szekeresének 5 RFt-ért Kelemen Benedek kovácsmester, hogy egy szekér szenet hazafuvarozzon az árpádi (Bihar megye) erdőből. Ezen felül azonban „fél mértföldnyiről fákat hordatott a’ Szén égető helyre”, s szekerét is jobban megterhelte, mint társaiét, kérte tehát az előzetes alkuhoz képest fizetése javítását. Mivel a bírák rávették a kovácsot az

¹⁷ SzML Tk lt. 204. sz. Tjkv. 1806—1808. — 1807. dec. 12. (238. db).

¹⁸ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. nov. 25. (399. db).

¹⁹ L. részletesen: SZILÁGYI Miklós 1966a. 91—136. — CSISZÁR Árpád (1974. 245) összegyűjtötte azokat a 18—19. századi adatokat, melyek az északkelet-magyarországi erdős vidékekre hasonlóan nagy távolságból hajtott makkos kondákról szólnak.

²⁰ SzML Tk lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. febr. 25. (39. db). — További adat a körösi faúsztatásra: uo. Tjkv. 6. köt. — 1791. jún. 3. (603. db).

²¹ SzML Tk lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. máj. 29. (236. db).

²² SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. jún. 12. (216. db).

1 forintos emelésre, nem lehet kétséges, hogy jogos volt a panasz: a fuvaros valóban közreműködött a szénégetésben is, nem kiégetett szenet vásárolt meg a kovács.²³

A faanyagok beszerzéséhez hasonlóan a nagyobb tételben történő *bor- és pálinkavásárlás* is szükségessé tette a rendszeres kapcsolatot távoli vidékekkel, s az ilyen célú szekerезések egyik célállomása szintén Nagyvárad környéke volt. Az 1766. évi kocsmai számadások a kiadás tételei között több helyütt feltűntetik a Váradra utazó hivatalos személyek számára útra való italként kiszolgáltatott néhány iccényi bort; olykor konkrétan megjelölve az úticélt: a mezőpüspöki (Bihar megye) bor vásárlását vagy hazaszállítását.²⁴ 1801-ben a *borbíró* (a kisebb királyi haszonvételek részeként a tanácsi bevételeket gyarapító kocsmáltatás felügyelője) az úrnapi nagyvárad-i vásárról visszaérkezve arról referált a tanácsnak, hogy nemes Feltóti Mihálynál több mint 200 „Kis Cseber” eladó borra előzetesen megalkudott. Ha „seprőstől” veszik meg a bort, 5 VFt-ért (= váltóforintért), ha „le vonva”, 5 RFt-ért kapják.²⁵ Egy mezőpüspöki lakos kinnlévősége behajtása végett fordult a türkevei előljárókhöz: Sörös Nagy Péter itteni lakos nem szállította vissza a „20 Kis Cseber Borok[na]k való Hordókat”, s a vételárból is maradt hátraléka.²⁶ Az ugyancsak Mezőpüspökibe való nemes Dancsházi Nagy Dániel maga jelentkezett a türkevei bíránál, vállalván, hogy 150 „öreg Cseber bort” (csebrit 10 RFt-ért) és 50 akó „jó és kellemes italú” szilvapálinkát (akóját 20 RFt-ért) fog szállítani, és foglalólul fel is vett 100 RFt-ot.²⁷ Ennek a szerződésnek a nem teljesítése mit sem változtat azon a tényen, hogy a kevieknek sokéves tapasztalatuk alapján olyan jó véleményük volt a Nagyvárad környéki borról és pálinkáról, hogy látatlanban is egyezséget kötöttek.²⁸

Hasonlóan kedvelt volt, s már az 1760-as években is,²⁹ Nagykőrös, Kecskemét és a szomszédos Tisza-mellék bora és pálinkája. 1801-ben 365 akó nagykőrösi borra adott 20 Ft foglalót a borbíró, a vételtől azonban elálltak, mert sokallották az akónkénti 7 forintos árat.³⁰ Ugyanebben az évben egy nagykőrösi panaszos (kereskedő) a néhány esztendővel korábban a túrpásztói csapláros (részben a kocsmák árendátora) által tőle vásárolt bor árának megtérítése végett kereste fel a tanácsot.³¹ 1805-ben Tiszaföldvár (Szolnok megye) környékére indult bort venni a két borbíró.³² Ekkortájt tiszasasi (Szolnok megye) és nagykőrösi bort mértek a

²³ SzML Tk lt. Tj. 6. köt. — 1793. szept. 24. (291. db).

²⁴ SzML Tk lt. Csjsz. 942. Conscriptio 1721—1786. Ö. 27.

²⁵ SzML Tk lt. Tj. 1801—1803. — 1801. jún. 13. (251. db).

²⁶ SzML Tk lt. Tj. 1801—1803. — 1803. jún. 10. (130. db). — Ha a bihari csöbröt használták, a *kis cseber* 50 pozsonyi iccével, az *öreg cseber* 100 pozsonyi iccével (azaz 41,97, illetve 83,93 literrel) lehetett azonos mennyiség. (Vö.: BOGDÁN István 1987. 85—86.)

²⁷ SzML Tk lt. 203. sz. Tj. 1804—1805. — 1805. ápr. 26. (118. db).

²⁸ A „felpénz” (előleg) visszaszerzésére adott megbízás: SzML Tk lt. 203. sz. Tj. 1804—1805. — 1805. jún. 12. (216. db). — További adat Nagyvárad környéki pálinkavásárlásról: uo. Tj. 6. köt. — 1793. máj. 6. (151. db).

²⁹ Vö.: SZILAGYI Miklós 1981. 107.

³⁰ SzML Tk lt. Tj. 1801—1803. — 1801. jún. 6. (244. db).

³¹ SzML Tk lt. Tj. 1801—1803. — 1801. júl. 29.

³² SzML Tk lt. 203. sz. Tj. 1804—1805. — 1805. okt. 19. (365. db).

kocsmákban: ezeknek a — megítélésük szerint drágán vásárolt — boroknak az iccénkénti eladási árát a tanács 12 xr-ban határozta meg.³³ 1808-ban azért tett panaszt a borbíró a fuvarosára, mert a Nagykőrösön megpakolt szekeret részegségben felborította, s nemcsak a 6 Ft 30 xr-jával számolt 22 3/4 akó bort folyatta el, de „vasas Hordojai” is tönkre mentek.³⁴ A tiszakürti (Szolnok megye) elöljáróság két ottani lakos panaszával kereste meg levélben a kevi bírakat: a borbíró az 1806-ban vásárolt bor szállítására 28 2/4 akónyi hordóikat vitte el, s három év múlva sem juttatta vissza.³⁵

1766-ban a Várad környékihez és a kecskemétihez-nagykőrösihez hasonló mennyiségű mezőtúri bort mértek a túrkevei kocsmákban,³⁶ a század végén azonban már sokkal ritkábban emlegetik a tanácsjegyzőkönyvek az italok beszerzési helyeként a szomszédos városokat, községeket.³⁷ A borairól híres Egerből is szállítottak olykor, annak azonban aligha van jelentősége, hogy éppen a minőséget kifogásolva örökítették meg a jegyzőkönyvben az ottani borbeszerzést.³⁸

A tanács megbízása alapján eljáró borbírák kereskedelmi ügyletein túl esetenként magánszemélyek italvásárlását vagy eladási szándékát is emlegetik a jegyzőkönyvek. Ezek egy része sem volt illegális üzlet, hiszen a kocsmabérleti szerződések megengedték, hogy ki-ki a maga szükségletére italt hozzon be a városba; csak a kocsmán kívüli kereskedés volt tiltott.³⁹ Egy alkalommal, amikor egy kecskeméti lakos hordós bort és pálinkát adott el egyes gazdáknak, s ezért a bíró lefoglaltatta portékáját, a tanács nem hagyta jóvá az intézkedést, azt hangoztatván, hogy a kontraktus nem tiltja a hordószám való adás-vevést. Nem mindenkinek van ideje rá, hogy maga menjen más városba a szükséges ital megvásárlására — hangzott az érvelés.⁴⁰ A maga számára vehette Hajdúszoboszlón az a helybeli lakos is a „4 Kis Cseber és két Kanta” bort, akire az eladó az adósság és a hordók vissza nem szállítása miatt panaszkodott, hiszen a vásárlás ténye miatt nem vonták kérdőre a bírák a megidézettet.⁴¹ A személyes szükséglet kielégítésének szándékát ez esetben is okkal feltételezhetjük, hiszen a behozott italok kis tételben való továbbadását egyébként eléggé következetesen szankcionálták.⁴² 1798-ban pl. a görög kocsmá-

³³ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. jún. 14. (299. db).

³⁴ SzML Tk lt. 204. sz. Tjkv. 1806—1808. — 1808. júl. 2. (188. db).

³⁵ SzML Tk lt. 205. sz. Tjkv. 1809—1811. — 1809. márc. 24. (64. db).

³⁶ SzML Tk lt. Cs. sz. 942. Conscriptiok 1721—1786. Ö 27.

³⁷ 1793-ban Kunhegyesen vettek bort (SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1793. júl. 1. [203—203. db]); 1805-ben Karcagra és környékére indult bort venni két tanácsbeli (uo. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. okt. 19. [364. db]); 16 cseber pálinkát pedig Püspökladányból hoztak a csapszékek részére (uo. — 1805. febr. 15. [54. db]).

³⁸ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. okt. 19. (365. db).

³⁹ Vö. SZILÁGYI Miklós 1981. 95 skk.

⁴⁰ SzML Tk lt. Tjkv. 1798—1800. — 1799. jan. 21. — 1803-ban azért büntettek meg két helybelit, mert egy 3 akós hordónyi bort közösen megvettek és szétmérték. Az indoklásból nem egyértelmű, hogy a „Bormérést tilalmazó rendelkezést” a szétmérés tényével, vagy a 3 akónál kisebb mennyiség megvásárlásával sértették-e meg (uo. 202. sz. Tjkv. 1801—1803. — 1803. márc. 13. [56. db]).

⁴¹ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. okt. 25.

⁴² Részletesebben: SZILÁGYI Miklós 1966b 426—427.

árendátor feljelentése nyomán két asszonyt, akik Pestről hozatott pálinkát mértek, mint „alattomos kurta korcsmárosokat” 5-5 forinttal megváltott 20 pálcaütésre büntették, és 12 1/2, illetve 13 icce pálinkájukat is elkobozták.⁴³ Ugyanebben az évben egy vezsenyi (Szolnok megye) lakos megbüntetését sürgette a kocsmabérlő, mert hordószám hozott a városba bort, pálinkát.⁴⁴ 1803-ban egy nagykőrösi lakost állítottak elő a vachterek (éjjeli vigyázók), mert a tilalmat megszegve pálinkát mért. Azzal védekezett ugyan, hogy nem pénzért, hanem takarmányért adta, de mert „bizonyos mértékes edénnyel” sem volt, ami pálinka a „Tonnában” maradt, elkobozta a tanács.⁴⁵

Az állatok és az állati termékek értékesítése érdekében fejlesztették ki a türkevek a legkiterjedtebb kereskedelmi hálózatukat. Elégé általános volt, hogy messze vidékek kereskedőivel, illetve a vásárolt terméket használó iparosaival kötött szerződést a tanács az összes érdekelt lakos nevében, egyszersmind — az adók könnyebb beszédhetésére hivatkozva — rá is kényszerített mindenkit a közös értékesítésre.⁴⁶

A meddő juhok vásárlóiként 1792-ben morvaországiak jelentkeztek,⁴⁷ s a következő évtizedben is többször előfordult, hogy e vidékről érkeztek a felvásárlók. 1801-ben pl. a morvaországi Preranban vagy Prerófbán [talán Přerovval azonosítható] lakó Vityesz Ignáccal kötötték szerződést, melynek értelmében 6 Rft-ért és 2 garasért adták el a meddő juhok párját, átvettek 200 Ft előleget, s megállapodtak: négy alkalommal hajtja el a kereskedő a juhokat, minden alkalommal a rosszát hagyva későbbre.⁴⁸ Szeptemberben előbb Vityesz megbízottja, a körösladányi Nagy Ferenc jelentkezett, s ki is hánytak 848 meddő juhot, majd maga a kereskedő is megérkezett, de mert 194-et himlősnek talált, 7-ért pedig más árat fizetett, végül is csak 647 meddő juhot vásárolt meg az előre kialkudott áron, összesen 1973 Ft 21 xr-ért.⁴⁹ 1805-ben ugyanez a morva kereskedő jelentkezett. Ekkor már — hosszas alku után — sikerült a bírácnak a meddő juh (vele együtt a tavalyi ürü) párjának a vételárát 12 Rft-ra felemeltetni.⁵⁰

⁴³ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. márc. 28.

⁴⁴ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. febr. 10.

⁴⁵ SzML Tk lt. 202. sz. Tjkv. 1801—1803. — 1803. márc. 22. — Nem említik a bor és pálinka származási helyét a 12 Ft bírsággal és testi fenytéssel büntetett kurtakocsmatartás alábbi eseteiben: uo. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1804. jan. 7. (5. db); uo. 205. sz. Tjkv. 1809—1811. — 1811. dec. 8. és 11. (185., 187. db).

⁴⁶ A meddő juhok eladására kötött 1801. évi szerződés azt is tartalmazta, hogy az a lakos, aki külön adná el juhait, 200 Ft (!) büntetést fizet, s ezt a templom szükségére fordítják (SzML Tk lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. máj. 13. [188. db]) — 1802-ben 2-2 forintba büntették azokat a gazdákat — s kötelezték őket adójuk azonnali megfizetésére is —, akik nem a tanáccsal szerződött veszprémi csapóknak adták el a gyapjút. (Uo. 1802. máj. 11.) — Ugyanilyen közös értékesítés volt jellemző a Nagykunság többi településén (vö. SZILÁGYI Miklós 1958. 355—356; KORMOS László 1967. 73, 130; SZABÓ Lajos 1987. 177—178) és a Békés megyei mezővárosokban is (vö. ERDEI Aranka 1975. 463—476; SZILÁGYI Miklós 1973. 193; SZILÁGYI Miklós 1977a. 627—630).

⁴⁷ SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1792. máj. 4. (274. db), június 15. (357. db).

⁴⁸ SzML Tk lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. máj. 13. (188. db).

⁴⁹ SzML Tk lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. szept. 7. (326—327. db).

⁵⁰ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. jún. 29. (246. db).

1792 nyarán egy budai rác kereskedő alkudott meg a kosokra, 7 Rft-ért vásárolván meg párjukat.⁵¹ Ugyanez évben a meddő juhokat a Hont megyei Újfalura való három kereskedő fizette ki 952 Ft 45 xr-ban. Mivel párját 6 Rft-ban számolták, megközelítően 320 juhot hajthattak el.⁵² 1805-ben a Bécsen túli Stokoróra [=? Stockerau] való Joseph Fischer és Joan (nyilván Johann) Garanter alkudott meg a harmadfű s annál nagyobb kosokra, 14 Rft-ot ígérve párjáért és 300 Rft előpénzt hagyván.⁵³

A teljes gyapjűmennyiség megvásárlójaként a 18. század utolsó évtizedeiben vagy egy abonyi (Pest megye) zsidó kereskedő,⁵⁴ vagy a veszprémi csapómesterek megbízottja jelentkezett,⁵⁵ de érdeklődtek a tatai csapók (Komárom megye) is.⁵⁶ A veszprémiek maradtak a leggyakrabban visszatérő vevők, akik egyébként — ha Túrkevéen nem sikerült megalkudniuk — valamelyik szomszédos mezővárosban vásárolták fel a gyapjút.⁵⁷ 1801 januárjában pl. 30 Rft-ért alkudta meg az az évi gyapjű százát két veszprémi mester, és 500 Rft előpénzt hagyott.⁵⁸ Amikor májusban átvették és kifizették a 14 497 db gyapjút, egyúttal a következő évi teljes mennyiségre is megalkudtak. Előbb 35 Rft-os vételárat akartak elfogadtatni a bírák, majd — a csapómesterek javaslatára — azt foglalták bele a szerződésbe, hogy ugyanolyan árat fognak fizetni, amiért a többi nagykunsági és Békés megyei helységben elkél.⁵⁹ 1805-ben előbb azzal utasították el a személyesen jelentkező, s százáért 60 Ft-ot ígérő veszprémieket, hogy a [vár]palotai csapóknak már elkötelezték magukat, de mert 2 Ft-ot a veszprémiek ráígértek, s 500 Ft előleget is letettek, mégis sikerült üzletet kötniük.⁶⁰

Bár helybe jöttek a juhokért s a gyapjűért a kereskedők vagy a felhasználó iparosok, a helybeliek is részesedni igyekeztek a kereskedelmi haszonból. Számottevő konkurenciát jelentettek pl. a helybeli s környékbeli görögök. Kondorosi Miklós, magyar neve ellenére görög (a nevét is görög betűkkel aláíró) kereskedő — aki évekig bérlője volt a túrkevei boltoknak, s alkalmanként az italmérési jognak is⁶¹ — 1793-ban, majd 1799-ben a gyapjűfelvásárlás jogát szintén megsze-

⁵¹ SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1793. ápr. 27. (149. db).

⁵² SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1793. aug. 31. (309. db).

⁵³ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. jan. 15. (8. db) és jan. 23. (29. db).

⁵⁴ SzML Tk lt. Tjkv. 5. köt. — 1789. dec. 24. (805. db); uo. 6. köt. — 1792. dec. 20. (651. db).

⁵⁵ SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1792. jan. 22. (64. db), márc. 30. (19. db), máj. 5. (279. db), okt. 27. (526. db).

⁵⁶ SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1792. jan. 5. (4. db).

⁵⁷ 1793-ban pl. Kunhegyesen is veszprémiek vették meg a gyapjút (SzML Kunhegyes lt. Tjkv. 1789—1793. — 1792. dec. 8. [176. db]), s néhány évben Kunmadarason is ők voltak a vásárlók (KORMOS László 1967. 130). 1799-ben a Mezőtúron összevásárolt gyapjű Veszprémbe szállítására túrkevei szekereket fogadtak fel, „mivel sok ide való Gazdák próbálták már a veszprémi utat” (SzML Tk lt. Tjkv. 1798—1800. — 1799. máj. 16.) — A veszprémi csapók Gyomán is gyakori vevők voltak: SZILÁGYI Miklós 1977a 627.

⁵⁸ SzML Tk lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. jan. 3. (1. db).

⁵⁹ SzML Tk lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. máj. 14—16. (189—191., 197. db).

⁶⁰ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. okt. 16—17. (351., 355. db).

⁶¹ Részletesebben: SZILÁGYI Miklós 1977b; SZILÁGYI Miklós 1981. 104—105.

rezte a komunitástól.⁶² A szarvasi Pap Tódor és Vaitz Pap Demeter (kiket szintén görögként emlegetnek) 1801-ben kötött egyezséget a kosok megvásárlására, majd 1805-ben is bejelentették vételi szándékukat.⁶³ Maguk az állattartó gazdák sem csak olyan formában kapcsolódtak be az állatkereskedelembé, hogy valamelyik közeli vásárra ki-ki maga hajtotta el az állatait.⁶⁴ Akadtak olyan gazdák is, akik *kupecként* keresték fel az olykor több napi járóföldre lévő vásárokat, illetve *kupecek* vásárlásaiba társultak be tőkével. A kevésbé vagyonosok pedig hajcsárkodásra vállalkoztak.

Elsősorban a szarvasmarha-eladást szervezték a helybeli *kupecek*, lévén, hogy a juhok együttes értékesítéséhez a tanács ragaszkodott, aki tehát juhokat vásárolt gazdatársaitól az értékesítés szándékával, a büntetést kockáztatta.⁶⁵ A marhakupecek vállalkozásaira csak néhány panaszos ügyből tudunk következtetni. 1782-ben egy tanúvallatás során azt tudakolták, hogy a türkevei Nagy Mihály *kupectár*-sa volt-e a kisújszállási Kun Istvánnak akkor, amikor egy jászladányi gazda 14 ökrét segítette a pesti vásárra hajtani. A tanúk — a panasztévő Nagy Mihállyal egybehangzóan — azt vallották, hogy Kun olyan ígérettel vette rá a hajcsárkodásra, hogy majd a pesti vásáron fogja rendezni tartozását. Bár ez alkalommal bizonyára nem tőkéstárs volt a türkevei gazda, az mégis kitetszik a vallomásokból, hogy a bepanaszolt Kun István rendszeresen kért és kapott kölcsönt Törökven kereskedelmi ügyleteihez.⁶⁶ 1799-ben egy „Föld Birtokos Szabad Lakost” azért marasztaltak el, mert a helység kaszálójának egy darabját a „Pesti Vásárra hajtandó 32 Ökreivel” legeltette, s nemcsak ezt a kaszálót, hanem hajtás közben a csorbai földeket is összetapostatta.⁶⁷ Ugyanez évben másik három marhakupec ellen is érkezett panasz; ők a [mező]túri útfélen lévő vetéseket törették össze „a’ Vásárra való hajtogatások alkalmatosságával”.⁶⁸ 1808-ban „K. Rátz István és több Kupertz Társai” szerződészegéssel vádolták meg K. Tóth Istvánt. Írásos megállapodást mutattak be a bírának, s eszerint 20 ökröt adott el a nevezett gazda — párját 300 Rft-ért — a *kupecek*nek. Negyednapra viszont a 300 Ft előleget visszaküldte:

⁶² SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1793. márc. 19. (110. db); uo. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1799. máj. 16.

⁶³ SzML Tk lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. febr. 9. (26. db), ápr. 13. (129. db); uo. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1805. febr. 18. (57. db). — 1801 áprilisában egyébként 878 kost és 23 ürüt választottak ki (csak a harmadfünél idősebb kosokra tartottak igényt), és összesen 3606 Ft 49 xr-t fizettek ki.

⁶⁴ Czihai János pl. 1797-ben azért hajtotta haza a gulyáról négy borjas tehenét, hogy a borjakat a borjúcsordára hajtssa, a teheneket pedig a mezőtúri „Vasas Sz. Peteri Vásárkor” eladja. (SzML Tk lt. 102. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. jan. 22.)

⁶⁵ 1798-ban pl. keményen megintettek két gazdát, mert a „közönséges szokás ellen az Adó befizetésnek nyilván való hátráltatásával” kosokat szedtek össze „alattomba” (SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. ápr. 10.) — A bárányok közös eladásához viszont nem ragaszkodott a tanács, így amikor a választás előtti bárányok összevásárlása közben nézeteltérés támadt a társak között, és a bíraktól kértek igazságtételt, azok meg sem említették a vállalkozás nem legális voltát (uo. 204. sz. Tjkv. 1806—1808. — 1806. jún. 26. [264. db]).

⁶⁶ SzML Tk lt. 207. sz. Proth. Inquisitionium 1742—1783. — 1782. márc. 15., márc. 21.

⁶⁷ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1799. jún. 2.

⁶⁸ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1799. okt. 26.

már nem akarja adni ökreit. A vádolt személy meghallgatása után a bírák elfogadták, hogy a „szűk idő” miatt, tehát kényszerhelyzetben, lépett vissza a megállapodástól („ily szűk időben még a gondolkodása sem olyan az embernek, mint boldogabb időben, a szükség pedig különben is törvényt szokott rontani” — fejtegette). Abból, amit védekezéséhez hozzákapcsolt K. Tóth, egyrészt kitetszik, hogy a panaszosok vállalkozásainak voltak csendestársai (őt is rá akarták venni a marhakupeczek, hogy 1000 Ft-tal társuljon be), másrészt, hogy alkalmilag báránnyal is kereskedtek.⁶⁹

A helybeli paraszt kereskedők Pestig, olykor egy-egy dunántúli városig elérő vállalkozásai sejtelen peres ügyek kapcsán megörökített s állattartási vagy kertészeti termékek összevásárlását emlegető konkrét ügyekből is. Kornis Mihály, aki 1798-ban Veszprémben volt *juhvaj*at eladni, nagy tételben kereskedhetett, mert egyetlen gazdától 60 iccényit (mellette zsákban még juhsajtot is) vett meg. A bepanaszolt (és családja) arról nem szólt a vallomásban, miként tartósították az 5, 8 és 10 iccés mázas cserépfazekakban szállított juhvaját, a tartósítás ténye (bizonyára a kisütés) azonban nem lehet kétséges, hiszen a pernek éppen 20 iccényi vaj rosszul elkészítettsége volt az elindítója.⁷⁰ A szintén vajjal kereskedő V. Kiss Györgynének is Veszprém, s ha ott nem kelne el a portéka, akkor Pápa volt az úticélja. A 20 RFt-ért megfogadott szekeresével azért támadt nézeteltérése, mert az megtagadta Veszprémben a továbbutazást. Csak ott tudta meg — magyarázta védekezésül —, hogy további 6 mérföldet kellene megtennie; előzetesen úgy tájékoztatták: nem lesz több ez az út a Túrkeve—Kisújszállás távolságnál.⁷¹ A Boros Jánosné Talpalló Anna által felkeresett városokat nem, csak a vállalkozás méretét ismerhetjük meg az üzletbe 900 RFt-tal beszálló Pelbárt Mihály panaszából. Az asszony a fele nyereség ígéretével kérte a pénzt (1807 nyarán) vaj összevásárlására, de a következő év januárjáig a „Tőke Summából” is adós maradt 180 Ft 30 xr-al. A bírák, meghallgatván az asszony számadását, elfogadták azt a védekezését, hogy „a sok mérsékelés, de más környüállások miatt is sok apadója” volt (az apadás mértékét a most meglévő 202 icce vaj kétszeres felmérésével ellenőrizni is lehet — fejtegette), így — a tőkén kívül — csak néhány forintnyi tényleges nyereség megadására kötelezték.⁷² A „vajjal ’s egyéb konyhára valókkal kereskedő” Göntzi Mihályné nyilván úgy egyezett meg özvegy Somogyi Gábornéval, hogy akkor fizeti ki iccénként 1 Ft 15 xr-jával a tőle átvett 74 icce vaját, ha eladta, de majd’ egy esztendő múlva is adós volt még 43 Ft-tal. Bár azzal védekezett a bepanaszolt, hogy „a vajnak el nem kelése miatt” maradt adós, kevés idő múlva eleget tesz, ekkor már aligha ugyanaz a vaj volt eladatlan: nyilván folyamatosan forgatta a tőkéjét, és elszámította magát.⁷³

⁶⁹ SzML Tk lt. 204. sz. Tjkv. 1806—1808. — 1808. júl. 2. (187. db).

⁷⁰ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. dec. 3. — A vaj tartósításáról l. KISBÁN Eszter 1982. 461—462.

⁷¹ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1799. nov. 27.

⁷² SzML Tk lt. 204. Tjkv. 1806—1808. — 1808. jan. 8. (13. db).

⁷³ SzML Tk lt. 205. sz. Tjkv. 1809—1811. — 1809. aug. 24. (91. db).

Az utóbb említett asszony többféle termékkel üzletelt, s más adatok is mintha azt sejtetnék, hogy a kofálgató asszonyok nem feltétlenül specializálódtak egyetlen konyhára való termékre. 1783-ban adósságai miatt áristomba került özvegyasszony vallatásakor pl. az derült ki, hogy egy ízben Szolnokon káposztát adott el, az árán Kisújszálláson 8 akó csikot vett, ezt szolnoki társával Kecskemétig szállította, de sikertelenül próbálta eladni. Azon a tizenhatodfél Rft-on, amivel feljelenőjének tartozik, vásznat vett, és Szentesen adta el. További adóssága is volt, de nem tudta, mennyi, mert egy üzlettársával „sertéssel való Kereskedésbe elegyedvén”, még nem számolt el.⁷⁴ A sikertelenség hangoztatása persze nem túl meggyőző, hisz pénztelenségéről akarta a bírakat meggyőzni. Inkább az ügyeskedés, az éppen kínálkozó lehetőség azonnali kihasználása volt a jellemzője ennek az asszonynak, nem az oktalan kockázatvállalás. Ahogyan azoknak a kofáknak is, akiknek a neve csupán egy termékkel összefüggésben kerül elő, pedig — sejthetően — mindig azzal kereskedtek, ami éppen adódott. 1801-ben egy kisújszállási asszony ment panaszra a kevi bírákhoz, mert az itt lakó Hadas Jánosné a múlt év szeptemberében 18 véka vereshagymát vett meg tőle (vékáját 1 Rft 37 xr-jával), s még nem számolt el. A pénzzavarba került kofa azzal védekezett — sikertelenül —, hogy csak értékesítési megbízást vállalt, s mivel 11 véka búzán tudta eladni, ezt az ellenértéket hiába kínálta a panaszosnak.⁷⁵ 1802-ben két [kun]madarasi asszony kérte a türkevei bírák segítségét, előadván, hogy 6 évvel korábban két itteni asszony 22-22 pár pulykát vett meg tőlük hitelben (párját 16 garasával), és 17 Rft 36 xr-ral még mindig adósaik. A megvádoltak elismerték, nagynehezen meg is fizették a tartozást, s védekezésükben elmondták: „oly móddal [vették át], hogy a Pujkákat Pestre el hajtván, ha onnan vissza fordulnak, azonnal meg fizetnek, s meg is fizettek volna, de a Pujkákon kárt vallottak.”⁷⁶ A Pestre hajtás nyilván nem egyszeri eset volt: nemcsak a baromfinak, a tojásnak is számon tartott értékesítési helye kellett, hogy legyen, ha a kisújszállásiak Túrkevéen tudakolták a tojás pesti árát. Az ilyen céllal Pesten forgolódo lakosokra hivatkozva közölték a bírák: „egy egy Garason fojtában hetével árúlták Tojásaikat.”⁷⁷

Akadott olyan kertészeti termék is, melyből — a jelek szerint — behozatalra szorultak a türkeveiek, a helybeli kofák tehát azért vásároltak más falvakban-városokban, hogy otthon eladják. Ilyen lehetett a gyümölcs is, mivel nemcsak tiszaháti lakosokat, hanem helybelieket is megbüntetett olykor a tanács engedély nélküli gyümölcsársítás miatt.⁷⁸ És bizonyosan ilyen termék volt a *savanyított káposzta* is. 1804-ben a hajdúhadházi tanács amiatt kereste meg a bírakat, mert egy ott lakó asszonytól a múlt évi Szent György-napi debreceni vásáron ifjú Natsa Jánosné

⁷⁴ SzML Tk lt. 207. sz. Proth. Inquisit. 1742—1783. — 1783. márc. 29.

⁷⁵ SzML Tk lt. 202. sz. Tjkv. 1801—1803. — 1801. jan. 26.

⁷⁶ SzML Tk lt. 202. sz. Tjkv. 1801—1803. — 1802. szept. 2.

⁷⁷ SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1793. ápr. 3. (121. db).

⁷⁸ Péter Istvánnak 3 véka almáját kobozták el, s osztották szét az iskolás gyermekek között, ezzel az indoklással (SzML Tk lt. Tjkv. — 1801—1803. — 1803. nov. 22. [263. db]). Persze nem volt minden ügylet illegális, hiszen 1782-ben egy orgazdasággal vádolt asszony „Gyümöls áruló”-nak mondotta magát. (SzML Tk lt. 207. sz. Proth. Inquis. 1742—1783. — 1782. márc. 22.)

„két öreg Tsebres hordó” savanyú káposztát vett meg 4 RFt-ért, s a hordót nem vitte vissza, nem rendezte tartozását. Bizonyára nemcsak a saját szükségletére vásárolt Natsáné, hiszen ő is kereskedő volt: a panasz felvételekor is „Pesti útba volt”.⁷⁹ Debrecenben vásárolt 3 akónyi hordós káposzta volt a tárgya Tsalános Szabó Jánosné panaszának is, aki az eladó csalásának bizonyítására kérte a bírakat. Abban a hiszemben vette meg a káposztát — mondotta —, hogy a hordóban „nintsen több két sor hasábnál”, itthon viszont úgy tapasztalta — s ezt a kiküldött tanácsbeli megerősítette —, hogy „felül mintegy egy arasznyira lévén benne gyalult káposzta azon alol fenéig hasábból állanak”.⁸⁰

A *hallal és csikkal* való szekerező kereskedésről véletlenszerűen megörökített esetek rendszeres és kiterjedt piaci kapcsolatokat, s ha nem is mindig, de néhány esetben bizonyosan, *halszatócsok* közreműködését sejtetik. Már 1750-ben azzal kapcsolatban tettek fel vallató kérdéseket, hogy az elmúlt télen Pesten volt néhány türkevei ember halat eladni. Az érintettek úgy emlékeztek, hogy egy poltrán (poltúrán = 1 1/2 krajcáron) adták a hal fontját, és 37 1/3 vonásforint volt a bevételük a tőkével együtt, a tőke nélküli nyereség pedig 18 Ft.⁸¹ 1764-ben bizonyos [mező]túri emberek azért panaszkodtak, mert — bár foglalót adtak a halászoknak — nem akarják nekik adni a kifogott zsákmányt. A tanács döntése értelmében az első fogást a helység piacán árulhatták a halászok, a másodikat viszont a „panaszolkodó Turiak rakják fel”.⁸² Az 1766-ban elszámoltatott halászok számadásába felvett helybeli és [tisz]szentimrei (Szolnok megye) személyek bizonyosan halkereskedők voltak, hiszen 125, illetve 100 számos halat vettek meg 8 RFt 45 xr, illetve 7 RFt értékben.⁸³ 1768-ban a halászok előtt kifakadó (tehát éppen Túrkevéen tartózkodó) váci (Pest megye) *halszatócs* egyetlen szavai miatt vizsgálódott a tanács.⁸⁴ 1777-ben egy [tisz]nánai (Heves megye) halkereskedőt emlegettek, aki „hitelben halat vitt el”.⁸⁵ 1781-ben egy helybeli szekeres tett panaszt, akinek nem fizették ki a halászok az Aradra szállított hal fuvardíját.⁸⁶ 1786-ban ketten „Czimboraságra álván, Pestre halat vittek”, s együtt eladták, úgy egyezvén, hogy megfelelzik a nyereséget.⁸⁷ 1787-ben ketten is panaszkodtak K. Balog Andrásra, mert nem fizette meg a tőlük átvett csíkot; egyiküknek 30 garassal tartozott másfél akó csíkért, másikuknak 7 Ft-tal 7 akóért.⁸⁸ 1789-ben a csikkal kereskedő Fazekas György 10 RFt-ért Pestig fogadott szekerest, de csak Ceglédig kellett menniük, mert útközben elkelt a csík.⁸⁹

⁷⁹ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1804. okt. 25. (186. db).

⁸⁰ SzML Tk lt. 205. sz. Tjkv. 1809—1811. — 1809. jan. 14. (9. db).

⁸¹ SzML Tk lt. Proth. Inquis. 1742—1783. — 1750. dec. 11.

⁸² SzML Tk lt. Tjkv. 1. köt. 254. l. — 1764. jan. 22.

⁸³ SzML Tk lt. Tjkv. 2. köt. 71—72. l. — 1766. jún. 3.

⁸⁴ SzML Tk lt. Tjkv. 2. köt. 139. l. — 1768. febr. 20.

⁸⁵ SzML Tk lt. Tjkv. 3. köt. 288. l. — 1777. febr. 3.

⁸⁶ SzML Tk lt. Tjkv. 3. köt. 177—178. l. — 1781. jan. 26.

⁸⁷ SzML Tk lt. Tjkv. 4. köt. 174. l. — 1786. jan. 27.

⁸⁸ SzML Tk lt. Tjkv. 4. köt. 259—260. l. — 1787. jún. 22.

⁸⁹ SzML Tk lt. Tjkv. 5. köt. — 1789. febr. 17. (171. db).

Az a tény, hogy a Túrkevén fogott hal Pestig vagy Aradig is eljutott, korántsem példátlan a 18. században: mind több adatunk van arra, hogy akár 100 kilométernyi távolság is lehetett a halászó hely és a halfogyasztó városok között.⁹⁰ A hal persze gyorsan romló áru; kellett, hogy legyenek tehát olyan módszerei a fuvarozásának, melyekkel a minimálisra volt csökkenthető a kockázat. Az 1880-as években még élő gyakorlat ismeretében HERMAN Ottó azt emlegette, hogy „a nyitott, nagy kádakon kívül, a melyek jól tartják a vizet [. . .] vannak olyan lajtok is, a melyek szekérre rakhatók”; s a lajt egyik változatát (tkp. kerekre rakott lapos hordót) rajzon is bemutatta.⁹¹ A történeti források szintén emlegetik a hal hordóban vagy lajtban szállítását; a *karikahal* terminus is hordóban szállított halat jelentett a 16—17. században.⁹² Különösen sok történeti és recens adatunk van a csík dézsában-hordóban szállítására; nem kétséges, hogy a fentebbi idézetekben akószám meghatározott csíkmennyiség is az ilyen adatok analógiájára értelmezhető.⁹³ Ezekhez az eddigi ismereteinkhez képest jelent újat az a vallatássorozat, melyet 1802-ben örökítettek meg a türkevei tanácsjegyzőkönyvben: ravasz módszerrel tartották meg élvezhető állapotban a romlékony árut!

Fuksz József dévaványai (ma Békés megye) kocsmáros és halkereskedő azért kezdeményezett szóbeli pert a szekeresének felfogadott türkevei Fazekas Dávid ellen, mert a Dévaványán felrakott halat nem vitte el Pestre, s megállapodásuk megszegésével komoly — a végül is megszületett ítélet szerint 84 RFt — kárt okozott neki. Eredeti egyezségük — a kereskedő szerint — úgy szólt, hogy „a Pesti Kútnál várják meg egymást”, ő ui. más úton és másik szekérrel ment. A Ványáról szállított halat eladta (mázsáját 13 RFt-on), a kevei fuvarosra bízott halat viszont hazatérte után — 9 nap múlva — is Túrkevén találta. A helybeli tanúk egy része védte Fazekast, aki azt állította: itt kellett várnia a kereskedőt. Szerinte azért került el Túrkevét, mert a nagy eső miatt nem remélte a fuvar, a vádaskodása tehát „nem egyéb Zsidó Impostorságnál”, hiszen a hal most is megvan romlatlanul. A döntés — a kártérítés megítélése — ismeretében nem volt perdöntő jelentősége a fuvaros mentegetésének. Amit viszont a szállítás módjáról elmondtak a tanúk, könnyen függetleníthető vallomásaik tendenciózusan elfogult voltától. Akik a rakodásnál jelen voltak, felidézték, hogy az egyik hordó hibás volt, s „oly vastagon fojt a sós víz, mint az 3 ujjá együtt”; az a gazda javította meg azután a hordót, akitől a halat vették. Az egyik tanú arról is szólt, hogy a kereskedő emlegette kút nem afféle nevezetes hely volt. Figyelmeztették rá ui. a zsidót: „no

⁹⁰ Pl. a Dunaföldvár alatti Duna-szakasz s a környező tavak halászatáról, s a zsákmány Győrbe (esetleg tovább, Bécsbe) szállításáról I. SOLYMOS Ede—SOLYMOSNÉ GOLDNER Márta (1978; 1979) forrásfeldolgozásait.

⁹¹ HERMAN Ottó 1887. 277. — A *fishérnek* nevezett halkereskedő jellemzése: 537—541.

⁹² A *karika* 'hordó' jelentésére I. TAKÁTS Sándor 1900. 213. — A hordós halveszállításról: IVÁNYI Béla 1962.

⁹³ L. pl. HERMAN Ottó (1887. 476) és ECSEDI István (1934. 231) utalásait a csík hordóból-kádból áruulására. Szócs Sándor (1977. 70) a biharnagybajomi nótárius, Fodor Gergely 19. század eleji feljegyzését idézte a csík hordós szállítására.

a Pesti Kútnál le töltsék a halról a Levét”. Mivel a vattatás során mindenki magától értetődőnek fogadta el a sós vízben szállítást, nincs okunk kételkedni benne, hogy ebben a korban általánosan ismerték ezt a halkereskedői praktikát. A sós vízben — úgy tűnik — egy hétig valóban frissnek látszhatott a hal, ha 9 nap múlva sem érezték — mint állították — megromlottnak. A friss, nem konzervált halat kereső pesti fogyasztónak persze nem kellett tudnia a rafinált módszerről, kútvízre cserélték tehát a sós levét, mielőtt a piacra értek.⁹⁴

A *méz és viasz értékesítésére* rozsnyói mézkereskedőkkel építettek ki kapcsolatokat a túrkeveiek. Az adatokból nem egészen egyértelmű, hogy a rendszeresen visszatérő *barkács* — aki maga verte ki, illetve fojtotta le a méheket, s hordóba gyűjtötte a mézzel teli lépeket⁹⁵ — önálló vállalkozó volt-e, vagy valamelyik rozsnyói mézkereskedő megbízottja vagy alkalmazottja inkább. Az 1793-as tanácsi rendelet, mely szerint mind az alku, mind a méz árának felvételét — a gypjú értékesítéshez hasonlóan: az adók könnyebb beszédhetőségével indokolva — a helység házánál kell megejteniük a méhes gazdáknak, az ekkorra már kialakult gyakorlat — az egyéni értékesítés — megváltoztatásának, a tanácsi ellenőrzés kikényszerítésének szándékát tükrözi. E rendelkezés idején „Modrány úr embere Bosár János” már elkezdte összegyűjteni a mézet. Másnap „Mayer János Rosnyai kereskedő” egyezett meg a tanáccsal, 18 Rft-ot fizetvén minden akó mézért.⁹⁶ Kotics Józsefnek a gömöri méhészet történetét dokumentáló forrásközléséből kitetszik, hogy három esztendővel korábban az említett „Mudrány uramék” 100 hordó, Mayer János pedig 54 hordó mézet szállítottak Rozsnyóra — ők voltak a legjelentősebb mézkereskedők a városban —, Bosár viszont nem szerepel a kereskedők névsorában, ami inkább alkalmazotti státusát sejteti.⁹⁷ Közel egy évtized múlva még ugyanez a kereskedelmi kapcsolat létezett: 1801-ben „Módrán Dániel György és Májer Urak” jelentkeztek a Gömör megyei Rozsnyóról, 24 Rft-ot ígervén egy akó mézért. A bírák pedig közhírré tették, hogy „ezen közönséges alku ellen mézet el adni szabad nem lészen”.⁹⁸

A *gazdasági és háztartási eszközök* java részét bizonyosan a helybeli és közeli (pl. a mezőtúri) vásárokon áruló háziiparosoktól, céhes mesterektől vagy kereskedőktől szerezték be a túrkeveiek. Az idegenekkel való ilyen találkozásoknak — érthetően — nincs nyoma a tanácsjegyzőkönyvekben.⁹⁹ Csak az esetben foglalt állást az előljáróság egy-egy idegen kereskedelmi ügyletével kapcsolatban, ha a piacon -vásáron kívüli árusítása felkeltette a visszaélés gyanúját.

⁹⁴ SzML Tk lt. 202. sz. Tjkv. 1801—1803. — 1802. nov. 28. és dec. 6.

⁹⁵ A *barkács*ról l.: FÜVESSY Anikó 1971; Kotics József 1988. 122—123.

⁹⁶ SzML Tk lt. Tjkv. 6. köt. — 1793. szept. 26. (340. db).

⁹⁷ Kotics József 1988. 163—164.

⁹⁸ SzML Tk. lt. Tjkv. 1801—1803. — 1801. szept. 17. (338. db).

⁹⁹ Azt viszont feljegyezték, ha az egyházközség számára vásároltak a „M[ező] Turi Vásárban egy mázsa vas[at]... a' Tótóktól” (Túrkevei helv. vallású Egyház jegyzőkönyve 1824—1854. — 1838. dec. 20. [97. db]).

Amikor két helybéli személy (de nem fazekas!) „holmi tserép edényeket tiszta búzával kétszer töltve” árult a maga házában, megfogalmazták a bírák az alapelvet: a háznál árusítás a kerületi és a helyi rendelkezések semmibe vévése; akinek ilyen portékája van, csak a piacon kirakva árulhatja.¹⁰⁰ A búza—cserépedény ilyen cserearánya ellen is kifogása volt a bírának: nem engedték, hogy „tsupán magok szabad tetszések és akarattyok szerint” szabják meg az árusok az árat. 1806-ban a Gömör megyei Osgyánra való, magát Babari Mihálynak nevező „Tserép edényeket áruló Tóth ember [. . .] Buzával töltött edényre más hasonló edényt, az árpával töltöttre pedig egyget se” adott, s amikor felelősségre vonta a fiscalis, a bírák engedélyére hivatkozott. A bírák viszont csak úgy engedélyezték neki az árusítást, „ha a Buzával töltött edény mellé 2 hasonlót, az Árpával töltöttre pedig egyet ad”. Mivel csalárd módon kereskedett, 12 edényét elkobozták, s eltiltották a további árulástól.¹⁰¹ Ugyanígy döntöttek a Gömör megyei Susányból érkezett fazekas ügyében is, aki ugyan — jelentkezvén a tanácsnál — tudomásul vette az előírt cserearányt, de a „mustrára” bevitt fazékjai mázasok voltak, amiket pedig árult „csak belső ajakáig voltak Zöldön mázolva, több része edénnyeknek mind parasztok [= mázatlanok] voltak”.¹⁰²

E néhány adat alapján nem feltételezhetjük a gömöriek rendszeres túrkevei árusítását,¹⁰³ az pedig különösen kérdéses, hogy a tányérokat áruló [mező]csáti (Borsod megye) Ötvös János egyszeri felbukkanása a fazekas központként számon tartott faluval való állandósult kapcsolatra engedne következtetni.¹⁰⁴ De véletlennek- esetlegesenek sem tekinthetjük a gömöri fazék és a mezőcsáti tányér árucikként jelentkezését, lévén, hogy a szomszédos Mezőtúr korsósainak nem ezek a készítmények voltak a piaci áru.¹⁰⁵

A túrkeveiek 18. század végi—19. század eleji kereskedelmi kapcsolatainak idézett példái — befejezésül hangsúlyoznom kell — csupán jelzés értékűek. Ha a tanácsi állásfoglalások valamilyen panaszhoz, feljelentéshez kapcsolódtak, egy-egy termék adatszerű felbukkanásának éppoly csekély az önmagán túl mutató tanulsága, mint sok más egyéb termék nem említésének. Annyi azonban feltétlenül következtethető ezekből a szórványadatokból is, hogy ekkortájt nemcsak a görögök¹⁰⁶ és a zsidó házaló (vándor) kereskedők¹⁰⁷ szervezték-irányították a túrkeveiek árucere-kapcsolatait. Éltek a mezővárosban olyan, a paraszti rendhez tartozó

¹⁰⁰ SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1798. szept. 3.

¹⁰¹ SzML Tk lt. 204. sz. Tjkv. 1806—1808. — 1806. máj. 13. (119. db).

¹⁰² SzML Tk lt. 204. sz. Tjkv. 1806—1808. — 1808. ápr. 30. (115. db).

¹⁰³ Losoncra érkezett az az asszony (szekere társaságában), akit a piacnál lévő csapszék mellett kurvának nevezett egy huszár, s ezt tisztességes élete és ártatlansága miatt felettebb nehezményezte (SzML Tk lt. 202. sz. Tjkv. 1801—1803. — 1803. jún. 20. [133. db]).

¹⁰⁴ SzML Tk lt. 203. sz. Tjkv. 1804—1805. — 1804. júl. 18. (122. db).

¹⁰⁵ Vö. KRESZ Mária 1960.

¹⁰⁶ A görög kereskedőkről l. SZILÁGYI Miklós 1977b.

¹⁰⁷ A zsidók csak vándorkereskedést folytathattak; azt a Hármaskerületi rendeleti tiltották, hogy valaki a házához zsidót befogadjon. (SzML Tk lt. 202. sz. Tjkv. 1801—1803. — 1802. aug. 30.) — Vö. SZABÓ Lajos 1987. 178.

— redemptus vagy irredemptus jogállású — kereskedők, közöttük többen asszonyok, akik elég jól eligazodtak száz kilométernyi, olykor ennél is tágabb körzet piaci viszonyaiban. Forrásaink nem alkalmasak annak feltárására, hogy hányan is lehettek, és hogyan tagolódtak bele a mezőváros társadalmába, hiszen a kereskedést — különösen a tőkéstársak bekapcsolódását egy-egy vállalkozásba — a kortársak eléggé következtetlenül emlegették „foglalkozásként”. Még az is bizonytalan tartalmú, ha valakit egy konkrét ügy kapcsán „szokott kereskedni”-szerű körülírással jellemeznek, hiszen ez alkalmi és rendszeres kereskedést egyaránt jelenthet. Ha viszont egy mezőváros külső kapcsolatairól szeretnénk képet alkotni, nemcsak az egzakt tényeknek, hanem az úton járás, az idegenben való eligazodás legapróbb adalékainak is jelentősége lehet.

Nemcsak a megemlített kupecsek, kofák, halszatócsok tudtak tájékozódni messze vidékeken, hanem azok a gazdák is, akiket a gypjúfelvásárló abonyiak, pestiek vagy veszprémiek fogadtak fel fuvarosuknak,¹⁰⁸ vagy akik valamelyik zsidó kereskedőhöz szegődtek alkalmi fuvarra.¹⁰⁹ Minden kimozdulás a jól ismert vidékről — a mezőváros egyébként tágas határából és közvetlen környékéről — nem csekély (valós vagy vélt) kockázattal járt abban az időben. Ezt a kockázatot — a rossz utak, a kétes közbiztonság és a személyes tapasztaláshoz túlságosan kötődő információk egyoldalúsága, szűkössége, a veszélyeket felnagyító tendenciózussága miatt — bizonyára mindenki szorongásosan vállalta, ha kikerülhetetlenül vállaltnia kellett. Ha viszont akadtak olyan személyek a közvetlen környezetben, akik jártak Pesten, sőt Pesten túl, s ha többé-kevésbé rendszeresen találkozhattak más vidékről érkező iparosokkal, kereskedőkkel, tapasztalaton alapuló információik révén jelentősen csökkenthető volt a távolságtól, az idegenségtől való szorongás — általában.

A mezőváros népességéhez mérten nem nagy számú útonjáró személyes tapasztalatainak továbbgyűrűzése miatt az egyedi-egyszeri eseteknél nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a fentebb idézett adalékoknak: a tájékozódás horizontját társadalmi méretekben is szélesítették a mezőváros tagjainak utazásai. A kereskedés jelentette személyes összeköttetésekre ezért épülhettek rá más egyéb kapcsolatok is. Nyilván az sem véletlen, hogy a Túrkevére *takarónak* (aratónak) vagy éves szolgának érkezettek származási helye feltűnően gyakran a Felső-Tisza vidéke, a Tiszahát,¹¹⁰ vagyis az a vidék, amelyekkel kereskedelmi kapcsolatuk is rendszeres volt.

¹⁰⁸ L. az 57. jegyzetben idézett adatot! — Békés megyében is az volt a gyakorlat, hogy a helybeliek fuvarozták el a gypjút: SZILÁGYI Miklós 1977a 628.

¹⁰⁹ L. pl. SzML Tk lt. 201. sz. Tjkv. 1798—1800. — 1800. jan. 4. (a dévaványi árendás Vácig fogadott fuvarosának két túrkevei gazdát); uo. 1798. aug. 21. (egy pesti zsidó kereskedő 17 mázsányi rongy és csepű Pestre szállítására fogadta fel Kelemen Mihályt).

¹¹⁰ L. SZILÁGYI Miklós 1990. 367—370.

IRODALOM

- BARNA Gábor**
1988 *A tatajózás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén.* Ethnographia XCIX. 189—212
- BÁCSKAI Vera**—NAGY Lajos
1978 *Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon.* Ethnographia LXXXIX. 217—230
1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest
- BELLON Tibor**
1979 *Nagykunság.* Budapest
- BOGDÁN István**
1987 *Régi magyar mértékek.* Budapest
- CSISZÁR Árpád**
1974 *Sertésmakkoltatás az északi erdővidéken.* Agrártörténeti Szemle XVI. 234—246
1983 *Erdőhasználat a Felső-Tisza mentén a XVIII. században és a XIX. század elején.* Agrártörténeti Szemle XXV. 469—485
- ECSEDI István**
1934 *Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1933. Debrecen, 123—308
- ERDEI Aranka**
1975 *A XIX. század első felének jobbágyparaszti árutermeléséhez.* Agrártörténeti Szemle XVII. 463—476
- FILEP Antal**
1980 *malomkő.* Magyar Néprajzi Lexikon 3. Budapest, 513—514
- FÜVESSY Anikó**
1971 *Méhészettel kapcsolatos vándorkereskedelem Észak-Borsodban.* Ethnographia LXXXII. 28—43
- GYÖRFFY István**
1937 *A nagykun viselet a XVIII. században.* Ethnographia XLVIII. 114—139
- HERMAN Ottó**
1887 *A magyar halászat könyve I—II.* Budapest
- IVÁNYI Béla**
1962 *Adatok a magyar halászat történetéhez.* A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1962. Budapest, 106—115
- KISBÁN Eszter**
1982 *vajkészítés.* Magyar Néprajzi Lexikon 5. Budapest, 461—462
- KORMOS László**
1967 *Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti közösséggé alakulásáig.* Szolnok
- KOTICS József**
1988 *Népi méhészkedés Gömörben.* Debrecen (= Gömör néprajza XVIII)
- KRESZ Mária**
1960 *Fazekas, korsós, tálás.* Ethnographia LXXI. 297—379
- PÁLL István**
1988 *Szabolcs megye és a hegyaljai mezővárosok kapcsolata a 18—19. században.* In: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. (Szerk. BENCsik János—VIGA Gyula.) Miskolc, 62—67
- SOLYMOS Ede**—SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta
1978 *A kalocsai érsekuraldom halászati szerződésai 1725—1916.* Cumania, V. Ethnographia. Kecskemét, 43—96
1979 *Győri halkereskedők Baranyában.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XXIII. Pécs, 271—294
- SZABÓ Lajos**
1987 *Kisújszállás története a XVI. századtól a XIX. század első negyedéig.* = Kisújszállás város története II. (Szerk. SZABÓ László.) Kisújszállás
- SZABÓ László**
1982 *Jászság.* Budapest
- SZILÁGYI Miklós**
1966a *Adatok a Nagy-kunság XVIII. századi néprajzához.* Szolnok (= Szolnok megyei Múzeumi Adattár 5.)
1966b *Kurta kocsmák — vak csapszék.* Magyar Nyelvőr 90. 426—427
1968 *A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén.* Ethnographia LXXXIX. 350—367
1973 *Mezővárosi közösség és néphagyomány.* In: Mezőberény története II. (Szerk. SZABÓ Ferenc.) Mezőberény, 179—225
1977a *Mezővárosi társadalom és műveltség.* In: Gyomai tanulmányok. (Szerk. SZABÓ Ferenc.) Gyoma, 575—652
1977b *Görög kereskedők Törökországban a XVIII. században.* Múzeumi Kurír 24. sz. Debrecen, 49—52
1981 *Török kocsmaberletek a XVIII. század második felében.* In: Emlékkönyv a Török

- kevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. *Túrkeve*, 95—107
- 1990 *Kunsági adatok a XVIII. századi munkae-rő-vándorlásról*. Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv VII. Szolnok, 367—370
- SZÜCS Sándor
1977 *Régi magyar vízivilág*. Budapest
- TAKÁCS Péter
1988 *Adalékok a 18. századi szabolcsi vásárok és a vásározó szabolcsiak történetéhez*. *Folia Historica et Ethnographica*, II. Nyírbátor, 105—121
- TAKÁCS Péter—UDVARI István
1989 *Adalékok a 18. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. Miskolc, 359—381
- 1991a *Adalékok Abaúj Vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározó szokásaihoz*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII—XXIX. Miskolc, 195—207
- 1991b *Adalékok Gömör megye lakóinak vásározási szokásaihoz és a gömöri vásárok 18. század végi történetéhez*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII—XXIX. Miskolc, 209—225
- TAKÁTS Sándor
1900 *A dunai hajózás a XVI. és XVII. században*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle VII. 193—222
- TÁLASI István
1977 *Kiskunság*. Budapest
- UDVARI István
1988 *Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez*. In: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. (Szerk. BENCsik János—VIGA Gyula.) Miskolc, 48—61
- 1989 *Szepességi falvak kapcsolata Tokaj-Hegyaljával a 18. század végén*. In: Tokaj és Hegyalja I. (Szerk. BENCsik János—SZAPPANOS Erzsébet.) Miskolc, 102—114

MIKLÓS SZILÁGYI

THE EXTERNAL RELATIONS
OF A COUNTRY TOWN
IN THE GREAT HUNGARIAN PLAIN
IN THE LATE 18TH CENTURY

Based on the records of the country town council, the study portrays the late 18th century and early 19th century commercial relations of Túrkeve, a country town that enjoyed significant privileges compared to the serfs' villages (Jász-Nagykun-Szolnok county). These records reveal the ordinances regulating the trade carried out by the locals or strangers who arrived here, the penalties imposed for the infringement of these ordinances and the settlements of the disputes and verbal lawsuits between the inhabitants. Though the motives to put them on record may have varied, they allow both individual cases to be reported and some conclusions to be drawn.

Construction timber was purchased most often in the woods of the Upper Tisza region, to be floated down the Tisza on rafts. When they bought wood or burnt charcoal in the woods of Bihar county, which were nearer, they transported it to Túrkeve by cart. The right to retail wine and brandy was one of the privileges of the country town, with agents of the council procuring the drink to be sold in the taverns from the environs of Nagyvárad (Bihar county), from Nagykőrös in Pest county, Kecskemét, and the Tisza region adjoining these country towns. Contracts for the joint selling of sheep and the wool annually shorn were concluded by the council which obliged the inhabitants to sell them only to the person with whom a deal had been struck on behalf of all the sheep farmers. The buyers of the sheep included—besides those from the neighbourhood—merchants from Moravia and the precincts of Vienna; while the purchasers of the wool were occasionally local Jewish and Greek merchants or those from the neighbourhood; more often, however, they were agents of the users: the makers of the *guba* (Hungarian peasant's long sleeveless frieze cape) from Veszprém (Veszprém county).

In driving to the market and selling cattle, local peasant merchants (*kupec*) played the greatest role. Agricultural products (e.g. ewe butter, eggs, poultry, vegetables) were taken to the market by local merchant women who regularly sold their produce not only in the nearby towns but also in Pest and also in the Transdanubian towns. The fish and loach caught in the Berettyó river and in the marshes of Sárret were transported in water-carts and barrels to Arad and Pest, and were sold there. We have learned from a lawsuit that, to keep the fish fresh during the several days' cart journey, they transported them in salt water. To buy

up the honey and the wax, honey merchants from Gömör county arrived in Túrkeve; again, it was the council that concluded with them a joint contract of sale. The peasant potters of Gömör county had an important role in providing households with crockery. These peasant potters exchanged their vessels for grain according to the rate of exchange laid down by the borough council.

Compared to the population of several thousands of the country town, relatively few engaged in long-distance commerce. The personal experiences of the peasant merchants, however,—experiences gained in the course of their frequent travels—did have an impact on the country town's community as a whole, broadening, as they did, their horizon of the world. The personal contacts represented by commerce, then, led to other relations being built onto them (e.g. work relations, masting of pigs).

NAGYBÁNYA CÉHES IPARÁNAK STRUKTÚRÁJA A 18. SZÁZADBAN

Nagybánya — ma Baia Mare (Románia) — céhes iparáról az első (és mindmáig egyetlen) magyar nyelvű összefoglalás több mint száz évvel ezelőtt jelent meg SZÁDECZKY Lajos tollából.¹ Ez a munka a *Századok* 1889. évi IX. füzetében kapott helyet és az akkor ismert forrásokat (főleg levéltári anyagokat) összegezte, és bár a szerző nem mondja ki tanulmányában, javarészt csak a 18. századot megelőző időszakban foglalkozik a város céhes iparaival, a későbbi századokra csupán elszórt utalásai vannak. Az egy évvel később megjelent *A céhek történetéről Magyarország* című könyvében SZÁDECZKY csak a függelékben, a céhek lajstromában említ nagybányai adatokat.² Noha a nagybányai céhekről összefoglaló leírás SZÁDECZKY munkája óta valóban nem jelent meg, hála BALOGH Bélának és OSZÓCZKI Kálmánnak, a nagybányai városi levéltár munkatársainak, mégis rendelkezünk példamutató adatfeldolgozásokkal, amelyek révén egy-egy céh életébe a korábbiaknál jobban is betekintést nyerhetünk.³ Meggyőződésem, hogy a nagybányai céhek történetét hitelesen csak helybeli kutató tudná megírni, hiszen olyan források is rendelkezésére állnak (a városi levéltár iratai), amelyekről nekünk vagy tudomásunk sincsen, vagy utalásokból kell kihámozniuk a tartalmukat; mégis úgy gondolom, ez az összefoglalás a maga korlátaival együtt sem lesz hiábavaló, és jöllehet, a város iparának történetét csak vázlatosan fogja tudni feltárni — részben a források közvetett volta, valamint a forrásközlések és tanulmányok viszonylag kis száma miatt —, összegzi a ma Magyarországon hozzáférhető forrásokat és SZÁDECZKY munkáját kiegészítve képes lesz körvonalazni a nagybányai céhes ipar szerkezetének alapvető változásait a 17—18. század fordulóján, majd a 18. század folyamán.

Nagybánya történetét nem kívánom részletesen leírni, megtették ezt előttem számosan nálam hozzáértőbb kutatók, így csupán a leglényegesebb időpontokat és eseményeket idézem fel.

Nagybánya első okleveles említése — régi nevén, még mint Asszonypataka (Rivulus Dominarum) — Felsőbányával (Medius Mons) közös bírása kapcsán

¹ SZÁDECZKY Lajos 1889. 674—700.

² SZÁDECZKY Lajos 1890. 103.

³ BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1970. 4—5; 1979. 121—137 és 1990. 3.

1329-ből származik.⁴ A város első máig fennmaradt privilégiuma — noha bizonyos, hogy már korábban is volt hasonló kiváltságuk — tulajdonképpen 1347-ből származik, amikor is Nagybányának és Zazárbányának (Rivulo Dominarum et Zazar Banya), valamint Felsőbányának közös városi kiváltságát megerősítik. Mint BINDER Pál írja: „Ebben az évben Martinus bíró, Johannes plébános, Petrus Notarius és Ulrich nagybányai polgár (Jurate de dicta civitate nostra Rivulo Dominarum) kérésére a tűz által megsemmisült régi szabadságlevél helyébe Nagy Lajos királytól új privilégiumot kaptak, amelyben elnyerték a szokásos városi jogokat: szabad bíró- és plébánosválasztást, bányászszabadalmat, szabad bormérést, szabad joggyakorlást, évi vásártartási jogot november 11-én, és a város határainak sértetlenségét.”⁵ A város tehát korán a szabad királyi városok rangjára emelkedett, bár MAKSAY szerint egészen a 17. századig nem volt teljes jogköre, csupán oppidum volt, „a város tartozékainak úrbíri szolgáltatásai a kincstárnak és nem a város polgárságának hasznát növelték”.⁶

Nagybánya alaplakossága a 15. században részben német, részben magyar volt. MAKSAY Ferenc szerint az első tíz, javarészt román lakosságú falu csak 1400 körül települt meg a város akkor még erdőkkel borított határában.⁷ A korábbi kutatások úgy vélték, hogy gyakorlatilag a német bányászréteg 13. századi betelepítésével indul meg itt a bányászat,⁸ az újabb vizsgálatok azonban fényt derítettek arra, hogy az itteni bányaművelés korábbi eredetű,⁹ sőt az ásatások alapján az is joggal feltételezhető, hogy már a rómaiak idején is bányásztak itt nemesfémeket, még ha a százszok valóban minőségi változásokat is hoztak a bányászat technológiájában. Az iparfejlődéssel a nemesfémek mellett a színesfémek, a réz és az ólom bányászatának jelentősége is megnőtt.¹⁰

„Nagybánya lakosságának többsége a bányákban vagy az érczúdzákban, az ún. stampokon dolgozott” — írja BINDER Pál —, „a céhiparosok termékeit a vásárra járó falusiak mellett elsősorban a bányászok vásárolták”. A város vezető rétegét a patriciusok (ők a korabeli iratok szerint a 14—15. században még zömében felnémetek voltak), a széles középréteget a céhes iparos polgárság alkotta, míg a városi plebejusréteg javarészt bányászokból, érchordókból, szénégetőkből állt.¹¹

Az iparos réteg jelentősége Nagybányán közel fél évezreden keresztül megmaradt, szinte mindig volt valamelyik mesterségnek képviselője a városi tanácsban. A 15. században még a ruházattal foglalkozó, a háztartási eszközöket készítő, a fa- és gyapjűfeldolgozó iparosok, valamint a fazekas, kovács és csizmadia mesterségek

⁴ BINDER Pál 1982. 236, vö. BOROVSKY Samu é. n. 195.

⁵ BINDER Pál 1982. 236, vö. WENZEL Gusztáv 1880. 400—401, 409. és 415—425, *Monografia municipiului Baia Mare* (a továbbiakban Mon. mun.) 1972. 127—131 és MAKSAY Ferenc 1959. 99.

⁶ MAKSAY Ferenc 1959. 99. Néhány falu viszont a nagybányai királyi bányákhoz és pénzverőházhoz tartozott, míg mások magánbirtokosok kezén voltak egészen 1672-ig, a szatmári kuruc felkelésig.

⁷ MAKSAY Ferenc 1959. 99.

⁸ Vö. BOROVSKY Samu é. n. 196, MAKSAY Ferenc 1959. 99—100.

⁹ BINDER Pál 1982. 235—236.

¹⁰ WENZEL Gusztáv 1880. 112.

¹¹ BINDER Pál 1982. 236—237.

űzői jelentették a város iparos rétegét, de már ebben a században is jelentkeztek azok a változások, amelyek a 16. századra jelentősen átformálták Nagybánya iparát. A különböző alpmesterségek gyakorta elváltak egymástól, azaz bizonyos szakosodásokra lehet következtetnünk, újabb mesterségek jelentek meg, mint például az órás, a borbély, a köszörűs stb., ugyanakkor a termelés növekedésével együtt az árucsere is javult. A legdöntőbb természetesen ebben az időszakban az első céhek létrejötte volt, az azonos foglalkozást űzők érdekvédelmi szervezetei, amelyek nyomán a mesterségek művelői is rétegződtek (mester, legény stb.) és megjelentek a jogaikért harcoló legényszervezetek is.¹²

A céhrendszer megléte természetesen önálló, a parasztitól eltérő kézműveskultúra kialakulásához vezetett. Egyet kell értsünk ugyanakkor Peter BURKE-kel: „Talán helyesebb volna többes számban, kézműveskultúrákról beszélni, különbséget téve az egyes foglalkozások kultúrái között.”¹³ Az általa használt *populáris kultúra* kifejezés mindenesetre szélesebb területet ölel fel, és véleményem szerint megváltozott nézőpontja révén alkalmasabb a kézművesek kultúrájának körülírására, mint

1. táblázat
A CÉHES IPAROK NAGYBÁNYÁN 1720-BAN*

A MESTERSÉGEK MEGNEVEZÉSE			A CÉHES MESTEREK SZÁMA
Sorszám	magyarul	románul	
1.	mészáros	măcelar	13
2.	szűcs	pielar	7
3.	szabó	croitor	8
4.	aranyműves	aurar	3
5.	csizmadia	cizmar	6* (8)
6.	tímár	tăbăcar	3
7.	varga	pantofar	8* (6)
8.	lakatos	lăcătuș	6
9.	kádár	cercutar	4
10.	fazekas	olar	12
11.	fésűs	pieptănar	2* (4)
12.	késes	cuțitar	4
13.	esztorgályos	strungar	9
14.	kovács	fierar	8
15.	földmérő	măsurător	4
16.	borbély	tungător	3
17.	kardműves	săbier	3

* Az alábbi két táblázat a *Monografia municipiului Baia Mare* alapján készült, a csillaggal jelölt adatokat azonban Oszóczi Kálmán szíves szóbeli közlése és adatai alapján korrigáltam: 1720-ban ez három helyen jelent változást, 1790-ben szintén, de ott igen nagy az eltérés — a *Monografia* adatai szerint 12 szűcs helyett csupán kettő szerepel az összeírásban, amely a tímárokkal együtt értendő, kisbunda-készítőkről pedig nem is szól a forrás. A fafeldolgozóknál az ácsok és asztalosok együtt szerepelnek, ebben az időben az utóbbiak már minden bizonnyal készítik a környéken méltán híres nagybányai festett bútort.

¹² Mon. mun. 307—308.

¹³ BURKE, P. 1991. 54.

2. táblázat
NAGYBÁNYA IPARÁGAJ AZ 1790-ES ÖSSZEÍRÁS SZERINT

A IPARÁGAK MEGNEVEZÉSE			AZ IPARÚZŐK SZÁMA
MAGYARUL	ROMÁNUL	LATINUL	
<i>I. Bányászathoz kötődő iparok</i>			
1. bányász	minieriu propriu zis	metalurgus	35
2. pénzverő	monetar		12
3. ötvös	aurar, argentar	aurifaber	9
4. adószedő	urburar		1
<i>II. Fémfeldolgozó iparok</i>			
1. fegyvergyártó	arcar		7
2. kovács	fierar	ferarus	11
3. olvasztár	topitor	ustrinus	2
4. esztergályos	strungar	torneator	5
5. lakatos	lăcătuș		1
6. üstkészítő	căldăr	ahaerarius	1
7. késes	cuțitar	cultarius	1
<i>III. Bőrfeldolgozó iparok</i>			
1. tímár	tăbăcar		12* (?)
2. szűcs	pielar	pelia	2* (12)
3. varga	pantofar	conturnarius	25
4. csizmadia	cizmar	(sütör)?	3
5. szűcs	cojocar, pieptar	(torjai)?	2* (?)
6. szíjgyártó	curelar	bararius	4
<i>IV. Ruházattal kapcsolatos iparok</i>			
1. szabó	croitor	sartor	16
2. gombkötő	năsturar	nodularius	2
3. selyemszövő	mătăsar	serarius	7
4. takács	tesător	textor	1
5. kalapos	pălărier	pilator	1
<i>V. Élelmiszeripar</i>			
1. pék	brutar		4
2. mészáros	măcelar	lanio	9
3. molnár	morar	morarius	5
<i>VI. Építőipar</i>			
1. kőműves	zidar	murarius	6
2. fafeldolgozó	lemnar	lignarius	12
3. fazekas	olar	figulus	46
4. üveges	geamgiu	vitarius	1
5. kerékgéártó	rotar	rotarius	3
<i>VII. Egyéb mesterségek</i>			
1. vincellér	pivnicer	vince (?)	1
2. fésűs	pieptănar	peptinarius	2
3. borbély	bărbier	tonsor	1
4. fejő	zărar	alserterius	1
5. zenész	muzikant	muzikus?	5

a hagyományos „népi kultúra”-terminus.¹⁴ A Kárpát-medencében emellett kétségkívül kevesebb forrásból kell megrajzolnunk az egyes mesterségek képviselőinek hagyományos kultúráját és a kézművesség egész struktúráját, mint Nyugat-Európában.¹⁵

A kézművesség Nagybányán is erős fejlődésnek indult a 16. század folyamán, követve az életmódban beálló változásokat. Jól mutatja azt, hogy például a szíjgyártók 1571-ben még csak 12 féle árut készítettek, 1609-ben azonban már 51-et, a termékfeleségek száma a kerékgyártóknál 6-ról 38-ra emelkedett, a szabóknál 9-ről 26-ra. A 14—17. század között néhány iparoscsoport (vagy legalábbis azok egy része) telepedett meg, mint például a kapát, ásót, ekevasat, láncot, de egyben fegyvereket is készítő kovácsok, de ide sorolható a kőfaragók, molnárok és a fa feldolgozásával foglalkozó iparosok nagy része is. A céhek különösen a 18. században erősödtek meg, taglétszámukat és hatásukat tekintve is, az utóbbi azonban nem minden esetben szolgálta az iparok fejlődését, mivel egyfelől rendkívül határozottan felléptek a változtatások és a legények mozgalmai ellen, másrészt viszont gátolták a manufaktúrák létrejöttét is: ez csupán az élelmiszeriparban következett be az 1700-as évek közepe táján.¹⁶

1. A nagybányai céhek sorát az *aranyművesekkel, ötvösökkel* kell kezdenünk, annál is inkább, mert az iparosokra vonatkozó első említésben is ötvösök szerepelnek, nem is akármilyen társadalmi pozícióban. Egy 1408. június 28-án kelt végrendeletben Simon Aurifaber mint a város bírása, Conradus Aurifaber pedig mint esküdt szerepel.¹⁷ Annak ellenére, hogy a 17. század végén a céh felbomlásával együtt az iratok is szétszóródtak, nyilván sok el is veszett, BALOGH Béla és OSZÓCZKI Kálmán fáradtságos munkával igen jelentős iratanyagot szedett össze és ezek alapján rendkívül részletesen mutatja be az aranyművesek céhének életét. A két szerző úgy véli, hogy a céh 1601-nél mindenképpen régebbi, talán a 16. század első felében vagy még ennél is korábban keletkezett. 1601-ben a céh pecsétjével hitelesítették a váradi ötvösökkel kötött egyezséget.¹⁸ A nagybányai ötvösök céhjele (keresztbetett bányászveső és kalapács) azonban lényegesen korábbi tárgyakon is szerepel, többek között egy 1576-ban készült poháron is. A „céhlevél”, „privilegium” meglétét közvetve bizonyítják azok a hivatkozások, utalások, amelyek peres iratokban és tanúvallomásokban is szerepelnek.¹⁹

A korábbi századokban is dolgoztak országos híré mesterek Nagybányán, erre enged következtetni, hogy 1488—1489-ben az itáliai műveltségű Hyppolit esztergomi érsek készített velük zablákat és lóhámra való arany- és ezüstdíszeket,²⁰ vagy

¹⁴ BURKE, P. 1985. 362—373.

¹⁵ KAISER, H. 1978. 24—60.

¹⁶ Mon. mun. 308.

¹⁷ BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1979. 121 és 1990. 3.

¹⁸ MIHALIK József 1893. 372, idézi BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1979. 123.

¹⁹ BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1979. 123.

²⁰ PASCU, S. 1954. 167; BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1979. 130 és 230; SZÁDECZKY Lajos 1889. 675. Utóbbi ezeket a munkákat a város lakatosainak tulajdonítja.

hogy még Mátyás király is érdeklődött 1482-ben nagybányai ötvösművek iránt.²¹

A mesterség üzői között ebben az időben egyaránt voltak magyarok és németek is, bár a latinra lefordított nevek miatt az azonosítás igencsak nehézkes. BINDER Pál szerint az 1479-ben a kővári erdők ügyében indított perben szereplő Simon Aurifaber esküdt valószínűleg német, és ha figyelembe vesszük, hogy akkoriban a városi tanács általában vegyes (német és magyar) összetételű, akkor ez az állítása igen valószínű.²²

BALOGH Bélának és OSZÓCZKINAK a 15. századból 7 nagybányai ötvöst sikerült azonosítania, a 16. században számuk legalább 27 (ez a névazonosságok miatt esetleg 31 is lehet), a 17. században pedig (amikor a mesterség Nagybányán a virágkorát élte) legkevesebb 82 (esetleg 112), s ezek közel egynegyede (21) mester volt. A két szerző 1700-ig 145 ötvösről tud, a város monográfiája szélesebb időintervallumban (a 15. és 19. század között) 170 aranyművesről tudósít.²³ Egyetlen fennmaradt privilégiumuk 1643-ban kelt, mely másolatban az Országos Levéltárban található.

Az 1670-es évektől kezdve indult hanyatlásnak a nagybányai ötvöscéh, bár a későbbi időkben is maradtak fenn ötvösreemek. 1669-ben még 11-12 ötvösmester dolgozott a városban, 1693-ban azonban (ha a céh meg is volt) számuk igen csekély lehetett, és amikor Mária Terézia idején a nagybányai céheknek is meg kellett újítaniuk statútumaikat, az ötvösök céhét már nem is említik.²⁴ A vevőkör részben a városi patriciusokból és egyházakból állt, másrészt viszont a városi tanács szerepelt mint megrendelő — ezeket az ötvöstárgyakat ajándéknak szánták a várost fenyegető „veszedelem” elhárítására, mint például 1641. március 4-én, amikor a tanács „ajándékba való poharakért” fizetett 75 forintot.²⁵ A 15—17. században a nagybányai ötvösreemek messzi vidékekre eljutottak, a 18. században azonban vevőkörük oly mértékben leszűkült, hogy egy 1720-as összeírásban mindössze hárman szerepelnek, és számuk 1790-ben sem haladja meg a kilencet, a 19. század első felében is 3—5 között mozog.²⁶

2. Nagybánya másik nagyon régi céhe a *szabóké*. Brankovics György szerb despota, a város akkori ura a szabócéh kérésére 1412. május 8-án eltiltja a külvárosokban lakó, nem céhbeli szabókat (*kolontárok*at, ahogy Nagybányán nevezik őket) a mesterség gyakorlásától. Akik a céhbe belépni vonakodnak, azokat 3 girára (*tres marcas argenti gravis penderis*) büntetik, mely összeg fele a tanácsot, fele pedig magát a céhet illeti.²⁷ BINDER Pál szerint ebben az időben a szabók között

²¹ MIHALIK József 1900. 10—11; BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1979. 121 és SZASZ, C. 1962. 48.

²² BINDER Pál 1982. 242.

²³ BALOGH B.—OSZÓCZKI Kálmán 1979. 131—137; Mon. mun. 311.

²⁴ BALOGH B.—OSZÓCZKI Kálmán 1979. 133.

²⁵ Nagybánya és vidéke 1881. március 8., 3. l.

²⁶ Mon. mun. 329, 336 és 338.

²⁷ Nagybánya és vidéke 1881. május 10., 3. l.

magyarok és németek egyaránt lehettek,²⁸ s hogy ez nem minden céhben volt meg konfliktusmentesen, azt a későbbiekben még látni fogjuk. A kontárok ellen folytatott küzdelem azonban nem ért véget, mintegy fél évszázad múlva Mátyás király kiváltságlevele (1469. november 8.) is kitér a céhen kívül dolgozó szabókra, 3 márka ezüstre büntetve őket.²⁹ Az 1626. augusztus 20-án megerősített, 10 pontból álló szabadalom kimondja, hogy kontár mestert csak Felsőtótfaluban (Giródtótfa) tűrhetnek meg. Ezt a privilégiumot Arany Mihály bíró Nagykeményi Szabó János és Nagybányai Szabó Ferenc céhmesterek kérésére íratja át és erősíti meg, mégpedig a régi kitételekkel.³⁰

A nagybányai szabócéhnek is voltak engedetlen tagjai, bár a városi tanácsnak leginkább a mészárosokkal és vargákkal gyűlt meg a baja. 1677 augusztusában egy szabó felett kellett ítélnie a városnak: Bekeszi szabó János istenkáromlás miatt került a tanács elé, és rokonai, tanácsbeliek, sőt a pénzverőház egyik tisztviselője, Hartung Henrik írásbeli könyörgései ellenére megkövezés általi halálra ítélték, és azt augusztus 6-án rajta a Kákásmezőn végre is hajtották.³¹

A szabók megrendeléseinek között is voltak olyanok, amiknek a város vezetése volt a kezdeményezője. 1651 októberében például a lelkésznek, 1655 novemberében a kis gyermekek tanítójának varratott ruhát a tanács.³²

1720-ban 8 szabómester dolgozott a városban, 1790-ben 16 — ez a szám nagyjából megmaradt a 19. század folyamán is.³³ Mária Terézia rendeletére 1757-ben erősítik meg céhszabályzatukat, ebből csupán az artikulus másolata található meg az Egyetemi Könyvtár kéziratárchájában.

3. A *szűcs* céhre vonatkozó adatok némiképp ellentmondásosak. Kezdetben a szűcsöktől kellett céhet váltaniuk a kesztyűsöknek, tímároknak, szattyánbőrkészítőknek is.³⁴ A városi monográfia adatai ráadásul külön tárgyalják a szűcsöket és a rövidbunda-készítőket.³⁵ BINDER szerint 1470-ben magyarok és németek közösen dolgoznak a céhben.³⁶ 1479. április 14-én Mátyás király megengedi a nagybányai szűcsöknek, hogy a budaiak mintájára ők is céhet alkossanak; 1480. január 31-ével a város vezetése megerősíti az újonnan megalakult szűcs céh 7 pontból álló szabályzatát.³⁷

A város iparosai sok tekintetben egymásra voltak utalva, különösen a rokon szakmák művelői. 1547-ben például a szűcsök és mészárosok kötnek egyezséget a

²⁸ BINDER Pál 1982. 242.

²⁹ SZADECKY Lajos 1889. 678; Mon. mun. 315—316, vö. *Îndrumător în Arhivele Statului Județului Maramureș* (a továbbiakban: *Îndrumător*) 1974. 134.

³⁰ Nagybánya és vidéke 1881. augusztus 23., 3. l. és SZADECKY Lajos 1889. 678.

³¹ Nagybánya és vidéke 1881. augusztus 9., 3. l.

³² Nagybánya és vidéke 1881. október 18., 3. l. és november 29., 3. l.

³³ Mon. mun. 329—337.

³⁴ SZADECKY Lajos 1889. 682.

³⁵ Mon. mun. 336.

³⁶ BINDER Pál 1982. 242.

³⁷ SCHÖNHERR Gyula 1889. 129—130. A két oklevél magyar fordítása 1666-ból és 1586-ból keltezett.

báránybőrök adás-vevése felől.³⁸ 1660-ban a törökök eltávozta után a városi tanács a kifizetett sarcot a lakosságon kívánta beszedni, az iparosoknak csupán annyi kedvezményük lehetett, hogy a céhek egy-egy összegben fizethettek: a szabók 6 forint 90 dénárt, az ötvösök 4 forint 75 dénárt, a csizmadiák 10 forint 73 dénárt, a mészárosok 1 forint 13 dénárt, a kovácsok 7 forintot, a vargák 29 forint 40 dénárt, a kupások és tásások 1 forint 70 dénárt, a borbélyok 5 forint 80 dénárt, a szűcsök 11 forint 62 dénárt, a szíjgyártók pedig 97 dénárt; ez egyszersmind a városi céhek akkori taglétszámát és anyagi tehetőségét is jelzi.³⁹

A 18. század folyamán az egyes mesterségek további szakosodása is bekövetkezik, ugyanakkor az egyes kézműves iparágak átfedései ellen is fellépnek a céhek, mint például a varga és csizmadia mesterek esetében. Adataim szerint 1720-ban 7 szűcsmester dolgozik a városban, bár a bőrművesség különböző ágainak elkülönítése ezek alapján elég problémás: a román *pielar* szó tulajdonképpen bőrművest, esetleg cserzővargát, tímárt jelent, ugyanakkor joggal feltételezhető, hogy az 1790-es összeírásban mellette szereplő *pelia* szó a latin *pellio* megfelelője, ez esetben kétség sincs, hogy ez az adat a szűcsökre vonatkozik. Az 1790-es adat ugyanakkor feltűnő, mert *cojocar* vagy *pieptar* néven (mellette a megjegyzéssel: „torjai”) két olyan szűcsöt is említ, aki *kozásokokat*, *melleseket*, *ködmönöket* készít, a *hosszúbundákkal* szemben.⁴⁰ Ennek a látszólagos ellentmondásnak a feloldása az általam ismert források alapján nem lehetséges, az mindenesetre ezekből az adatokból is kitűnik, hogy a szűcsök a 18. században tovább szakosodnak, feltűnő ugyanakkor meglepően kis számuk.

4. A nagybányai városi vezetésnek a legtöbb baja kétségkívül a *mészáros* céh tagjaival volt: már az első okiratok is konfliktusokról számolnak be. Mátyás király idején nyernek szabadalmat, a városban akkor valószínűleg német mészárosok működnek. 1506-ban a magyar mészárosok (húsvágók) bepanaszolják a német mészárosokat, hogy azok őket a céhből kizárták és nem engedik szabadon húst árulni. 1506. július 17-én (SZÁDECZKY szerint 15-én) II. Ulászló utasítja a városi tanácsot a jogtalanság megszüntetésére, majd az egyezséget 1507. május 25-én kelt oklevelében is megerősíti.⁴¹ Ugyanazon év július 30-án Kolosmonostori Joó Bercek hites jegyző Veres János és Kysmester János mészárosok kérésére átírja a két oklevelet.⁴²

A 16–17. század folyamán egymást érik a mészárosok renitenskedései mind egyénileg, mind testületileg. 1588. április 28-án például a közgyűlés a mészáros céhet egy évi és három napi időre tiltotta el a húsvágástól, s ezen időre idegen mészárosoknak, „hentellérék”-nek engedélyezte a vágást és a hús behozatalát a városba. Erre azért került sor, mert a mészárosok önkényesen megemelték a

³⁸ SZÁDECZKY Lajos 1889. 682.

³⁹ Nagybánya és vidéke 1881. július 5., 3. l.

⁴⁰ Mon. mun. 329 és 337.

⁴¹ SZÁDECZKY Lajos 1889. 683–684; Îndrumător 137.

⁴² SCHÖNHERR Gyula 1889. 131; Îndrumător 137.

húsárakat, ezt azonban a város nem fogadta el, mire a mészáros céh a húsvágást felmondta. A tanács végül nem engedett az erőszaknak, s ennek következménye lett a fentebbi határozat.⁴³ Az engedetlen céh csak 1652-ben nyert újra privilégiumot a város tanácsától,⁴⁴ de ezzel sem ülték el végleg a viharok.⁴⁵

A mészárosok a 17. században Nagybánya egyik legnépesebb céhét alkották, s ez a 18. századra sem változott. 1720-ban például 12 mester dolgozott a városban.⁴⁶ 1733-ban a régi céhszabályokat báró Vécsey Mihály királyi comissarius erősítette meg,⁴⁷ majd 1756-ban Mária Terézia rendeletére is megújítják szabadalmait. 1790-ben 9-en vannak mészárosok Nagybányán, s általában ez a 10 körüli szám érvényes rájuk a 19. század első felében is.⁴⁸

5. A *lakatosok* korábban minden bizonnyal Nagybánya vezető iparosai közé tartoztak. Céhlevelük 1572-ből maradt fenn,⁴⁹ majd a kardkészítőkkel közös privilégium 1612-ből.⁵⁰ Hogy a 17. század folyamán nem csupán mives lakatokat, zárákat készítettek, mutatja az az 1644-es adat is, amely szerint Kemény János, az erdélyi fejedelem hadvezére nagybányai lakatosokat és kupásokat vitetett Szatmára, hogy ott „tüzes szerszámokat” (ágyúkat, töltényeket) készítsenek.⁵¹

1720-ban 6 lakatos dolgozott Nagybányán, a mesterség azonban fokozatosan háttérbe szorult és 1790-ben már csupán egyetlen lakatost tudott a város eltartani.⁵²

6. A *varga* mesteremberekkel is többször meggyűlt a baja a város vezetésének. Céhük alighanem a 15. században jött létre, elveszett privilégiumukat újítja meg a városi tanács 1581-ben, majd ezt íratja át és erősíti meg Báthory Zsigmond fejedelem 1588-ban.⁵³

⁴³ Nagybánya és vidéke 1881. május 3.

⁴⁴ ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBAKAY Péter 1975. 315.

⁴⁵ 1661. március 16-án a mészárosok kérik a tanácsot, „hogya marhahus a székekben” egy vagy két óráig „nem találna lenni, ne büntesse meg azonnal őket”, ám a város egyetlen órát sem engedett azon okból, mert „a mészárosok abutálnának az egy órával, s többre terjedne egy óránál a hús tágítás”. — Nagybánya és vidéke 1881. március 22., vö. SZADECZKY Lajos 1889. 685. — Ezt az eseményt SZADECZKY 1566-ra teszi, KATONA Lajos, akitől a fentebbi közlés származik, viszont egyértelműen 1661-re. — 1642. március 30-án kelt iratában a tanács büntetés terhe alatt tiltja a mészárosoknak a hizlalt ökrök járomba fogását, illetve hogy „a sertéseket, déli 12-óra előtt, nyájszámra vásárolják, nehogy a szegényebbek sertés nélkül maradjanak”, valamint a borjúhús fertályonként való árusítását, s kötelezik a mészáros mestereket, hogy a borjúhúst fontonként 3–4 dénaron, kimérve árulják. (Nagybánya és vidéke 1881. április 5.) De egyéni büntetésekre is sor került: 1640-ben például Pelbarti Nagy András mészáros mestert megkövezésre ítélte a tanács, mert szülőanyját az alábbi szavakkal illette: „boszorkány lélek, k...” (Nagybánya és vidéke 1881. szeptember 12.)

⁴⁶ Mon. mun. 329.

⁴⁷ SZADECZKY Lajos 1889. 688.

⁴⁸ Mon. mun. 329–338. Ezt jelzi az az adat is, amely szerint — noha a céhek átlagos éves jövedelme 400–500 forint között mozgott — a mészárosok céhládájába 1783-ban például 1000 forint került. (Índrumátor 138.)

⁴⁹ SZADECZKY Lajos 1889. 676.

⁵⁰ ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBAKAY Péter 1975. 316.

⁵¹ Nagybánya és vidéke 1881. március 15.

⁵² Mon. mun. 329 és 336.

⁵³ SZADECZKY Lajos 689–691.

1629. október 2-án a városi közgyűlés kimondja, hogy ezután vargamestereket (sutores, s nem tímárokat = cerdones, coriarios) a tanács ellen elkövetett kihágásuk miatt „városházára járó embereknek” — tanácsbelieknek vagy esküdt polgárnak — megválasztani nem szabad.⁵⁴ Ugyanezen évben a vargaművek árával kapcsolatban is volt nézeteltérése a városi tanácsnak a céhvel, ez azonban végül a vargák győzelmével végződött.

A 18. századra a viseletben beálló változások miatt a vargák — noha a rokon szakmák művelői igyekeztek minél jobban körülírni saját mesterségük határait — olyannyira közelítettek tudásban a tímárokhoz, hogy 1714. március 17-én a város kimondja a két céh egyesítését. Egy 1720-as összeírás ennek ellenére külön említi a vargákat (8) és a tímárokat (3),⁵⁵ s 1702-ben még az önálló privilégiumukat erősíti meg a város.⁵⁶ Az 1790-es összeírás adatai sajnos némileg ellentmondóak, mivel a vargák megnevezése mellett a *cothurnarius* szó áll, amely a csizmadiák latin megfelelője, a csizmadiáknál pedig a magyar *sütör*, ez a latin *suttor* (= varga) „fordításának” látszik. Ha a román megnevezéseket fogadjuk el mérvadónak, akkor 1790-ben még 25 (!) varga dolgozott a városban (12 tímár és 3 csizmadia mellett); ez a kérdés azonban további vizsgálatra szorul.⁵⁷

7. A *tímárok*, mint láttuk, korábban más bőrművesekkel együtt a szűcsök céhébe tartoztak, s csak a XVII. században önállósodtak. Ez az önállóság azonban csak 1714-ig tartott, amikor is a vargákkal közös céhbe léptek. Igaz, érdekvédelmük megfelelőnek látszik ezekben az években, hiszen a tanács 1726-ban elrendeli, hogy idegenek talpat csak a vásár első napján árulhatnak, majd 1727-től „gyártatlan talpat, vagyis bocskort” csak a tímár céhbelieknek szabad árulni. 1755-ben új privilégiumot kapnak a vargákkal közösen, ez 16 pontból áll. Az elnémetesítő törekvéseket jelzi 1757-es német köriratú céhpecsétjük is.⁵⁸ Az 1720-as összeírásban (8 varga mellett) 3 tímár szerepel, 1790-ben számuk lényegesen magasabb, 12-en dolgoznak a városban.⁵⁹ Mindezzel együtt a tímárok és vargák munkája gyakran elég nehezen elkülöníthető az 1700-as évek során.

8. A *csizmadia* céh a várostól régebben nyert privilégiumát, melyet az erdélyi fejedelmek is megerősítettek, 1588. március 2-án mutatta be a városi tanács előtt,⁶⁰ első fennmaradt céhlevelük azonban csak 1619-es keltezésű. 1645-ben már 42 pontból álló céhlevelet kapnak a várostól, a leglényegesebb pontok azonban változatlanok maradnak.⁶¹ 1671-ben a csizmadia céhmestereket bünteti a város vezetése, mert a céh „rosz művet” készít.⁶² A 18. században sem csökken a csizmadiák

⁵⁴ Nagybánya és vidéke 1881. október 4.

⁵⁵ Mon. mun. 329.

⁵⁶ ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter 1975. 316.

⁵⁷ Mon. mun. 336.

⁵⁸ SZÁDECZKY Lajos 1889. 392.

⁵⁹ Mon. mun. 337.

⁶⁰ Nagybánya és vidéke 1881. március 8.

⁶¹ SZÁDECZKY Lajos 1889. 693—694.

⁶² Nagybánya és vidéke 1881. február 8.

jelentősége, noha a nagybányai mesterek továbbra is főleg egyszerűbb csizmákat készítenek. A két *szolgálmester* „köszönő pohár”-költségeit 1718-ban a felére csökkentik (16 forintról 8-ra), ez jelentős engedmény.⁶³

1720-ban 6 csizmadia mester dolgozik a városban;⁶⁴ 1722-ben pedig az érdekeik védelmében a városi tanács megtiltja, hogy idegen mesterek, kontárok és „örmények” a vásár első napján kívül árulhassanak. 1757-ben Mária Terézia 16 pontból álló céhlevelet ad számukra.⁶⁵ Az 1790-es összeírás 3 csizmadiáról tudósít,⁶⁶ de hogy ebben a kérdésben a fentebb ismertetett problémák hogyan oldhatók fel, jelenlegi forrásaim ismeretében nem tudom megválaszolni.

9. A *kádár* céh a 17. század folyamán Nagybánya egyik legjelesebb és legnépesebb céhe volt. Erről tanúskodik az az 1663-as városi határozat is, miszerint veszély esetén, ha „gonosz hír lesz, löjének hármat a kádárok bástyájáról”.⁶⁷ Privilegiumuk 1619-ben kelt, s ez nem csupán a mesterremekeket és egyéb készítményeket szabályozza, de a „borkötés” mikéntjét is.⁶⁸ Ez a privilegium egy 60 vedres hordó árát 3 forintban, egy 50 vedresét 2 forintban határozta meg, egy 70 vedres hordóra a donga 75 dénárba került. 1640 és 1654 között 24 és 39 között mozgott a céhbeliek száma, ez feltűnően magas a 17. században.⁶⁹ 1720-ra ez a szám 4-re csökkent, 1820-ban 7 kádár dolgozott a városban, 1790-ben — valószínűleg az adófizető kézművesek ilyen osztályozása miatt — nem szerepelnek a listán,⁷⁰ noha elég valószínűtlen, hogy a 18. században kádároknak ne lett volna szüksége a nagybányai polgároknak.

10. A *kovácsok* kezdetben, mint láttuk, részben falusi iparosoknak számítottak, termékeiket főleg a fejsze, kés, olló, ásó, ekevas, kalapács, szögek, fogók stb. képezték. A 14. századtól egyes szakmák önállósodtak, így a lakatos, a patkolókovács, a késes, illetve a fegyvergyártó,⁷¹ céhszabályzatuk azonban csak 1643-ból maradt fenn. Ez természetesen a remekeket is rögzíti, s kitér a mester-asztal követelményeire is. A kovácsok ekkoriban a városban a Híd-kapu körül laktak, erről egy 1660-as adat tudósít, amely szerint a janicsárok „a hídkapun lévő szalmát... , a Márton kovács házából” felgyújtották, s ezért a tanács, nehogy „még egyszer ilyen veszedelembé jusson a város és malom” — a házat földig romboltatta.⁷²

A kovácsok jelentősége a 18. században sem csökkent, 1720-ban 8 mester volt a városban, 1790-ben is 11, s emellett már külön foglalkozásként szerepeltek a

⁶³ SZÁDECZKY Lajos 1889. 693, ill. Mon. mun. 325.

⁶⁴ Mon. mun. 329.

⁶⁵ SZÁDECZKY Lajos i. m. 695; Índrumátor 141. Sutorum et cerdonum, azaz a csizmadiáknak és tímároknak, „K(äiserliche) K(önigliche) Privilegirtes Schumacher Sig(el)” felirattal.

⁶⁶ Mon. mun. 337.

⁶⁷ Nagybánya és vidéke 1881. április 12.

⁶⁸ SZÁDECZKY Lajos 1889. 695—696.

⁶⁹ Mon. mun. 326.

⁷⁰ Mon. mun. 326—338.

⁷¹ Mon. mun. 327, vö. Índrumátor 136.

⁷² Nagybánya és vidéke 1881. szeptember 12.

lakatosok, késesek, valamint a rugókészítők, olvasztárok, az esztergályosok, de az üstkészítők is.⁷³

11. A *késesek, késcsinálók* 1640-ben már önálló céhvel rendelkeztek Nagybányán.⁷⁴ A mesterek nevei alapján arra következtethetünk, hogy általában máshonnan érkező kézművesek voltak. Céhszabályzatuk lényegét SZÁDECZKY ismerteti, ezt nem kívánom megismételni.⁷⁵ 1720-ban a céhben 4 mester dolgozott, a század végére azonban csupán egy késest tudott eltartani a város,⁷⁶ noha 1722-től az érdekeiket is védi a város vezetése: idegen késeket csak az országos vásár első napján volt szabad árulni.⁷⁷

12. A *szíjgyártók és nyergesek* kezdetben szintén a szücsök céhébe tartoztak, 1650-ben azonban már önálló, magyar nyelvű céhlevéllel rendelkeznek.⁷⁸ Magas mesterségbeli tudásukról termékeik tanúskodnak, mégsem szerepelnek az 1720-as összeírásban. Mária Terézia rendelete alapján 1750-ben viszont megújítják céhszabályaikat, s 1790-ből 4 mesterről tudunk.⁷⁹

13. A *fésűs* céh ismereteim szerint 1714-ben alakult meg, 27 pontba foglalt szabályzattal. Tagjai között magyarok és németek egyaránt voltak, a céhmesterek egyike ennek megfelelően magyar, a másik német vagy szász kellett, hogy legyen, az elsőség évenként váltakozott közöttük. Remekmunkának azonban nem fésűt, hanem egy nagy fogazott és egy apró „fogmetszőfűrész” kellett készítsenek, azaz a fésűkészítés eszközeit. Csontfésűt mindenkor szabad volt a városban boltokban árusítaniuk. A felföldi *bontó fésű* kiszorítására a városi tanács különösen szorgalmazta ezek helyi készítését.⁸⁰

Feltűnő azonban, hogy miközben önálló céhvel rendelkeznek, a fésűsök száma sem 1720-ban, sem 1790-ben nem haladja meg a kettőt!⁸¹

14. A *kupás* céh szabályzata ugyan csak 1716-ból való, a mesterség korábbi meglétére azonban több közvetett adattal rendelkezünk. 1644-ben például „tüzes szerszámok” készítésére kérnek Szatmárra kupásokat és lakatosokat, és a forrás szerint „három hétig dolgoztanak a tüzes szerszámok készítésén”.⁸² 1660-ban pedig a törököknek fizetett sarcba adnak a tálasokkal együtt 1 forint 70 dénárt.⁸³ Árszabályuk szerint a kupás művek mellett tálas munkákat is készítettek, többek

⁷³ Mon. mun. 329—336.

⁷⁴ ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter 1975. 315.

⁷⁵ SZÁDECZKY Lajos 1889. 697—698; Mon. mun. 327—328.

⁷⁶ Mon. mun. 330 és 336.

⁷⁷ SZÁDECZKY Lajos 1889. 698.

⁷⁸ ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter 1975. 316. — AZ 1651-es évszámú, magyar köriratú pecsétjük, melyet Dávid Károly ajándékozott a 20. század elején a Nagybányai Városi Múzeumnak (SCHÖNHERR Gyula—SEMAYER Vilibáld 1905. 76), 19. századi készítmény.

⁷⁹ Mon. mun. 330. és 336. Az Índrumátor adatai szerint 1797-ben a nyergesekkel közös céhet alkotnak. Az 1750-es, megújított statútum ugyan név szerint a szíjgyártóké, de a mesterremekek esetében a teljes lószerszám mellett nyeret is kellett készíteniük. (Índrumátor 135.)

⁸⁰ SZÁDECZKY Lajos 1889. 698.

⁸¹ Mon. mun. 329—330 és 337.

⁸² Nagybánya és vidéke 1881. március 15.

⁸³ Nagybánya és vidéke 1881. július 5.

között fatálatat, tejszűrőt, tányérokat (juhar- és nyárfából).⁸⁴ 1661-ben ifj. gróf Csáky István szatmári főkapitány részére készíttetnek a tálasokkal, illetve „esztergárosokkal, száz udvari fatálat, melyek középszerűek, és igen mélyek ne legyenek, és kétszáz udvari tányérokat”, valamint „ezüst tányér üregeiben való apró tányérokat is, bükkfából”, harmincat.⁸⁵ Az esztergályosok egyébként 1716-tól önálló privilégiummal is rendelkeztek.⁸⁶

15. A *szappanosok*, *szappanfőzők* az 1720-as összeírásban nem szerepelnek, igaz, céhük csak 1726-ban alakult meg; ebben az évben erősítette meg a városi tanács 17 cikkből álló céhszabályzatukat.⁸⁷ Ennek ellenére az 1790-es összeírásban sem találunk szappanosokat, csupán az 1820-asban, és akkor is csupán egyet,⁸⁸ és egyéb források sem tudósítanak róluk.

16. Noha a *kőművesek* és *ácsok* céhlevele csak 1805-ben kelt, amikor is 24 pontból álló szabályzatukat fogadta el a város, a mesterségek meglétére közvetett bizonyítékaink vannak a korábbi századokból is. 1639. február 9-én a városi tanács a „kis”, illetve „vigyázó” torony építésének előkészületeként Pataki István és Szatmári (Szathmári) Márton ácsmestereket Aranyosmeggyesre küldi, hogy az ottani tornyot tanulmányozzák. S hogy a kiküldött mestereket az ottani várgondviselő szívesebben lássa, a tanács ajándékul küld kétszáz darab gesztenyét, „melyet vettek 24. dron”.⁸⁹ 1646. március 11-én pedig Rákóczi György parancsára a munkácsi vár falainak javításához küldenek bányászokat és kőműveseket.⁹⁰ 1652-ben a város falait, kerítését kell javítaniuk a kőműveseknek, 1666-ban pedig a mészárosok kerek bástyájának felrobbanása után úgy határoz a városi tanács, hogy „mivel azon az oldalon a bástyák elég sűrűn vannak, azt nem szükség felépíteni, hanem annak köveiből a szűcsök bástyáját kell helyrehozni, mert az igen rosz”.⁹¹

Kőművesről és ácsról ennek ellenére csak az 1790-es összeírásban olvashatunk, ezek szerint a városban 6 kőműves dolgozik, és 12 „famunkás”, akik között az ácsok és asztalosok mellett a fát szállító szekeresek is szerepelnek.⁹²

17. *Pékek* céhéről nincsen tudomásom Nagybányán; SZÁDECZKY egy 1582-es adatot említ, amely szerint országos vásárokon az első három napon gabonát nyereségre vásárolni csak a pékeknek legyen szabad.⁹³ 1790-ben mindenesetre 4 pék is dolgozott a városban.⁹⁴

⁸⁴ SZÁDECZKY Lajos 1889. 699.

⁸⁵ Nagybánya és vidéke 1881. szeptember 20. és SZÁDECZKY Lajos 1889. 700.

⁸⁶ ÉRI I.—NAGY L.—NAGYBAKAY P. 1975. 314.

⁸⁷ SZÁDECZKY Lajos 1889. 699.

⁸⁸ Mon. mun. 329 és 339.

⁸⁹ Nagybánya és vidéke 1881. február 15.

⁹⁰ Nagybánya és vidéke 1881. március. 15.; SZÁDECZKY Lajos 1889. 699.

⁹¹ Nagybánya és vidéke 1881. augusztus 9.

⁹² Mon. mun. 337. A 17. században nem vált el élesen a kőművesektől a *kőfaragó* és *tégelvető* mesterség sem, melyek bizonyos fokig a 18. század folyamán is megtartották függő helyzetüket.

⁹³ SZÁDECZKY Lajos 1889. 699; Mon. mun. 328.

⁹⁴ Mon. mun. 337.

18. Az üvegesek szerepe a korábbi századokban igencsak csekély lehetett, az üvegnek ablakok fedésére való használata még a 17. században sem volt általános. Ablaküveg helyett ezekben az időkben marhahólyagból készített *lantornát* használtak vagy olajjal itatott papírt, főleg a kevésbé feltűnő ablakhelyeken. 1657-ben például a város „a parochialis háznál, a konyhának ablakát lantornával borítottatta be, s fizetett érte 24 drt”. Ennek a munkának akkoriban „itt a városon is rendes mesterei voltak”.⁹⁵ 1636-ban Lévay János lelkész házána ablakaira „344 darab üveg tálgyér” került, amelynek darabjáért 3 dénárt fizettek, a munkadíjjal együtt összesen 10 forint 32 dénárt, a konyha ablakainak lantornával való borításáért pedig 25 dénárt.⁹⁶

1641-ben a város vízvezetékéhez többek között üvegcsöveket is felhasználtak az égerfa-, vas-, réz- és cserépcövek mellett. A vizet az „Éhvölgyből” vezették a városba, s külön *csatornás mester* ügyelt a vezeték rendben tartására.⁹⁷ 1645-ben a szatmári vár ablakainak javítására kérnek többek között üvegeseket is.⁹⁸ A későbbi századokból, noha az üvegesek szerepe nyilván nőtt, mégis csak kevés forrással rendelkezünk, az 1790-es összeírás szerint mindössze egy mester dolgozott a városban.⁹⁹

19. A *töltésés* (ez a bádgosok korábbi neve Nagybányán) mesterség említése 1645-ben a fazekasokkal és üvegesekkel együtt történik, más adat nem áll a rendelkezésemre.¹⁰⁰

20. A *fazekasokra* meglehetősen sok információ van, s ez részben ilyen irányú kutatásainknak is köszönhető. Sokáig az volt a nézet, hogy a nagybányai fazekasok céhe 1633-ban jött létre, az Országos Levéltárban őrzött privilégium nyomán,¹⁰¹ BALOGH Béla és OSZÓCZKI Kálmán kutatásai azonban módosították ezt a véleményt. Az első ismert céhlevél még Lakatos János városbírósa idején (1569–1572) keletkezett, e szerint a város László, Mihály, Éliás, Pál, György, Mátyás, János és Imre nevű fazekasmesterei (magistri figuli) tíz pontból álló céhprivilegiumot nyerne. Ebben az időben Éliás mester (Elias Figulus) személyében a városi tanácsban is van képviselőjük.¹⁰² A korai céhlevél mindenesetre nem véletlen, maga a mesterség a régészeti feltárások alapján már a középkor folyamán is virágzott Nagybányán. A jobb agyagminőség és a fejlettebb fazekaskorong használata révén termékeik minősége is javul, és nagy távolságokra jut el. A tűzálló agyag eleve kiváló tulajdonságait kihasználva a nagybányai fazekasok elsősorban főzőfazekakat visznek az alföldi településekre, többek között Debrecenbe is, mi-

⁹⁵ Nagybánya és vidéke 1881. május 10.

⁹⁶ Nagybánya és vidéke 1881. október 4.

⁹⁷ Nagybánya és vidéke 1881. március 8.

⁹⁸ Nagybánya és vidéke 1881. február 22.; SZÁDECZKY Lajos 1889. 699.

⁹⁹ Mon. mun. 337. Az üvegesek az asztalosokkal, lakatosokkal és fegyvergyártókkal 1807-ben nyilván kis számuk miatt is alkotnak közös céhet. (Índrumátor 143.)

¹⁰⁰ SZÁDECZKY Lajos 1889. 699.

¹⁰¹ Ennek eredetije az MTA Könyvtár Kézirattárában volt, megsemmisült. (ÉRI I.—NAGY L.—NAGYBÁKAY P. 1975. 314.)

¹⁰² BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1970. 4.

ként egy 1690-es adat is mutatja: „1690. die 22. Máý. Ad instantione Figulorum Delib. Rima Szombatbul Banyarul be hozot fazekas mivet egyenként hetfün s kedden 12 oraig el adhattyak az utan szazankent el adhattyak.”¹⁰³ Az 1633-as privilégium mindenesetre néhány további kérdést is felvet. BALOGH és OSZÓCZKI úgy tudja, hogy az említett céhszabályzatot Arany Mihály városbíró (1622—1631) erősítette meg, ez azonban legalább két évvel eltér az általunk ismert privilégium datálásától.¹⁰⁴

Hogy a nagybányai fazekasok fő terméke ebben az időszakban a főzőfazék volt, több egyéb forrást is idézhetnék, de hogy kályhákat is készítettek, a jelentős ásatási anyag mellett írott források is megerősítik. Nagyjából egyet kell értsünk Kós Károllyal: „Egyelőre még nem tudunk e középkor végi és újkor eleji csempék elterjedtségéről, de föltehető, hogy városi polgárok és vidéki nemesek megrendelésére készültek.”¹⁰⁵ Ezt erősíti meg az az 1645. február 19-én keltezett irat is, amely szerint Kecely János szatmári udvarbíró a nagybányai fazekas mesterek által készített a szatmári vár számára „kemenczéknek való” kályhákat.¹⁰⁶

A 17. században dinamikusan fejlődik a fazekasság Nagybányán, annak ellenére, hogy tudunk büntetésekről is. 1671-ben például a fazekasok céhmestereit a városi tanács, mert a fazekasok „rosz művet készítenek”, bebörtönzéssel és 10-10 forint büntetéssel kénytelen sújtani.¹⁰⁷

A nagybányai fazekasok statútumai (amelyeket előbb 1666-ban, majd 1669-ben is módosítanak) a többi céhhez hasonlóan a szervezeti felépítést is szabályozták: ezek szerint két céhmestert választottak (a főcéhmestert és a kis céhmestert), két látómestert, akik a termékek minőségét voltak hivatottak ellenőrizni, s a céh vezetőségébe tartozott még a céhnótárius is.

A 18. század folyamán a nagybányai fazekasság soha nem látott fejlődésnek indult, s a mesterek száma is megnőtt, igaz, ebben közrejátszott a falusi piacok megerősödése is, ugyanakkor szervezeti kérdésekben is sok minden változott. 1720-ban még csak 12 mester dolgozott a városban,¹⁰⁸ 1784-ben számuk már elérte az 58-at (!). 1715-ben készült a céh általunk ismert pecsétje,¹⁰⁹ a céh szabályzatát azonban többszöri módosítás ellenére sem találták kielégítőnek a fazekaslegények, és ezért 1784-ben érdekeik védelmére „Iffiu Társaság”-ot hoztak létre, amelynek működését 19 pontból álló szabályzat körvonalazta. A társaság élén a céh által kinevezett „atya mester” és a „bejárómester” állt, valamint a legények által választ-

¹⁰³ Debrecen város jegyzőkönyve, HBmL. IV.A. 1011/a 22.

¹⁰⁴ BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1970. 4; ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter 1975. 314; Índrumátor 139. OSZÓCZKI Kálmán szíves szóbeli közlése szerint valóban 1633-as lehet a privilégium, mivel Arany Mihály 1633—1635 között is volt Nagybánya bírája.

¹⁰⁵ Kós Károly 1972. 162.

¹⁰⁶ Nagybánya és vidéke 1881. február 22.; SZÁDECZKY Lajos 1889. 699.

¹⁰⁷ Nagybánya és vidéke 1881. február 8.

¹⁰⁸ Mon. mun. 330; Índrumátor 140.

¹⁰⁹ BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1970. 4—5. Ez kerek pecsét „NAGYxBANYAIxFAZAKASxCEHIx1715” körirattal, közepében nagy hasú, hosszú nyakú kancsó és fazekaskés. Az évszám 5-ös számát fordítva véste a metsző. OSZÓCZKI Kálmán szíves szóbeli közlése. Nagybányai Megyei Múzeum pecséték leltára 889. sz. alatt.

tott „nagydekány” és a „társaság nótáriusa”. A szabályzatnak az érdekvédelmen kívül főleg az volt a célja, hogy a céh vezetői korlátok közé tudják szorítani, illetve meg tudják akadályozni a legények követeléseit.¹¹⁰

A céhszabályok kezdetben igen erősen szorgalmazták az újításokat, a tanulást, amelyet az 1669-es módosítás egyik kitétele is bizonyít: „... midőn valamely új ember származik közikbe, megtudakozzák azt is, vagyon-e annak a személynek mesterségéhez való különös új formája; ha vagyon, bekérjenek tőle és ez is tartozzék beadni a céhnek, hogy annak is a céhnek több formáival együtt közönségesen hasznát vehessen és városunk javára, az ki akar, élhessen vele”. Ez egyben a technikai újításokra is vonatkozott, s ezek is megjelentek a céhszabály-módosításokban, például 1722-ben.¹¹¹

A 18. század végén, 1790-ben a statisztika 46 fazekasról tud, számuk 1820-ban 50, 1830-ban pedig 57;¹¹² nemhogy csökkenne, hanem még nő is, amely más iparokkal kapcsolatban nem mondható el Nagybányán.

És végezetül nézzük azokat az iparágakat, amelyekről annak idején SZÁDECZKY nem tett említést. Az *asztalosok* a céhkataszter szerint már 1635-ben céhbe tömörültek,¹¹³ ugyanakkor meglepő, hogy évszázadokon keresztül semminemű említést nem találunk rájuk vonatkozóan, csupán családnevek formájában, és csak a 19. században fejlődik fel igazán ez a mesterség a város vezető iparágai közé.

A *borbélyokról* már esett említés; ők 1572-ben privilégiummal rendelkeznek. Kezdetben a sebek ellátása mellett (és természetesen a szakáll- és hajnyírás mellett) a juhok nyírása is a feladatuk volt, legalábbis a városi monográfia adatai szerint.¹¹⁴ 1649. január 22-én egy „iskolabeli öreg diák” szolgájának lába fagyott el, s a városi tanács táblajáratással az egész borbélycéhet egybehívta, hogy a beteg állapotáról és gyógyításáról tanácskozzék.¹¹⁵ 1720-ban három borbély dolgozik Nagybányán, 1790-ben azonban mindössze egy.¹¹⁶

A *gombkötő* mesterségre 17. századi adatot is találtam: 1668-ban a városi tanács Választó gombkötő Mihálynénak kegyelmez meg a halálos ítélet sikertelen végre-

¹¹⁰ BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán 1970. 4—5. Ez az érdekvédelmi szervezet 1876-os keltezésű, önálló ovális pecsétet használt, „FAZAKAS IFFJU TARSASAG: PECSETY” felirattal. OSZÓCZKI Kálmán szíves szóbeli közlése, a pecsét feltalálási helye a 109. jegyzet szerint. A fenti adatok OSZÓCZKI meg nem jelent tanulmányából — *Sigiliile folosite de breslele din oraşul Baia Mare în secolele XVI—XIX-lea* — valók.

¹¹¹ Sajnos, nincs tudomásom arról, hogy az MTA Könyvtárában korábban őrzött, megsemmisült 1743-as céhszabályzat, vagy a Spiczuly Károly fazekasmester által a városi múzeumnak ajándékozott 1776-os céhszabályok mit tartalmaztak. (Vö. ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter 1975. 314; SCHÖNHERR Gyula—SEMAYER Vilibáld 1905. 75.) Mária Terézia 1775. október 7-én erősíti meg a fazekasok 18 artikulusból álló új szabályzatát. (Índrumátor 139.) A Bagosy fazekas-dinasztia egyik leszármazottja, Sámuel által a múzeumnak adott 1784-es céhláda talán az „Iffiu Társaság” ládája lehetett — a Bagosyak szerint egyik ősiük, József még a 18. században volt ismert fazekas. (HOLLÓ Vera 1958. 2.)

¹¹² Mon. mun. 337. 339.

¹¹³ ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter 1975. 314.

¹¹⁴ Mon. mun. 330.

¹¹⁵ Nagybánya és vidéke 1881. január 25.

¹¹⁶ Mon. mun. 330 és 338.

hajtása után, „Isten kegyelmét látván a dologban”.¹¹⁷ Ebben az esetben a „gombkötő” nem családnév, hanem foglalkozást jelölő ragadványnév. Nincs tudomásom arról, hogy a gombkötők valaha is céhet alkottak volna Nagybányán, de az 1790-es évben kettő is dolgozott a városban.¹¹⁸ *Gubacsapó* is csak az 1830-as összeírásban szerepel, igaz, akkor 12 is,¹¹⁹ ami a gubák iránt megnyilvánuló (nyilván jórészt falusi) igényeket mutatja. Az 1790-es összeírás egy *kalaposról* is tudósít, valamint három *kerékgyártóról*,¹²⁰ utóbbiak a kovácsokkal és kötélverőkkel csak 1826-tól alkotnak közös céhet.¹²¹

Még egy nagybányai céhet kell megemlítenünk: a *kardkészítő* csiszárokét, akik 1612-ben hoznak létre a lakatosokkal közösen céhet, majd 1688-tól önálló szervezetbe tömörülnek.¹²² 1720-ban három mester dolgozik a céhben, 1790-ben viszont egyetlen képviselőjükről sem esik említés. Az 1720-as táblázatban még egy iparosréteg szerepel, még pedig a *földmérőké*, ebben az évben négy mester is dolgozik a városban, s említi az összeírás a *könyvelőket* is.¹²³

A 18. század utolsó évtizedei már a nagy változások ideje, bár az sem zárható ki, hogy bizonyos eltéréseket csak a különböző rendszerben készült felmérések mutatnak. Az 1790-es összeírásban mindenestre olyan mesterségek is szerepelnek, mint a bányász, a pénzverő, az adószedő, az olvasztár, a rugókészítő, az üstkészítő, a selyemszövő, a takács, a molnár, a vincellér, a fejő vagy a zenész, ezeket a foglalkozásokat aligha találjuk meg a korábbi felmérésekben, felsorolásokban, s ez nem lehet csupán a részletesebb felmérések eredménye, noha bizonyos foglalkozások nyilván régebben is megvoltak.¹²⁴

Az 1790-es évben Nagybányán összeírt 895 adózó polgárból 258 mesterember volt és 35 kereskedő, s ez a szám már önmagában is feltűnést keltő,¹²⁵ s ha ehhez azt is hozzátesszük, hogy egy-egy mesterember többnyire nem csupán egymaga élt meg az iparából, hanem műhelye révén sokszor családján kívülieknek is megélhetést biztosított, akkor egyáltalán nem látszik túlzásnak az az állítás, amelyet a tanulmány elején hangsúlyoztam: Nagybánya széles középrétegét éppen az iparosok képezték. Az a dinamikus fejlődés, amely az 1700-as évek folyamán Nagybányán végbement, elképzelhetetlen lett volna a helybeli céhek nélkül, de hogy a 18. századi hatalmas fejlődést nem követte a 19. században a modern ipar alapjainak lerakása, annak is a céhek voltak az okai, amelyek mintegy konzerválták az ipar korábbi struktúráját, és ezzel (bizonyos kétségtelen pozitív hatásuk ellenére) a további haladás kerékkötőivé váltak.

¹¹⁷ Nagybánya és vidéke 1881. március 22.

¹¹⁸ Mon. mun. 337.

¹¹⁹ Mon. mun. 339.

¹²⁰ Mon. mun. 337.

¹²¹ ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter 1975. 316.

¹²² ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter 1975. 315—316.

¹²³ Mon. mun. 330.

¹²⁴ Mon. mun. 335—338.

¹²⁵ Mon. mun. 338.

IRODALOM

BALOGH Béla—OSZÓCZKI Kálmán

1970 *A nagybányai fazekas céh irataiból*. Bányavidéki Fáklya XIII. évf. 3270. sz. 1970. augusztus 8., 4—5. l.

1979 *A nagybányai ötvöscéh a XV—XVII. században*. In: Művelődéstörténeti tanulmányok I. (Szerk. CSETRI Elek—JAKÓ Zsigmond—SIPOS Gábor—TENK Sándor.) București, 121—137 és 230—232.

1990 *Adatok a nagybányai ötvöscéh XV—XVII. századi történetéhez*. I—II. Erdélyi Féniks I. évfolyam 2. és 3. sz. 1. l.

BINDER Pál

1982 *Közös múltunk*. Kriterion, București

BOROVSKY Samu szerk.

é. n. *Magyarország vármegyei és városai*. Nagybánya. Budapest

BURKE Peter

1984 *A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mesgyéjén*. Ethnographia XCV. 3. sz. 362—373

1991 *A népi kultúra a kora újkori Európában*. Metamorphosis Historiae. Századvég Kiadó—Hajnal István Kör, Budapest

ÉRI István—NAGY Lajos—NAGYBÁKAY Péter szerk.

1975 *A magyarországi céhes kézműves ipar forrásanyagának katasztere* II. Budapest, 314—316

HOLLÓ Vera

1958 *Újjászületik az ősi nagybányai agyagművesség*. Bányavidéki Fáklya 1958. május 30., 2. l.

Îndrumător în Arhivele Statului Județul Maramureș

1974 Szerk.: CAPILNEAN, Vasile, SABĂU, Ion, OSZÓCZKI, Coloman, BALOGH, Adalbert, SCHENK, Vasile. Fonduri Economice. A. Bresle, 133—144. București

KAISER, Hermann

1978 *Handwerk und Kleinstadt. Das Beispiel Rheine/Westf.* Münster

KÓS Károly

1972 *Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében*. In: Népélet és néphagyomány. București, 134—190

MAKSAY Ferenc szerk.

1959 *Urbáriumok. XVI—XVII. század*. Budapest

MIHALIK József

1900 *Kassa város ötvösségének története*. Budapest

A Nagybánya és vidéke c. hetilap 1881-es évfolyama

Monografia Municipiului Baia Mare I.

1972 (BOCA, Mitrofan szerk.) *Meșteșugurile și breslele Baia Mare*, 307—335.

PASCU, Ștefan

1954 *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*. București

SCHÖNHERR Gyula

1889 *A nagybányai bizottság jelentése*. Századok IX. füzet, 126—139

SCHÖNHERR Gyula—SEMAYER Vilibáld

1905 *Útmutató a Nagybányai Városi Múzeum gyűjteményeihez*. Budapest

SZÁDECZKY Lajos

1889 *Nagybánya régi iparáról és céheiről*. Századok IX. füzet, 674—700

1890 *A céhek történetéről Magyarországon*. Budapest

SZASZ, Carol

1962 *Arhivele în slujba cercetărilor de istorie ceartei* Revista Arhivelor 5/1. sz. 46—69

WENZEL Gusztáv

1880 *Magyarország bányászatának kritikai története*. Budapest

ISTVÁN CSUPOR

THE STRUCTURE OF THE GUILD INDUSTRY OF NAGYBÁNYA IN THE 18TH CENTURY

It has been more than a hundred years since the first Hungarian-language aperçu (in fact, the only such compendium so far) of the old industry and guilds of Nagybánya (today: Baia Mare, Romania) was published. This essay—drawing on the sources which have been discovered since then—attempts to partly complete and partly redraw the picture of Nagybánya's guild industries, also outlining the changes that occurred within the particular trades in the course of the 18th century. That century, in fact, witnessed an efflorescence of the guild trades. The guilds—at that point still in robust health—were supporting industrial development; yet, even at that early stage, it became evident that their hierarchical organization was unable to adjust to the new challenges, making them a barrier, sooner or later, to the emergence of modern industry. Indeed, they tried to prevent the development of even the manufactories.

Handicraftsmen had always played a crucial role in Nagybánya: it was them who formed the wide middle stratum of the population of the town (in 1790, for instance, 258 out of 895 tax-paying citizens were artisans). Accordingly, they often had representatives sitting on the town's governing body (as aldermen or jurors), sometimes supplying even the magistrate. Some trades which had earlier been of tremendous importance—such as gold- or silver-smithery—had, by the 18th century, been pushed into the background; while others (butchers, shoemakers) repeatedly ran afoul of the town's authorities. During the century, as a result of progressive specialization, quite a few crucial trades became independent crafts; tanners and saddlers, for example, who had previously belonged to the furriers' guild, set up separate guilds of their own. At the same time, the furriers themselves specialized further, as the makers of long and short furcoats also separated. On the other hand, owing to changes in the way of life, some related crafts came closer to each other. Thus, for instance, tanners and shoemakers formed a joint guild from 1714 onwards. The most dynamic and also the most numerically spectacular development was shown by the potters who increased their number to 58 in 1784, as against a mere 12 in 1720.

In the 18th century, and particularly in its last decades, some new trades appeared in Nagybánya. At the same time, strong resistance from the guilds almost invariably prevented the attempts of various groups of artisans to organize themselves. Hence, despite the immensely varied picture of the occupational structure, it was not until the demise of the guilds in the last decades of the 19th century that Nagybánya could begin laying the foundations of modern industry.

TEMLOMI ZÁSZLÓK A NÉPI HASZNÁLATBAN

18. SZÁZADI EGYHÁZLÁTOGATÁSI

JEGYZŐKÖNYVEK TÜKRÉBEN

Egy 1779-ben Egerben kiadott „Szertartáskönyv” a következőképpen határozza meg a templomi zászlók funkcióját: „A Zászlók azért nem mást jelentnek, hanem hogy mi igaz hivek a’ Processiókban, vitézkedő hadi sereg gyanánt, Krisztusnak zászlói alá egybe gyűlünk, hogy Istennek dűtseosége, és lelkünknek üdveossege mellett látható, és láthatatlan ellenségünk ellen hartzollyunk, a’ mint Szent Pál Apostol ama híres nevezetű keresztyény vitézekreol szól . . . A’ Zászlók Krisztusnak gyeozedelmit, a’ bűn, Sáthán, és Synagoga ellen, és pompáját dűtseoséges fel-támadását jelentik.”¹

A templomi zászlók kutatására legalkalmasabb forrás az egyházlátogatási jegyzőkönyvek (*visitationes canonicae*) anyaga, amelyek templomi felszerelésekkel kapcsolatos leírása (több-kevesebb részletességgel) a zászlókra is utal.

A veszprémi püspökség Magyarország egyik legrégibb püspöksége, melynek részét képezi: Veszprém, Fejér, Zala és Somogy megye. A török hódoltság alatt az egyházmegye nagy része elpusztult. 1550-ből maradt fenn egy összeírás, amely az egyházmegye állapotát tükrözi. Ekkor 6 főesperességre és 30 esperességre tagolódott. Ebből az időből való a zalai főesperességnek 1554-es egyházlátogatási jegyzőkönyve, azonban ebben nem találunk zászlóra vonatkozó adatokat.²

Az általunk vizsgált somogyi, zalai, veszprémi helységekből templomi zászlókra vonatkozó adatokkal csupán a 17. század végétől rendelkezünk. Legrégibb egyházlátogatási jegyzőkönyv a pápai főesperességé 1698-ból, amely meglehetősen hiányos. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek minden részletre kiterjedő alaposággal készültek Padányi Bíró Márton idejében. Ettől kezdve Bajzáth, Kurbély püspökök kánoni látogatásai is ennek a kérdőívnek alapján íródtak. A kutatás eddig kevésbé hasznosította a kánonika vizitációkban rejlő óriási kultúrtörténeti értékkel bíró anyagot; ezek teljes föltárása, közzététele a jövő feladata.³

¹ RIPPEL Gergely M.DCC.LXXIX. 95.

² PFEIFFER János 1947; GUTHIEL Jenő 1977.

³ A veszprémi egyházmegye kánonika vizitációiból közül öt községet: HORVÁTH József 1975. 235—248.

Pápai esperesség (1698)⁴ Veszprém m.

Kis-Szölös (Kisszölös) Veszprém m.: „Vexillum processionale. Ex una parte re-
praesentans Imaginem Beatissimae Matris ex altera vero Sancti Nicolai Episcopi et
Confessoris.” (Egy körmenetes zászló. Egyik részén a Boldogságos Anya képét
ábrázolva, a másikon Szent Miklós püspökét és hitvallóét.)

Czős (Csősz) Fejér m.: „Habet vexillum unum Processionale ex una parte repre-
sentans effigiem Sancti Regis Ladislai Confessoris ex altera vero Sanctorum Omni-
um.” (Egy körmeneti zászlóval rendelkezik, egyik részén Szent László király és
hitvalló képét megjelenítve, a másikon pedig Mindenszentekét.)

Oppidum Tüskevár (Tüskevár mezőváros) Veszprém m.: „Item habet vexilla . . .
etiam Sümegini reposita.” (Vannak Sümegen elhelyezett zászlók is.)

Fölső-Iszkáz Veszprém m.: „Vexillum processionale unum.” (Van egy körmeneti
zászló.)

Alsó-Iszkáz Veszprém m.: „Duo Vexilla Processionalia unum representans Imagi-
nem ex parte una Beatissimae Matris et ex altera Sanctae Susannae Virginis:
alterum etiam repraesentans Effigiem Beatissimae Matris ex una ex altera vero
parte Sancti Nicolai Episcopi et Confessoris.” (Két körmeneti zászló: az egyik
egyik oldalán a Boldogságos Anya képét ábrázolva, a másikon Szent Zsuzsanna
szűzét; a másik szintén a Boldogságos Anya képét mutatja az egyik oldalán, a
másikon pedig Szt. Miklós püspökét és hitvallóét.)

Tapolcai esperesség (1746)⁵ Veszprém m.

Nyirad (Nyirád) Veszprém m.: „Vexilla . . . adsunt 4. minora 2 . . . in Processioni-
bus portari.” (Van négy zászló: két kisebb, amelyeket körmeneteken visznek.)

Káptalanfa: „Vexillum habetur 1. sacerum. (Sic!) (Egy szentelt zászlóval rendelke-
zik.)

Szentbékállya (Szentbékállya): „Vexilla adsunt tria, praeter haec unum parvulum,
ac unum nigrum.” (Van három zászló, ezek mellett egy kicsi és egy fekete.)

Mindszentkállya (Mindszentkállya) Veszprém m.: „Vexillum habet in Ecclesia
unum.” (Egy zászlója van a templomban.)

Monostorapáti: „Vexillum 1.” (Egy zászló.)

Guláts (Gulács): „Habetur vexillum 1.” (Van egy zászló.)

Tóti: „Habetur vexillum 1.” (Van egy zászló.)

Fília Kékut: „Vexillum habetur unum parvum.” (Egy kis zászlóval rendelkezik.)

Tördemic: „Vexillum habetur 1. ideoque parvum.” (Egy kis zászlót birtokol.)

⁴ OL: Mikrofilmtár A/8.10491: Kis Szölös 143; Czős 169; Tüskevár 187; Fölső-Iszkáz 201; Alsó-
Iszkáz 255.

⁵ OL: Mikrofilmtár A/8. 10491: Nyirad 77; Káptalanfa 103; Szentbékállya 145; Mindszentkállya 163;
Monostorapáti 189; Guláts 201; Tóti 234; Kékut 245; Tördemicz 260; Szigliget 273; Csobáncz 287;
Gyula-Keszi 301; Raposka 311; Kissapáti 346; Haláp 363; Tapolcza 411–425.

Szigliget: „Vexilla majuscula habentur 2, minus unum.” (Van két nagyobbacska zászló, egy kisebb.)

Csobáncz: „Adest Vexillum 1.” (Van egy zászló.)

Gyula-Keszi: „Habentur Vexilla majuscula 2. minus 1. pro ducendo processionaliter populo.” (Két nagyobbacska és egy kisebb zászlóval rendelkeznek, a nép körmeneti vezetésére.)

Fília-Raposka: „Vexillum habetur 1.” (Egy zászlóval rendelkezik.)

Fília Kissapáti (Kisapáti): „Vexillum habetur unum parvum.” (Egy kis zászlója van.)

Haláp: „Vexillum unum parvum habetur, uti etiam unus major Crucifixus.” (Rendelkezik egy kis zászlóval, mint ahogy egy nagyobb kereszttel is.)

Tapolcza: „Vexilla majora 10, quorum unum est oppidi, reliqua Czehalistarum. Habentur praeterea 2. parva . . . Nigrum unum Congregatistarum, alterum mediocr[ie] eorundem.” (Tíz nagyobb zászló, amelyekből egy a városé, a többi a céheké. Ezenkívül két kicsi, egy fekete . . . a társulati tagoké [kongreganistáké], a másik ugyanott — jelentéktelen.)

Veszprémi főesperesség (1746—47)⁶

Etyek: „Vexilla 3, quorum majus est ex sericea materia rubri coloris, in cujus medio est imago attrita. alia autem duo sunt plane parva sericea rubri coloris, sine imaginibus.” (Három zászló, amelyekből a nagyobbik vörös selyemből [való], melynek közepén a kép kopott. A másik kettő pedig különösen kicsi — vörös selyemből [valók] kép nélkül.)

Acsa: „Vexilla tria, unum majusculum, duo autem plane parvae quantitatis.” (Három zászló, egy nagyobbacska, kettő pedig igen kisméretű.)

Szár: „Vexilla 1.” (Egy zászló.)

Bicske: „Vexilla 2. Unum corulei (sic!) coloris mediocriter attritum, alterum vero rubri coloris plane lacerum atque depexum.” (Két zászló. Egyik igencsak megkopott égszínkék, a másik vörös színű egészen rongyos és megtépázott.)

Velence: „Vexillorum . . . 2. Unum majus alius minus.” (A zászlóknak . . . 2. Egyik nagyobb, a másik kisebb.)

Lovas Berény: „Vexilla 4. duo majora et duo plane parva.” (Négy zászló. Kettő nagyobb és kettő egészen kicsi.)

Pátka: „Vexilla majus (sic!) 1. ex materia lanea rubri coloris.” (Egy nagyobb zászló. Vörös színű gyapjúból való.)

Csákvár: „Vexilla sunt tria: unum magnum . . . novum ex materia sericea rubra pertinens ad Coehum (sic!) Cothurnariorum, qui proprii . . . Anno currente 1747

⁶ OL: Mikrofilmtár A/8. 10493: Etyek 142; Acsa 152; Szár 152; Bicske 162; Velence 183; Lovas Berény 198; Pátka 200; Csákvár 225; Nagy-Vásóny 242; Felső-Eőrs 251; Pázmánd 267; Eöskü 294; Márkó 356; Vörösfő 411; Barnak 432; Városlőd 455; Palota 467.

procurarunt constans fl. 76 × 60. 2-dum est parvum ex rubra materia. 3-ium adhuc priori minus etiam rubri coloris, cujus materia est iam valde attrita.” (Három zászló van: egy nagy . . . új, vörös selyemből a csizmadiák céhét illeti, akik ezen 1747. évben gondozzák megegyezvén 76 forint 60 krajcárban. A második kicsi vörös anyagból való. A harmadik azonkívül az előzőnél kisebb, amelynek anyaga már igen elnyűtt.)

Oppidum Nagy-Vásony (Nagyvázsony mezőváros): „Vexilla quatuor quorum duo ad Chaehus Mechanicorum duo vero ad oppidana spectant.” (Négy zászló amelyekből kettő a kézművesek céhének tulajdona, kettő pedig a városbelieknek szolgál.)

Fölső-Eörs (Felsőörs): „Vexilla duo sericea.” (Két selyem zászló.)

Pázmánd: „Vexilla ex materia sericea viride, a se pro Ecclesia curata. Vexillum majus ex viridi sericea materia . . . Aliud quidem (sic!) magnitudinis ex rubra sericea materia . . . spectat ad Confraternitatem Cordigerorum.” (Zöld selyemből való zászlók a templom gondozásában. A nagyobbik zászló zöld selyemből . . . A másik pedig nagyméretű vörös selyemből . . . a Kordások Társulatáé.)

Eöskü: „Vexilla duo ad ducendum processionaliter populum.” (Két zászló a nép körmeneti vezetésére.)

Márkó: „Vexilla duo.” (Két zászló.)

Vörösfő: „Vexilla tria sericea in processionibus deportanda.” (Három, körmeneteken hordozható selyemzászló.)

Barnak: „Vexillum laneum.” (Gyapjúból való zászló.)

Oppidum Városlőd (Városlőd mezőváros): „Tria vexilla, Crucifixi lignei . . . duo, Unus pro Ara, alter pro processione . . . Vexilla universim octo.” (Három zászló, két fából való kereszt. Egyik az oltárra való, a másik körmenetre [szolgál] . . . összesen nyolc zászló van.)

Oppidum Palota: „Vexilla in processionibus portanda sunt quator. Quorum duo sunt choehum textorum et Sutorum: ex quibus duo sunt rubri, unum cerulei (sic!) coloris, alterum coloris viridis.” (Négy körmeneteken vitt zászló van. Amelyekből kettő a takácsok és vargák céhének [tulajdona]: közülük kettő vörös, egy kék színű, a másik zöld.)

Kaposvári esperesség (1749)⁷ Somogy m.

*Oppidum Karád*⁸ (Karád mezőváros): „Vexilla ad ducendum Populum dantur 4. Unum sericeum ceruleum, jam bene tritum, 3^{ua} autem ex quinet rubro, at Viridi, recentiora omnia sunt Sumptibus Ecclesiae procurata . . .” (Négy zászlót adtak

⁷ OL: Mikrofilmtár A/8. 10498: Karád 260.

⁸ A szövegből kimaradt: Nágocs: „Vexilla sunt dua exquinet unum rubrum Cum Imaginibus S. Floriani et S. Josephi, alterum . . . cum Imaginibus B. M. V. et S. Joannis Nepomuceni.” 312; Lelle 213; Csehi 203; Orda 203; Szőlős-Győrök 234; Lengyel-Tóti 240; Tóth-Gyugy 246; Osztopány 270.

1. kép. Páduai Szent Antal. Héreg (Komárom m.), római katolikus templom
(Fotó: Makky György)

procurarunt constans fl. 76 × 60. 2-dum est parvum ex rubra materia. 3-ium adhuc priori minus etiam rubri coloris, cujus materia est iam valde attrita.” (Három zászló van: egy nagy . . . új, vörös selyemből a csizmadiák céhét illeti, akik ezen 1747. évben gondozzák megegyezvén 76 forint 60 krajcárban. A második kicsi vörös anyagból való. A harmadik azonkívül az előzőnél kisebb, amelynek anyaga már igen elnyűtt.)

Oppidum Nagy-Vászony (Nagyvázsony mezőváros): „Vexilla quatuor quorum duo ad Chaehus Mechanicorum duo vero ad oppidana spectant.” (Négy zászló amelyekből kettő a kézművesek céhének tulajdona, kettő pedig a városbelieknek szolgál.)

Felső-Eörs (Felsőörs): „Vexilla duo sericea.” (Két selyem zászló.)

Pázmánd: „Vexilla ex materia sericea viride, a se pro Ecclesia curata. Vexillum majus ex viridi sericea materia. . . Aliud quaidem (sic!) magnitudinis ex rubra sericea materia. . . spectat ad Confraternitatem Cordigerorum.” (Zöld selyemből való zászlók a templom gondozásában. A nagyobbik zászló zöld selyemből. . . A másik pedig nagyméretű vörös selyemből. . . a Kordások Társulatáé.)

Eöskü: „Vexilla duo ad ducendum processionaliter populum.” (Két zászló a nép körmeneti vezetésére.)

Márkó: „Vexilla duo.” (Két zászló.)

Vörösfő: „Vexilla tria sericea in processionibus deportanda.” (Három, körmeneteken hordozható selyemzászló.)

Barnak: „Vexillum laneum.” (Gyapjúból való zászló.)

Oppidum Városlőd (Városlőd mezőváros): „Tria vexilla, Crucifixi lignei. . . duo, Unus pro Ara, alter pro processione. . . Vexilla universim octo.” (Három zászló, két fából való kereszt. Egyik, az oltárra való, a másik körmenetre [szolgál]. . . összesen nyolc zászló van.)

Oppidum Palota: „Vexilla in processionibus portanda sunt quator. Quorum duo sunt choehum textorum et Sutorum: ex quibus duo sunt rubri, unum cerulei (sic!) coloris, alterum coloris viridis.” (Négy körmeneteken vitt zászló van. Amelyekből kettő a takácsok és vargák céhének [tulajdona]: közülük kettő vörös, egy kék színű, a másik zöld.)

Kaposvári esperesség (1749)⁷ Somogy m.

*Oppidum Karád*⁸ (Karád mezőváros): „Vexilla ad ducendum Populum dantur 4. Unum sericeum ceruleum, jam bene tritum, 3ta autem ex quinet rubro, at Viridi, recentiora omnia sunt Sumptibus Ecclesiae procurata. . .” (Négy zászlót adtak

⁷ OL: Mikrofilmtár A/8. 10498: Karád 260.

⁸ A szövegből kimaradt: Nágocs: „Vexilla sunt dua exquinet unum rubrum Cum Imaginibus S. Floriani et S. Josephi, alterum. . . cum Imaginibus B. M. V. et S. Joannis Nepomuceni.” 312; Lelle 213; Csehi 203; Orda 203; Szőlös-Győrök 234; Lengyel-Tóti 240; Tóth-Gyugy 246; Osztopány 270.

*1. kép. Páduai Szent Antal. Héreg (Komárom m.), római katolikus templom
(Fotó: Makky György)*

2. kép. Szent Domonkos és Szűz Mária a magyar koronával. Héreg
(Komárom m.), római katolikus templom
(Fotó: Makky György)

3. kép. Szent Imre. Bakonykút (Fejér m.), római katolikus templom
(Fotó: Makky György)

4. kép. Szűz Mária, a magyarok Nagyasszonya. Bakonykút (Fejér m.), római katolikus templom
(Fotó: Makky György)

a nép körmeneti vezetésére. Az egyik kék selyemből való, már jócskán megviselt, a harmadik pedig vörös és zöld anyagból való, a mostaniakat valamennyit a templom költségén gondozzák.)

Possessio Lülle: „Vexillum l. pro ducendo populo.” (Egy zászló a nép vezetésére.)

Possessio Csehi: „Vexillum l. sericeum sed usuatum.” (Egy zászló, selyem, de használt.)

Possessio Orda (Contermina Csehi) — Csehivel szomszédos Orda: „Vexillum sibi comparaverunt . . . quae in Ecclesia Csehiensi Conservantur.” (Szereztek egy saját zászlót, amelyet a Csehi templomban őriznek.)

Possessio Szőlös-Györök (Szőlősgyörök): „Vexillum sericeum sed jam antiquam (sic!)” (Selyemből készült zászló, de már régi.)

Lengyel-Tóthi (Lengyeltóti): „Vexillum novum ex albo Damasco fimbriatum (sic!) sub Imaginibus telae inpictis hinc B. M. Virginis, Illinc vero S. Jacobi . . . pro ducendo populo.” (Új zászló fehér rojtos damasztból egyik oldalon Szűz Mária vászonból való képével díszítve, a másikon pedig Szt. Jakabéval . . . a nép vezetésére.)

Possessio Tóth-Gyugy (Gyugy): „Vexillum sericeum Fimbriatum Carmasini coloris recenter per incolas comparatum fl. 46” (Karmazsin, rojtos selyemzászló, újonnan 46 forintért szerezték a falubeliek.)

Possessio Osztopány (Osztopán): „Vexillum unum novum rubrum fimbriatum Serico procuratum ex pio legato Providi condam Martini Farkas hic incolae. Fl. 3 xr 70” (Egy új rojtos piros selyemzászló, a néhai Farkas Márton itteni lakos kegyes hagyatékából. 3 forint 70 krajcár.)

*Somogyvár:*⁹ „Vexillum unum novum, alterum lacerum.” (Egy új zászló, a másik rongyos.)

*Segesdi esperesség*¹⁰ (Somogy m.)

Fölső-Segesd: „Vexillum autem A° 1747° per hujatem (sic!) Colonum providum Michaellem Jádi expensis 30. f. norum in honorem S. Catharinae V. et Martyris est procuratum.” (1747-ből való zászló, amelyet a gondos Jádi Mihály [helybéli] lakos fizetett meg 30 forintért — Szent Katalin szűz és vértanú tiszteletére gondozzák.)

Ecclesia filialis Possessionis Szakácsi nobilium: Vexillum unum, S. Stephani Regis, Imaginem referens.” (Egy zászló, amely Szt. István király képét ábrázolja.)

Szenyér: „Vexillum . . . SS. Petri et Pauli Apostolorum Imaginem referens.” (Zászló . . . Szt. Péter és Pál apostol képét ábrázolja.)

Possessio Gadány: „Vexillum unum bicoloris, B. M. Virginis referens Imaginem.” (Egy kétszínű zászló, Szűz Mária képével.)

⁹ HORVATH József 1975 — magyar fordítása is megtalálható.

¹⁰ OL: Mikrofilmtár A. 8. 10494: VI—VII: Fölső-Segesd 18; Csököl 40; Szakácsi 77; Szenyér 11; Gadány 132; Tapson 137; Sárd 153; Nagy-Bajom 166; Berény 189; Vörs 220; Nemes-Vid 238; Boronka 246; Nikla 260; Szent Pál 298; Mesztegnyes 318; Táská 329; Lak 341; Buzsák 358; Kéthely 376.

Tapson (Tapsony): „Vexillum . . . unum attritum, S. Iosephi Effigiem praeferens . . . ad ducendum personaliter Populum.” (Egy kopottas zászló, Szt. József képével . . . a nép körmeneti vezetésére.)

Sárd: „Vexillum unum attritum.” (Egy viseltes zászló.)

Nagy-Bajom (Nagybajom): „Vexillum unum ad ducendum personaliter Populum.” (Egy zászló, személyesen a nép vezetésére.)

Possessio Berény: „Vexillum . . . unicum Effigiem S. Joannis Baptistae repraesentans.” (Zászló . . . Keresztelő Szt. János egyetlen képmását ábrázolja.)

Vörös: „Vexillum unum S. Martini . . . ad ducendum personaliter Populum.” (Egy zászló Szt. Mártoné . . . a nép személyes vezetésére.) — (Megj.: a templom titulusa Szt. Márton.)

Nemes-vid: „Vexillum in honorem S. Emerici unum.” (Egy zászló Szt. Imre tiszteletére.)

Boronka: „Vexilla duo majus in honorem Omnium Sanctorum minus in honorem S. Emericus (sic!)” — (Két zászló, a nagyobbik Mindenszentek tiszteletére, a kisebb Szt. Imre tiszteletére.)

Possessio Nikla: „Vexillum unum.” (Egy zászló.)

Szent Pál: „Vexilla ad haec duo, ad ducendum personaliter Populum.” (E helyen két zászló van, a nép személyes vezetésére.)

Mesztegnye: „Vexillum parvum rubri coloris, pro Processione ducenda.” (Kis vörös zászló, a körmenet vezetésére.)

Possessio Táská: „Vexilla . . . habet duo, unum cum Effigie S. Martini alterum ita vetustate abroletum (sic!), ut cujus Sancti sit? ignoretur.” (Két zászlója van, az egyik Szt. Márton képével, a másik régiségtől . . . [szakadozott], hogy melyik szenté volna? nem lehet tudni.)

Possessio Lak: „Vexilla duo B. Virginis, et Crucifixi, unum alterum vero, SS. Rochi et Sebastiani.” (Két zászló, [mindkettő] a Boldogságos Szűze és keresztek, egy másik pedig Szt. Rókus és Sebestyéné.)

Buzsák: „Vexilla duo unum ex puro Serico, cum imagine S. Isidori, aliud ex materia Simplici . . . ad ducendum processionem.” (Két zászló, egy tiszta selyemből, Szt. Izidor képével, a másik egyszerű anyagból . . . a körmenet vezetésére.)

Kéthely: „Vexilla magna et parva quinque.” (Öt nagy és kis zászló.)

*Zalaegerszegi esperesség (1748)*¹¹ Zala m.

Gelse: „Vexillum unum minus.” (Egy kisebb zászló.)

Hasagy: „. . . dantur vexilla duo parvula . . .” (. . . két kicsi zászlót adtak.)

Kehida: „Vexillum datur parvum . . . ad ducendum processionaliter processum . . .” (Kis zászlót adtak . . . a körmeneti vezetésre.)

¹¹ OL: Mikrofilmtár A/8. 10497: Gelse 1152; Hasagy 1123; Kehida 1078; Kapornak 1068; Nemes-Apáti 917; Szabar 744; Merenye 792; Pacsa 829; Szántó 149; Felsőpáhok 138; Keszthely 119; Karmacs 133; Püspök-Csei 122; Nagy-Görbő 100; Gogánfa 85.

Kapornak: „Vexilla sunt parva duo . . . ad ducendum processionaliter Populum.” (Két kis zászló van, hogy a népet körmenetre vezessék.)

Parochia Nemes Apati: „Vexillum unum Lacerum, majus aliud novum . . .” (Egy rongyos zászló, a másik nagyobbik új.)

Parochia Szabar: „Vexilla vetusta duo . . . que omnia accuratiis (sic!) conservari oporteret.” (Két régi zászló . . . amelyeket gondos megőrzésre odavisznek.)

Possessio Kiss-Bár (Kisbárapáti — Somogy m.): „Unum vexillum rubrum ex quinet fimbriatum bonum sub imaginibus hinc SSmae Trinitatis illinc vero B. V. Mariae, Sti Antonij Paduani, et S. Joannis Nepomuceni quod ex voto donavit Perillis D. Antonius Grubanovics, quondam hinc provisor.” (Egy vörös rojtozott zászló, egyfelől a Szentháromság, másfelől Szűz Mária, Páduai Szt. Antal és Nepomuki Szt. János képeivel, amelyet fogadalomból adományozott nagyságos Grubanovics Antal úr egykori itteni tiszttartó.)

*Possessio Mernye:*¹² „Vexilla sunt suo honestissima ex Damasco, unum magnum rubrum cum Imaginibus S. Isidorij, et B. V. Mariae Visitantis cum trihastilia. Alterum minus ceruleum ex Damasco, cum Imaginibus S. Annae, et B. V. Assumptae. . .” (Két igen tisztességes zászló van, egy nagy vörös, Szt. Izidor és Sárlos Boldogasszony képével, három csúcsban végződik. A másik kisebb damasztból, Szt. Anna és Nagyboldogasszony képeivel. . .)

*Parochia Merenye:*¹³ „Vexilla parva tria . . . processionaliter ducendo est.” (Három kis zászló . . . körmenet vezetésére.)

Parochia Pacsa: „Vexilla duo vetusta parva . . . procurata.” (Két régi kicsi zászló . . . gondozott.)

Szántó: „Vexilla pendula majora, duo nova rubri, et Viridis Coloris, tertium minus etiam rubri.” (Nagyobb függő zászlók, kettő új, vörös és zöld színűek, a harmadik kisebb szintén vörös.)

Fölső-Páhok: „. . . habet vexillum unum majus, alterum pertinet ad Kustán Corulei (sic!) [cerulei] Coloris . . .” (egy nagyobb zászlója van, a másik Kustánhoz tartozik, kék színű.)

Keszthely: „Habet Ecclesia propria vexilla quator, unum rubrum, alterum diversi coloris, et duo minora figurae coruleae (sic!) et quintum militare majoris quantitatis rubrum. Item dantur in eadem Ecclesia quinque alia Chehalia Mechanicorum Vexilla: Piscatorum Viride trium sartorum Viride antiquum Sutorum rubrum novum, Fabrorum rubrum Stellulis, aureis. . . Cothurnariorum flavum antiquum.” (A templomnak négy saját zászlaja van, egy vörös, a másik különféle színű, és két kisebb kék alakos, valamint az ötödik nagyobb méretű hadizászló vörös. Ugyanezen templomban van öt másik a Kézművesek céhének [tulajdona]: a halászoké zöld, három a szabóké régi, zöld. A vörös a vargáké, új. A kézműveseké vörös csillagocskákkal . . . a csizmadiáké régi sárga.)

¹² OL: Mikrofilmtár A/8. 10498., 77. (Pótfelvétel.)

¹³ L. a 12. pontot!

Filia Karmacs: „Vexilla duo rubra usuata unum magis, altera minor...” (Két vörös használt zászló, egyikük nagy, a másik kisebb...)

Püspök — Csehi: „... habet tria vexilla majora et minora sed attrita.” (Három nagyobb zászlója van, és kisebbek, de kopottak.)

Nagy-Görbő: „... habet Vexillum ordinarium rubrum.” (... van rendes vörös zászlója.)

Gogánfa: „... unum vexillum Processionibus deserviens.” (... egy körmenetekre szolgált zászló.)

Az általunk vizsgált időszakban — jelen dolgozatunkban — csupán a templomi felszerelésekre vonatkozó anyagot gyűjtöttük ki és közöljük, időrendi sorrendben. Az átnézett anyag alapján, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A templomi zászlókkal már a legkorábbi jegyzőkönyvekben is találkozunk, sokszor „vexilla attrita” — kopott, vásott kifejezéssel —, ami azt igazolja, hogy e helységekben jóval korábbi gyakorlatra megy vissza a zászló használata.

2. Általában az anyaegyházakban találunk zászlókat, a filiálisokban nem, vagy ha volt, azt is az anyaegyházban őrizték.

3. A zászlók meglete összefügg a búcsújárásokkal, konfraternitásokkal. Olyan plébániákon, ahonnan nem jártak búcsúkra, nem találunk zászlót sem a templomi felszerelési tárgyak között.

4. Legtöbbször megkülönböztetnek kis és nagy zászlókat, bővebb leírásukkal azonban sehol sem találkozunk, így nem tudni, hogy ezek a kritériumok mire vonatkoznak. Feltehetően a nagyobb zászlókat a nagy ünnepekhez (húsvét, úrnapija) kötődő körmeneteken használták.

5. Ugyancsak kevés számú leírást találunk a zászlókon lévő ábrázolásokról. Általában ott írnak erről, ahol céhek is szerepelnek. Csupán a zászlók anyagát, színét, állapotukat tüntetik föl.

6. A zászlók anyagát mindig föltüntetik, ezek általában: selyem, damaszt vagy gyapjú; de leggyakrabban selyemből készítenek zászlót. Ugyancsak megemlítik a zászló színét is; három szín váltja egymást (helyenként előfordulnak kétszínű zászlók is): a vörös (karmazsinpiros), zöld és kék. A kék színről tudjuk, hogy a nép „Szűz Mária színének” tartja ma is. Az öltöztető Mária-szobrok palástja, ruhája igen gyakran kék anyagból készül. Valószínűleg a kék színű zászlók valamely Mária Társulaté voltak, vagy Mária tiszteletére készítették őket.

7. Zászlószentelési adatunk nincsen, azonban a zászlót mindig szentelménynek tartották. Egy alkalommal találkozunk „vexillum sacrum”-mal, azaz szentelt zászlóval, Káptalanfán 1746-ból. Az a tény, hogy nem tartották fontosnak föltüntetni a zászló megszentelt voltát, alátámasztja előbbi megállapításunkat.

8. A szentek ábrázolásairól kevés adatunk van, minthogy gyakran elhagyják a zászlófelsorolások mellől. Adataink azt mutatják, hogy gyakoriak voltak ebben az időszakban a magyar szentek és az ún. „pestis szentek” tiszteletére készített zászlók (Szt. István, Szt. Imre, Szt. László, Szt. Sebestyén, Szt. Rókus). Ezekon kívül a

céheknel közismert szentekkel (Szt. Jakab, Szt. Péter-Pál, Szt. Márton, Szt. József, Szt. Miklós, Keresztelő Szt. János) találkozunk, amelyek sok esetben templompatronusok is voltak.

Sajátos kultusza volt Szent Izidornak (két ilyen zászlóval találkozunk: Buzsákon [Segesdi esperesség], Mernyén [Zalaegerszegi esperesség, 1748-ból]), aki „paraszt” szentnek számít Vendellel együtt; a földművesek patrónusa. BALINT Sándor szerint, egyedül Somogyban terjedt el tisztelete, földesúri, lelkipásztori kezdeményezésre, osztrák hatásra a barokk időkben.¹⁴

Eddigi vizsgálataink alapján feltételezhetjük, hogy általánosak lehettek a Mária-ábrázolások, mivel a Mária-kultusz a 15. századtól általánossá lesz nálunk, amiben nem kis szerepe van a kolduló rendeknek (sajnos, a ferences és domonkos rendnek a népi vallásosságra gyakorolt hatását eddig nem nagyon vizsgálták, kivéve BALINT Sándor munkásságát).

A török hódoltság alatt Mária, mint a keresztények segítsége — Auxiliatrix Christianorum — vonul be a köztudatba, a 18. században pedig a Regnum Marianum eszme segíti a kultusz elmélyülését.

Valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy sok esetben a templom védőszentjének képe is rákerült a zászlókra. Ahol céhek, illetve konfraternitások működtek, ott nyilvánvalóan céh-patrónust ábrázoló zászlókkal találkozunk.

Dolgozatunkban csupán a gyűjtött anyag közlésére vállalkozhattunk. Árnyaltabb megállapításokat bővebb anyagismeret birtokában tehetünk, több egyházmegyei elátogatási jegyzőkönyv összehasonlítása alapján.

¹⁴ BALINT Sándor 1977. I. 364—366.

IRODALOM

BALINT Sándor

1977 *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából* I—II. Budapest

HORVÁTH József

1975 *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Somogyvárról és leányegyházairól.* Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár

GUTHEIL Jenő

1977 *Az Árpád-kori Veszprém története.* Veszprém

RIPPEL Gergely

M.DCC.LXXIX. *Anyá-Szent-Egyháznak Ceremoniái, és Szertartási,* melyek A' Magyar Nemzetnek lelki javára, és épületére Nagyön Tisztelendő RIPPEL GERGELY URNAK, Selestádi Papnak keonyvéből Magyar nyelvre eleintén fordittatták. Egerben

ILONA TOMISA

CHURCH FLAGS IN FOLK USE, ON THE BASIS OF 18TH CENTURY CANONICAL VISITATION RECORDS

The paper—relying on a little known and studied source, the canonical visitation material of the Veszprém diocese—inventories the settlements of the diocese and the church flags indicated in the source.

It emerges from the excerpts quoted that, in Hungarian village churches, the setting of banners was a tradition dating back to the most ancient times. Moreover, flags were carried on religious occasions (at various festivals and in processions).

Flags had always been taken special care of; they were treated as consecrated, cultic objects. Indeed, they often displayed the name of the person to whose charge they had been committed. The material of the flags to be found in the diocese in the 18th century was generally silk or damask; their colour was most often red, green and blue. They often bore portraits of the Hungarian saints—Stephen, Ladislav, and Emery—, but effigies of St. Peter, St. Martin, St. Nicholas and the Virgin Mary were also frequent. Where special guilds were operating, a separate ensign was kept with a picture of the patron of the guild.

Research on church banners is a rather neglected area; hence, in the absence of a larger basis for comparison, all that we have been able to accomplish with this paper has been to present the material collected.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest 1993

Nyomdai táskaszám: 21744

Felelős szerkesztő: Nagy Tiborné

Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné

A fedéltervet Bogdán Hajnal készítette

Kiadványszám: I/124

Megjelent: 22,52 (A/5) + 1,5 ív melléklet terjedelemben

HU ISSN 0541—9522

Az MTA Néprajzi Kutatóintézete évkönyvének ez a kötete a 18. század anyagi kultúrájával és népi társadalmával foglalkozó tanulmányokat gyűjt egybe. A szerzők — többségükben az Intézet munkatársai — tematikus és lokális vizsgálataik részeredményeit összegezték, keresvén annak módszerét, hogyan lehet a néprajzi ismereteket az archivális források feltárása és elemzése révén szélesebb történeti perspektívába állítani. A népi kultúra e századbeli alakulásának felmérését a török hódoltság hagyatékának elemzése vezeti be. A gazdálkodás és a mindennapi élet nagyobb egységeiről — a pásztoréletről, a viseletről, a táplálkozásról — írott cikkek országos (vagy még tágabb) kitekintésűek, s a hosszabb távú alakulást-változást elemzik. A szőlészetet, a céhes ipart, az eltérő adottságú tájak árucseréjét, a vallási élet tárgyi kellékeit bemutató dolgozatok lokális keretekben vizsgálódva mérik fel a társadalmi rétegek és csoportok kapcsolatait.

